

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

Mirjana Bobić

BRAK ILI/ PARTNERSTVO

Demografsko sociološka studija

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu

Mirjana Bobić

BRAK ILI/I PARTNERSTVO

Demografsko sociološka studija

Beograd, 2003.

**Svome ocu
Veljku M. Đuroviću
*in memoriam***

Predgovor

Ova knjiga predstavlja prerađenu i dopunjenu doktorsku disertaciju, pod naslovom "Tranzicija partnerstva - studija slučaja u Beogradu", koju sam odbranila na Filozofskom fakultetu 26. maja 2003. godine, pred komisijom u sastavu prof dr Anđelka Milić, mentor, prof dr Marija Bogdanović i dr. Mirjana Rašević, naučni savetnik Centra za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu.

Koristim ovu priliku da se još jedanput zahvalim svim članovima komisije na korisnim primedbama i predlozima, kojima sam se rukovala kada sam pristupila ponovnom čitanju i promišljanju originalnog teksta. U tom smislu, osnovne dopune izvršene su u prvom delu, kod demografske analize bračne dinamike, tako što je ista upotpunjena podacima koji se odnose na odlike bračnog ponašanja populacija Srbije i Crne Gore (nekadašnje SR Jugoslavije). Nešto krupnije izmene pretrpelo je četvrto poglavlje, odnosno detaljnije je razrađen teorijsko – hipotetički okvir za analizu promene od braka kao institucije ka individualizovanom partnerstvu. Na taj okvir izabranih teorijskih paradigmi makro mezo i mikro nivoa nadovezuje se i operacionalizacija pomaka u bračno partnerskom ponašanju i postavljaju se relevantne hipoteze o delovima populacije koji inkliniraju ka braku alternativnom ponašanju udvoje.

Za sve dalje eventualne nepreciznosti i nedorađenosti teksta uključujući i analizu i interpretaciju empirijskih rezultata višestruke studije slučaja odgovornost preuzima sama autorka.

U Beogradu,
jula 2003.

Sadržaj:	4
1. Uvod	7
1.1. Novi životni stil u Srbiji I Crnoj Gori: kohabitacija i vanbračna rađanja	8
1.2. Predmet i ciljevi rada	10
1.2.1. Razrada predmeta istraživanja	10
1.2.2. Metod	12
1.2.2.1. Tehnike istraživanja	12
2. Tranzicija braka u Beogradu – sociodemografska analiza	14
2.1. Proces sklapanja braka	15
2.2. Razvod braka	25
2.3. Bračno ponašanje stanovništva Srbije i evropskih država	29
2.4. Izvanbračna rađanja	31
3. Tranzicija partnerstva u razvijenim državama sveta- sociodemografska analiza	33
3.1. Pojam i definicija kohabitacija	36
3.1.1. Problemi oko registrovanja kohabitacija	37
3.2. Formalna klasifikacija partnerskih unija	38
3.3. Demografske tipologije kohabitacija	40
3.4. Kompleksna tipologija stilova života u doba pozne modernosti	44
3.5. Konvergencija demografskog ponašanja ili jedinstvo raznolikosti?	47
4. Promena bračnog obrasca – teorijsko hipotetički okvir	49
5. Pojmovna mreža	73
6. Istraživanje tranzicije partnerstva u Beogradu- -metod višestrukog slučaja	78
7. Analiza i interpretacija rezultata	85
7.1. Partnerske zajednice u formi LAT ("living apart together")	86
7.1.1. Osnovne demografske i socijalne osobine slučajeva LAT zajednica	89
7.1.2. Glavne dimenzije konsenzualnih zajednica LAT forme	90
7.1.2.1. Polno rodni sistem	90
7.1.2.1.1. Stambena situacija	90
7.1.2.1.2. Svojina	91
7.1.2.1.3. Prihodi	91
7.1.2.1.4. Autoritet	92
7.1.2.1.5. Društveni status veze	93
7.1.3. Roditeljstvo	94
7.1.3.1. Preduslovi roditeljstva	94
7.1.3.2. Kvantitet dece (norme o broju)	95
7.1.3.3. Kvalitet dece	96
7.1.4. Rad i karijera	100
7.1.5. Kvalitet života i životni stil	102
7.1.6. Životni ciljevi	105
7.1.6.1. Percepcija ograničenja u realizaciji životnih ciljeva	105

7.1.6.2. Očekivanja od "drugih"	106
7.1.7. Partnerstvo	107
7.1.7.1. Seksualnost	107
7.1.7.2. Domaći rad	109
7.1.7.3. Porodični rad	110
7.1.7.4. Osobine "čistog odnosa" u partnerstvu	111
7.1.7.5. Ciljevi partnerstva	115
7.1.7.6. Očekivanje od partnera	116
7.1.7.7. Partnerstvo kao životni stil	116
7.1.7.8. Proces partnerstva	118
7.1.8. Porodica porekla	118
7.1.8.1. Odnos prema braku roditelja	119
7.1.8.2. Odnosi sa braćom i sestrama	119
7.1.9. Refleksivna biografija prethodnih partnerstava	119
8. Studija slučaja partnerstva u formi "LAT"	121
9. Konsenzualne unije u formi kohabitacije	130
9.1. Osnovne demografske i socijalne osobine slučajeva kohabitacija	132
9.1.1. Društvena klasa	133
9.1.1.1. Niži sloj	133
9.1.1.2. Viši sloj	133
9.2. Glavne dimenzije konzensualnih unija forme kohabitacija	134
9.2.1. Polno rodni sistem	134
9.2.1.1. Stambena situacija	134
9.2.1.2. Svojina	135
9.2.1.3. Prihodi	135
9.2.1.4. Autoritet	135
9.2.1.5. Društveni status veze	137
9.3. Roditeljstvo	139
9.3.1. Preduslovi roditeljstva	139
9.3.1.1. Niži sloj	139
9.3.1.2. Viši sloj	140
9.3.2. Kvantitet dece (norme o broju)	140
9.3.2.1. Kvalitet dece	141
9.4. Rad i karijera	143
9.5. Kvalitet života i životni stil	144
9.6. Životni ciljevi	146
9.6.1. Percepcija ograničenja u realizaciji životnih ciljeva	147
9.6.2. Očekivanja od "drugih"	148
9.7. Partnerstvo	149
9.7.1. Seksualnost	149
9.7.2. Domaći rad	149
9.7.3. Porodični rad	154
9.7.4. Osobine „čistog odnosa" u partnerstvu	156
9.7.5. Ciljevi partnerstva	158
9.7.6. Očekivanje od partnera	158
9.8. Partnerstvo kao životni stil	158
9.9. Proces partnerstva	159
9.10. Porodica porekla	159
9.10. 1. Odnos prema braku roditelja	159

9.10. 2. Odnosi sa braćom i sestrama	160
9.11. Refleksivna biografija prethodnih partnerstava	160
10. Studija slučaja jedne kohabitacije	162
11. Studija slučaja jedne kohabitacije sa detetom rođenim izvan braka	172
12. Tipologija kohabitacija (konsenzualnih unija)	184
12.1 Tradicionalni tip	184
12.2. Tranzicioni tip	192
12. 3. Egalitarni tip	198
13. Zaključna razmatranja	207
14. Summary	214
15. Citirana literatura	215

1. Uvod

Tranzicija partnerstva je složen proces registrovan u savremenim populacijama, u čijem središtu se nalazi promena obrasca klasičnog (građanskog) braka. Jezgrovito rečeno, suština se svodi na **pomak od braka kao institucije ka partnerstvu kao čistom odnosu** (Giddens, 1992, Mills, 2000). Izmenjen odnos prema instituciji braka ispoljava se u velikoj raznolikosti pojavnih oblika, u stavovima i ponašanju pojedinaca, generacija, slojeva pa i čitavih država. Početak tranzicije registrovan je u razvijenim državama Evrope i Severne Amerike nakon tzv "zlatne ere" univerzalnosti braka, iz šezdesetih godina prošlog veka, kada su svi odrasli rano i rado sklapali brak, u braku živeli sve "dok nas smrt ne razdvoji", tako da je doba stupanja u brak predstavljalo neposrednu varijablu fertiliteta i poklapalo se sa početkom reproduktivnog perioda para (žene). Prethodno je, već dovršena tranzicija fertiliteta sa višeg na niži nivo rađanja (od velikog broja dece ka normi od dvoje dece, poželjno različitog pola, uz nižu "ekonomsku cenu" ali višu "psihološku cenu" tj viši "kvalitet dece"). To je bilo vreme procvata nuklearne porodice, male zajednice roditelja i dece koja se izdvojila iz šireg srodničkog okruženja (sa procesima deagrarizacije, industrijalizacije i urbanizacije). Altruizam je bio dominantna vrednosna orijentacija partnera u državama razvijene Evrope i severne Amerike, a raspodela porodičnih odgovornosti ukomponovana je tako da je muž-otac bio hranilac, a majka "se starala" o dobrobiti svojih članova i o celokupnom domaćinstvu. U bivšim državama komandno-planske privrede (zemljama istočne, centralne Evrope i bivšem SSSR-u) dvojni dohodak bračnog para bio je ekonomska nužnost porodice, pa su žene bile radno veoma aktivne, često angažovane i na teškim poslovima i industriji, što je sve uticalo na visoke stope razvoda brakova i porodičnu nestabilnost¹.

Polovinom XX veka prirodnim kretanjem stanovništva Evrope ostvarivana je prosta zamena generacija (stopa ukupnog fertiliteta od oko 2,15, neto stopa reprodukcije oko 1), porast se kretao oko nule, tako da je volumen populacije poprimio teorijski poželjan stacionarni model. Međutim, iznenada tokom sedamdesetih godina u razvijenim državama Evrope i Amerike dolazi do opadanja univerzalnosti braka, koji se izrazio preko skoka divorcijaliteta, pada ukupnog prvog nupcijaliteta, što je, posledično, izazvalo pad fertiliteta ispod nivoa neophodnih za prostu reprodukciju. Kao što se vidi, epicentar potresa lociran je u samom jezgru porodice, unutar konjugalne dijade (braka). Trend promena teče tako da se najpre registruje povećana nestabilnost postojećih brakova (skok divorcijaliteta), zatim pad stopa specifičnog nupcijaliteta mlađih kohorti i, što je posebno značajno, **pojava i širenje alternativnih formi životnih stilova, tzv kohabitacija** ili konsenzualnih zajednica. Sve te krupne socijalne i demografske posledice doprinele su da se težište porodice pomera sa roditeljstva na partnerstvo, a vrednost altruizma ustupa mesto orijentacijama ka individualizmu, samorealizaciji, hedonizmu, nastaje kultura narcizma (Lash, 1983). Profesija i karijera postaju legitimni lični ciljevi žena kao i muškaraca, jer je zahvaljujući "perfektnoj" kontracepciji, začecje moguće odlagati i planirati (kada i s kim žena želi da rodi dete).

U savremenim uslovima raširene kontrole začecja i rađanja, sklapanje braka ili ulazak u partnersku uniju nije neposredno povezan sa početkom reprodukcije pa ni sa ukupnim fertilitetom. Prema tome, može se zaključiti da se sredinom šezdesetih godina pad nataliteta duguje kontroli bračnog fertiliteta, da bi u decenijama koje slede nastupila faza u kojoj se pad rađanja povezuje sa promenama u bračnim strukturama stanovništva, odnosno značajnim opadanjem populacije u klasičnom braku (Castiglioni i Zuanna, 1992, Prinz, 1991). Štaviše, u pojedinim državama severne Evrope dolazi do porasta udela vanbračnog fertiliteta u ukupnom fertilitetu što je posledica dostignute više faze tranzicije braka u kojoj je kohabitacija socijalno prihvaćena kao alternativni partnerski stil (Prinz, 1995).

¹ U bivšim istočno i centralnoevropskim državama divorcijalitet je od ranije bio vrlo visok, na primer u bivšem SSSR-u oko 2,5 promila.

Pojava i širenje tzv "konzenzualnih zajednica" uzrokovali su preispitivanje postojećih, konvencionalnih shvatanja o selektivnoj i zaštitnoj funkciji braka (Petrović, 1981). Ulaskom u brak pojedinac je sticao socijalno prihvatljiv, poželjan položaj i ulogu, zadovoljavao je potrebu za ljubavlju, pripadanjem, sigurnošću, ukorenjenošću (posredstvom socijalnih mreža, Milić, 1991, 1994). Stvaranjem potomstva zadovoljavana je takođe osnovna psihološka potreba za transcendencijom (Maslow, 1954). Nasuprot tome, za lica van braka smatralo se da su manje socijalno zaštićena te da se izlažu opasnijim životnim stilovima i okruženju. Na primer, saobraćajne nesreće i ciroze jetre značajno su veće među muškarcima van braka (Morgan, 1980). Selektivna funkcija je takođe, opštepriznata odrednica braka (Petrović, 1981). Brak se sklapa među, uslovno rečeno, "zdravim" stanovništvom. Otuda socijalna ambivalencija i sumnjičavost prema licima koja nisu sklopila brak. Završeni celibat kao i trajno stanje razvedenosti prevalentno su povezivani sa licima koja su duševno ili telesno oštećena ili pripadnike marginalnih grupa, a kada se navedu razlozi obolevanja partnera oni predstavljaju i dovoljan zakonski razlog za dobijanje razvoda (Jančić – Cvejić, O, 1996).

Najzad sa klasičnim brakom povezivala se i tzv postbračna selekcija (Weingarten, 1985). Određene kategorije stanovništva odložu stupanje u brak usled: ozbiljnije bolesti, operacije, angažovanja u opasnoj privremenoj aktivnosti (Livi Bacci, 1985). Uticaj braka na iznenadnu ili eksczesnu smrtnost se ogleda u dva osnovna vida: preko razvoda ili iznenadne smrti bračnog druga. Oba događaja zauzimaju veoma visoko mesto na skali intenziteta potencijalnog stresa, sa velikom verovatnoćom pojave akcedenata, morbiditeta pa i smrtnog ishoda, čime se objašnjava visoka smrtnost među razvedenim i udovcima mlađih uzrasta.

Za eksczesni mortalitet "lica van braka" u savremenom društvu nisu više dovoljna gore navedene klasične selektivno-zaštitne funkcije braka, zbog sve većeg širenja celibata iza koga se često skriva ne samo stvarno život samca, već i različiti tipovi života u kohabitacijama kao alternativama klasičnom braku.

Usmeravanje istraživačke pažnje na brak i šire **partnerstvo** ima dodatnog smisla ne samo zato što na njemu leži težište porodice, već i zbog toga što je taj deo porodice u Jugoslaviji do danas ostao netaknut na dublje modernizacijske, tj izazove individuacije (Milić, 1994). Tokom devedesetih godina u Jugoslaviji se primećuju neke refleksije tranzicije braka, ali znatno manjeg obima i intenziteta, sa brojnim specifičnostima (Unicef, 1999, Bobić, 2000).

1.1. Novi životni stil u Jugoslaviji: kohabitacija i vanbračna rađanja

Prethodna zajednica južnoslovenskih naroda (SFRJ), kao i ostale države komandno-planske privrede, odlikovala se niskim udelima konsenzualnih zajednica, po čemu su ove države bile slične zemljama južноеvropskog regiona (Italija, Španija, Portugalija, Grčka). Međutim, vanbračne zajednice nisu karakteristika modernog doba, one su oduvek postojale među stanovništvom. U ovim unijama tradicionalno su živela lica koja ili nisu imala zakonskih i ekonomskih mogućnosti da sklope brak (maloletnici, siromašni, bolesni), ostareli (udovci ili samci) i pripadnici određenih kulturnih krugova (Turci, Albanci) u kojima je običajni brak bio raširena pojava (Petrović, 1981, Milić, 2001).

Tokom devedestih godina u SR Jugoslaviji, posebno na njenim niskonatalitetnim područjima i u velikim gradovima (Centralna Srbija i Beograd) primećuju se značajne promene u bračnom i fertilnom ponašanju, što je odlika i ostalih država u postsocijalističkoj tranziciji. Treba, međutim, razlikovati dva pojma: kohabitacije i "vanbračnog živorođenja", pri čemu poslednja pojava može biti povezana sa prvom ili pak od nje nezavisna ².

U odsustvu registracije alternativnih formi života u dvoje, u literaturi se koristi jedan indikator - udeo vanbračnog živorođenja. Budući da svako rađanje podleže obavezi registracije, to autori smatraju da se na osnovu statističkih podataka o nivou fertiliteta žena izvan braka,

² Drastičan pad priznanja očinstva tokom sedamdesetih godina koji se beleži u vitalnoj statistici može ukazivati da se većina dece rađa i živi u jednoroditeljskim porodicama, sa "samim majkama".

može suditi o tome u kojoj se fazi univerzalne "druge demografske tranzicije" nalazi određena država (Roussel, 1992, Lestheage, 1992, Kiernan, 1993, Festy, 1985, Prinz, 1995).

U centralnoj Srbiji i Vojvodini tokom devedesetih beleži se značajan porast ove pojave (od 14.1% u 1991 na 19.7%, u 1997, odnosno od 13.9% na 18.8%). U Crnoj Gori udeo ovih zajednica je najniži, mada u blagom porastu (sa 7.1% u 1991. na 10.1 u 1997). Na ovaj porast uticala je promena zakonske regulative odnosno uvođenje potpune društvene zaštite dece rođene izvan građanskog braka.

Na Kosovu je zabeležen najveći rast (sa 14.8% na 21.5%), što se može objasniti delovanjem dva činioca: bojkotom državnih organa i institucija Republike Srbije od strane većine stanovništva albanske narodnosti, kao i rasprostranjenosti tradicionalnih običajnih brakova, koji se sklapaju uz dozvolu lokalnih autoriteta i po kanonima muslimanske vere.

Veliki porast vanbračnih živorođenja zabeležen je u periodu 1989-1997, i u ostalim tranzicionim ekonomijama: najveći u Estoniji, sa 25 na 52%, u Latviji, sa 16 na 35%, Bugarskoj, sa 11 na 30%, Mađarskoj, sa 12 na 25%, dok je najmanji porast zabeležen u Ukrajini, sa 11 na 15%, Turkmenistanu, sa 4 na 5%, a u Hrvatskoj je stabilizovan na nivou od 7% (Unicef, 1999)³.

Po mom mišljenju, međutim, iako kohabitacija evidentno postaje sve više relevantna bračna varijabla, ona ne predstavlja nužno okvir vanbračnog fertiliteta, iz bar dva osnovna razloga: u razvijenim državama Evrope i Amerike, u kojima je moderna konsenzulna zajednica stekla veći legitimitet, njena differentia specifica sastoji se u tome što ona funkcioniše kao "brak na probu". Samo stabilne, dugotrajnije veze transformišu se u građanski brak, što neposredno povlači odluku o rađanju ("weeding-out" proces). Tako, na primer, u Sloveniji, u 1996, od ukupno 32% dece rođene izvan braka, samo je 13% roditelja živelo u kohabitaciji. Pored toga, veliki broj sklopljenih brakova rezultat je prethodne trudnoće neveste (tzv "shotgun weddings", Mills, 2000).

U skladu s tim, smatram da su vanbračna rađanja bolji indikator jednoroditeljskih porodica nego alternativnih životnih stilova partnera, kao i da se u budućnosti može očekivati njihov dalji porast. U državama u kojima je, usled raširene prakse razvoda, udeo jednoroditeljskih porodica bio visok od ranije (države istočne, centralne Evrope i bivšeg SSSR-a), može se očekivati njihov još veći skok. U slučaju Jugoslavije i Srbije, gde razvod braka stagnira već nekoliko decenija, sa ubzanjem procesa društvene transformacije predviđa se njegov skok, i posledično porast porodica sa jednim roditeljem. Dalje kretanje vanbračnog fertiliteta, po mom mišljenju, biće u pravcu blagog ali ne drastičnog povećanja, budući da se njegov nagli skok tokom protekle decenije (u 1997 svako peto dete u Centralnoj Srbiji je rođeno van braka), može objasniti kao posledica društvene destrukcije, haotičnosti svakodnevnog života, vrednosne anomalije pa i socijalne patologije pojedinca (Clark, 1967) ⁴.

³ Približno sličan sadšnjem jugoslovenskom nivou je dostignuti udeo ovih zajednica u tranzicionim ekonomijama Mađarske i Ruske Federacije, nešto su više vrednosti zabeležene u Bugarskoj i Latviji, a najviše u Istočnoj Nemačkoj, Estoniji i Sloveniji (Unicef, 1999, Macura, 1997). Slovenija je imala najviši nivo vanbračnih živorođenja na početku tranzicije iz komunizma, 1989 (23%), da bi 1997. dostigla još viši nivo (33%).

⁴ Tokom devedesetih, jugoslovenske žene su po nivo rađanja izvan braka sustigle žene u Evropskoj Uniji, posebno Francuskinje, Britanke i Austrijanke (Prinz, 1995) odnosno udeo, koji je u Švedskoj kao predvodnici "druge demografske trancije" registrovan na početku tranzicije partnerstva. Međutim, na osnovu podataka vitalne statistike, vidi se da je suštinska razlika u odnosu na navedene evropske države blagostanja u tome što je u Jugoslaviji, roditeljstvo izvan braka životni stil nižih društvenih slojeva, karakterističan za manje obrazovane žene (osnovna škola i ispod toga). Tako je 1997. najveći udeo vanbračnih majki u Jugoslaviji sa potpunom ili nepotpunom osnovnom školom (62.4%), iza kojih slede one sa srednjom (30.8%). U pogledu starosti prilikom rađanja, ove žene se ne razlikuju bitnije od žena u braku, sa najvećom incidencijom rađanja u intervalu 20-24 godine.

1.2. Predmet i ciljevi rada

U vezi sa napred prikazanim kratkim pregledom promena u bračnoj instituciji, moj rad je imao tri osnovna zadatka. Prvi je bio opis transformacionih procesa bračnog modela, drugi se odnosio na teorijsko konceptualnu analizu relevantnih pojmova i sadržaja pomaka od braka kao formalno pravne institucije ka odnosu u dvoje, a treći na empirijsko istraživanje konkretnih slučajeva parova koji žive izvan braka, u tzv konsenzualnim unijama. Sasvim konkretno, ciljevi moje celokupne zamisli mogu se sumirati na sledeći način:

1. Analiza pokazatelja bračnog ponašanja stanovništva Beograda i Srbije tokom poslednjih trideset godina, sa posebnim naglaskom na poslednju deceniju XX veka;
2. Teorijsko-konceptualna analiza "promene sadržaja bračnog obrasca", u sklopu širih procesa kao što su demografska tranzicija i modernizacije (globalizacije);
3. Istraživanje praksi alternativnih stilova "života u dvoje" žena i muškaraca koji žive u kohabitaciji;
4. Na osnovu posmatranja vrednosti i stavova mlade generacije prema braku i roditeljstvu predividjanje daljeg toka pojave i njenih demografskih i društvenih implikacija.

1.2.1 Razrada predmeta istraživanja

Tek neposredno pred početak burnog perioda društvene transformacije 1990-tih godina u Srbiji, brak je kod većine stanovništva njenog centralnog dela i u Vojvodini, ušao u onu fazu modernizacije, koju su razvijene države Zapada iskusile još krajem šezdesetih, a posebno intenzivno tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka. Najkraće rečeno, u periodu pred raspad real socijalizma u Srbiji se registruje opadanje bračne univerzalnosti (pad broja i stope sklopljenih brakova), porast udela lica izvan braka, posebno celibata. Razvodi su, međutim, bili retki (broj i stopa razvoda stagnira unazad tri decenije), pa se po osobinama bračnog ponašanja, Jugoslavija svrstava među države južnoevropskog basena (Italija, Grčka, Portugalija, Španija), (Avramov, 1993). Ovi procesi su, dakako, imali krupne posledice na celokupno stanovništvo, pre svega, preko pada nataliteta i depopulacije u većini opština centralne Srbije i Vojvodine.

Međutim, tokom poslednje decenije XX veka u Srbiji, tranzicija partnerstva stagnira i biva prigušena, kao posledica društvenog sloma i usporene ili blokirane transformacije društvenog sistema (Lazić, 1994, 1999, Bolčić, 1995). Agregatni demografski pokazatelji bračne strukture i dinamike u tom periodu ukazuju na pojave svojevrsne retradicionizacije bračnog obrasca, kroz intenziviranje procesa stupanja u brak (povećanje broja i stope sklopljenih brakova), uz pad razvoda čak i tamo gde je modernizacija braka odranije uzela većeg zamaha (Vojvodina i centralna Srbija), porast udela proširenih porodičnih domaćinstava u gradovima i sl. Pojava jačanja porodice, kao "bekstva u privatnost" sasvim je prirodna i logična strategija snalaženja u kontekstu "društvenog rasula" (Milić, 1995) i/ili organizovanog haosa. U tom smislu relevantne informacije o dubini drame pojedinaca pružilo je istraživanje "bilansa" negativnih događaja koji su se "sručili na porodice" tokom devedesetih, kao što su: smrt članova domaćinstva, vojne mobilizacije sinova, emigracije mladih, obrazovanih stručnjaka, talasi izbegličkih egzodusa, traumatični razvodi brakova, otuđivanje nepokretnosti, permanentno osiromašenje, pad kvaliteta života, porast nasilja u braku i porodici (Milić, 1995). U uslovima kontrakcije društva (raspad mreže društvenih institucija) porodica je preostala kao jedina oaza i pribežište očajnih jedinki (ibidem, 1995).

Rad koji je pred vama ima za cilj da ilustruje napred navedene pojave i da pokuša da odgovori na nekoliko bitnih pitanja: Da li je u Srbiji na delu usporeni i povremeno odloženi proces "tranzicije braka"? Da li se može govoriti o promeni životnog stila koja se događa među urbanim, obrazovanim i profesionalno (karijerno) orijentisanim stanovništvom u Jugoslaviji? Koje su to poželjne bračne alternative? Na koji način postojeći socio-ekonomski uslovi utiču na ove različite izbore? Koje su pretpostavke i/ili ograničenja u ostvarivanju ovih alternativnih

partnerskih zajednica? Koje su demografske i socijalno-psihološke odlike parova koji žive u konsenzualnim zajednicama?

U tom smislu formulisala sam sledeće osnovne hipoteze:

1. Tradicionalan, građanski sklopljen brak postepeno postaje prevaziđen, dok istovremeno ostaju na snazi želje i očekivanja pojedinaca da žive u stabilnim vezama.

2. Intenzivnija društvena transformacija ka tržišnoj privredi i građanskom društvu, biće veoma podsticajna za razvoj individualizma i raznolikost životnih stilova. Pri tome, promena vrednosnog sistema od tradicionalnog ka modernom predstavljaće preduslov promenjene prakse svakodnevnog života. Poteškoće u globalnoj društvenoj transformaciji mogu usporiti proces partnerske tranzicije, ali će se nastaviti tendencija odlaganja braka i povećavati njegova nestabilnost.

3. Ako su mladi, obrazovani slojevi gradske populacije socijalno "predodređeni" da budu nosioci promenjenog odnosa prema braku, onda bi trebalo očekivati da oni zastupaju mišljenja koja su bitno različita u odnosu na dominantne stavove i praksu većine stanovništva. Ove razlike u stavovima tiču se, pre svega, promene uloge žene i transformacije ženinog položaja u porodici i društvu, što će, sa svoje strane, proizvesti čitav niz posledica u sledećim ličnim izborima (odlukama): o braku, razvodu, idealnom broju dece, dobu stupanja u brak i rađanju, vaspitnim strategijama u porodici, obrascima rada, karijere, kvalitetu života i životnom stilu, kao i modelima interakcije među partnerima, uključujući i rukovođenje konfliktima.

4. Muškarci i žene koji žive u kohabitaciji potiču iz mlađih generacija tzv nekonvencionalne urbane inteligencije (mladi stručnjaci) čija je vrednosna orijentacija pretežno, modernistička, što podrazumeva egalitarnost rodova, fleksibilnost porodičnih i društvenih položaja muškarca i žene, podjednak značaj profesionalnog angažovanja i uspona u karijeri za oba pola, pri čemu se teži da se dostigne balans različitih, bitnih identiteta pojedinca, privatnog i profesionalnog, individualnog i kolektivnog. Zbog održavanja elemenata tradicionalnog društvenog i porodičnog okruženja pojedinca, zadržavaju se ostaci premodernog vrednosnog sistema, tj značaj uzajamne brige i podrške mladih i njihove porodice porekla (roditelja i praroditelja), kao i u vezi sa roditeljstvom (perzistira ideja o većem angažovanju žene-majke-ćerke i u ovim zajednicama).

Mislim da treba istaći da je ovo prvo sociološko i demografsko istraživanje konsenzualnih zajednica kao oblika transformacije partnerstva u savremenom srpskom društvu, kojim je trebalo istražiti mogućnosti, aktere i načine tranzicije patrijarhalnog braka u "čisti partnerski odnos". Poslednji stav ne implicira da transformacija patrijarhata u partnerstvo znači automatski "odustajanje od" braka, bekstvo iz braka ili težnju ka serijskim monogamijama, već, pre svega, menjanje značenja braka od socijalno definisanog ka individualizovanom odnosu (po meri svakog pojedinca i para). Da bi se to postiglo, kao što će videti iz interpretacije rezultata, potrebno je prevladavanje polno/rodne asimetrije, transformacija sadržaja roda i napuštanje prakse svakodnevnog života u paru, nasleđene od prethodnih generacija.

Moj pristup ovoj temi nužno je morao biti multidisciplinaran, dakle, demografski, sociološki i antropološki, što je podrazumevalo primenu različitih relevantnih teorija i teorijskih paradigmi. Po disciplinarnoj pripadnosti i širini obuhvata izabrala sam teorije koje obuhvataju različite nivoe stvarnosti i posredovanja: makro (teorija demografske tranzicije, teorija modernizacije) mezo (teorije srednjeg obima: procesualnost porodične promene, feminističke teorije), mikro (interakcionističke teorije, psihodinamske teorije o bračno porodičnim relacijama i bračnom procesu, antropološke teorije (teorije ličnosti, teorije socijalizacije i individuacije).

Osnovni koncept koji se provlači tokom celokupnog izlaganja materije je "svakodnevni život" (Heler, 1978) koji povezuje makro (globalni društveni okvir), mezo (institucionalni i porodični) i mikro nivo (pojedinaac), koji je, kako u sociološku teoriju, tako i u širi teorijski okvir koji nedostaje demografskim radovima, prva uvela Marina Blagojević. Drugi relevantni koncepti su: tranzicija partnerstva, generacije (kohorte), omladina, studenti, životni ciklus i životni tok, događaj, karijera, polno-rodni sistem, seks (medikalizacija braka), domaći rad, konflikt uloga, porodična socijalna mreža, životni stil.

Za razumevanje promena odnosa prema partnerstvu, veoma je značajan empirijski utvrđen i teorijski razrađen koncept "tihe revolucije" (Inglehart, 1990). Pomoću njega se objašnjava kako nastaje otklon od tradicionalnog sadržaja pojma braka, pod uticajem izmenjenog kulturnog stila mlađih generacija koji se sasvim jasno odrazio na njihov kohortni nupcijalitet. Iz korpusa teorija o globalizaciji, primenila sam pojmove: iskorenjivanja (odvajanja vremena od prostora) (Milić, 1994), projekta i preobražaja intimnosti, zatim moderne pojmove zajednice i društva, individualizacije, personalizacije i postmoderne kulture. Za razumevanje fenomena (post)modernog partnerstva, relevantne su i ekonomske teorije ličnih ciljeva i lepeze ljudskih potreba (Maslow, A, 1976), zatim hijerarhije u zadovoljavanja potreba (životnih ciljeva).

1.2.2. Metod

Obzirom na delikatnost i višedimenzionalnost teme, primenjen je **metod slučaja**. Time se težilo da se postigne celovitost u ispitivanju pojave, budući da se slučaj "tranzicije braka" posmatrao kao skup bitnih svojstava fenomena (Bogdanović, 1994). Iskustvena evidencija je nastajala postepeno, na više nivoa i iz različitih izvora podataka (kvantitativnih i kvalitativnih), a sve sa ciljem postizanja razumevanja pojave, iz aspekta svakodnevice samih aktera (Gilgun, J.F, Daly, K, Handel, G, eds, 1992).

Metodološku zamisao koja je rukovodila prikupljanjem podataka, čini nekoliko sastavnih delova, a ceo tok nastanka građe pratila je intenzivna sekvencijalna analiza.

Veličina analizirane grupe parova nije bila unapred određena, već se po metodološkom principu "teorijske zasićenosti pojma" formirala u toku istraživanja, a obuhvatila je onoliko jedinica posmatranja koliko je potrebno da se potkrepe pretpostavke i dokazi o različitim tipovima (obrasima pojave). To je podrazumevalo preciznu operacionalizaciju promene sadržaja braka (partnerstva).

U formiranju teorijskog uzorka glavne determinante su bile **starost i obrazovanje**. To su dve najvažnije determinante modernog pojma partnerstva. Na osnovu starosti, izdvojila sam mlađe parove (od 20-29) koji žive u tzv LAT unijama ("living apart together"), ili tzv semi – kohabitacijama, u odvojenim domaćinstvima, ali u dugim i ozbiljnim vezama, (studenti, mladi stručnjaci). Drugo su bili nešto stariji parovi (od 23-35 g) koji duže vreme žive u kohabitacijama (izvan braka), bilo da je reč o licima koja nisu nikada stupala i brak, bilo o postbračnim kohabitacijama. Najzad, treću, najstariju podgrupu (35-40) činili su parovi koji ne samo da žive duže vreme zajedno, izvan braka, već imaju i decu rođenu u takvim zajednicama.

Kada je reč o slojnim determinantama bračno-partnerskog ponašanja imala sam u vidu aktuelnu dekompoziciju socijalne stratifikacije, tako da se kao osnovna odrednica društvenog položaja koristio stepen obrazovanja i pol. Pored toga, mislim da su kulturne potrebe i potrošnja (koje su, takođe, isposredovane obrazovanjem i porodičnom slojnom pripadnošću) bolja determinanta od klasičnih slojnih varijabli (mesto u društvenoj podeli rada, materijalni standard, društveno-politička moć). (Popović et al, 1981, 1991)

1.2.2. 1. Tehnike istraživanja

Terensko istraživanje je bilo ograničeno na populaciju Beograda, imajući u vidu da su veliki urbani centri uobičajeno začetnici socio-demografskih i socio-psiholoških promena u svakom društvu.

Gore naznačene hipoteze i postavljena pitanja zahtevali su upotrebu različitih, komplementarnih izvora podataka i tehnika. Početni izvor iskustvene evidencije pružili su statistički podaci. Iako relevantna statistička evidencija ne pruža informacije o rasprostranjenosti konsenzualnih zajednica, koristila sam relevantne podatke o bračnom i fertilnom ponašanju

(bračne strukture i dinamika, razvodi, vanbračna živorodenja), da bi se dobio globalni uvid u trendove bračnog ponašanja stanovništva centralne Srbije i Beograda.

Drugi izvor evidencije pružili su intervjui, kao sastavni deo studije višestrukog slučaja. Polazeći od glavnih hipoteza, formirana su, napred spomenuta tri poduzorka. Intervjui su bili bazirani na planu razgovora sa otvorenim pitanjima, a odnosili su se na: stavove, vrednosne orijentacije povezane sa ljubavlju, odnosima među partnerima, kvalitetom veze, definiciji polnih uloga, životnim planovima, kulturnom ukusu i potrošnji, odlukama u vezi sa stupanjem u brak i rađanjem. U plan razgovora je bio uključen i kritički odnos prema kvalitetu braka roditelja, kao i partnerska istorija. Obuhvaćeni su i razlozi izbora kohabitacije kao stila života, ali i praksu kohabitacije u svakodnevnom životu (u odnosu na različite dimenzije, seksualnost, domaći rad, porodični rad, odnos prema starijoj generaciji, rad i profesionalnu karijeru, porodičnu karijeru, roditeljstvo), kao i ličnu ocenu odnosa u konsenzualnoj uniji. Zadovoljstvo konsenzualnom unijom, partneri su procenjivali prema razlici između idealnog i ostvarenog odnosa, stepenu zadovoljenja potreba, količini raspoloživih resursa, percepciji bitnih razlika njihove veze u odnosu na brak. Poseban segment samoprocene kohabitacije predstavljalo bi ispitivanje mogućih razloga raskida, preferencije drugačijih stilova života (samačkog života, serijalne monogamije, preljube, otvorenog braka, i sl).

Svi razgovori su snimani diktafonom, a zatim transkribovani i uneti u bazu podataka.

Kao konačan rezultat sintetskog proučavanja tranzicije braka, nastala je tipologija partnerstava, od tradicionalnog, preko prelaznog do modernog. Prvi oblik se odnosi na obrazac koji je bliži tradicionalnom, asimetričnom polno/rodnom sistemu, dok se na sasvim suprotnoj strani nalazi životni stil koji se približava modernom, simetričnom ili egalitarnom partnerstvu.

2. Tranzicija braka u Beogradu– sociodemografska analiza

Aktuelni period globalnog društvenog razvitka Srbije i Jugoslavije od početka devedesetih godina odlikuje veoma uspor, pa i **blokirani proces modernizacije** ili transformacije iz komandno-planske u tržišnu privredu. Nasuprot ostalim centralno i istočno – evropskim državama u kojima je sličan socio-ekonomski preobražaj započeo urušavanjem dotadašnjih komunističkih režima i relativno mirnom tranzicijom, u jugoslovenskom slučaju ovaj je proces bio praćen serijom događaja koji su, globalno posmatrajući, proizveli pretežno negativne posledice (Milić, 1995, Lazić, 2000). Ukratko, radi se o sledećim društvenim činjenicama: secesiji bivših republika SFRJ, uz međunarodnu podršku i saglasnost, što je prouzrokovalo ne samo raspad bivše savezne države već i krvave oružane sukobe, građanske ratove između nekada konstitutivnih naroda zajedničke države, zatim sankcije međunarodne zajednice prema novoformiranoj SR Jugoslaviji, izbeglički egzodus pretežno srpskog stanovništva ka matici, veliki odliv mladih, visokoobrazovanih kadrova u inostranstvo, masovno i intenzivno osiromašenje stanovništva uz bogaćenje uskog sloja elite novih preduzetnika, dekompoziciju socijalne strukture, vrednosnu konfuziju i anomiju, društvenu klimu "organizovanog haosa".

Međutim, uprkos krupnim transformacijskim promenama, koje su u jugoslovenskom slučaju, proizvele brojna obeležja razorenog društva, privatna sfera, brak i porodica, ostale su, uglavnom, zaštićene od dubljih poremećaja (Milić, 1991, 1994, Blagojević, 1997, Bobić, 1999, 2000). U tom pogledu, agregatni demografski pokazatelji svedoče o konzervaciji braka i porodice, čemu u prilog svedoči niska incidencija razvoda, još uvek mali udeli jednoroditeljskih porodica i vanbračnih rađanja. Na drugoj strani, analiza kvaliteta svakodnevnog života pokazuje, međutim, drugu, manje vidljivu stranu ove "porodične idile" u Srbiji. O sumornoj svakodnevici govore demografski podaci i empirijski proverene društvene činjenice: skraćivanje srednje očekivanog trajanja života, posebno kod ženskog stanovništva (Penev, 1999), porast mortaliteta i morbiditeta (Radivojević, 1999), emigracija mladih visokoobrazovanih stručnjaka (Predojević, 1999), masovni priliv izbeglica iz bivših republika savezne države (Matković, 1999), nedostatak resursa (redovnih novčanih prihoda, stanova), kriza "države blagostanja", pad zaposlenosti, slabljenje socijalno zaštitnih mehanizama protiv pauperizacije, teškoće oko isplate dečjih i porodičnih prinadležnosti i penzija, porast nezaposlenosti, poremećaji u funkcionisanju obrazovanja i zdravstva, konfuzija i sukob različitih individualnih i društvenih vrednosti u tranziciji, društvena anomija, porast nasilja u braku i porodici, tendencija povlačenja žena sa tržišta rada u kuću i prenaplaćavanja njene biološke i nacionalne uloge, kao i seksistički odnos prema ženi u javnoj sferi (mas mediji), velika izloženost porodica stresu i rizicima iz okruženja, porast nasilja u porodici, otuđenje u roditeljstvu (Milić, 1994, 1995, Petrović, 1994, Blagojević, 1997, Tomanović-Mihajlović, 1997).

Predmet ovog odeljka je demografski opis modela bračnog ponašanja populacije **Beograda**, tačnije promene u bračnom stilu koje se mogu uočiti u poslednjih nekoliko decenija. Za izbor ove mikropopulacije postoji nekoliko osnovnih razloga. Prvo, radi se o velikom urbanom centru, metropoli, čiji je procenjen broj stanovnika po poslednjem popisu (1991) iznosio 1.604.599, odnosno u 1999, 1.620.621. Na području užeg gradskog jezgra (naselja Beograd) u navedenim vremenskim presecima živelo je 1.170.145 odnosno 1.177.355 stanovnika¹. Drugo, iako je stanovništvo Beograda "podelilo tužnu sudbinu" ostatka populacije sa svim napred navedenim posledicama državnog raspada, društvene dezorganizacije, haosa, populacionog

1 Budući da je ovaj prilog sastavni deo šire kvalitativne studije slučaja parova koji žive izvan klasičnog braka (u kohabitacijama), a koji su birani po rezidencijalnom kriterijumu stanovanja u centralnim gradskim opštinama ("urbana inteligencija"), radi konzistentnosti, analiza kvantitativnih, agregatnih pokazatelja bračnog ponašanja odnosi se na stanovništvo "naselja Beograd", što je nešto uža pojam od "grada Beograda". Naime, "grad Beograd" se u administrativno-teritorijalnom pogledu sastoji iz 16 opština, od kojih se samo 6 nalazi na području centralne urbane aglomeracije, dakle "naselja Beograd": Stari Grad, Savski Venac, Vračar, Rakovica, Novi Beograd, i Zvezdara, četiri opštine su delom na teritoriji naselja, a delom iz okvira šireg administrativnog područja: Čukarica, Palilula, Voždovac i Zemun, a 6 opština su potpuno izvan užeg jezgra (Barajevo, Grocka, Lazarevac, Mladenovac, Obrenovac i Sopot) (Stojanović, 1999).

egzodusa, primećuju se, ipak, neke "unutrašnje" promene, karakteristične za određene delove i slojeve populacije, tzv "urbanu inteligenciju" koju čine mlade, visokoobrazovane generacije, rođene i socijalizovane u velikom gradu. Ako su te generacije nosioci procesa modernizacije, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi, koja će, zahvatiti ostale delove socijalne lestvice i populacije, a paralelno će se širiti od centra ka periferiji, onda je to dodatni razlog da se glavnom gradu Srbije ukaže posebna pažnja.

Iskustvenu evidenciju za ovaj prilog formirala sam na osnovu sledećih izvora: 1) demografskih podataka (popisa i vitalne statistike); 2) relevantnih demografskih studija (Penev, et al, 1999, Rašević, et al, 1999, Rašević i Penev, 2001); 3) empirijskih istraživanja kvaliteta i stila života beogradskih porodica.

2.1. Proces sklapanja braka

Proces sklapanja braka ili nupcijaliteta jedna je od osnovnih komponeneta prirodnog kretanja stanovništva. Ulazak u brak, ili još preciznije, doba stupanja u trajniju seksualnu zajednicu predstavlja neposrednu varijablu fertiliteta i obnavljanja populacije (Rašević, M, 1971). Iz svakodnevnog iskustva poznato je da se iza odluke muškarca i žene da stupe u brak, vrlo brzo sledi i odluka o rađanju deteta, budući da se većina potomstva u savremenom modelu fertiliteta rađa u prvim godinama braka, nakon čega se partneri okreću drugim životnim ciljevima (profesiji, karijeri), (Milić, 1994).

Osobenosti procesa sklapanja braka ili nupcijaliteta ispituju se preko sledećih demografskih indikatora: opštih i specifičnih stopa, prosečnih godina stupanja u brak, broja i koeficijenta sklopljenih brakova.

TABELA 1. OPŠTA STOPA SKLAPANJA I RAZVODA BRAKA, BEOGRAD NASELJE, 1970, 1980, 1991-1999 (u ‰)		
Godine	Nupcijalitet	Divorcijalitet
1971	9.3	1.2
1981	7.3	1.8
1991	5.8	1.3
1993	5.8	1.1
1995	5.8	0.9
1997	5.4	0.8
1999	5.2	...

Izvor: Statistički godišnjak Beograda, odgovarajuće godine, Gradski zavod za statistiku i informatiku, Beograd

Podaci iz tabele 1 svedoče o jasno izraženom trendu pada **univerzalnosti braka**² kao formalno-pravno sklopljene zajednice. Opšta stopa sklapanja braka u naselju Beograd u periodu 1971-1999, takoreći je prepolovljena, sa visokih 9,3‰ na 5,4 ‰. Ovakvo kretanje stope nupcijaliteta obično je praćeno i odgovarajućim rastućim trendom divorcijaliteta. Međutim, specifičnosti prilika u kojima se razvijalo stanovništvo i društvo Beograda, uslovili su sasvim

² Pod "univerzalnošću braka" podrazumeva se obrazac po kome se većina stanovništva nalazi u braku, sa niskim udelom lica izvan braka (celibatera, razvedenih i udovaca). Ovaj tip ponašanja karakterističan je za predindustrijske faze društvenog razvitka, kao i za savremene države izvan hrišćanskog kulturnog kruga.

³ Ova stopa nije najprecizniji pokazatelj jer u odnos stavlja broj sklopljenih brakova tokom jedne godine u odnosu na ukupno stanovništvo sredinom godine posmatranja, čime su obuhvaćena, kako 1) lica koja ne spadaju u bračni kontingent, tako i 2) sve kategorije bračnog stanja: oženjeni, celibateri, razvedeni i udovci. U odsustvu podataka o strukturama stanovništva po bračnom stanju u međupopisnim godinama, a zbog potrebe upoređenja vremenskih serija i izvođenja zaključaka o kretanju nupcijaliteta, pribegava se prikazu posredstvom opšte stope.

drugačiji tok. Tako, i stopa razvoda braka beleži postepeni pad, od 1,8‰ u 1981 ona se nije povećavala, nego se spustila na 0,8‰ u 1997, što proces modernizacije braka u slučaju Beograda čini posve specifičnim u poređenju sa postmodernim države Zapada, koje su već nekoliko decenija zahvaćene tzv **"drugom demografskom tranzicijom"**, tj korenitim promenama u osnovnim demografskim procesima i strukturama o kojima će više reči biti u četvrtom poglavlju.

Da bi se stekla jasnija slika o različitom bračnom modelu Beograđana u odnosu na ostatak stanovništva Srbije (zapravo njenog centralnog dela i Vojvodine) uputno je izvršiti komparaciju bitnih pokazatelja nupcijaliteta i divorcijaliteta između ove dve subpopulacije.

Kao što se vidi iz tabele 2 opšta stopa sklapanja braka na svim područjima Srbije i Crne Gore beleži trend opadanja. U periodu 1991-1999. u centralnoj Srbiji se spustila sa 5,8‰ na 4,6‰, u Vojvodini sa 5,7‰ na 5,2‰, a u Crnoj Gori sa 6,2‰ na 5,7‰. Na Kosovu i Metohiji do 1997 (poslednji registrovani podaci) zabeleženo je najveće smanjenje stope, ali je na ovom području proces tranzicije braka najkasnije otpočeo. U periodu 1971-1981. veći pad stope zabeležen je u razvijenijim regionima, Vojvodini (sa 9,4‰ na 7,6‰) i u centralnoj Srbiji (sa 9,2‰ na 7,4‰), nego na Kosovu (sa 8,8‰ na 7,5‰), dok je u Crnoj Gori stopa ostala neizmenjena (na nivou 7,8‰), ali je veći pad zabeležen u narednoj deceniji (sa 7,8‰ u 1981. na 6,2‰ u 1991).

TABELA 2 – OPŠTA STOPA SKLAPANJA BRAKA, SRBIJA I CRNA GORA, 1971-1998						
	Srbija i Crna Gora	Crna Gora	SRBIJA			
			Svega	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1971	9,1	7,8	9,2	9,2	9,4	8,8
1981	7,5	7,8	7,4	7,4	7,6	7,5
1991	5,9	6,2	5,9	5,8	5,7	6,4
1992	6,1	6,5	6,1	5,9	5,9	6,7
1993	5,9	6,2	5,9	5,7	5,7	6,4
1994	5,7	5,9	5,7	5,7	5,5	5,8
1995	5,7	6,0	5,7	5,6	5,7	6,1
1996	5,4	5,9	5,3	5,1	5,5	5,7
1997	5,3	6,2	5,2	5,1	5,4	5,3
1998	...	5,6	...	5,0	5,3	...
1999	...	5,7	...	4,6	5,2	...

Za 1998 i 1999 nedostaju podaci za Kosovo i Metohiju, pa prema tome i za Srbiju i Jugoslaviju. Za 1999 dati su prethodni podaci. Ova napomena odnosi se i na sve ostale tabele u kojima se pojavljuju podaci za referentne godine.
Izvor: Demografske statistike za odgovarajuće godine, Savezni zavod za statistiku

Sledeće bitno obeležje bračnog modela jeste **prosečna starost** prilikom njegovog zasnivanja. Životno doba u kome većina muškaraca i žena stupa u bračnu zajednicu određeno je osobinama globalnog društvenog sistema, porodice i braka (Petrović, 1981). Kao što se na primeru beogradske populacije može videti, u poslednjoj deceniji XX veka, uprkos tegobnom procesu društveno-ekonomske transformacije, beleži se značajno "starenje nupcijaliteta", tj odlaganje sklapanja prvog braka u starije godine bračnog kontingenta, što je potpuno analogno "starenju fertiliteta".

TABELA 3. PROSEČNA STAROST SUPRUŽNIKA PRILIKOM STUPANJA U BRAK, BEOGRAD, NASELJE, 1971, 1981, 1991-1997		
Godine	Starost muža	Starost žene
1971	30.3	26.1
1981	29.6	26.6
1991	32.5	29.2
1993	32.4	29.1
1995	32.5	29.2
1997	32.8	29.5
1999	32.9	29.6
Napomena: izračunato na osnovu podataka statističkih godišnjaka grada Beograda		
Izvor: kao za tabelu 1		

U posmatranom tridesetogodišnjem periodu, prosečna starost porasla je čak za 3 godine i kod muškog i kod ženskog stanovništva metropole. Do tih promene došlo je, međutim, pre početka turbulentnih društvenih događanja devedesetih, dakle u decenijama pre 1991, kada je društveni razvitak bio mirniji i kada je u on u većoj meri podsećao na svakodnevicu razvijenih evropskih država. Tegobna društvena transformacija tokom devesestih praćena privrednim kolapsom, padom zaposlenosti i privredne aktivnosti, te velikom pauperizacijom širokih slojeva stanovništva, uticala je na ojačanje tj konzerviranje privatne sfere (braka i porodice).

TABELA 4 – PROSEČNA STAROST SUPRUŽNIKA PRI STUPANJU U PRVI BRAK, SRBIJA I CRNA GORA, 1970-1998						
	Srbija i Crna Gora	Crna Gora	SRBIJA			
			Svega	Centralna Srbija	Vojvo- dina	Kosovo I Metohija
	Starost muža					
1970	25,9	27,5	25,4	25,0	25,5	26,7
1980	26,6	27,5	26,5	26,2	26,2	27,8
1990	27,5	28,8	27,4	27,5	27,2	27,3
1991	27,7	29,2	27,6	27,8	27,2	27,4
1992	27,6	29,0	27,5	27,6	27,3	27,4
1993	27,8	29,1	27,7	27,8	27,4	27,6
1994	27,4	29,0	27,3	27,2	27,1	27,6
1995	27,6	29,1	27,5	27,4	27,2	27,9
1996	27,8	29,5	27,6	27,6	27,3	27,8
1997	27,8	29,4	27,7	27,9	27,6	27,6
1998	...	30,1	...	28,0	27,7	...
	Starost žene					
1970	21,7	22,1	21,6	21,4	21,8	22,4
1980	22,9	23,1	23,0	22,7	22,9	23,8
1990	23,6	24,1	23,6	23,7	23,6	23,4
1991	23,8	24,3	23,8	23,9	23,7	23,6
1992	23,8	24,2	23,8	23,8	23,6	23,8
1993	24,0	24,3	23,9	24,0	23,8	23,9
1994	23,8	24,1	23,8	23,7	23,8	23,9
1995	24,0	24,1	24,0	23,9	23,9	24,2
1996	24,2	24,8	24,2	24,2	24,0	24,2
1997	24,3	24,5	24,3	24,4	24,3	24,3
1998	...	25,0	...	24,6	24,4	...
Izvor: kao za tabelu 2						

Prosečna starost mladoženje u Srbiji i Crnoj Gori je oko 28 godina, i veća je od prosečne starosti neveste, koja iznosi oko 24 godine. U poslednje tri decenije, međutim, srednje doba stupanja u prvi brak u svim delovima Srbije i Crne Gore znatno se povećalo, u proseku za oko dve do tri godine, i za mladoženju i za nevestu, što ukazuje na odlaganje stupanja u brak. Promene u vremenu sklapanja braka ukazuju na delovanje kriznih vremena, u kojima mladi nisu mogli da iznesu finansijski balast izdvajanja iz roditeljskog i formiranja sopstvenog domaćinstva.⁴

Treba, međutim, primetiti, da kada se uporede podaci iz tabela 3 I 4, vidi se da Beograđani sklapaju brak u proseku za oko pet godina kasnije u odnosu na ostatak populacije centralne Srbije I Vojvodine, I to kako muškarci, tako i žene.

Opadanje opšte stope sklapanja braka podudara se i sa kretanjem broja sklopljenih brakova (tabela 5).

U centralnom gradskom području Beograda primetan je pad broja sklopljenih brakova. Obzirom na veliku usporenost, kao i specifičnost srpskog modela društvenog preobražaja, moglo se pretpostaviti sasvim suprotno, tj da će broj sklopljenih brakova tokom devedesetih biti viši nego pre deceniju-dve. Opšte je poznato da društvena dezorganizacija jača brak i porodicu ili bar usporava njihov raspad, posredstvom jačanja bio-socijalnih mehanizama podrške u uslovima disfunkcionalnosti socijalnih, institucionalnih mreža. U braku dolazi do zaleđivanja konflikata, različitosti među partnerima, što predstavlja značajni odbrambeni sistem pojedinaca pred organizovanim haosom iz šireg društvenog okruženja. Ipak, kod slojeva koji žive u Beogradu može se prilično kontinuirano pratiti relativno trajan proces opadanja formiranja porodičnog jezgra. U posmatranoj vremenskoj seriji 1981-1999, jedino se 1995 godina izdvaja po nešto povišenom broju sklopljenih brakova. Slična tendencija opadanja nupcijaliteta zapažena je i u centralnoj Srbiji i Vojvodini (Bobić, 2000).

TABELA 5. SKLOPLJENI I RAZVEDENI BRAKOVİ, BEOGRAD – NASELJE, 1971, 1981, 1991-1999		
Godina	Sklopljeni brakovi	Razvedeni brakovi
1971	7288	1092
1981	7964	1443
1991	6797	1552
1992	6779	1228
1993	6848	1298
1994	6820	939
1995	6914	1049
1996	6448	1030
1997	6369	940
1998	6225	1108
1999	6175	...
Broj razvedenih na 100 sklopljenih brakova		
1971	15.0	
1981	18.1	
1991	22.8	
1992	18.1	
1993	19.0	
1994	13.8	

⁴ Više o tome vidi u: Dragana Avramov, *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Naučna knjiga, Beograd 1993, str. 72.

1995	15.2
1996	16.0
1997	14.8
1998	17.8
1999	...
Izvor: kao za tabelu 1.	

U sledećoj tabeli dati su podaci o učestalosti sklapanja braka u Srbiji i Crnoj Gori (tabela 6).

TABELA 6 – SKLOPLJENI BRAKOVİ, SRBIJA I CRNA GORA, 1971-1999						
			SRBIJA			
	Srbija i Crna Gora	Crna Gora	svega	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1971	82 000	4 155	77 845	48 529	18 310	11 006
1976	75 979	4 156	71 823	44 621	16 934	10 268
1981	74 094	4 595	69 499	42 021	15 542	11 936
1986	68 497	4 193	64 304	38 605	13 778	11 921
1991	61 521	3 817	57 704	33 698	11 447	12 559
1992	63 563	4 041	59 522	34 271	11 884	13 367
1993	62 045	3 873	58 172	33 338	11 462	13 372
1994	59 803	3 753	56 050	33 043	11 048	11 959
1995	60 325	3 791	56 534	32 295	11 260	12 979
1996	56 719	3 770	52 949	29 703	11 002	12 244
1997	56 203	3 993	52 210	29 638	10 706	11 866
1998	...	3 628	...	28 950	10 378	...
1999	...	3 730	...	26 594	10 215	...
Izvor: kao za tabelu 2						

U periodu 1991-1999. zabeleženo je smanjenje broja sklopljenih brakova na svim područjima, osim u 1992, u kojoj je broj sklopljenih brakova povećan na svim područjima. Pri tom je na Kosovu i Metohiji broj sklopljenih brakova bio uočljivo najveći u 1991, 1992 i 1993. Nastavak tendencije smanjenja broja sklopljenih brakova zapaža se u središnjem delu Srbije i Vojvodini od 1996. Osnovni uzročnik dugoročnog, višedecenijskog trenda smanjenja broja sklopljenih brakova u centralnoj Srbiji i Vojvodini je smanjenje brojnosti generacija u kojima se on najčešće sklapa (15-35, odnosno 20-30 godina).

Istovremeno, u Crnoj Gori i na Kosovu i Metohiji povećava se udeo ovih kohorti, što doprinosi održavanju višeg nivoa opšteg nupcijaliteta. Takođe, na većem delu teritorije Jugoslavije tokom 1998, a posebno u 1999, došlo je do osetnijeg smanjenja kako stvaranja tako i rasformiranja bračnih zajednica, što je povezano sa socijalno - ekonomskim prilikama i egzistencijalnom ugroženošću stanovništva, koja je dostigla vrhunac vazдушnim udarima NATO-a u poslednjoj posmatranoj godini.

Složenost promena u ponašanju stanovništva odražava svu kompleksnost demografskih pojava u kojima se sažima delovanje biološkog, društvenog, psihološkog i antropološkog činioca. Tako i u razumevanju **osnovnih uzročnika** pada nupcijaliteta u Beogradu valja razdvojiti delovanje demografske i socio-psihološke dimenzije⁵.

⁵ U te svrhe se u demografiji sprovodi postupak standardizacije, koji omogućava razdvajanje promena u starosnom sastavu stanovništva (proces starenja) od promena bihevioralnog modela (konkretno odnosa prema braku ili bračnog modela).

TABELA 7. STANDARDIZOVANE VREDNOSTI BROJA SKLOPLJENIH BRAKOVA, NASELJE BEOGRAD, 1971, 1981, 1991-1997						
	1971	1981	1991	1993	1995	1997
	Muško					
Empirijske	7288	7964	6797	6848	6914	6369
standard. (1)	0	8380	7676	11467	8602	7903
standard. (2)	0	8216	7453	7952	8058	8125
	Žensko					
standard. (1)	0	8882	8240	12530	9438	8018
standard (2)	0	7310	6839	7207	7248	7276
izvor: Izračunato na osnovu podataka statističkih godišnjaka Grada Beograda						

Postupkom standardizacije⁶ pri kome je kao model uzeta starosna struktura i model bračnog ponašanja stanovništva naselja Beograd iz 1971 godine nedvosmisleno je utvrđeno da: 1) na bračno ponašanje savremene populacije gradskog jezgra udruženo su delovali i bihevioralni (standard.1) i demografski faktor (standard. 2) i to u istom smeru, dakle u smeru opadanja broja sklopljenih brakova. Da su starosna struktura muškog i ženskog stanovništva kao i njihovo bračno ponašanje ostali isti kao početkom sedamdesetih, realni broj sklopljenih brakova bio bi daleko viši u celom posmatranom periodu. Demografski činilac je delovao kroz promene u starosnom sastavu stanovništva kao posledice višedecenijski niskog fertiliteta, što se odrazilo na smanjenje brojnosti generacija u kojima se brak najčešće sklapa (15-35, odnosno 20-30 godina). Pored toga u tim su se generacijama dogodile i najveće promene odnosa prema braku (širenje celibata i odlaganje braka); 2) Kada se odvojeno posmatra delovanje svake od navedenih determinanti, primećuje se da je kumulativno dejstvo socijalno-psihološke izraženije, tj i pored izraženog procesa starenja populacije, jače je bilo dejstvo promena u sistemu vrednosti, shvatanjima i aspiracijama koji usmeravaju ponašanje muškaraca i žena; 3) Pad popularnosti braka izraženiji je kod muškog nego ženskog stanovništva, a standardizovani pokazatelji bračne dinamike pokazuju da su promene na planu sklapanja braka u Beogradu u devedesetim godinama bile još drastičnije nego što bi se moglo očekivati obzirom na svu dramatičnost društvenog okruženja. Niska incidencija razvoda je argument u prilog kohortnih promena kod mlađih uzrasta ženidbenog kontingenta. Tokom poslednje decenije XX veka, najmarkantnija je 1993 godina, u kojoj je empirijski broj sklopljenih brakova i muškog i ženskog stanovništva Beograda skoro dvostruko niži od oba standardizovana pokazatelja.

U osnovi promene bračnog obrasca Beograda, kao i Srbije i Jugoslavije (Bobić, 2000) leži aktuelni savremeni proces **individualizacije konjugalne dijade** (Milić, 1994) ili **deinstitucionalizacije braka** (partnerstva), što je proizvod "druge demografske tranzicije" i postindustrijskog razvitka, o čemu u sledećim poglavljima sledi detaljnija analiza. Ovde ću samo kratko istaći da je reč, zapravo o najnovijoj fazi koja obeležava dugoročni preobražaj porodice kao seksualne i krvno-srodničke zajednice (natalitetna dekompozicija braka, Milić, 2001). U fazi modernizacije (industrijalizacije), koja se na prostorima bivših jugoslovenskih republika odvijala prilično zakasnelo, ali zato ubrzano, nakon II svetskog rata (deagrarizacija i urbanizacija), (Avramov, 1988), nastavljen je proces rastakanja širih srodničkih spletova, koji je otpočeo u osvit XX veka (Erllich, 1971), ali je brzo bio prekinut ratnim vihorima I i II svetskog rata. Posledično, uspostavljena je autonomija male porodice kao prokreativne zajednice bračnog para i njegovog

⁶ Standardizacija je veoma koristan postupak u demografskoj analizi kojom se razdvaja delovanje demografskog i društvenog činioca u nekom fenomenu. Da bi se sagledalo delovanje demografskog faktora (promene u starosnom sastavu) uzima se kao standard starosni sastav populacije u određenom momentu, konkretno starosna piramida Beograda iz 1971 (pdvojeno za muškarce i žene) (standard 1), u nju se unose empirijske stope iz čitavog intervala, a dobija se čisto delovanje bračnog ponašanja. Obrnuto, kada posmatramo efekat promena u starosnom sastavu populacije, polazimo od ponašanja u izabranom momentu (stope nupcijaliteta iz 1971, muške i ženske) (standard 2), i dobijamo učinak procesa starenja stanovništva.

potomstva (proces nuklearizacije), što je izazvalo promene u strukturi i sastavu porodičnih članova, a zatim i tranziciju rađanja od većeg na manji broj dece. U sledećoj etapi modernizacije, koja se, kako smo videli, u razvijem evropskom okruženju dešavala tokom 1970-ih i 1980-ih, a u jugosloveskom slučaju je zaustavljena, došlo je do krupnih promena i unutar samog porodičnog jezgra, tačnije u konjugalnoj dijadi, kao centralnoj osi čitavog porodičnog sistema, kroz porast raspada braka i njegovo odlaganje, uz rađanje samo jednog deteta. Tokom 1990-tih godina neke od razvijenih države ušle su u fazu odricanja od braka čak i posle rađanja deteta (Švedska, Danska).

Iza opštih stopa sklapanja braka, kao agregatnih pokazatelja kriju se promene u specifičnim stopama nupcijaliteta, po starosti i polu (tabele 8 i 9)⁷.

Na početku posmatranog perioda, 1971 godine, najviši nivo specifičnih stopa (61,7 ‰) među muškom populacijom Beograda imale su generacije starosti od 25-29 godina, što je danas uzrast najčešćeg ulaska u brak za teritoriju Srbije i Jugoslavije (tabela 9). Tako visoka stopa u ovoj kohorti zadržana je uglavnom i 1981 i 1991 godine, da bi 1993 dostigla još višu vrednost od čitavih 80,9‰. Nakon toga, ona opada sve do niskih 55,4‰, u 1997. Može se reći da je pad nupcijaliteta kod muškaraca mlađih od 30 godina bio kompenzovan porastom nupcijaliteta kod starijih generacija, 30-39 godina, budući da je promena u veličini pokazatelja na početku i na kraju posmatranog perioda u ove dve starosne grupe ista, oko 7 promilnih poena. Mlađi sredovečni muškarci (30-39), imali su 1971 stopu sklapanja braka 20,9‰, 1981, 17,5‰, 1991, 24,7‰, a 1993 beleže skok, 31,2‰, da bi se na dalje vrednost stope stabilizovala na 27,2‰ u 1997. Ovaj trend u kretanju specifičnog nupcijaliteta muškaraca u uzrastu najčešćeg sklapanja braka, indicira na odlaganje braka, ili "starenje nupcijaliteta". Međutim, gotovo prepolovljavanje stope u mlađoj generaciji Beograđana, 20-24 godine, koje nije kompenzovano ponašanjem starijih kohorti može posvedočiti u prilog trajnijem otklonu od braka kao društvene institucije kod određenih delova populacije gradskog jezgra. Tako je 1971 stopa nupcijaliteta muškaraca starih 20-24 godina bila 56,5 ‰, 1981, 63,7‰, 1991 je pala na 36,5‰, zatim u 1993 porasla je na 55,8‰, da bi se na dalje spustila sve do niskih 24,0‰ u 1997. Žensko stanovništvo naselja Beograd beleži u posmatranom tridesetogodišnjem periodu značajan pad stopa nupcijaliteta kod mlađih i porast kod starijih kohorti udadbenog uzrasta. Sasvim mlade generacije (15-19) su na početku imale stope od 32,2‰ da bi tri decenije kasnije, 1997 njihova sklonost ka stupanju u brak opala skoro četvostruko (8,6‰). U 1971 godini najviši nivo nupcijaliteta zabeležen je kod kohorti 20-24 godine (71,0‰), a tokom vremena postepeno se smanjuje (izuzetak je 1993 godina kada je dostigao visokih 80,6‰) i na dalje pada do niskih 46,5‰ u 1997. Starije generacije žena, nasuprot, beleže skok specifičnih stopa u posmatranom periodu, posebno kohorta 25-29 (sa 33,7 promila u 1971 na 67,3 u 1993 i 52,4 promila u 1997) ali i kohorta 30-39, sa 10,4‰ na 16,2‰ u 1997. Na taj način, izvršena je delimična "preraspodela" bračne incidencije od mlađih ka starijim ženama, mada kretanje agregatnih pokazatelja ukazuje, kao i kod muškaraca, na činjenicu da jedan deo žena ostaje trajno izvan braka (celibat, razvod, udovištvo).

7 Odnos između broja sklopljenih brakova po starosti muža i žene u odnosu na ukupnu populaciju određene starosti i pola.

TABELA 8. SPECIFIČNE STOPE SKLAPANJA BRAKA, BEOGRAD, NASELJE, 1971, 1981, 1991, 1993, 1995, 1997 (u ‰)						
Starost	Muško					
	1971	1981	1991	1993	1995	1997
15-19	3.4	6.7	1.6	2.4	1.3	0.8
20-24	56.5	63.7	36.5	55.8	31.0	24.2
25-29	61.7	60.5	62.7	80.9	60.6	55.4
30-39	20.9	17.5	24.7	31.2	27.5	27.2
40-49	7.3	5.6	6.3	8.1	6.5	6.2
50+	5.5	4.4	4.5	3.6	3.0	2.8
	Žensko					
	1971	1981	1991	1993	1995	1997
15-19	32.2	40.7	14.0	26.5	9.5	8.6
20-24	71.0	75.1	57.5	80.6	57.1	46.5
25-29	33.7	39.0	54.6	67.3	54.4	52.4
30-39	10.4	11.0	13.9	16.5	16.5	16.2
40-49	5.0	3.3	4.2	4.6	3.7	3.6
50+	2.3	2.5	2.5	2.0	1.5	1.4
Napomena: izračunato na osnovu podataka popisa i vitalne statistike						
Izvor: podaci vitalne statistike, Statistički godišnjak Beograda, Gradski zavod za informatiku i statistiku, Beograd						

Kada je reč o pokušaju objašnjenja promena, tačnije padu bračnosti tokom devedesetih godina, treba imati u vidu značajan demografski i društveni proces **emigracije** i to pre svih, mladih, visokoobrazovanih ljudi. O tačnom obimu ove komponenete mehaničkog kretanja ne postoje tačni, zvanični podaci već izvesna nereprezentativna istraživanja⁸, ali može se pretpostaviti da je Beograd bio jedan od najvećih centara tzv "brain drain"-a. Uz to, čini se validnom pretpostavka da su takvoj odluci skloniji bili neoženjeni muškarci u godinama najčešćeg sklapanja braka (između 20 i 30 godina), što je svakako uticalo na smanjenje bračnih šansi preostalog (ženskog) stanovništva. **Bračna struktura** stanovništva Beograda u ovom radu prati se do sada već daleke 1991 godine, obzirom na pomeranje datuma poslednjeg popisa stanovništva kao i objavljivanje konačnih rezultata. Rasprostranjenost braka u užem gradskom jezgru manja je nego na širem području grada (61,1% prema 68%) i manja nego na teritoriji centralne Srbije (68, 2%) i Vojvodine (66, 3%) (tabela 9). Posebno treba istaći činjenicu da ako se prate poslednja tri popisa stanovništva, primećuje se porast celibata i razvedenih lica u naselju Beograd. U porastu je i završeni celibat (45-49 godina) i celibat mlađih generacija 15-19 i 20-24, a nešto je češći kod muškaraca nego kod žena (Radivojević, 1999). U tabeli 9 su prikazane (diferencijalne) specifične stope nupcijaliteta stanovništva Srbije i Crne Gore u periodu 1990-tih, na osnovu kojih se takođe može zaključiti o avangardnom ponašanju Beograđana u pogledu partnerskog stila (opadanje univerzalnosti, odlaganje braka i preraspodela specifičnih stopa u kasnije godine ženidbeno udadbenog uzrasta).

⁸ Prema anketi Silvana Bolčića, sprovedenoj na uzorku stanovništva Beograda i centralne Srbije, koja se odnosi na period 1990-1994, procenjeno je da je broj iseljenih mladih ljudi između 220000 i 320000, od toga oko 30000 visokoobrazovanih (Bolčić, 1995). Slično, i Grečić procenjuje da je u poslednjig četvrt veka preko 30 hiljada visokoobrazovanih stručnjaka iselilo iz SR Jugoslavije (Grečić, 1996).

TABELA 9. – SPECIFIČNE STOPE SKLAPANJA BRAKA, SRBIJA I CRNA GORA, 1991-1997

Starosne Grupe	MUŠKARCI				ŽENE			
	1991	1993	1995	1997	1991	1993	1995	1997
	Srbija I Crna gora							
15-19	3,5	3,6	3,4	2,6	35,7	33,1	28,7	24,0
20-24	52,5	51,6	45,8	39,7	67,8	69,2	65,7	58,5
25-29	56,7	58,3	55,3	50,3	35,0	37,0	36,9	35,4
30-34	25,3	26,7	27,3	26,1	12,1	12,6	13,3	13,5
35-39	9,3	9,8	10,7	10,8	5,3	5,2	5,5	5,7
40-44	4,8	4,7	4,7	5,1	3,3	2,8	3,0	3,3
45-49	3,0	3,0	3,0	3,3	2,4	2,2	2,5	2,6
50 i više	2,3	1,9	2,2	2,2	1,3	1,1	1,2	1,2
	Crna Gora							
15-19	1,7	2,2	2,0	1,8	34,3	33,8	33,3	30,3
20-24	40,0	36,1	35,1	34,5	62,7	61,9	60,9	62,8
25-29	53,0	56,4	49,9	54,3	35,6	38,0	36,3	41,2
30-34	31,5	31,1	31,0	34,6	13,3	14,6	14,0	16,0
35-39	12,8	13,2	15,3	15,8	5,2	4,5	6,3	7,2
40-44	6,5	5,9	6,4	7,9	2,2	2,3	2,7	2,6
45-49	2,6	2,4	3,9	5,1	1,9	1,3	2,0	2,5
50 i više	2,2	2,1	2,0	1,8	0,8	0,8	0,7	0,6
	Srbija							
15-19	3,6	3,7	3,5	2,6	35,8	33,1	28,3	23,6
20-24	53,4	52,7	46,5	40,1	68,1	69,7	66,0	58,3
25-29	56,9	58,5	55,7	50,0	34,9	36,9	36,9	35,0
30-34	24,9	26,3	27,1	25,5	12,0	12,5	13,3	13,3
35-39	9,1	9,6	10,4	10,4	5,3	5,2	5,4	5,6
40-44	4,7	4,7	4,6	4,9	3,4	2,9	3,1	3,4
45-49	3,1	3,0	2,9	3,2	2,4	2,3	2,5	2,7
50 i više	2,3	1,9	2,2	2,2	1,3	1,1	1,2	1,2
	Centralna Srbija							
15-19	3,7	3,5	3,2	2,3	39,1	36,5	30,9	24,8
20-24	56,3	56,0	49,5	40,9	67,7	69,3	67,4	59,9
25-29	57,8	58,0	56,3	51,6	36,4	37,9	38,1	37,0
30-34	25,1	26,4	27,6	26,6	12,6	13,1	14,3	14,5
35-39	9,5	10,0	10,9	11,2	5,6	5,5	5,7	5,8
40-44	4,8	4,8	4,8	5,1	3,5	3,0	3,2	3,4
45-49	3,2	3,1	3,0	3,1	2,6	2,3	2,5	2,4
50 i više	2,2	1,8	2,0	2,0	1,2	1,0	1,0	1,0
	Vojvodina							
15-19	3,3	3,8	3,0	2,3	38,4	35,1	29,2	24,4
20-24	60,3	63,1	55,9	48,2	70,0	74,1	71,0	64,7
25-29	54,3	58,6	60,7	56,9	33,3	36,4	37,6	37,6
30-34	20,4	23,8	25,0	26,6	11,5	12,0	13,4	13,7
35-39	8,3	8,7	9,8	10,4	5,7	5,3	6,2	6,4
40-44	5,2	5,0	4,8	5,2	3,9	3,1	3,6	3,9
45-49	3,3	3,3	3,5	4,1	2,8	2,8	3,2	3,7
50 i više	2,6	2,1	2,5	2,7	1,5	1,3	1,5	1,6
	Kosovo i Metohija							
15-19	3,7	3,8	4,2	3,5	28,0	25,6	23,3	20,9
20-24	43,2	40,4	35,7	34,1	67,8	67,5	60,2	51,3
25-29	57,1	59,3	51,3	42,9	32,7	35,3	33,9	29,1
30-34	29,1	28,3	27,5	22,3	10,2	11,1	10,7	10,0
35-39	8,5	9,3	9,6	8,5	3,1	3,9	3,7	3,9
40-44	3,5	3,6	3,4	3,4	1,8	1,9	1,6	2,4
45-49	2,2	2,5	1,9	2,2	1,1	1,3	1,5	2,1

50 i više	2,3	1,9	3,2	2,1	1,6	1,2	1,9	1,3
Napomena: izračunato na osnovu podataka popisa i vitalne statistike								
Izvor: podaci vitalne statistike, Demografske statistike odgovarajućih godina, Savezni zavod za statistiku, Beograd								

Za ukupnu teritoriju Srbije i Crne Gore stope sklapanja braka najveće su za muškarce u starosnoj grupi 25-29 godina (56,7 u 1991 i 50,3 u 1997 godini) i nešto niže u grupi 20-24 godine (52,5 i 39,7), a za žene u grupi 20-24 godine (67,8 u 1991 i 58,5 u 1997 godini) i, znatno niže, u grupi 25-29 godina (35,0 i 35,4). Stope sklapanja braka u najmlađoj starosnoj grupi, od 15 do 19 godina, desetostruko su veće za žene (35,7 u 1991 i 24,0 u 1997) nego za muškarce (3,5 i 2,6). Pri tome su stope nupcijaliteta za sve tri navedene starosne grupe i muškaraca i žena uglavnom opadale, najviše za žene u kohorti 20-27 godina.

U Crnoj Gori najveće stope sklapanja braka zabeležene su za muškarce od 25 do 29 godina, a visoke su i za muškarce od 20 do 24 godine i od 30 do 34 godine. Za razliku od ostalih jugoslovenskih područja, u Crnoj Gori su tokom čitavog perioda stope sklapanja braka za žene starosne grupe od 20 do 24 godine bile stabilne, zatim, po učestalosti slede stope kohorti od 25 do 29 godina, koje su bile u porastu.

U Srbiji je stopa u godinama najčešćeg sklapanja braka za muško stanovništvo (25-29) u blagom padu, zatim sledi stopa mlađeg uzrasta (20-24), takođe u padu. Povećana je jedino stopa sklapanja braka za generacije od 30 do 40 godina. Ovo je jasan pokazatelj modernizacije bračnog obrasca.

Ako posmatramo posebne karakteristike bračnika, tokom devedestih godina prisutna je od ranije uočena tendencija **bračne homogamije**, što se može ilustrovati posredstvom obrazovne strukture supružnika 1981, 1991 i 1997 (tabela 10). Bračni parovi su pretežno sličnog ili istog kvalifikacionog statusa. Bračna heterogamija (zajednica sa licem različitog obrazovanja), prisutnija je kod visokoobrazovanih muškaraca, u vidu hipergamije (brak žene sa muškarcem višeg obrazovanja), što se objašnjava prisutvom pretežno tradicionalnih vrednosti pri bračnoj selekciji (ukorenjeni stavovi da muškarac treba da prednjači nad ženom), dok je, obrnuto, hipogamija prisutnija kod visokoobrazovanih žena, koje su sklonije da se udaju za muškarce niže kvalifikacije (srednja škola).

TABELA 10 SKLOPLJENI BRAKOV I PREMA ŠKOLSKOJ SPREMI MUŽA I ŽENE, BEOGRAD – NASELJE 1981, 1991, 1997								
	Školska sprema neveste							
	Ukupno	bez škole	4-7raz.o.š.	8 raz. o.š.	KVi VKV	Sred. šk.	viša i VSS	nepoznato
Šk. sprema muža	1981							
Ukupno	7964	102	188	1079	803	3991	1572	229
Bez škole	21	11	4	2	0	3	0	1
4-7 raz. O. Š.	105	24	29	32	6	13	0	1
8 razreda O.Š.	530	22	58	236	67	133	11	3
Šk. za KV I VKV	2164	35	67	503	498	964	91	6
Srednja škola	2908	8	18	249	184	1966	480	3
VŠS i VSS	2014	1	11	54	46	907	987	8
Nepoznato	222	1	1	3	2	5	3	207
	1991							
Ukupno	6797	61	115	615	521	3524	1747	214
Bez škole	21	11	2	1	1	3	2	1
4-7 raz. O. Š.	34	7	9	10	3	4	1	0
	1997							
Ukupno	6797	61	115	615	521	3524	1747	214
Bez škole	21	11	2	1	1	3	2	1
4-7 raz. O. Š.	34	7	9	10	3	4	1	0
8 razreda O. Š.	392	16	41	158	56	106	13	2

Nastavak tabele na sledećoj strani

Šk. za KV i VKV	1050	15	34	218	265	449	63	6
Srednja škola	3163	9	18	189	152	2179	604	12
VŠS i VSS	1923	3	10	35	41	769	1058	7
Nepoznato	214	0	1	4	3	14	6	186
1997								
Ukupno	6369	11	9	60	397	3975	1748	169
Bez škole	0	0	0	0	0	0	0	0
4-7 raz. O. Š.	5	1	2	1	0	1	0	0
8 razreda O. Š.	268	3	1	22	103	127	10	2
Šk. za KV i VKV	-	-	-	-	-	-	-	-
Srednja škola	4099	2	2	22	253	3078	708	34
VŠS i VSS	1806	0	1	4	18	497	810	10
Nepoznato	155	0	0	0	0	24	9	122
Izvor: kao za tabelu 1.								

2.2. Razvod braka

Specifičnost modela bračnog ponašanja populacije Beograda vidi se po (niskom) nivou opšte stope razvoda braka i njenom kretanju tokom poslednje tri decenije (tabela 1). Tokom 1970-tih i 1980-tih godina zabeležen je porast razvoda u naselju Beograd, ali je tokom devedesetih to kretanje presečeno, obrtanjem smeru promena (tabela 5). Koeficijent razvedenih brakova u centralnom gradskom području ukazuje na nešto veću incidenciju razvoda 1991 u odnosu na 1971 i 1981, a više vrednosti su zadržane sve do 1993 godine kada se beleži pad. Niska incidencija razvoda već duže vreme obeležava demografske tokove na širem jugoslovenskom području (Avramov, 1993), ali se sa intenziviranjem ekonomske transformacije može očekivati širenje bračne nestabilnosti. Što se tiče šireg područja republike Srbije, proces rasformiranja bračnih unija stagnira već tri decenije, dok u Crnoj Gori u istom periodu biva udvostručen (tabele 11 i 12). Proces rasformiranja brakova blokiran je usled dugotrajne, višedecenijske ekonomske krize i ubrzanog osiromašavanja populacije. U takvim opštim uslovima širenje razvoda braka bi kod većine stanovnika izazvalo drastične materijalne posledice, nedostatak osnovnih resursa, što objašnjava nužnost "veštačkog održavanje" braka kao institucije.

TABELA 11 – OPŠTA STOPA RAZVODA BRAKA, SRBIJA I CRNA GORA, 1971, 1981, 1991-1997						
	SRBIJA I CRNA GORA		SRBIJA			
		Crna Gora	Svega	Centralna Srbija	Vojvo- dina	Kosovo i Metohija
1971	1,2	0,5	1,2	1,2	1,8	0,2
1981	1,0	0,5	1,0	1,1	1,6	0,2
1991	0,8	0,6	0,9	0,9	1,3	0,2
1992	0,7	0,6	0,7	0,8	0,9	0,1
1993	0,7	0,6	0,7	0,9	0,8	0,1
1994	0,7	0,6	0,7	0,8	0,9	0,1
1995	0,8	0,6	0,8	0,9	1,1	0,2
1996	0,7	0,7	0,7	0,8	1,0	0,3
1997	0,7	0,9	0,6	0,7	1,1	0,1
1998	...	0,9	...	1,0	1,2	...
1999	...	0,9	...	0,8	1,0	...
Izvor: kao za tabelu 2.						

Opšta stopa razvoda brakova (broj razvedenih brakova na 1 000 stanovnika) u 1999. bila je

najviša u Vojvodini, a najmanja na Kosovu i Metohiji (tabela 11). Gotovo odsustvo razvoda na Kosovu i Metohiji ukazuje da je brak izrazito stabilan. Stopa razvedenih brakova bila je niska i u centralnoj Srbiji. U Crnoj Gori je u 1999. dostigla najviši nivo (0,9‰), zabeležen u posleratnom periodu samo jednom, 1960. Ukupno, na nivou Srbije razvod braka stagnira, pa čak i opada. Incidencija razvoda bila je veća na početku posmatranog perioda (u 1971), a od tada opada. Štaviše, najviši nivo razvoda brakova u Srbiji i Crnoj Gori zabeležen je u periodu 1953-1968, kada je, međutim i nivo nupcijaliteta bio najviši. Incidencija raspada braka je u Crnoj Gori niska i uglavnom stabilna tokom čitavog posleratnog perioda. Ovako nizak nivo razvoda brakova, uz visok udeo celibata, čini da je brak u Crnoj Gori netipično tradicionalan, po nekim svojstvima bliži kosovskom modelu, a u drugim, savremenijem, srpskom i vojvođanskom.

Promene u broju razvedenih brakova (tabela 12) podudaraju se s promenama opšte stope na svim područjima, s izuzetkom Kosova i Metohije, gde je primetna tendencija blagog porasta broja razvoda, uz izrazito nisku stopu, što je posledica demografske inercije. Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina zabeležen je rast oba pokazatelja (broja i stope) na svim područjima, koji je početkom devedesetih zaustavljen, od kada teče obrnut proces.

TABELA 12 – RAZVEDENI BRAKOVI, SRBIJA I CRNA GORA, 1971, 1976, 1981, 1986, 1991-1999.						
	Srbija i Crna Gora	Crna Gora	SRBIJA			
			Svega	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
1971	10 386	275	10 111	6 318	3 555	238
1976	11 372	207	11 165	7 272	3 645	248
1981	10 080	283	9 797	6 206	3 311	280
1986	11 085	373	10 712	6 904	3 444	364
1991	8 760	388	8 372	5 459	2 559	354
1992	7 136	369	6 767	4 780	1 721	266
1993	7 394	354	7 040	5 114	1 678	248
1994	7 005	348	6 657	4 444	1 914	299
1995	7 962	393	7 569	5 057	2 160	352
1996	7 896	477	7 419	4 888	1 972	559
1997	7 947	569	7 378	4 702	2 280	396
1998	...	569	...	5 661	2 266	...
1999	...	585	...	4 652	1 928	...

Izvor: kao za tabelu 2

Kao i u Beogradu, prosečna starost pri razvodu braka u Srbiji i Crnoj Gori u poslednjoj deceniji XX veka bila je oko 40 godina za muškarce i oko 36 godina za žene (tabele 13 i 15). Na Kosovu i Metohiji i u Crnoj Gori žene se razvode nešto mlađe, u starosti od 32, odnosno 33 godine.

TABELA 13 – PROSEČNA STAROST PRI RAZVODU BRAKA, SRBIJA I CRNA GORA, 1971, 1981, 1991-1998						
			SRBIJA			
	Srbija I Crna Gora	Crna Gora	svega	Centralna Srbija	Vojvodina	Kosovo i Metohija
	Starost muža					
1971	36,1	34,7	36,1	35,6	37,1	34,5
1981	37,4	36,0	37,4	37,5	37,4	35,4
1991	38,7	37,8	38,7	38,8	39,1	34,0
1992	38,5	37,5	38,6	38,7	38,8	34,0
1993	38,5	38,1	38,5	38,6	39,0	34,0
1994	38,6	37,8	38,7	38,7	39,3	33,9
1995	39,0	37,8	39,1	39,3	39,2	34,5
1996	39,0	37,6	39,1	39,4	39,4	34,7
1997	39,3	38,2	39,4	39,5	39,9	35,7
1998	...	38,5	...	39,9	40,4	...

	Starost žene					
1971	32,8	29,9	32,8	32,5	33,5	31,4
1981	34,0	31,8	34,1	34,2	34,2	31,8
1991	35,3	33,2	35,4	35,5	35,9	30,4
1992	35,2	33,3	35,3	35,5	35,5	31,0
1993	35,0	34,2	35,1	35,1	35,5	30,9
1994	35,1	33,3	35,2	35,3	35,8	30,6
1995	34,4	33,2	35,5	35,8	35,7	30,9
1996	35,4	33,6	35,5	35,9	35,8	31,2
1997	35,7	33,7	35,9	35,9	36,4	32,4
1998	...	34,2	...	36,6	37,0	...
Izvor: kao za tabelu 2						

Na agregatnom nivou čitave populacije Srbije i Crne Gore, razvod više pogađa brakove dužeg staža, preko pet godina (tabela 14) dok je u Beogradu situacija nešto drugačija (tabela 16). Beograđani su dinamičniji, tj brže i ranije se odlučuju da menjaju partnera ili da raskinu zajednicu koja im ne odgovara.

TABELA 14 – RAZVEDENI BRAKOWI PO DUŽINI TRAJANJA BRAKA, SRBIJA I CRNA GORA, 1981, 1991, 1997.			
	1981	1991	1997
Ukupno	10 080	8 760	7 947
Manje od 1 godine	733	447	355
1-5 godina	3 444	2 797	2 061
Više od 5 godina	5 903	5 516	5 531
	Struktura u %		
Ukupno	100,0	100,0	100,0
Manje od 1 godine	7,2	5,3	4,5
1-5 godina	34,2	31,9	25,9
Više od 5 godina	58,6	62,8	69,6
Izvor: kao za tabelu 2			

U prethodnim decenijama, 1957-1977, međutim, najčešće su se rastakale bračne zajednice u prve četiri godine⁹. Sadašnje ponašanje stanovništva Srbije i Crne Gore bitno odudara od populacija u kojima je razvod učestaliji (na Zapadu i Istoku) i najčešće se događa u prvih pet godina trajanja bračne zajednice, što je slučaj i u Beogradu.

TABELA 15 PROSEČNA STAROST SUPRUŽNIKA PRILIKOM RAZVODA BRAKA, BEOGRAD-NASELJE, 1971, 1981, 1991-1997.		
godine	starost muža	starost žene
1971	37.6	33.8
1981	38.0	34.7
1991	38.5	35.8
1993	39.5	36.4
1995	39.3	36.6

9 Vidi: "Sklapanje i razvod braka", *Jugoslovenski pregled*, 1979, sv. 11-12, str. 393-398.

1997	39.9	37.1
Napomena: izračunato na osnovu podataka statističkih godišnjaka Beograda Izvor: kao za tabelu 1.		

Prosečna starost prilikom razvoda braka u Beogradu je oko 40 godina za muško i oko 36 godina, za žensko stanovništvo, što korespondira situaciji u Jugoslaviji, Centralnoj Srbiji i Vojvodini (Bobić, 2000). Porast prosečne starosti pri razvodu braka prisutna je i kod muškog i ženskog stanovništva gradskog jezgra.

TABELA 16 RAZVEDENI BRAKOVI PO DUŽINI TRAJANJA BRAKA, NASELJE BEOGRAD, 1971, 1991, 1995, 1997.						
Godine	Ukupno	dužina trajanja braka				
		Ispod 2 g	2-5 god	6-10 god	11-20 god	preko 20 g
1971	1092	193	308	231	250	110
1981	1443	225	407	299	339	173
1991	1552	162	400	332	428	230
1992	1228	125	328	257	347	171
1993	1298	122	356	258	378	184
1994	939	92	264	200	242	141
1995	1049	98	277	221	281	172
1996	1030	92	241	236	236	225
1997	940	92	224	195	238	191
Izvor: kao za tabelu 1.						

Razvod je u Beogradu najučestaliji između 2-5 godine braka, kao i tokom druge decenije trajanja braka (tabela 16), u prvom slučaju verovatno kada se ne može realizovati želja za detetom ili kada je porodica u mlađoj roditeljskoj fazi životnog ciklusa, pa kulminira ženino nezadovoljstvo usled asimetrične raspodele porodičnih odgovornosti i samožrtvovanja. Obrnuto, u slučaju razvoda kod parova koji su preko 10 godina u braku, verovatno je reč o fazi zrelog roditeljstva, kada partnere više ne povezuju poslovi i brige oko podizanja i čuvanja male dece, što podrazumeva potrebu udruživanje ljudskih i materijalnih resursa (vremena, novca, energije, emocija). Za razliku od Srbije i Crne Gore uključujući i Beograđane, u Evropi je razvod učestaliji u prvih pet godina trajanja braka i to kako na Zapadu, tako i na Istoku.

Interesantne nalaze o osobinama brakova koji se prekidaju, dobijamo ukrštanjem razvedenih brakova sa brojem dece. Tako, dok je na početku posmatranog perioda, prednjačio razvod braka u slučajevima kada parovi nisu imali dece, u poslednjoj deceniji razvod postaje učestaliji kod porodica sa jednim detetom, a visoka incidencija zabeležena je i kod onih sa dvoje dece.

TABELA 17 RAZVEDENI BRAKOVI PREMA BROJU DECE, BEOGRAD, NASELJE, 1971, 1991, 1995, 1997.						
Godine	Ukupno	broj dece				
		bez dece	1 dete	2 deteta	3 deteta	4+ dece
1971	1092	606	355	113	14	4
1981	1443	715	456	241	18	13
1991	1552	492	561	450	44	5
1992	1228	441	403	348	32	4
1993	1298	444	462	357	28	7
1994	939	310	329	259	34	7
1995	1049	358	357	308	23	3
1996	1030	342	349	298	31	10
1997	940	301	323	284	27	5
Izvor: kao za tabelu 1						

Velika nestabilnost brakova bez dece svakako je i socijalno uslovljena, usled društvenih pritisaka i očekivanja da život u braku nužno podrazumeva i obavezu roditeljstva, kao i obrnuto, ubeđenjima da se na razvod ne treba odlučivati ako se ima dete. Tokom devedesetih, došlo je do promena u individualnim i društvenim stavovima, a opšta norma niskog fertiliteta (1 ili 2 deteta) olakšava odluku da se postojeća zajednica prekine, pa i po cenu življenja u jednoroditeljskoj porodici.

2.3. Bračno ponašanje stanovništva Srbije i evropskih država

U poređenju sa izabranim evropskim državama, populacija Srbije i Beograda pripada grupi onih sa srednje visokim opštim stopama sklapanja braka, u kojoj se nalaze zemlje južnog regiona i bivše socijalističke države (tabela 18).

TABELA 18 OPŠTE STOPE SKLAPANJA BRAKA U IZABRANIM DRŽAVAMA EVROPE, 1970, 1980, 1990, 1993, 1995, 1997						
	1970	1980	1990	1993	1995	1997
Severna Evropa						
Švedska	5.4	4.5	4.7	3.9	3.8	3.6
Danska	7.4	5.2	6.1	6.1	6.6	6.5
Velika Britanija	8.5	7.4	6.5	5.9	5.5	5.4a
Zapadna Evropa						
Nemačka	7.4	6.3	6.5	5.5	5.3	5.2b
Francuska	7.8	6.2	5.1	4.4	4.4	4.9
Holandija	9.5	6.4	6.4	5.8	5.3	5.4
Austrija	7.1	6.2	5.9	5.6	5.3	5.1
Istočna Evropa						
Ukrajina	9.8	9.3	9.3	8.3	8.4	...
Češka	9.2	7.6	8.8	6.4	5.3	5.6
Mađarska	9.3	7.5	6.4	5.3	5.2	4.6
Poljska	8.6	8.6	6.7	5.4	5.4	5.3
Južna Evropa						
Španija	7.3	5.9	5.7	5.2	5.1	4.9
Italija	7.3	5.7	5.6	5.3	5.1	4.7

Grčka	7.7	6.5	5.8	6.0	6.1	6.0
a) i b) podatak se odnosi na prethodnu godinu						
Izvor: Council of Europe, 1998						

U pogledu razvoda, nasuprot, tokom devedesetih godina, Srbija i Beograd imaju najniže stope u Evropi, bliske stanovništvu Španije, Grčke i Poljske. Stope razvoda istočnoevropskih zemalja znatno su više od jugoslovenskih (i do tri puta) a uzrokovane su kako visokom bračnom nestabilnošću, nasleđenom iz prethodnog socijalističkog perioda, tako i tranzicionim društvenim procesima.

TABELA 19 OPŠTE STOPE RAZVODA BRAKA U IZABRANIM DRŽAVAMA EVROPE, 1970, 1980, 1990, 1993, 1995, 1997						
	1970	1980	1990	1993	1995	1997
Severna Evropa						
Švedska	1.6	2.4	2.3	2.5	2.6	2.4
Danska	1.9	2.7	2.7	2.5	2.5	2.4
Velika Britanija	1.1	2.8	2.9	3.1	2.9	2.9a
Zapadna Evropa						
Nemačka	1.3	1.6	3.9	1.9	2.1	2.1b
Francuska	0.8	1.5	1.9	1.9	2.1	...
Holandija	0.8	1.8	1.9	2.0	2.2	2.2
Austrija	1.4	1.8	2.1	2.0	2.3	2.2
Istočna Evropa						
Ukrajina	2.9	3.6	3.7	4.2	3.8	...
Češka	2.2	2.6	3.1	2.9	3.0	3.2
Mađarska	2.2	2.6	2.4	2.2	2.4	2.5
Poljska	1.1	1.1	1.1	1.1	1.0	1.1
Južna Evropa						
Španija	...	...	0.6	0.7	0.8	...
Italija	0.0	0.2	0.5	0.4	0.5	...
Grčka	0.4	0.7	0.6	0.7	1.1	0.9
Izvor: Council of Europe, 1998.						

Prema prosečnoj starosti stupanja u prvi brak, populacija Srbije se još sedamdesetih godina približila tada razvijenim evropskim državama. U slučaju razvoda svi delovi Srbije, imaju niže stope u odnosu na evropske "države blagostanja", pa i bivše socijalističke države. Održavanju tradicionalnog karaktera braka u Jugoslaviji doprinosi komplementarna bračna dijada, zasnovana na asimetriji uloga polova (rodova) u porodici i društvu, tako da, gore naznačeni, potencijalni agens promene, porodični i društveni položaj žene, ostaje i dalje otporan na dublje izazove modernizacije (Milić, 1994).

Drugo relevantno evropsko upoređenje¹⁰ odnosi se na aktuelni period društvene transformacije bivših socijalističkih zemalja. Kao indikator promena u bračnom ponašanju koristi se stopa ukupne prve bračnosti (žena). Pad prve bračnosti znatno je sporiji u Jugoslaviji nego u

¹⁰ Rezultati ovog demografskog istraživanja objavljeni su u članku Miroslava Macure (1997) : " Fertility and nuptiality changes in Central and Eastern Europe: 1982-1993", u časopisu "Stanovništvo", br 3/4, Beograd: CDI IDN.

¹¹ stopa je analogna stopi ukupnog fertiliteta, računa se, obično, za žensko stanovništvo, zbog povezivanja varijabli stupanja u prvi brak i rađanja. Izračunava se kao zbir specifičnih stopa sklapanja prvog braka, po starosti za žene. Kad je reč o Jugoslaviji, ova stopa se, na osnovu podataka demografske statistike, može pratiti počev od 1980. godine.

zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza, Rumuniji, Bugarskoj, Istočnoj Nemačkoj, Češkoj Republici, Poljskoj. Pri tom, kao godina oštrijeg zaokreta u pravcu opadanja univerzalnosti i popularnosti braka u državama u tranziciji označava se 1993. Nasuprot tome, na jugoslovenskim područjima, tokom ovih godina, stopa ukupne prve bračnosti stagnira, a tokom 1992 i 1993 beleži blagi uspon. Takođe, u pogledu odlaganja stupanja u brak, izraženog porastom prosečne starosti pri njegovom zasnivanju, Jugoslavija, kao i Mađarska, zaostaju za Slovenijom i Istočnom Nemačkom. Različito od Jugoslavije, nekadašnje centralno-planske države odlikuje velika nestabilnost brakova (visoke stope razvoda koje potiču još iz socijalističkog perioda). Zajednička crta im je, međutim, mali udeo zajednica alternativnih braku.

2.4. Izvanbračna rađanja

U literaturi se udeo vanbračnih živorođenja obično koristi kao pokazatelj pojave i širenja kohabitacija ili konsenzualnih zajednica, koje, kako je napred navedeno, obuhvataju veliku raznolikost pojavnih oblika. Obzirom da je reč o relevantnom indikatoru tranzicije partnerstva, kao i da se registruje njegov porast, u tabeli 20 dat je pregled kretanja vanbračnog fertiliteta kako u Beogradu, tako i po delovima Srbije i Crne Gore.

TABELA 20 UDEO VANBRAČNIH RAĐANJA U UKUPNOM BROJU ŽIVOROĐNIH, SRBIJA I CRNA GORA, 1970, 1980, 1990-1999.							
	1970	1980	1990	1993	1995	1998	1999
Srbija i Crna Gora	13.3	11.2	14.6	17.6	16.4	...	...
Crna Gora	3.2	3.8	7.1	10.7	10.2	11.4	...
Srbija	14.1	11.7	15.1	18.4	16.9	...	...
Centralna Srbija	13.4	10.4	15.1	18.2	16.0	20.0	
Vojvodina	13.5	10.5	14.9	19	16.8	19.9	
Kosovo i Metohija	15.6	14.4	15.1	17.7	18.3	...	...
Beograd - naselje	6.0*	7.0**	11.9***	...	13.8	16.1	17.2
Napomena: izračunato na osnovu podataka demografske statistike i statističkog godišnjaka grada Beograda							
* Podatak se odnosi na 1971, ** podatak iz 1981, *** podatak iz 1991.							
Izvor: Demografske statistike odgovarajućih godina, Savezni zavod za statistiku, SRJ, Statistički godišnjaci odgovarajućih godina, Gradski zavod za statistiku i informatiku, Beograd.							

U Beogradu se beleži višestruki porast vanbračnog rađanja (sa niskih 6% u 1971 na 17,2% u 1999). Slično je i analiza osobina kohortnog fertiliteta ženskog stanovništva Beograda pokazala da je u periodu 1971-1991 porastao broj živorođene dece neudatih žena, posebno kod mlađih generacija, što se objašnjava širenjem alternativnog obrasca partnerskog ponašanja, koje, po pravilu prvo prihvata populacija velikih urbanih centara (Rašević, 1999).

I u čitavoj Jugoslaviji, tokom devedesetih, zabeležen je porast vanbračnog fertiliteta, posebno u Centralnoj Srbiji i u Vojvodini (od 15.1% u 1990 na 20.0%, u 1998, odnosno sa 14.0% na 19.9%). U Crnoj Gori je udeo ovih zajednica najniži, mada u blagom porastu (sa 7.1% u 1990. na 11.4 % u 1998). U pojedinim zemljama u tranziciji kao što su Mađarska i Ruska Federacija udeo ovih zajednica približan je udelu Centralne Srbije i Vojvodine, u Bugarskoj i Letoniji je nešto viši (od 20-25%), a najviši su zabeleženi u Istočnoj Nemačkoj, Estoniji i Sloveniji (preko 1/4 svih živorođenja), (Unicef, 1999). Dostignuti udeo ovih neformalnih porodičnih zajednica u 1990-tim približio je jugoslovenska područja Francuskoj, Velikoj Britaniji i Austriji,

odnosno onom udelu koji je, sada vodeća država, Švedska, imala na početku tzv. procesa tranzicije braka (Prinz, 1995), (Unicef, 1999).

Da rezimiramo dosadašnju socio-demografsku analizu. Nesumnjivo je da je proces transformacije braka otpočeo u savremenom jugoslovenskom društvu, kao i da ga predvodi stanovništvo velikog urbanog centra Beograda. Istovremeno, taj proces u slučaju Beograda i Srbije poprima specifičan tok usled delovanja posebnih političkih, ekonomskih i socijalnih prilika iz prethodne decenije. U Beogradu su još krajem 1980-tih i početkom 1990-tih godina zabeležene promene koje su ukazivale da se sa tradicionalnom institucijom braka nešto ozbiljno događa: pad univerzalnosti, širenje celibata, odlaganje stupanja u brak, porast razvoda. Posledično, u Beogradu je krajem poslednje decenije XX veka fertilitet drastično opao, a istovremeno je povećan udeo dece čije majke nisu nikad stupale u brak. Prema tome, populacija užeg gradskog jezgra već uveliko je zahvaćena tzv „drugom demografskom tranzicijom“. Budući razvitak će se, po svemu sudeći, nastaviti u istom smeru, mada mnogo dinamičnije, poput ostalih istočnoevropskih zemalja. To znači da se može projektovati skok divorcijalitet, nastavak tendencije odlaganja stupanja u brak mlađih kohorti ženidbenog kontingenta, širenje udela brakova drugog i viših redova, porast predbračnih i postrazvodnih kohabitacija, a kao posledica tih promena u bračnim varijablama, dalji pad ukupnog fertiliteta, prirodnog priraštaja i nastavak tendencije starenja stanovništva.

Dubinska istraživanja kvaliteta i stila života beogradskih porodica tokom devedesetih ukazala su na sumornu svakodnevicu, ispunjenu velikom i raznovrsnom frustracijom potreba i hroničnom oskudicom materijalnih resursa (stambenog prostora, novca, ušteđevina, socijalnog i kulturnog kapitala), nezadovoljstava na ličnom i profesionalnom planu (pad zaposlenosti, povratka žena u okrilje doma), prinudnog bekstva u privatnost porodice, permanentan osećaj anksioznosti, uz pretnju od proširivanja ratnog vohora iz okruženja, te otuđenje ljudi i gubljenje bazičnog poverenja u druge. Unutar braka i porodice zabeležen je veliki porast nasilja usled traumatizacije njenih (pre svih, muških) članova na spoljašnjem društvenom planu (Milić, 1995). Pogled iznutra pokazao je i na svu veličinu žrtvovanosti žena: tokom devedesetih došlo je do skraćanja prosečnog života žena, do potiskivanja žena sa tržišta radne snage (skok rezervne armije rada), političke i sveukupne marginalizacije. Na ženu je prenesena celokupna briga o deci i starim licima, svakodnevni rad u domaćinstvu, porodični rad (emotivna podrška muškarcu i deci), a veoma često se od nje očekuje da se još uključi i u zonu sive i crne ekonomije (šverc, trgovina, ulična preprodaja roba i sl).

Demografska analiza ukazala je na deinstitucionalizaciju braka kod mladih generacija Beograda, što implicite ukazuje i na međugeneracijski jaz. Starije generacije (njihovih roditelja i praroditelja) "čuvala" su brak i porodicu po svaku cenu, ne razmišljajući puno o sebi, svojim osećanjima i potrebama, dok mladi i od sebe i od budućeg partnera zahtevaju daleko više, pa su prinuđeni da odluke o ličnim izborima odlažu na sve duži rok. Iz svakodnevnog iskustva dobro nam je poznato nepristajanje omladine da ponovi životni stil svojih roditelja, pre svega u domenu muško - ženskih odnosa. Tu se, pre svega, misli na tradicionalno partnerstvo, koje podrazumeva asimetriju u konjugalnoj dijadi, veću posvećenost muža profesiji, a žene porodici, koje teško da može da zadovolji aspiracije sve obrazovanih mladih žena. Usklađivanje rada i roditeljstva, zadatak koji treba da reši svaka žena, kod onih koje su karijerno orijentisane postaje mnogo drastičniji u okolnostima učestalih društvenih i tehnoloških promena i visokih društvenih rizika. Predstojeća faza ekonomskog uspona apsorbovaće žene i to pre svih one koje poseduju viši humani kapital (mlade, visokoobrazovane, neudate), pa se čini da će brak ući u fazu još veće ugroženosti. Da li će time biti oslobođeno delovanje osnovnog agensa promene partnerskih odnosa u pravcu razvoja čitave lepeze životnih stilova od samaca, preko života udvoje, od

¹² Početkom 90-tih godina, nivo ovih alternativnih formi je u državama Evropske Zajednice između 40-50%, u Danskoj, 46.6%, Norveškoj, 42.9%, Švedskoj, 50.4%. Na drugoj strani, države južnoevropskog basena, Grčka i Italija beleže značajno niže vrednosti, oko 7%.

jednoroditeljskih porodica do voljnog odricanja od rađanja, od tradicionalne komplementarne polno-rodne dijade do istinske zajednice muškarca i žene ostaje da pokaže vreme koje dolazi.

3. Tranzicija partnerstva u razvijenim državama sveta - sociodemografska analiza

Ispitivanje determinističke osnove niskog fertiliteta stanovništva razvijenih postindustrijskih država neposredno je povezano sa proučavanjem osobina i trendova nupcijaliteta ili procesa formiranja i rastakanja bračnih zajednica, zbog toga što su seksualne unije demografski okvir reprodukcije (Davis and Blake, 1964). Sve do početka sedamdesetih godina XX veka opšteusvojeni bihejvioralni obrazac u Evropi pa i kod nas bio je formiranje braka i rađanje dvoje dece po mogućnosti različitog pola i sužavanje reproduccionog perioda do kraja treće decenije života supružnika (žene), nakon čega su se muškarac i žena posvećivali drugim životnim ciljevima (standardni model ili "pret a porte"), (Avramov, 1993, Milić, 1994).

Tabela 1 pruža iskustvenu evidenciju o promeni bračnog modela u 10 evropskih država koja je usledila nakon 1960te godine. Taj pomak se ogleda u sledećim karakteristikama: 1) opštem padu udela stanovništva u braku i značajnom porastu razvedenih lica oba pola; 2) porastu udela udovica uz istovremeni pad udovaca; 3) porastu udela celibatera muškog pola, dok su promene u nivou i trendu ženskog celibata manje izražene, što ukazuje da su se muškarcima ranije otvorile društvene šanse da privatne ciljeve zamene ili privremeno odlože.

Što se tiče populacije celibatera (nikad oženjenih/udatih), njihov udeo je u celom posmatranom periodu najniži u Mađarskoj, a najviši u Švedskoj (tabela 1). Udeo lica u braku beleži pad, sa izuzetkom Italije, gde se beleži porast sa 58,0 % na 61,1 %. Populacija razvedenih je u porastu, posebno u Švedskoj, gde se udeo skoro utrostručio (sa 3,0 na 8,7%). Udeo razvedenih žena svugde je veći od udela razvedenih muškaraca. Razlike između muškaraca i žena najveće su kod populacije obudovelih. Udeo udovica je tokom celog posmatranog perioda nekoliko puta veći od udela udovaca, a veća smrtnost muškaraca posledica je kombinovanog efekta razlika u mortalitetu po polu i veće starosti muškaraca u braku u odnosu na njihove partnerke.

TABELA 1. BRAČNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA STAROG 15 I VIŠE GODINA, PO POLU, 1960 I 1985 (U %)								
Država	Žene				Muškarci			
	Nikad udavane	Udate	Razvedene	Udovice	Nikad ženjeni	Oženjeni	Razvedeni	Udovci
Austrija								
1960	24.9	53.5	3.5	18.1	29.1	64.4	2.4	4.0
1985	24.6	53.2	4.7	17.5	32.3	61.1	3.3	3.3
Finska								
1960	29.2	55.2	2.4	13.2	33.6	62.0	1.4	3.1
1985	28.1	51.5	6.6	13.7	35.8	56.2	5.3	2.7
Francuska								
1960	20.7	60.3	2.5	16.6	27.3	66.4	1.9	4.3
1985	24.5	56.6	4.6	14.3	31.5	61.9	3.6	3.1
Nemačka*								
1960	22.7	57.7	2.6	17.0	26.8	67.9	1.5	3.9
1985	24.4	54.3	4.4	16.9	33.5	59.8	3.5	3.2
Velika Britanija								
1960	21.9	63.6	0.9	13.6	25.6	70.0	0.6	3.9
1985	24.0	56.4	5.7	13.9	31.4	60.2	4.8	3.5
Mađarska								

1960	17.3	64.4	2.6	15.7	23.7	71.5	1.4	3.4
1985	14.2	61.5	6.9	17.4	23.1	68.0	5.0	3.8
Italija								
1960	29.1	58.0	0.0	12.9	34.4	62.1	0.0	3.5
1985	24.5	61.1	0.4	14.0	30.8	65.8	0.3	3.1
Nizozemska								
1960	26.9	63.0	1.3	8.8	30.7	64.9	0.8	3.6
1985	26.4	57.6	4.8	11.2	33.5	60.0	3.9	2.6
Norveška								
1960	26.0	62.2	1.7	10.1	31.0	63.9	1.1	4.0
1985	26.2	56.1	4.7	13.0	34.3	58.5	3.9	3.3
Švedska								
1960	26.2	60.7	3.0	10.1	31.6	61.9	2.3	4.3
1985	30.0	48.4	8.7	12.9	38.7	50.4	7.3	3.5
*Podaci za Nemačku se odnose samo na bivšu Saveznu Republiku Nemačku								
Izvor: Prinz, C (1995:23)								

Kao što smo napred rekli, bračne strukture stanovništva formiraju se pod udruženim delovanjem demografskog procesa starenja stanovništva, tj promena u starosno polnom sastavu s jedne i bračne dinamike, tj ponašanja u odnosu na brak, sa druge strane. U tabeli 2 prikazani su trendovi nupcijaliteta i divorcijaliteta u navedenom vremenskom periodu, na osnovu kretanja opštih stopa u 10 evropskih država.

TABELA 2. OPŠTE STOPE SKLAPANJA I RAZVODA BRAKA U 10 EVROPSKIH DRŽAVA, U PERIODU 1960-1985								
	Brakovi na 1000 stanovnika				Razvodi na 1000 stanovnika u braku			
Država	1960	1965	1975	1985	1960	1970	1980	1985
Austrija	8.3	7.8	6.2	5.9	5.0	5.9	7.9	8.8
Finska	7.4	7.9	7.2	5.3	4.3	6.0	9.0	8.5
Francuska	7.0	7.1	7.3	4.9	2.8	3.4	7.1	8.3
Nemačka	9.4	8.3	6.3	6.0	3.6	5.1	6.4	8.6
Velika Britanija	7.5	7.8	7.7	6.9	2.1	5.9	12.0	13.3
Mađarska	8.9	8.8	9.9	6.9	6.6	8.4	9.9	10.9
Italija	7.7	7.7	6.7	5.2	1.5	1.0	1.1	1.2
Nizozemska	7.6	8.8	7.3	5.7	2.2	3.3	7.5	9.9
Norveška	6.6	6.5	6.7	4.9	2.8	3.7	6.8	8.6
Švedska	6.7	7.8	5.4	4.6	5.0	6.7	11.1	11.7
Prosek	7.7	7.9	7.1	5.6	3.6	4.9	7.9	9.0
Izvor: Prinz, C (1995:51)								

Kao što se može videti, na početku perioda, stope nupcijaliteta bile su visoke pod uticajem trenda širenja sklapanja braka nakon Drugog svetskog rata, a kulminacija je dostignuta 1965 godine ("marriage peak"), kada je preko 90% populacije evropskih država bar

jednom stupilo u brak (Haski, 1991). U naznačenom prirodnom kretanju među evropskim državama gotovo da nisu postojale razlike. Široko prihvatanje braka po pravilu je praćeno padom prosečne starosti prilikom stupanja u uniju. Preokret se registruje u intervalu 1965-1970. Pad univerzalnosti (popularnosti) braka izražava se u dva vida: intenziviranjem razvoda i rastom prosečnog doba stupanja u prvi brak. Intenzivan pad nupcijaliteta dogodio se prvo u Švedskoj, da bi se potom širio na severozapad, zapad i jug Evrope. Sudeći po opštim stopama, pad bračnosti bio je najblaži u Velikoj Britaniji, dok je drastičan pad zabeležen u Holandiji. U pogledu specifičnog nupcijaliteta, pad stope započinje u mlađim kohortama, dok su kod starijih kohorti stope ostale stabilne. Može se zaključiti da aktuelni evropski bračni obrazac podrazumevameva **široki starosni interval u kome se stupa u brak**, sa prevalencijom sklapanja brakova u starijim godinama bračnog kontingenta.

Pored osobina nupcijaliteta, promena modela braka odražava se i u kretanju divorcijaliteta. Povećane stope razvoda brakova, kao indikator veće nestabilnosti braka, uočene su u svim zemljama i u svim starosnim intervalima u periodu 1960-1985. U Mađarskoj, Austriji i Nemačkoj, porast stopa odvijao se postepeno tokom celog perioda, dok je u drugim državama bio intenzivniji tokom sedamdesetih godina (Francuska, Velika Britanija, Holandija, Švedska). Na početku perioda, u Mađarskoj stopa divorcijaliteta bila je najviša (6.6), a iza nje su bile Austrija i Švedska (5.0), ali do sredine osamdesetih godina, Velika Britanija preuzima apsolutno vođstvo (čak 13.3), zatim Švedska (11.7), i najzad Mađarska (10.9). U ovom uzorku država, Velika Britanija je 1985 imala najveći nupcijaliteta (6.9). Kao specifična država izdvaja se Italija sa najnižom stopom divorcijaliteta (1.2), što svedoči o velikoj rezistentnosti bračne institucije, odnosno društvenoj delegitimizaciji razvoda pod jakim uticajem katoličke crkve (Vatikana).

U socijalnom prihvatanju prakse razvoda braka vodeće mesto najpre su zauzele države tzv komandno planske privrede Istočne Evrope, što je bilo omogućeno liberalizacijom zakona (Kiernan, 1993). U zapadnoevropskim državama korenite promene u regulaciji razvoda događaju se u intervalu od 1965 do 1975 godine, pa se iz upoređenja vremenskih serija u stopama razvoda, zaključuje da je divorcijaliteta mnogo viši tamo gde se promena porodičnog zakonodavstva ranije dogodila (Velika Britanija, Švedska). U korenu zakonskih promena nalazi se društveni determinizam porasta raspada brakova, oblikovan poznatim socio-ekonomski faktorima: povećanim radnim angažovanjem žena, njihovom rastućom ekonomskom nezavisnošću, individualizacijom životnih stilova, promenjenim odnosom prema braku kao "izboru za ceo život" kao i stavovima o roditeljstvu. Stabilizacija stopa razvoda u Evropi u poslednje vreme tumači se prethodnom povećanom izbjirljivošću u partnerskom ponašanju, čemu je doprinelo i njegovo odlaganje ali i praksa kohabitacije. Iz toga jasno sledi povezanost u trendovima sklapanja i razvoda braka, nastanka i širenja kohabitacija, što su sve pojave istog porekla¹.

¹ Projekcije stanovništva dve starosne grupe, od 15-59 i preko 60 godina starosti, u 10 evropskih država, po bračnom stanju do 2030 godine (Prinz, 1995: 57) ukazuju na dalje opadanje popularnosti braka u svim uzrastima. Deo tog pada će svakako biti uzrokovan rastom celibatera u svim državama, kao i širenjem kohabitacija u mlađim kohortama. Predviđen pad bračnosti kod muškaraca iznosi čitavih 17%, u proseku, ali će kod starijih muškaraca do pada bračnosti doći i usled demografskih razloga, odnosno, ujednačavanja polne strukture (starosno-polna piramida je bila deformisana nakon Drugog svetskog rata). U većini evropskih država u 1985, prosečan udeo oženjenog muškog stanovništva starog 15-59 iznosio je 56%, a udatog ženskoga 61%, ali se do 2030, zbog starenja stanovništva i veće smrtnosti muškaraca, predviđa pad prosečnog udela oženjenih muškaraca na 50%, odnosno 59% udatih žena. Posebno izražen pad udela oženjenih muškaraca predviđa se u Finskoj, Nemačkoj i Švedskoj. Populacija razvedenih će u proseku porasti za 4-5%, izuzev u tri nordijske države, gde se očekuje i viši nivo promene. Što se tiče starijih udatih žena, najveći pad njihovog učešća očekuje se u Švedskoj, Norveškoj, Finskoj, Mađarskoj i Nizozemskoj. Suprotno muškarcima, pad udela starijih udatih žena uzrokovan je porastom udela razvedenih, za koje se očekuje da će se oko 2030 približiti udelu celibatera. U tom pogledu izuzetak će biti Švedska, gde će udeo starijih razvedenih žena porasti sa 7 na 17%, a celibatera sa 10 na 25%. Udeo starijih obudovelih lica oba pola, opadaće u svim državama, izuzev u Mađarskoj i Italiji. Italija se izdvaja kao specifična država po tome što se u njoj ne predviđaju značajnije promene bračne strukture, ako se izuzme porast udela starijih muškaraca (preko 60 godina).

3.1. Pojam i definicija kohabitacija

Povećana popularnost kohabitacija kao životnog stila među stanovništvom savremenog razvijenog dela sveta, koje supstituišu klasičan brak, postaje novi socijalni fenomen. Da bi se alternativni stil partnerstva istražio, opisao i razumeo potrebno je prethodno ga definisati, tj sadržaj pojma kohabitacije precizno razgraničiti u odnosu na građanski brak². Početna razlika između navedenih obrazaca života jeste formalna. Brak je heteroseksualna zajednica partnera, čija su prava i odgovornosti u potpunosti regulisani zakonskim odredbama. Međutim, to ne znači da je kohabitacija nasuprot braku, neka "ilegalna" forma partnerstva, budući da većina savremenih zakona o braku i porodici u manjoj ili većoj meri obuhvataju i život izvan braka, a posebno brinu o deci rođenoj u tim zajednicama. Na drugoj strani, praksa svakodnevnog života u paru ukazuje da su njeni akteri često veoma posvećeni jedno drugome, pa se kohabitacija ne može tretirati ni kao neobavezna (neformalna) zajednica, o čemu će više reći biti u konkretnoj studiji višestrukog slučaja.

U svojoj studiji, Prinz (1995:8) definiše kohabitacije na sledeći način "...status parova koji su nevenčani, seksualnih partnera koji dele isto domaćinstvo". Time se, međutim, isključuje velika kategorija mladih, starosti od 20-24 godine (pretežno studentska omladina) koji praktikuju život u tzv LAT formama, ("living apart together"), u odvojenim domaćinstvima, što ne mora nužno značiti i kao samci, a koji, takođe, mogu biti veoma posvećeni odnosu ("semi-kohabitacije", Trost, 1988, Klijzing, 1997).

Sušтина problema u definisanju različitih, braku alternativnih formi sastoji se u imanentnoj subjektivnosti pri oceni kvaliteta odnosa. Partneri su obično jedinstveni u određenju odnosa, ali u društvu ne postoji konsenzus oko značenja pojma, što proizvodi velike nejasnoće, pa i konfuzije u izrazima. Početak kohabitacije se obično određuje na osnovu datuma useljenja u stan (ekvivalentno datumu venčanja). Kohabitacija prestaje na dva načina: raskidom ("dehabitacijom"), što odgovara događaju razvoda braka ili transformacijom u bračnu uniju.

Koncept "bračnog statusa", koji polazi od čina građanskog sklapanja braka, omogućava klasifikaciju populacije u 4 velike grupe: celibateri (lica koja nikada nisu bila u braku), udati/oženjeni, razvedeni i udovci. Do nedavno, sve bitne dimenzije životnih aranžmana pojedinca tradicionalno su izvođene iz njegovih bračnih odlika. Celibateri su obično bila deca, mladi, samci ili neporodični članovi proširenog domaćinstva. Stabilni odnosi u paru povezivani su sa doživotnom monogamijom, kao i što je rađanje dece bilo teško prihvatljivo izvan braka.

U savremenom društvu, bitne dimenzije klasičnog bračnog statusa gube na značaju. Zato, prilikom klasifikacije mnoštva pojavnih oblika i termina povezanih sa promenjenim sadržajem životnih aranžmana pojedinca uključujući i partnerstvo, tj alternativnih životnih stilova, moguće je ustanoviti više različitih kriterijuma (Prinz, 1995): 1) **zakonski kriterijum**, kao osnovni princip podele svih unija na brakove i kohabitacije. Među licima koja žive u kohabitaciji moguće je izvršiti dodatno grupisanje po osnovu bračnog statusa (celibateri, oženjeni, razvedeni, udovci) koju sam i sama sproveda u svojoj studiji slučajeva. Tu se može izdvojiti i podgrupa "oženjenih/udatih kohabitanata", koji čine lica koja su formalno u braku, ali faktički žive sa drugim partnerom (paraleni život, preljuba). Takođe, po istoj toj osnovi, samci se mogu razvrstati u sva četiri tipa bračnog statusa. U literaturi se sve izdvajaju i tzv MAT zajednice ("married apart together"), sastavljene od pojedinaca koji, iako venčani, iz određenih razloga žive u odvojenim domaćinstvima (Shamgar-Handelman and Palomba, 1987); 2) rezidencijalni, tj **kriterijum domaćinstva**, prema kome se vrši distinkcija samaca od parova, tako da "par" čine osobe koje žive pod istim krovom. U svojoj studiji, ja sam se založila za jedinstven pojam konsenzualnih unija kojim su, nezavisno od domaćinstva, obuhvaćene kohabitacije i LAT zajednice; 3) **kriterijum partnerstva** koji se primenjuje kada se samci odvajaju od parova. Po tom osnovu, moguće je razlikovati pojedince kojima je celibat stil života ("committed singles") i one kod kojih je reč o tranzicionoj fazi (mladi, nezaposleni); 4) kriterijum

² U ovom radu svesno ćemo izbegavati izraz vanbračne zajednice iz nekoliko bitnih razloga, prvo zbog njegove zastarelosti, drugo zbog negativne vrednosne konotacije i treće zbog veoma raširene upotrebe novih pojmova, od kojih je, čini se, naobuhvatniji "konsenzualne zajednice".

dužine veze povezan sa problemom konsenzusa oko vremenske odredbe trajanja odnosa. Naime, samo duže veze bi trebalo obuhvatiti konsenzualnim unijama, što otvara problem konsenzusa oko vremenskog određenja; 5) kriterijum **kvaliteta odnosa** gde se procenjuje dostignuti stepen "zrelosti ličnosti i odnosa", dok funkcionalni i rezidencijalni momenti (stanovanje) ne moraju biti relevantni. Poslednji kriterijum podrazumeva subjektivnu ocenu stepena do koga su u partnerstvu ili životu udvoje izbalansirane dve osnovne potrebe pojedinca: da se bude sam (autonoman) i da se bude sa drugim; 6) kriterijum **potomstva**, po osnovu koga život u paru ne mora podrazumevati i rađanje, pa se kohabitacije mogu podeliti na one bez dece i sa decom, kao što je bio slučaj u mom istraživanju. Isto tako, život samca može biti povezan sa prisustvom dece u formi jednoroditeljskih porodica. Na osnovu istog kriterijuma (potomstva) u savremenim društvenim zajednicama izdvojio se poseban tip bračnih unija, tzv DINK zajednice ("double income no kids"), čiji su se akteri trajno odrekli roditeljstva (voljni, "sociološki" sterilitet).

3.1.1. Problemi oko registrovanja kohabitacija

Problemi definisanja kohabitacija povezani su i sa problemima registrovanja pojave. Preciznost u definisanju olakšava rešavanje čitavog niza ličnih i društvenih nedoumica, očekivanja, prava i odgovornosti. U državama u kojima ne postoji potpuna zakonska regulativa, pojedinci i profesionalci (sudovi, advokati) subjektivno procenjuju početak, trajanje i završetak kohabitacije, kao i odgovarajuća potraživanja: penzije, alimentacije, stan, nasleđe i sl. U slučajevima spora, posebno je osetljivo pitanje konsenzusa oba partnera, državnih institucija i organa oko **početka i dužine** trajanja ovih unija.

Iz gore naznačenih problema oko definisanja i registrovanja konsenzualnih zajednica proističe i nedostatak objektivnih i sistematičnih podataka, što otežava naučno ispitivanje fenomena. U odsustvu obaveze zakonskog registrovanja pojave, njenog početka (događaja koji određuje formiranje unije), mnogo je teže formirati iskustvenu evidenciju o kohabitacijama nego o braku. Izgleda da otpor države da registruje kohabitaciju u vitalnoj statistici i popisima postoji iz nekoliko razloga: usled pogrešnog uverenja o marginalizovanosti fenomena, zatim ustručavanja da se postavi pitanje vezano za ličnu, intimnu sferu, koja samim tim ostaje skrivena, nedostupna i najzad delimično opravdane bojazni od namernog iskrivljavanja podataka (kao posledica subjektivnosti procene ispitanika).

No, sve više postaje očigledno da pitanje o kohabitaciji treba uključiti u popise i statistiku prirodnog kretanja stanovništva. Obzirom na sve navedene probleme oko definisanja, zatim velikog vremenskog raspona između sukcesivnih popisa (10 godina), prirodno se nameće potreba za istraživanjem kohabitacija na **uzorcima populacije**. Međutim, čak i u evropskim državama koje istražuju fenomen na uzorku ili u okviru mikropopisa (1% populacije), problemi definisanja još uvek nisu otklonjeni. U relevantnim komparativnim studijama uočene su sledeće razlike: u određenju kohabitacije obzirom na njenu dužinu, u sadržaju i formulaciji osetljivih pitanja, izboru uzorka i određivanju njegove veličine. U zemljama gde je kohabitacija relativno redak fenomen, delovi populacije koji žive u konsenzualnim zajednicama, jako se međusobno razlikuju u **starosnoj i obrazovnoj strukturi**. "Osetljivost" pojma pokazuje se najjasnije kod diskrepance između izjave ispitanika i njihove prakse. Kod izvesnog broja ljudi, postoji potreba da kažu da žive sami, a realno su u kohabitaciji. Razlozi mogu biti višestruki: želja da se plaća manji iznos poreza, da se osiguraju veća socijalna (zaštitna) prava, da se zadrži zaseban stan u slučaju da se veza prekine, da se očuva neka socijalna beneficija iz prethodnog braka (penzija, alimentacija) i sl. Kada se sprovedu retrospektivna istraživanja kohabitacija pored pitanja konsenzusa oko definicije kohabitacije otvara se i pitanje određenja **vremena početka** događaja. Ako se pod "kohabitacijom" podrazumeva zajednica seksualnih partnera, koji dele zajedničko domaćinstvo, onda se kao početak može uzeti datum useljenja u zajednički stan. Ukoliko se kohabitacijom obuhvati zajednica sa priznatim očinstvom nad detetom rođenim u uniji, onda se kao datum početka konsenzualne zajednice može uzeti: momenat začeća, rađanja ili pozakonjenja deteta.

Iz svega napred izloženog, možemo zaključiti da je problem naučnog istraživanja pojave tim kompleksiniji ukoliko je fenomen socijalno manje vidljiv ili manje prihvaćen (tretira se kao ponašanje koje odstupa od proseka ili devijantno)³.

Švedske studije utvrdile su tendenciju ženskog stanovništva da kao **datum početka** kohabitacije uzme godinu dana pre sklapanja braka (Blanc, 1987). Takav nalaz ukazuje da se većina kohabitacija klasifikuje kao "uvod u brak". Početkom 80-tih godina, procenjeno je da je podregistracija konsenzualnih zajednica porasla sa 30 na 59% u Norveškoj, Francuskoj, Engleskoj i Velsu (Keilman, 1992), upravo zbog socijalnih predrasuda prema fenomenu. Izuzetak nije bila ni Švedska, u kojoj je pretpostavljeni broj ovih zajednica bio veći od registrovanog (u periodu 1975-1990 i do 30%). U državama Evropske Unije usvojena je jednoznačna popisna definicija: kao konsenzualne zajednice tretiraju se zajednice lica koja dele isto domaćinstvo i daju izjavu da žive u kohabitaciji.

3.2. Formalna klasifikacija partnerskih unija

Polazeći od promenjenog koncepta partnerstva (klasičnog bračnog statusa) koji se može dekomponovati u 4 bitne dimenzije (zakonska, rezidencijalna, partnerska i roditeljska) dobija se novi prošireni koncept unije ("extended union-status concept"), kojim obuhvata čak 26 različitih varijanti (Prinz, 1995:12) (tabela 4)

Bez obzira na to da li se o kohabitacijama prikupljaju sistematični podaci ili se o njima zaključuje indirektno, savremena empirijska evidencija prikriva velike razlike u ponašanju žena različite starosti. U većini država Evropske Unije, različite forme konsenzualnih zajednica su predominantno odlika mladih parova (iznad 15 godina starosti), kao i viših, obrazovanih slojeva ("nekonvencionalna inteligencija", Prinz, 1995).

Zahvaljujući Ekonomskoj Komisiji Ujedinjenih Nacija za Evropu, naučnoj i stručnoj javnosti je od nedavno na raspoložanju obimna, komparativna iskustvena evidencija zasnovana na anketi koja je sprovedena u periodu 1989-1996 na uzorcima populacije u 20 industrijalizovanih država (Family and Fertility Survey Project), koja omogućava preciznija uopštavanja.

Na osnovu navedenih podataka, Kližing i Macura uzimaju udeo žena starih 25-29 godina koje žive u kohabitaciji kao meru rasprostranjenosti fenomena širom Evrope (Kližing and Macura, 1997). Uzrast je izabran na osnovu pretpostavke da je to kritično vreme kada većina žena po prvi put počinje da živi sa partnerom⁴. Upoređenjem podataka, države su rangirane u tri grupe: sa niskom prevalencijom (0-9%), srednjom (10-19%) i visokom (preko 20%).

³ Koliko je fenomen osetljiv i "teško uhvatljiv", najbolje se vidi iz istraživanja kohabitacija u Velikoj Britaniji, gde se blizu polovine žena koje nisu nikad stupale u brak, ali žive u kohabitaciji i preko 50% razvedenih i razdvojenih žena koje žive u ovim zajednicama, predstavlja kao da su u zakonitom braku. Isto tako, detaljnija analiza odgovora žena koje su se prvobitno izjasnile kao "udate", pokazala je da su u konsenzualnim zajednicama dvostruko dužeg trajanja (28 meseci) u odnosu na one koje su se odmah tako izjasnile (13). Unutar prve grupe žena, čak je preko 50% bilo majki dece rođene izvan braka (Brown and Kiernan, 1981, nav prema Prinz, K, 1995:73).

⁴ U FFS projektu, "stalni partner" je definisan kao bilo koja individua sa kojom ispitanik ima intiman odnos i živi u zajedničkom domaćinstvu, bilo da je u braku ili ne.

TABELA 4. TRI ALTERNATIVNA KONCEPTA ŽIVOTNIH ARANŽMANA: DIMENZIJE BRAČNOG STATUSA, STATUSA UNIJE I PROŠIRENOG STATUSA UNIJE			
Koncept "bračnog statusa" ("marital status concept"): 4 moguća statusa			
1. Neoženjen/neudata 2. Oženjen/udata 3. Razveden 4. Udovac/udovica			
Koncept statusa unije ("union status concept"): 9 mogućih statusa			
1. Samac/ica 2. Samac/ica 3. Samac/ica 4. Samac/ica	neoženjen/neudata oženjen/udata razveden/a udovac/udovica		
5. Bračni par			
6. Kohabitacija 7. Kohabitacija 8. Kohabitacija 9. Kohabitacija	neoženjen/neudata oženjen/udata razveden/a udovac/udovica		
Koncept proširenog statusa unije ("extended union status concept"): 26 mogućih statusa			
1. Samac/ica 2. Samac/ica 3. Samac/ica 4. Samac/ica 5. Samac/ica 6. Samac/ica 7. Samac/ica 8. Samac/ica 9. Samac/ica 10. Samac/ica 11. Samac/ica 12. Samac/ica	neoženjen/neudata neoženjen/neudata neoženjen/neudata neoženjen/neudata oženjen/udata oženjen/udata oženjen/udata oženjen/udata razveden/a razveden/a razveden/a razveden/a	sa detetom sa detetom bez deteta bez deteta sa detetom sa detetom bez deteta bez deteta sa detetom sa detetom bez deteta bez deteta	Partner bez partnera partner bez partnera partner bez partnera partner bez partnera partner bez partnera partner bez partnera
13. Samac/ica 14. Samac/ica 15. Samac/ica 16. Samac/ica	udovac/udovica udovac/udovica udovac/udovica udovac/udovica	sa detetom sa detetom bez deteta bez deteta	Partner bez partnera partner bez partnera
17. Bračni par 18. Bračni par		sa detetom bez deteta	
19. Kohabitacija 20. Kohabitacija 21. Kohabitacija 22. Kohabitacija 23. Kohabitacija 24. Kohabitacija 25. Kohabitacija 26. Kohabitacija	neoženjen/neudata neoženjen/neudata oženjen/udata oženjen/udata razveden/a razveden/a udovac/udovica udovac/udovica	sa detetom bez deteta sa detetom bez deteta sa detetom bez deteta sa detetom bez deteta	
Izvor: Prinz, (1995:12)			

TABELA 5. RELATIVNI BROJEVI ISPITANIKA KOJI TRENUTNO NE ŽIVE U UNIJI (N), ISPITANIKA KOJI ŽIVE U BRAČNOJ (B) ILI KONSENZUALNOJ UNIJI (K), PREMA STAROSTI U VREME INTERVJUA; FFS UZORAK ŽENSKJE POPULACIJE*													
		Starost u vreme intervjuja											
		20-24			25-29			30-34			35-39		
Država	Godina	N	B	K	N	B	K	N	B	K	N	B	K
Poljska	1991	49	51	0	19	81	0	13	87	0	13	87	0
Italija	1995/96	88	11	1	47	50	3	18	79	3	15	83	2
Litvanija	1994/95	46	52	3	23	74	3	20	78	3	22	75	3
Mađarska	1992/93	46	46	7	20	76	4	16	80	4	17	78	5
Španija	1995	76	18	5	37	58	5	17	80	4	10	85	4
Belgija	1991/92	56	32	12	17	72	11	11	83	5	12	84	5
Latvija	1995	54	36	9	30	59	11	25	67	7	25	69	6
I. Nemačka	1992	52	32	16	25	63	12	19	74	7	19	76	6
Estonija	1994	36	43	21	24	60	14	21	67	11	25	61	12
Z. Nemačka	1992	69	19	12	37	49	14	23	68	9	23	70	7
Slovenija	1995	55	29	16	14	71	15	9	81	10	9	85	7
Kanada	1990	65	19	16	30	54	17	21	66	13	23	69	8
Švajcarska	1994/95	60	15	25	27	53	20	19	70	11	18	75	7
Austrija	1995/96	61	14	25	30	50	21	17	73	10	18	74	8
NoviZeland	1995	57	14	29	30	49	21	22	63	15	21	70	9
Norveška	1988/89	42	25	33	23	56	22	18	70	12	16	79	5
Francuska	1994	62	14	24	31	46	23	23	63	14	20	72	8
Nizozemska	1993	63	16	21	27	49	24	17	71	12	16	77	7
Finska	1989/90	47	21	33	27	48	25	16	69	15	17	76	7
Švedska	1992/93	43	13	44	28	41	31	20	54	26	22	63	15

Izvori: podaci nacionalne ankete u okviru FFS projekta I/ili Zvanični državni izveštaji, tabela 4.
* Zbir udela N, B, C ne iznose uvek 100 zbog zaokruživanja
Klijzing and Macura, (1997:5)

Kao što se iz tabele može zaključiti, na dnu liste je Poljska, u kojoj kohabitacije gotovo da i nema, dok je vodeća država Švedska gde svaka treća žena, stara 25-29 godina živi u kohabitaciji. Države severne i južne Evrope pripadaju grupi u kojoj je fenomen malo ili srednje rasprostranjen. Države zapadne Evrope raspoređene su između srednjeg i visokog ranga, zajedno sa Kanadom i Novim Zelandom, a bivše socijalističke zemlje centralne i istočne Evrope između srednjeg i niskog. Kao što se može videti, ne postoji izražena pravilnost u distribuciji fenomena na liniji Istok – Zapad. Tako, na primer, Belgija se nalazi pri dnu liste zemalja zajedno sa Litvanijom i Istočnom Nemačkom, dok su se na drugoj strani, Slovenija i Estonija našle u zajednici sa Zapadnom Nemačkom i Kanadom.

3.3. Demografske tipologije kohabitacija

Prikazom procesa modernizacije braka ukazala sam na osnovne koncepte povezane sa aktuelnom fazom njegove tranzicije, koja je, sa svoje strane, povezana sa društveno ekonomskim razvitkom odnosno preobražajem zemalja evropskog Zapada i Istoka. No, pre nego što se posvetim teorijsko-hipotetičkom okviru i izgradnji mreže referentnih pojmova, što

je predmet poglavlja koja slede, pokušaću sasvim grubo da skiciram društvenu ulogu i značenje kohabitacija.

Alternativne interpretacije fenomena kreću se od tretmana pojave kao devijantne do njenog prihvatanja kao **socijalne institucije**. Kao "devijantne" konsenzualne zajednice se u literaturi tretiraju samo u statističkom smislu odstupanja od ponašanja većine stanovništva (Trost, 1980, Lestheage, 1992). U Evropskoj Uniji danas je sasvim "normalno" otpočeti brak kohabitacijom, obzirom da više od 50% stanovništva uzrasta iznad 20 godina živi u konsenzualnim zajednicama bar neko vreme pre nego što sklopi formalni brak (Prinz, 1995, Mills, 2000). Prema mišljenju većine autora, bračni i izvanbračni tip partnerstva, ne bi trebalo tretirati kao dve suprotstavljene socijalne institucije, već paralelne pojave, a razlikuju se po tome što su kohabitacijama skloniji mladi, obrazovani, ekonomski aktivni, danas nešto više žene nego muškarci, dakle pojedinci orijentisani ka profesionalnoj karijeri i materijalnom napredovanju, kao i tzv. nonkonformisti, ili regionalno posmatrano, stanovništvo severne i zapadne Evrope. Tome, nasuprot, klasičnom braku inkliniraju, stariji parovi, tradicionalnih vrednosnih orijentacija, populacija južnoevropskih, centralnoevropskih i istočnoevropskih država (Trost, 1985, Prinz, 1995, Meyer i Schulze, 1983). Differentia specifica ova dva tipa može se sagledati **u sadržaju odnosa s obzirom na norme i očekivanja**. Jedan autor to formuliše na sledeći način: "Dok brak pretpostavlja i stabilnost i fertilitet, proizvod konsenzualne zajednice je daleko otvoreniji: raskid se ne priželjkuje, ali se sve više prihvata kada se dogodi: brak se ne odbija, ali se s njim ne žuri, dete može da bude elemenat stabilnosti odnosa, ali se ne smatra obavezom" (Leridon, 1980, nav prema Prinz, 1995:78). Nasuprot tome, ima autora koji smatraju da su razlike između braka i kohabitacija takoreći i ne postoje, kao Lewin (1982) koji smatra da parovi u kohabitaciji ne percipiraju svoj odnos drugačijim od klasičnog braka, ne vide posebnost odnosa, smatraju da su iste norme primenjive na oba tipa partnerstva.

Na ovom mestu ostaviću privremeno po strani dalju kvalitativnu analizu sadržaja promenjenog bračnog obrasca koja će biti sastavni deo interpretacije studija slučajeva kao i osnov konstrukcije relevantne tipologije kohabitacija. Umesto toga, ukratko ću izneti postojeće klasifikacije ovih zajednica koje srećemo u referentnoj literaturi. Iako specifično povezane sa, po mom mišljenju, problematičnim indikatorom vanbračnih rađanja i zasnovane na numeričkim pokazateljima, postojeće tipologije predstavljaju validno teorijsko-empirijsko sredstvo u razumevanju evolucije fenomena i predviđanju njenog mogućeg daljeg toka.

Polazeći od različitih udela vanbračnog fertiliteta, više autora konstruisalo je tipologije kao lestvice koje su sastavljene od faza na jedinstvenom kontinuumu. Tako, Frinking (1986) utvrđuje tri faze u demografskom razvitku evropskih populacija u drugoj polovini XX veka. Najviši stadijum razvitka u modernizaciji su dostigle Švedska i Danska, gde se fenomen najranije pojavio i gde je konsenzualna zajednica postala alternativno bračno ponašanje ili ravnopravni vid partnerstva. Udeo vanbračnih živorođenja dostigao je čak 50%. U drugom stadijumu nalaze se države u kojima je fenomen manje razvijen, ali u fazi rasta, kao Francuska, Velika Britanija i Austrija. Vanbračni fertilitet kreće se između 15-20%, što kako smo videli odgovara nivou centralne Srbije i Vojvodine (1997). U navedenim evropskim državama kohabitacija je najčešće "brak na probu", tako da nakon ili oko događaja rađanja sledi sklapanje braka. Najzad, treća grupa država nalazi se na početku navedene tranzicije, sa udelom vanbračnog živorođenja ispod 10%, kao Nemačka, Belgija, Holandija, Švajcarska. Na osnovu svoje analize, autor izvodi relevantan zaključak sa socio-demografskim implikacijama da u većini evropskih populacija, opservirani i očekivani rast fenomena kohabitacije predstavlja glavnu determinantu porasta (mladih) parova bez dece. Isti zaključak ne važi za Dansku i Švedsku, gde je zbog šire socijalne prihvaćenosti ovih partnerskih zajednica, njihov značaj kao determinante daljeg pada rađanja irelevantan. U prilog tome mogu da posvedoče podaci tabele 4 o kretanju stope ukupnog fertiliteta tokom devedesetih, iz kojih se vidi da zemlje severne Evrope imaju više nivoe rađanja u odnosu na recimo države južne i zapadne Evrope (Penev, 1999).

Tabela 4. Stope ukupnog fertiliteta po zemljama i regionima Evrope, 1990, 1997			
	1990	1997	indeks rasta (1990=100)
Severna Evropa			
Danska	1.67	1.72	103.0
Finska	1.78	1.74	97.8
Island	2.31	2.04	88.3
Norveška	1.93	1.86	96.4
Švedska	2.14	1.53	71.5
Zapadna Evropa			
Austrija	1.45	1.36	93.8
Belgija	1.62	1.50	92.6
Francuska	1.78	1.71	96.1
Holandija	1.62	1.54	95.1
Irska	2.12	1.92	90.6
Luksemburg	1.62	1.71	105.6
Nemačka SR	...	1.32**	...
Nemačka SR (pre ujedinjenja)	1.45	1.39**	95.9
Švajcarska	1.59	1.48	93.1
Velika Britanija	1.83	1.71	93.4
Južna Evropa			
Grčka	1.43	1.32	92.3
Italija	1.36	1.22	89.7
Malta	2.05	1.95	95.1
Portugalija	1.57	1.46	93.0
Španija	1.36	1.15	84.6
Bivše socijalističke zemlje			
Albanija	3.03	2.80	92.4
Belorusija	1.91	1.23	64.4
Bosna i Hercegovina	1.70	1.60	94.1
Bugarska	1.81	1.09	60.2
Češka	1.89	1.17	61.9
Estonija	2.05	1.24	60.5
Hrvatska	1.63	1.69	103.7
Jugoslavija	2.07	1.75	84.5
Letonija	2.02	1.11	55.0
Litvanija	2.00	1.39	69.5
Mađarska	1.84	1.38	75.0
Makedonija	2.06	1.90**	92.2
Moldavija	2.39	1.50	62.8
Nemačka DR (bivša)	1.52	0.95**	62.5
Poljska	2.04	1.51	74.0
Rumunija	1.83	1.32	72.1
Rusija	1.89	1.28**	67.7
Slovačka	2.09	1.47**	70.3
Slovenija	1.46	1.25	85.6
Ukrajina	1.89	1.40	74.1
SR JUGOSLAVIJA	2.07	1.75	84.5
Crna Gora	2.05*	1.81	88.3
Srbija	2.10	1.75	83.3
-središnji deo	1.74	1.54	88.5
-Vojvodina	1.68	1.59	94.6
-Kosovo i Metohija	3.60	2.37	65.8
* Podatak se odnosi na 1991			
** Podatak se odnosi na 1996			
Izvor: Penev, G (1999:8)			

Niski nivoi rađanja u državama južne Evrope tumače se početkom širenja kohabitacija, tj ranim fazama u procesu tranzicije partnerstva tj nedovršenim procesom transformacije klasičnog bračnog modela. Bivše socijalističke države, uključujući i Jugoslaviju, suočavaju se sa veoma tegobnim korenitim ekonomskim preobražajem na putu izgradnje tržišnih sistema, tako da je pad fertiliteta pod jakim delovanjem odlaganja braka, raspada države blagostanja, kraha populacionih mera kao i širenja privremenih, nestalnih formi kohabitacije, bez rađanja.

Sličnu trofaznu tipologiju fenomena bračne tranzicije daje Kiernanova (1993), s tim što ona poslednjoj grupi država dodaje Irsku i države južne (Grčku, Italiju, Španiju, Portugaliju), kao i istočne Evrope.

Lestheage (1992), ističe da je "fertilitet izvan braka" ona ključna karika koja labavu, nesigurnu (konsenzualnu) zajednicu transformiše u "jaču", tj. bračnu uniju. Brak se po ovom autoru formira onda kada se donese odluka o "uzajamnoj zavisnosti". Lestheage smatra da će države koje zaostaju u ovom modernizacijskom procesu slediti naznačeni put transformacije, budući da su trendovi ireverzibilni, a obrazac se pokazao kao kohezivan.

Čini se da je Ruselova tipologija u demografskom smislu obuhvatnija budući da uzima u obzir 4 komponente, kohabitaciju, rađanje izvan braka, nivo ukupnog fertiliteta i nivo razvoda (Roussel, 1992). Različitom kombinacijom ovih indikatora dobijaju se 4 faze koje se prostorno projektuju u 4 geografska područja. Prvu (južnu) grupu čini većina južnoevropskih država, sa niskim nivoom ukupnog fertiliteta, razvoda, kohabitacije i vanbračnih rađanja. Drugu (zapadnu) grupu čine države sa niskim nivoima ukupnog fertiliteta i kohabitacije, ali visokim nivoom razvoda i umerenim rađanjem van braka (Francuska, Norveška, Velika Britanija i Holandija). Treća, centralna grupa (Nemačka, Austrija, Belgija, Luksemburg i Švajcarska) ima niske stope ukupnog fertiliteta, visoke nivoe razvoda, umerene stope kohabitacije i niske udele vanbračnog rađanja. Rusel tvrdi da postoji zajednički obrazac demografskog ponašanja svih savremenih evropskih populacija, po kome se promene prvo događaju na severu, da bi se postepeno širile ka jugu. Kao i kod prve demografske tranzicije, što se država kasnije uključi u promene, to ona više nastoji da "ubrza korak". Države bivšeg socijalističkog bloka, imaju od ranije visoke stope razvoda, veliku bračno-porodičnu nestabilnost (udeo jednoroditeljskih porodica "majki sa decom" u Rusiji je preko 10%), ali je udeo vanbračnih rađanja nizak, mada u porastu. Najviši nivo kohabitacija zabeležen je, kako smo napred videli u Sloveniji, s tim što se i u državama u tranziciji kohabitacija ima dominantna obeležja "braka na probu" a karakteristična je za mlađe generacije. U tranzicionim ekonomije Istočne, centralne Evrope i u državama bivšeg SSSR-a tokom devedesetih zabeležen je veliki porast adolescentnog fertiliteta, u uzrastu 15-19⁵. Istovremeno, u većini bivših komunističkih država zabeležen je drastičan pad stope ukupnog fertiliteta, na primer u Sloveniji - 1.25, u bivšem DDR-u 0,95 (Penev, 1999).

Prinz polazi od kohabitacija kao indikatora **progres**a u tranziciji partnerstva (Prinz, 1995). Faze transformacije partnerstva identifikuju se širenjem fenomena po pojedinim starosnim grupama. Prema njegovoj tipologiji, **starost** je osnovna osa diferencijacije, a kao komplementarne varijable uzimaju se specifične stope fertiliteta po starosti i bračnom stanju. Pogodnost ove klasifikacije je u dostupnosti podataka za većinu država kao i mogućnosti međusobnih upoređenja. Slično, i Mirjana Rašević (1999) upotrebljava kohortni i fertilitet po bračnom stanju kao indikator porasta kohabitacija u Beogradu.

Prinzova tipologija kohabitacije konstrisana je prema stadijumima u tranziciji fenomena, a ne pojedinim državama. U inicijalnoj "devijantnoj" fazi, kohabitacijama su skloniji viši slojevi društva u razvijenim državama Evropske Unije: visoko obrazovani, lica koja su već bila u klasičnom braku, (postravodna kohabitacija), nekonformisti iz urbanih sredina. Njihov osnovni vrednosni obrazac je protest protiv društva, njegovih "građanskih" vrlina i autoriteta javnog mnjenja. U drugoj fazi, kada počinje socijalizacija fenomena, njoj su skloniji mladi parovi, sa tendencijom transformacije u brak kada se javi želja za potomstvom. Kohabitacija je, prema tome, sinonim za privremenost zajednice. U trećoj fazi kohabitacija predstavlja alternativu braku, trajnijeg je karaktera, ali njoj preferiraju nezavisne (zrelije) ličnosti, sa razvijenim selfom,

⁵ Visok nivo od preko 10% svih živorođenja u periodu 1989-1993 zabeležen je u Rumuniji, Češkoj Republici, Estoniji i Kirgistanu (Unicef, 1999). U centralnoj Srbiji je zabeležen skok sa 2 na 4% (Stanković, 2001).

koje su se oslobodile stereotipa o polnim ulogama, tako da se rađanje događa podjednako u oba tipa zajednica. Konačno, u četvrtoj fazi, kohabitacija je TIP braka ili brak postaje tip kohabitacije. Tradicionalni segregirani obrazac polnih uloga se povukao u "muzej istorijskih starina", životni stil podrazumeva ravnopravnost i podjednakost odgovornosti među partnerima⁶.

Tokom devedestih godina na primer, u Italiji i Mađarskoj, kohabitacija je niska i podjednako je rasprostranjena u svim uzrastima. U ostalim državama Evropske Unije, kohabitacije je učestalija u kohortama 15-24 (od 19% uzrasta 20-24 kod Austrijanki, do 93% među Šveđankama u uzrastu 15-19), ali je veoma retka u godinama nakon četrdesete. Sprovedene ankete UN u bivšim komandno planskim državama, svedoče o velikim razlikama u tipovima i sadržajima ovih relacija. Tako je više od 60% Estonki i skoro 50% Slovenki živelo nevenčano do 25-te godine starosti. Međutim, tokom trajanja ovih unija, malo se njih odlučuje na rađanje, tako da je u većini bivših komunističkih država, reč o "braku na probu". U popisu 1991 u Sloveniji registrovano je 5% žena starosti 20-34 godina koje žive u kohabitaciji, a od toga, 77% njih živi sa partnerom i jednim ili više dece u poređenju sa samo 2% žena u takvim zajednicama u starosti iznad 35 godina. Istraživanje fertiliteta u Estoniji utvrdilo je da je samo 15% udatih žena starosti 15-19 sklopilo brak bez prethodne kohabitacije, u poređenju sa preko 60% u starosti 45-49 (Unicef, 1999).

3.4. Kompleksna tipologija stilova života u doba pozne modernosti

Najzad, poslednja, najkompleksnija tipologija ne obuhvata samo kohabitacije već širi pojam stila života, a osnovni kriterijum je modernizacija kao univerzalni proces, koji je bitno oblikovan razlikama u brzini promena među pojedinim državama i regionima, tj tempom stvaranja i usvajanja bazičnih uslova društvenog napretka (paradigma istorijsko-kulturnog konteksta). Dosadašnja iskustva vezana za tok procesa modernizacije opravdavaju da se kao predvodnice označe protestantske države Severne Evrope, čiji su politički režimi (socijaldemokratski) dobro "držali korak" sa promenama. Iza njih slede države Zapadne Evrope, dok su južноеvropske kao i centralno i istočnoevropske zemlje na začelju. Kod ovih poslednjih proces modernizacije je otežan zbog delovanja kulturnih prilika (dominacija katoličke crkve i pravoslavlja u slučaju Grčke) ili strukturnih razloga (blokirana modernizacija u uslovima komandno planskih ekonomija bivših socijalističkih zemalja uključujući i Srbiju i Crnu Goru).

Prihvatajući konvencionalnu geografsku podelu evropskih država na regione, ukratko ću ilustrovati tipologiju povezanu sa obrascima modernizacije, demografskim režimima i modelima braka i porodice.

Severnoevropski region čine skandinavske države, koje su se razvijale pod jakim uticajem protestantizma, tako da su se procesi sekularizacije i modernizacije rano ispoljili. Vladajući socijaldemokratski režimi podržavali su ukupan pravac promena, čime su stvorene pretpostavke za jednakim društvenim šansama za sve građane, širenje političke ideologije jednakosti polova/rodova i participativnih prava. Rano su se formirali mehanizmi i institucije države blagostanja, preko javne politike redistribucije dohotka i prihoda. Kao posledica širokog socijalnog prepoznavanja prava na individualnost razvijen je pluralitet životnih aranžmana. Ženska populacija je rano i masovno prihvatila produženo obrazovanje i radnu aktivnost, kao i različite tehnološko medicinske inovacije (kontracepciju, abortus) i pravo na razvod.

U nekim aspektima, države Centralne i Istočne Evrope, uključujući i Srbiju i Crnu

⁶ Stabilizacija fenomena kohabitacija u svim uzrastima služi kao dokaz da je tranzicija partnerstva dovršena. Po mišljenju istog autora sam podatak o udelu vanbračnih živorođenja slab je indikator kohabitacije, pa je bolje vršiti upoređenja rađanja u/izvan braka, po starosti. Odnos dece rođene u/izvan braka relevantan je za kohorte ispod i iznad 30 godina. U većini postindustrijskih država Evrope, odnos stopa rađanja žena izvan braka, starijih od trideset godina u odnosu na mlađe (izvan braka) u proseku je 2-3 puta veći nego odnos ovih stopa udatih žena u navedenim starostima, što se objašnjava većim udelom zajednica višeg reda kod starijih generacija (serijske monogamije i postbračne kohabitacije).

Goru, pokazuju sličnosti sa prethodnim regionom. Tu se misli na obrazovanje žena, visoke stope radne aktivnosti i razvijene programe populacionih mera za usklađivanje radne i roditeljske karijere (država blagostanja). Međutim, u slučaju bivših socijalističkih država, nivo ekonomskog razvitka bio je niži, proces posleratne industrijalizacije i urbanizacije odvijao se sporo i često stihijski, dok je deagrarizacija bila zakasnela i ubrzana. Ulazak u bračnu uniju poprimio je izvestan karakter prinide (radi osamostaljivanja i socijalne promocije), ženski dohodak je bio sine qua non pristojnog kvaliteta života u urbanim uslovima, što je impliciralo duplo opterećenje žena (u kući i na radnom mestu), a socijalno klasna struktura se razvijala pod dominantnim uticajem političke pripadnosti, umesto imperativa modernizacije. Padom komunističkih režima, ove države su zapadale u doboke ekonomske i političke krize, što se, pored ostalog odrazilo i na pad ženske zaposlenosti, drastičan pad fertiliteta, skraćenje prosečnog životnog veka i sl (tranzicioni šok). I pored toga što je u nekim zemljama (Slovenija, Latvija, Ukrajina), došlo do skoka vanbračnog fertiliteta, u većini njih ulazak u bračnu uniju i rađanje dece povezano je u jedinstven životni tok, tako da se individualizacija nije u punoj meri ispoljila kroz pluralitet životnih formi.

Treću grupu čine države Južne Evrope, koje povezuje sličan društveni milje razvijen pod snažnim uplivom religioznih vrednosti (katolocizam i pravoslavlje). Kolektivism se ogleda u velikom značaju porodice i šireg srodstva, sa asimetričnim polno rodnom sistemima. Populaciona politika je pretežno pronatalistički orijentisana ka rađanju većeg broja dece u porodici, divorcijalitet je nizak kao i udeo jednoroditeljskih porodica i rađanja izvan braka. Tek u poslednje vreme beleži se smanjenje obima domaćinstava i širenje različitih životnih stilova.

Najzad, četvrtoj grupi pripadaju države Zapadne Evrope, koje su tradicionalno liberalne, poput Švajcarske i Nizozemske, u kojima nije prevladao značaj ni religiozne doktrine (rimo-katološke crkve) ali ni civilnog društva (faktičko stanje je laissez faire). U pogledu populacionih mera ove države zauzimaju demografski neutralan stav, što znači da postoji svest o potrebi obezbeđenja pristojnih uslova života individuama i parovima sa decom (u domenu stanovanja, rada, saobraćaja, školovanja, zdravlja i kulture). Tolerancija i jednakost su vrednosti koje zauzimaju visoko mesto na skali socijalnih ciljeva, što se ogleda u relevantnom demografskom ponašanju. U ovoj grupi zemalja registruje se polarizacija ponašanja u domenu fertiliteta: na one koji se opredeljuju za voljni (sociološki) sterilitet i one koji se odlučuju za porodicu. Odlaganje rađanja najjače je izraženo kod ove grupe država, što se duuguje praksi ženskog isključivanja iz procesa rada u fazi rađanja, tj odsustvom državnih mera za usklađivanje rada i roditeljstva. Zbog prinude da same organizuju porodični život i eventualnu karijeru, obrazac radnog angažovanja je bipolarn, što znači isključivanje sa tržišta rada (u fazi male dece) i ponovnog uključivanja (kada deca poodrastu). U poslednje vreme beleži se porast konsenzualnih zajednica (kohabitacija) i vanbračnog fertiliteta, mada u nešto skromnijim razmerama u odnosu na skandinavske države. Brak ima instrumentalno značenje, početka porodičnog života, tj legitimacije faktičkog partnerstva i anticipiranog roditeljstva.

Polazeći od navedene paradigme, modernizacije i njene istorijsko – kulturne uslovljenosti, kao i empirijske evidencije o ponašanju stanovništva navedenih evropskih regiona, moguće je uspostaviti još jednu tipologiju postmodernih stilova života. Osnov tipologije čini dimenzija roditeljstva kao ključne vododelnice između neporodičnog i porodičnog sektora. Prvi sektor obuhvata **neporodična domaćinstva** (gde spada i "voljni sterilitet"): samce (obično mlade, do 25 godina, ili razvedene, udovce i stare), parove (kohabitacije i lica u braku). **Porodični sektor** podrazumeva: samce sa decom (jedoroditeljske porodice, majke sa decom rođenom izvan braka) parove sa decom (potpune porodice, porodice sa poočimom, pomajkom, binuklearne porodice, porodice na razdaljinu "commuting marriages") (Milić, 2001).

Bez obzira što se jedan deo populacije, posebno na severu i zapadu Evrope opredeljuje da ceo život provede sam ("committed singles"), brak još uvek zadržava visoko mesto na skali životnih ciljeva, kao jedna od ključnih životnih činjenica i odluka, s tim što taj

odnos udvoje poprima instrumentalni smisao – kao sredstvo za dostizanje drugog cilja – formiranje porodice, što potvrđuje činjenica da i u avangardnoj Švedskoj, većina žena, starih 30-34 godine, živi u porodičnoj zajednici zasnovanoj na bračnoj vezi (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001).

Generalni trend u ponašanju populacije Evrope i severne Amerike može se okarakterisati kao sastavni deo procesa transformacije konjugalne dijade (Milić, 1981). Iako život udvoje ostaje životni cilj per se, obilje podataka, zapravo svedoči o njenoj sve većoj fragilnosti, što upućuje na zaključak da se brak smešta u područje poželjnog, idealnog. Ipak, prema proceni eksperata, većina stanovnika Evrope će tokom životnog veka roditi bar jedno dete (udeo porodičnih domaćinstava u uzrastu 30-39 godina varira od 60-80%, Dorbritz and Fux, 1997:30). Kada imamo u vidu tu činjenicu o prokreativnom ponašanju u kontekstu produženja životnog veka (starenje populacije koje prati starenje fertiliteta i nupcijaliteta), izgleda da udeo porodičnih domaćinstava neće pasti ispod 50% (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001). U društvu pozne modernosti, gde vrednosti obrazovanja, rada i samoostvarenja postaju univerzalne, konsenzualne unije će još zadugo biti najoptimalnija forma povezivanja sfere rada i sfere emocionalnosti. Obzirom na preovlađujuću instrumentalizaciju čina sklapanja braka (kao inicijacije porodičnog životnog stila), može se očekivati dalje skraćivanje protogenezičkog intervala (vremenski razmak između sklapanja braka i živorođenja), pa čak i da prosečno doba stupanja u prvi brak prevaziđe doba rađanja (prvog) deteta.

Kao posledica odlaganja ključnih demografskih i biografskih događaja, očekuje se produžavanje faze celibata. U tom sve dužem intervalu od napuštanja roditeljskog doma do formiranja sopstvene porodice očekuje se ispoljavanje pluraliteta životnih formi. U fazi tzv "young adults" (stanovništvo mlađeg sredovečnog doba), bilo da se živi samostalno (odvojeno od porodice porekla) ili se koriste roditeljski resursi (stan, kuća, i sl) muškarci i žene praktikuju eksperimentisanje sa različitim formama konsenzualnih unija, čime se čisti odnos partnerstva razdvaja od života u porodičnoj grupi.

Lica izvan braka kao i jednoroditeljske porodice predstvaljaju životne stilove koji se sve više šire. Udeo jednočlanih domaćinstava lica starih 25-49 godina je u porastu, naročito na severu i zapadu Evrope, među urbanim stanovništvom, visokog obrazovanja i viših socijalnih slojeva. Nasupot tome, udeo višečlanih porodičnih domaćinstava opada i u onim državama u kojima perzistiraju jake srodničke veze (južna Evrope) ili ekonomske barijere za samostalan način života. Ipak, kvalitativna analiza samačkog načina života treba da razotkrije da li je tu reč o tranzicionoj životnoj fazi (pre ulaska u stabilnu uniju, ili nakon raspada prethodne unije) ili je reč o izabranom životnom stilu ("committed singles"). Poslednju podgrupu čine lica koja trajno odbijaju bilo koji vid vezivanja (stalne veze) (Kiernan, 1986, Meyer and Schulze, 1988). Prema statističkim podacima, čini se da su samačkom načinu života kao prelaznoj formi sklonije mlađe i mlađe sredovečne generacije (20-29), koje se, takođe, mogu podeliti u 2 podgrupe: postadolescente, koji su se nedavno odvojili od roditeljskog doma, pa osećanje frustracije i usamljenosti kompenzuju intenzivnom radnom aktivnošću i raznolikim interesovanjima (hobijima). Drugo su nešto stariji, koji su se u toj fazi našli nakon raspada prethodne unije, tako da svoju novostečenu slobodu mogu da kombinuju sa novim, intenzivnim socijalnim kontaktima. Zajedničko im je da ne odbijaju brak i roditeljstvo već ih jednostavno odlažu na (ne)određeno vreme.

Samci koji ne žele da menjaju svoj status čine manjinu jednočlanih domaćinstava, što se smatra jednom od formi individualizovanog životnog stila ("committed singles"). Oni su preokupirani ličnom potrošnjom, samoostvarenjem i nezavisnošću. Nešto su više zastupljeni među muškarcima i među razvedenim ženama (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001).

Unutar grupacije jednoroditeljskih domaćinstava, kao što sam napomenula, valja razdvojiti dve podgrupe (obrasca): rađanje deteta izvan braka (kao posledica vanbračnog fertiliteta) i drugi obrazac koji nastaje kao posledica razvoda braka, a koji je u značajnom porastu. Reč je, dakako, pretežno o majkama sa decom, zbog uobičajene sudske prakse dodeljivanja dece ženama nakon razvoda braka. U većini evropskih država udeo majki sa decom rođenom izvan braka se smanjivao nakon 1970tih zbog širenja upotrebe

kontracepcije, mada se u poslednje vreme beleži porast ovog fenomena u nordijskim zemljama (Švedska, Danska, Velika Britanija) kao i u nekim bivšim socijalističkim državama (Prinz, 1995, Unicef, 1999). Socijalni status ovih žena najčešće obeležava siromaštvo i frustracija potreba. Njihovi prihodi su obično niski, bazirani na radu za tržište, alimentacijama i/ili državnim davanjima. Susreću se sa brojnim poteškoćama oko usaglašavanja rada, roditeljstva i domaćinstva, psihoneurozama i sl. Porast udela brakova višeg reda u populaciji može imati pozitivnog efekta na razrešavanje napred pomenutih problema kao i fertilno ponašanje (nastavak reprodukcije sa novim partnerom).

Konsezualne unije će nastaviti da se šire, okupirajući značajne delove individualne biografije i društvene slojeve stanovništva Evrope. O kretanju ovog fenomena, koji, počev od sedme decenije XX veka postepeno potiskuje tradicionalni brak, menjajući njegov smisao i subjektivno značenje, sve do skora nisu postojali sistematični i uporedivi podaci. Međutim, od sredine poslednje decenije XX veka, Ekonomska Komisija Ujedinjenih Nacija za Evropu koordinira prikupljanje standardizovanih informacija o kohabitacijama (na uzorku od 130.000 stanovnika evropskih država) u okviru projekta FFS (Family and Fertility Surveys), (Klijzing and Macura, 1997). Dakako, reč je o prelaznim formama koje se transformišu u brak u vreme rađanja deteta (ili donošenja odluke o početku reprodukcije), što će potvrditi i moja studija višestrukog slučaja. To znači da je kohabitacija stil života udvoje koji ne podrazumeva roditeljstvo. Izuzetak su neke države u kojima je udeo žena koje nisu u braku u vreme prvog živorođenja visok (Skandinavske zemlje, Estonija, Slovenija, biša DDR, Austrija i Francuska (Klijzing and Macura, 1997). Izuzimajući nordijske zemlje kao i regione koji su se razvijali pod dominantnim uticajem protestanske ili Luteranske doktrine (Estonija, Latvija, Istočna Nemačka), činjenica da većina parova nakon faze kohabitacije preferira bračno porodičnu uniju može se objasniti zadržavanjem izvesne doze tradicionalizma, što je takođe potvrđeno u mojoj studiji slučaja, a izražava se u sledećem stavu ispitanika "Za decu je najbolje da rastu u porodici sa oba roditelja". Drugi razlozi leže u potrebi za individualnom sigurnošću (brakovi su stabilniji od konsezuálnih zajednica, zbog većeg očekivanja aktera u pogledu trajanja formalnih zajednica), zatim državnih davanja koja se uglavnom vezuju za porodice, građanskim zakonima koji favorizuju život u braku i sl.

Iako pojava i širenje konsenzualnih unija utiče na odlaganje rađanja, ukupan kvantum rađanja ostaje nepromenjen, čime se ostvaruje efekat promene starosnog modela (starenje) fertiliteta. Roditelji su inače, još polovinom XX veka, postavili sebi cilj dostizanje visokog kvaliteta (jednog) deteta, čemu su kasnije pridodate narcističke težnje prethodnog podizanja kvaliteta sopstvenog života.

3.5. Konvergencija demografskog ponašanja ili jedinstvo raznolikosti?

Većina autora koji su analizirali savremene demografske procese formiranja i rastakanja zajednica uglavnom slažu se da je na sceni univerzalni posttranzicioni demografski razvitak, tj da će sve evropske i vanevropske populacije tržišne privrede pre ili kasnije konvergirati u navedenom pravcu, s tim da će se jedino razlikovati u vremenskim razmacima između pojedinih faza ("time lag" između država koji u proseku iznosi oko 10 godina, na primer između Švedske i Norveške). Ima međutim autora, koji zastupaju suprotnu tezu o pluralizaciji porodičnih životnih stilova i obrazaca domaćinstava, kao posledice kulturnih i političkih razlika (Kuijsten, 1996, Boh, 1989).

Za razliku od konvergencije reproduktivnog ponašanja država Zapada i Istoka Evrope, strukturne odlike domaćinstva i porodičnih životnih aranžmana pokazuju mnogo veće razlike. Prema Kuijstenu, ta varijansa duguje se ekonomskim, političkim i kulturnom specifičnostima, pri čemu ne postoji korelacija između bazičnih demografskih varijabli (nupcijaliteta, divorcijaliteta i fertiliteta) i tradicionalnih i novih oblika života u paru. To je bio dovoljan argument da autor zaključi da je u doba druge demografske tranzicije mapa evropskih porodica postala toliko raznovrsna, da nema opravdanja strahu od tzv Mekdonaldizacije odnosa, pod kojim se podrazumeva praksa "svratiš, potrošiš i baciš u prodavnici odnosa"

(Kuijsten, 1996: 141).

Ipak, iako perzistiraju porodična domaćinstva, može se zaključiti da smo svedoci procesa deinstitutionalizacije ili dekompozicije porodice, koji se ogleda u nekoliko aspekata: opadanje obima i strukture, nestabilnost i skraćenje životnog veka. Tokom svog života, pojedinac sve manje vremena provodi u primarnim grupama, a sve više sam. Tako, društvena scena s kraja XX i početkom XXI stoleća liči na pozorište pluralizma, nereda, fragmentizacije, koja neprekidno iznova proizvodi raznolikost (Boh, 1987, Ahlburg and de Vita, 1992).

Komparativna evropska proučavanja porodičnih životnih stilova ukazala su ne samo na gore pomenuti rascep na liniji porodični - neporodični sektor; već i na rascep unutar samog porodičnog sektora u odnosu na dohodak porodice, na majke – domaćice i zaposlene majke, a u najnovije vreme i treću podelu porodičnog sektora u odnosu na karijeru: jednokarijerne i dvokarijerne porodice. Kao što se može uočiti, osnovnu liniju svih diferencijacija predstavlja ženska biografija, budući da su se sve krucijalne promene (demografske, societalne, vrednosne) dogodile upravo na tom planu.

U tom pogledu, interesantne rezultate pružilo je Kuijstenovo komparativno istraživanje sprovedeno u 10 evropskih država tokom dekade 1980/90 (Kuijsten, 1996). Žene su podeljene u dve grupe: na početku i na završetku roditeljske faze. Osa diferencijacije je kontinuum tradicionalno-moderno. Po rang u učestalosti, autor je utvrdio "top listu prvih šest" stilova (porodičnog) života. Na početku roditeljske faze, koji je definisan preko starosti 25-29 godina u državama zapadne, odnosno 21-25 godina (za države istočne Evrope), većina žena u Irskoj (oko 1/3) i Italiji (više od 1/3) još su uvek (ili su ponovo) u domaćinstvu svojih roditelja, bez obzira da li su zaposlene ili su na školovanju. U Irskoj, iza toga sledi životni stil "udata domaćica sa 2+ dece", a na trećem mestu je "mlada žena koja živi sama", dok je "udata, zaposlena žena bez dece" na četvrtom. U Italiji sva mesta od drugog do šestog su u tradicionalnom sektoru, dakle "udatih domaćica sa decom", a od 4-6-og zauzimaju udate, zaposlene majke. Nasuprot tome, nove porodične forme zapažene su kod žena u Velikoj Britaniji (1/3 žena starosti 25-29), isto toliko u Holandiji i SR Nemačkoj, u Švajcarskoj skoro 40%, a u Švedskoj čitavih 51%. U ovim državama žene koje žive same zauzimaju vodeća mesta, bilo da imaju stalnog partnera ili ne, što se tumači kao indikator proboja modernog dvokarijernog životnog stila među mladim ženama.

U tzv postparentalnoj fazi (žene stare 45-49 godina), postoji velika razlika između dve grupe država. Naime, s jedne strane su ponovo Švedska i Velika Britanija u kojima su deca u većini napustila porodicu (31,5% i 43,7%), a na drugoj strani su sve ostale države u kojima je predominantna forma "produženog roditeljstva i produženog detinjstva". U ovoj kategoriji najveća relativna brojnost zabeležena je u formi "udatih žena sa decom" u bivšem DDR-u (79,9%), u odnosu na ostale, što se objašnjava i nešto nižom starošću Nemica u ovoj fazi (36-40). Sledeća je Italija sa malo žena bez dece u ovoj fazi (12%), u odnosu na one sa decom (71%). U navedenoj deceniji, poraslo je učešće "empty nest-a" (žena bez dece u postparentalnoj fazi) u SR Nemačkoj, slično važi i za Holandiju, dok je u Italiji proces bio obrnut. Tako su se žene u pojedinim državama suočile sa skraćivanjem a u drugima sa produžavanjem parentalne faze. Ako se doda dimenzija ženske zaposlenosti dobija se podela na: udate starije "domaćice" pretežno zastupljene u Irskoj, SR Nemačkoj i Švajcarskoj, nasuprot Švedskoj, Velikoj Britaniji i bivšoj DDR u kojima su žene u ovim generacijama većinom radno aktivne.

4. Promena bračnog obrasca – teorijsko hipotetički okvir

Složeni deterministički splet koji leži o osnovi ovih globalnih, institucionalnih, porodičnih i individualnih promena nužno nameće potrebu uobličavanja jednog multidisciplinarnog pristupa. Polazeći od posebnih naučnih disciplina, opredelila sam se za kombinovani pristup: demografski, sociološki i psihološko antropološki¹. Obzirom na širinu obuhvata pojedinih teorijskih pravaca i relevantnih koncepata teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje prelaza braka kao institucije u partnerstvo nastao je povezivanjem teorija makro, mezo i mikro nivoa. Prvoj grupi pripadaju teorija demografske tranzicije i modernizacije (globalizacije), drugoj grupi teorije srednjeg obima kao što su teorije porodične promene, teorije susreta i feminističke teorije, dok poslednjoj grupi pripadaju teorije o bračno - porodičnim relacijama i teorije ličnosti.

Teorija demografske tranzicije

Intenzivne demografske promene koje se u najrazvijenijim (post)industrijskim društvima Zapada beleže od poslednje tri decenije XX veka, pojedini autori označavaju sintagmom "druga demografska tranzicija" (Van de Kaa, 1988), mada ima i mišljenja da se tu radi o nastavku tendencija ispoljenih u poslednjoj fazi demografske tranzicije, povezane sa procesima industrijalizacije i modernizacije (Wertheimer-Baletić, 1982)², tj o tzv posttranzicionoj etapi³. No bez obzira na to da li je reč o prvoj, drugoj, trećoj ili tranziciji nekog višeg reda, suština je u tome da se demografske promene tretiraju kao posledice ali i preduslovi globalnih socijetalnih promena, što je u prvoj trećini XX veka iscrpno formulisano u okviru teorije demografske tranzicije Noteštejna i Tompsona, odnosno teoriji demografske revolucije A. Landrija. Njihov model troetapnih promena vitalnih demografskih procesa počiva na dva glavna postulata: 1) demografski preobražaj je istorijski proces koji je pod direktnim uticajem determinanti ekonomske i socijalne prirode; 2) demografska tranzicija označava promene u natalitetu, mortalitetu i prirodnom priraštaju koje izazivaju promene kako u demografskim (starosno-polnoj) tako i u socijalno ekonomskim strukturama stanovništva (Wertheimer – Baletić, 1982). Reč je, dakle, o tako krupnim promenama na agregatnom nivou, čija je konačna posledica drastično smanjenje ukupnog i kohortnog fertiliteta, što je prouzrokovalo pad rađanja i do 70% ispod nivoa koji je potreban za prosto obnavljanje stanovništva⁴, kao i intenzivno starenje stanovništva.

¹ Mada nije posebno istaknut, korišćićemo i pozitivno-pravni pristup.

² Većina autora se slaže da se demografska tranzicija završava sa uravnoteženjem nivoa fertiliteta i mortaliteta oko nulte stope prirodnog priraštaja, što se poklapa sa migracijom stanovništva iz sela u gradove, dakle modernizacijom i urbanizacijom te velikom popularnošću braka i nuklearne porodice (rađanje se odvija po normama nižeg kvantiteta, ali višeg kvaliteta dece).

³ Demografi se uglavnom slažu da se u istoriji svetskog stanovništva mogu utvrditi dve demografske tranzicije: prva, neolitska, oko 40.000 godina pre naše ere, povezana sa promenom klime na Zemlji i početkom poljoprivrede. Druga datira iz sredine 18. veka (n. e), najpre u Francuskoj, a potom i u Engleskoj, dok se treća tek može očekivati. Možda smo već i njeni svedoci, pod pretpostavkom da ona počinje padom fertiliteta, a da će promene u mortalitetu tek uslediti (Avramov, 1993).

⁴ Da bi se obezbedila prosta reprodukcija stanovništva neophodno je da svaka žena tokom svog prokreativnog perioda rodi, u proseku po 2,15 deteta (stopa ukupnog fertiliteta). Tako na primer, tokom poslednje decenije XX veka u Centralnoj Srbiji došlo je do pada rađanja sa 1,74 na 1,54 deteta po ženi, odnosno u Vojvodini sa 1,72 na 1,59. Pad rađanja u Beogradu tokom istog perioda još je drastičniji, sa 1,43 na 1,27, pri čemu uzroke treba tražiti kako u odlaganju braka tako i u promeni polnog i starosnog sastava bračnog kontingenta. Međutim, da bismo realno sagledali pojavu nedovoljnog rađanja u kontekstu socijalno ekonomskih, političkih i kulturnih prilika, treba pogledati situaciju u ostalim evropskim državama: u bivšim socijalističkim državama Istočne Evrope, zabeležen je još drastičniji pad fertiliteta, kao na primer u bivšoj Istočnoj Nemačkoj, sa 1,52 (1990) na 0,95 (1997), u Rusiji sa 1,89 na 1,28, Češkoj, sa 1,89 na 1,17. I ostali evropski regioni takođe beleže nizak i opadajući nivo ukupnog fertiliteta, s tim što je ovaj pokazatelj trenutno najniži u državama južnog basena, recimo u Španiji 1,36 (1990) odnosno 1,15 (1997), kao i Italiji, 1,36 i 1,22 respektivno (Penev, 2000).

Ispitujući složenu prirodu ovih populacionih trendova autori su ustanovili eksplanatorni obrazac koji obuhvata 3 osnovne dimenzije socijalnog sistema: **strukturu, kulturu i tehnologiju**, u koje se uklapaju tri bitne societalne jedinice, **individue, primarne i sekundarne grupe** (Hoffman-Nowotny, 1987, Van de Kaa, 1988). Pod primarnim grupama obuhvaćena su dva podsistema **a) bračna dijada i b) dijada roditelja i dece**, i to polazeći od razdvajanje dva suštinska procesa, jedno je formiranje (partnerske) unije a drugo je odluka o početku rađanja.

Struktura, tehnologija i kultura međusobno su povezane, tako da su svi njihovi sastavni elementi u međusobnoj interakciji, kao na primer tehnologija u oblasti kontracepcije i seksualne norme, zatim način života i tehničko-tehnološke inovacije i sl. Struktura je sistem položaja societalnih grupa (individua, grupa, organizacija, država), dok tehnologija predstavlja celokupnost tehnika za proizvodnju dobara i usluga. Kulturu određuje sistem vrednosti, značenja i simbola, kao i način svakodnevnog života individua. Dok su primarne grupe zasnovane na srodstvu, sekundarne grupe se oslanjaju na političku pripadnost, socio-ekonomske karakteristike (slojevi i klase), religioznu afilijaciju.

U savremenom postindustrijskom društvu, dominantnu ulogu ima informacija i komunikacija, proizvodnja usluga namesto proizvodnje dobara, potrošnja namesto proizvodnje, tj sektor usluga (pre svih, obrazovanje, zdravlje, ali i finansije, osiguranje, posredništvo, zastupstvo, advokatske usluge i sl) namesto proizvodnje. "Okidač" gore navedenih demografskih promena bio je veoma visok nivo lične sigurnosti, dostignut u prethodnoj fazi "države blagostanja", u kojoj se u većini zemalja Evropske Unije, za programe nemenjene stanovništvu⁵ izdvajalo čak i do 30% bruto nacionalnog dohotka. U sledećoj, postindustrijskoj fazi, dolazi do krize ovog koncepta ekstenzivnog socijalnog osiguranja, a društveni položaj individua i socijetalnih grupa definiše se **kvalitetom života i životnim stilom**. Sindikati gube značaj u zaštiti prava radnika i zaposlenih, budući da država (vlada) putem instrumenata ekonomske politike u domenu dohodaka, zaposlenosti i poreza kontroliše socijalne nejednakosti. Globalno društvo postaje izrazito otvoreno i „rizično“ sa jakom srednjom klasom (belih okovratnika, profesionalaca, tehničara, informatičara), izražene socijalne mobilnosti i socijalnog aktivizma (akcione grupe za slobodu abortusa, jednakost rodova, ekološki pokreti, pokreti za zaštitu homoseksualaca, manjina, životinja i sl).

Razvoj i širenje obrazovanja, posebno ženskog, izvršio je takođe krucijalan uticaj na demografske promene. Sve veći obuhvat obrazovanjem uticao je na povećanje stope ekonomske aktivnosti žena, a u najnovijem periodu i do povećanja ženskog interesovanja za karijerom. U takvom ženskom scenariju, sklapanje braka i rađanje dece ne predstavlja kanal socijalne mobilnosti niti sigurnosti a istovremeno, značajno može povećati oportunitetne troškove (propuštenih šansi i izgubljenog vremena u neplaćenom radu kod kuće). U tom pogledu ulazak u privremenu partnersku uniju (kohabitaciju) čini se da deluje manje opterećujuće od razrešavanje protivrečnosti između porodice i karijere, u društvenim sistemima u kojima su ovakvi ciljevi potpuno inkompatibilni.

Tranzicija braka zapravo je sastavni deo druge demografske tranzicije u razvijenim državama Evrope i Amerike koja se, kako smo videli u trećem poglavlju, odvija u nekoliko faza: u prvoj se konsenzualne zajednice (kohabitacije) pojavljuju kao devijantan fenomen, ponašanje koje odstupa od konformizma građanskog braka, odnosno od prakse većine stanovništva, zatim nastupa faza u kojoj sredina postepeno usvaja kohabitaciju kao "uvod u brak" ili "brak na probu", ili opcija umesto ponovnog sklapanja braka, nakon razvoda ili bez razvoda (paralelni partnerski odnos), i konačno kohabitacija postaje alternativa braku ili ravnopravna bračna varijanta, što podrazumeva veliku heterogenost životnih stilova, društveno-kulturni pluralitet, poštovanje ljudskih prava, političku demokratizaciju. Može se reći da je u suštini ove transformacije modernog braka (partnerstva) **fenomen promenjenih ili fleksibilnih uloga polova/rodova, što se smatra posledicom postmodernog društvenog razvitka i**

⁵ "family friendly" programe i lično osiguranje pojedinaca

druge demografske tranzicije. Smatra se da je snažan akcelerator korenitih societalnih i demografskih kretanja tokom prošle tri decenije **ženski pokret**, koji može pomoći u objašnjenju pojave i širenja kohabitacija. Tehnološkim inovacijama na planu kontrole začeca i rađanja stvorene su osnovne pretpostavke da žena slobodno odredi **vreme i broj začeca**. Norma od dvoje dece iz šezdesetih godina postepeno se svodi na (samo) jedno dete, tako da dolazi do **pojave paralalene starenja nupcijaliteta i fertiliteta (iza 30-te godine starosti)** (Bosveld, Willy, 1996). Istovremeno, anketna istraživanja stavova razvijenih evropskih država pokazuju da je klasičan brak i dalje vrlo visoko vrednovan cilj u životu pojedinca⁶, koji se teško ostvaruje u društvenim sistemima koji podstiču na ostvarenje individualističkih ciljeva i vrednosti (materijalističkih i narcističkih, Lash, 1983), čime se umanjuje značaj i otežava donošenje takvih ireverzibilnih odluka kao što su rađanje, vaspitanje i školovanje dece, ne rešavaju na odgovarajući način problem "usklađivanja" pre svih, ženskih uloga i preuzetih odgovornosti (problem "dvostrukog prisustva", u porodici i na radnom mestu), (Rašević i Petrović, 1996, Avramov, 1993, Milić, 1994).

Postavlja se pitanje koje su to bihevioralne promene na planu konjugalne dijade?

Na nivou pojedinca, para i porodice, druga demografska tranzicija izazvala je sledeće efekte: (Prinz, 1995): 1) pored napred pomenutog pomaka od "zlatne ere braka", ka usvajanju alternativnih formi života u dvoje; još i 2) pomak od deteta kao centralne figure porodičnog sistema ka paru kao težištu; 3) pomak od preventivne kontracepcije (da bi se smanjio obim rađanja u braku) ka koncepciji samoostvarenja; 4) transformacija jednoobraznih formi (porodičnih) domaćinstava u multivarijantne domaće grupe (samačke i višeećlane).

Za razliku od ranijih običajnih i maloletničkih brakova, savremene kohabitacije su zajednice dve nezavisne ličnosti koje su orijentisane ka ličnom postignuću, individuaciji, samorealizaciji. Sloboda seksualnih kontakata, odlaganje stupanja u brak, predbračni seks, vanbračno roditeljstvo, sve su to oblici ispoljavanja ličnih sloboda koje je omogućio neverovatan razvoj moderne kontracepcije. Štaviše, sredstva protiv začeca i rađanja izazvala su pad prve bračnosti, povećanje starosti prilikom stupanja u brak, potpunu supstituciju braka – kohabitacijom, pa čak i voljni (sociološki) sterilitet.

Teorije modernizacije (globalizacije)

Sociološke teorije modernizacije (globalizacije) predstavljaju pandan teoriji o (drugoj) demografskoj tranziciji (paradigma struktura/ kultura, Zamfirescu, Pinneli and Fux, 2001).

Modernizacija je dugotrajan istorijski proces čiji se početak smešta još u doba prosvetiteljstva. Obeležena je strukturnim promenama čiji je esencijalni smisao u uklanjanju spoljašnjih prepreka i povećanju spektra individualnih opcija (izbora u ponašanju). Može se dekomponovati u nekoliko dimenzija (proces): deagrarizacija, industrijalizacija i urbanizacija, ekonomski porast, širenje logike racionalnosti i principa humaniteta u različitim sferama ljudskog života. Kulturni korelat modernizacije je proces sekularizacije, tj opadanje značaja religije i šire tradicije (ustaljenih običaja i normi u ponašanju), demokratizacija političkog života (participacija građana u odlučivanju) što sve dovodi do opšte promene socijalnih vrednosti i normi koje iz generacije u generaciju određuju poželjne obrasce delovanja⁷.

⁶ Tako istraživanja su pokazala da u Češkoslovačkoj, Italiji, Mađarskoj, Nemačkoj i Holandiji na skali životnih ciljeva, najvažniji su sledeći: srećan porodični život, pažnja i ljubav prema deci i (permanently) obrazovanje. Slično važi i za Švajcarsku i Španiju, ali se u slučaju poslednjih država vrlo visoko rangira i "zadovoljstvo sopstvenim životom". Iza njih se nalaze materijalističke i tzv "postmaterijalističke vrednosti": posedovati dovoljno novca i lepu kuću, profesionalna karijera, samoostvarenje, ravnopravnost žene i muškarca (Rašević i Petrović, 1994, Milić, 2001).

⁷ Bazični koncepti povezani sa pojmom modernizacije, razvijeni su još kod klasika sociološke nauke. Emil Dirken je u teorijski diskurs uveo distinkciju pojmova mehaničke i organske solidarnosti. U društvu u kome dominira mehanička solidarnost, individue su povezane tesnim uzajamnim vezama u okviru domaćinstva i lokalnog

Modernizacija, ukratko, označava postepeno slabljenje neposrednih veza među individuumima i društvenim grupama i širenje različitih vidova institucionalnog povezivanja. Diferencijacija različitih društvenih podsistema, međusobno isprepletenih i povezanih omogućila je širenje i porast birokratskih institucija. Kulturni izraz ovakvog depersonalizovanog socijalnog razvitka jeste univerzalni sistem vrednosti i normi, koji se sažima u orijentaciji ka postignuću. Tokom svog životnog toka pojedincu se otvaraju do sada neslućene mogućnosti izbora različitih pravaca akcije, zahvaljujući "otvorenom društvu", tj. opcijama prostorne i socijalne mobilnosti (migracije, promene zaposlenja, socijalne sredine, porodice i sl.). Druga strana ideologije postignuća i kompetitivnosti savremenog života je umnožavanje različitih partikulariteta pojedinca (Golubović, 1999), što je posledica njegovog delimičnog prisustva (članstva) u brojnim društvenim grupama (porodičnoj, profesionalnoj, nacionalnoj, konfesionalnoj, građanskim inicijativama i pokretima). Prema tome, s jedne strane smanjena društvena kontrola pruža neograničeno područje slobode za pojedinca, dok je, na drugoj strani, pred istim tim pojedincem stoji potreba za stalnom samointerpretacijom životne situacije (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001). Mogućnost samostalnog izbora uz promišljanje otvara permanentnu dilemu za individuu u društvu pozne modernosti: među brojnim alternativama treba se odlučiti za ponašanje koje će na najbolji način pomiriti suprotstavljene tendencije: želje i interese pojedinca, njegove resurse i humani kapital (znanje, iskustvo, društvene veze) i društvena očekivanja (mogućnosti) datog istorijsko političkog trenutka.

Najpoznatiji predstavnik novijih teorija o postmodernom društvenom razvitku jeste savremeni britanski autor Entoni Gidens (1984, 1998), čiji su radovi od posebnog značaja za temu tranzicije partnerstva budući da obuhvataju i temu "transformacije intimnosti". Tu su, međutim, i drugi autori, koji pišu o „rizičnom društvu“ (Beck, 1992), „podklas“i kao novom fenomenu društvene stratifikacije (Mingione, 1996) i drugi.

Gidensova teorija strukturacije povezuje dva osnovna sociološka pojma strukturu i pokret (akciju). Tesna interakcija ova dva konstituensa ogleda se u tome što se pokreti (mikro nivo) koriste resursima i pravilima koje definišu makro društvene strukture, a same strukture stvaraju pretpostavke ili pak ograničavaju akcioni potencijal individua i društvenih grupa. Time se na jedinstven način povezuju makro i mikro nivo društvene stvarnosti. **Procesi strukturacije opisuju kako se društvena struktura reprodukuje posredstvom ponavljanja uobičajenih društvenih rutina (ponašanja) ili se pak menja posredstvom uvođenja bilo novih praksi bilo nekih neočekivanih posledica alternativnog ponašanja manjine (kao što je slučaj kohabitacija i konsenzualnih unija).**

Društveni sistem i društvena struktura čine okosnice Gidensove teorije strukturacije (Giddens, 1984). Društveni sistem se sastoji od svakodnevnih interakcija aktera i društvenih grupa, i na taj način se formiraju neformalne mreže, povezivanja. Društvena struktura nastaje kao rezultat (posledica) rutinizovanih praksi, ona se razlikuje od društvenog sistema, mada svaki sistem mora imati određenu strukturu. Tri su osnovne dimenzije društvene strukture – označavanje ("signification structure"), društveno priznanje ("legitimation structure") i kontrola ("domination structure"). **Označavanje** se odnosi na sistem simbola ili diskurs (teorija značenja) (Giddens, 1984:31). Da bi se komunikacija održavala između pojedinaca i kolektiva upostavljaju se interpretativne ili "semantičke šeme", određene količine znanja i informacija koje omogućavaju razumevanje stvarnosti, zatim prenošenje **vrednosti**, koje su ukorenjene u običajima ili navikama pojedinaca, grupa ili nacionalnih zajednica i država (primer su politike prema porodici, ženama i deci). Međutim, Gidens je naglasio da se svakodnevno ponašanje (akcije) individua ne odvijaju samo po rutinama, već da uvek postoje i neki pojedinci koji se

(seoskog) okruženja. Društveni razvitak, koji je podstaknut širenjem podele rada postepeno dovodi do uspostavljanja organske solidarnosti, čime na socijalnu scenu stupa diferencijacija različitih podsistema. Slično Dirckemu, i Tenijes upotrebljava dva srodna koncepta: "zajednice" (pandan mehaničkoj solidarnosti) i "društva" (pandan organskoj solidarnosti).

opredeljuju za inovacije i tzv "strategijsko planiranje" akcija što sve vodi ka transformaciji struktura a zatim i sistema. Takva ponašanja nastaju onda kada se individue svesno suprotstavljaju uobičajenim navikama, normama i vrednostima ili usled nesvesnog odbijanja konvencionalnog načina života. **Priznanje** (legitimacija) je moralno ustrojstvo interakcije i akcije koje se često opaža kao "neformalno" moralno ili "formalno" zakonsko regulisanje (Gidens, 1984: 21) Ukratko, legitimacija se odnosi na norme, odnosno pravila (prava i obaveze) iza kojih stoje neke opšteusvojene ili pak novoformirajuće vrednosti (recimo vezane za brak i šire partnerstvo). Norme koje regulišu porodični život, a materijalizovane su u zakonima mogu služiti da destimulišu određeno "inovativno" ponašanje, recimo vanbračne zajednice, vanbračna rađanja, jednoroditeljske porodice (samohrane majke), predbračne seksualne unije i sl.⁸. No i pored toga kod određenih starosnih grupa i društvenih slojeva nastaju promene u ponašanju prema braku i porodici, koje se zatim dalje šire i zahvataju većinu. U određenom trenutku transformacija individualnog ponašanja dovodi do korenitog preobražaja postojećih normi i vrednosti. **Kontrola** se odnosi na moći i/ili kapacitete koje pojedinac mora posedovati da bi mogao da deluje (Giddens, 1984). Tu Gidens podrazumeva određenu količinu materijalnih resursa kao i izvesnu društvenu moć (autoritet). Moć je, prema tome, i produktivna i represivna, a svaki pojedinac ima sposobnost menjanja svoga života balansiranjem između dva pola, prinude i slobode.

U ovoj dimenziji teorije strukturacije susreću se brojni autori demografske i socijalno-ekonomske orijentacije. Većini im je zajedničko da nešto veći naglasak daju (ekonomskim) resursima kao ključnim preduslovima odluka. Tako na primer, Esterlin (1976) objašnjava ciklično kretanje demografskih trendova polazeći od količine materijalnog bogatstva. Visok ekonomski rast nakon II svetskog rata proizveo je porast bruto nacionalnog proizvoda, viši nivo ličnih dohodaka, visoku stopu (muške) zaposlenosti, što je sve proizvelo visoke stope sklapanja braka, odsustvo kontrole bračnog fertiliteta (faza "baby boom"-a, do polovine 1960-tih). Ekonomska kriza razvijenih evropskih država i Amerike 1970-tih i 1980-tih kombinovana sa kohortnim efektom pristizanja u bračni i radni kontingent brojnih posleratnih generacija koje su socijalizovane u duhu materijalizma i hedonizma, podstakao je obrnute demografske tokove, opadanje bračnosti, porast celibata, odlaganje ulaska u brak i pad fertiliteta (faza "baby bust"-a, koja sa nekim oscilacijama traje sve do danas).

Geri Beker se, takođe, u svojoj ekonomskoj teoriji o porodici usmerava na količinu materijalnih resursa kao odlučujućoj karici u lancu "donošenja odluka" (Becker, 1981). Podela rada među supružnicima rukovodi se potrebom da se maksimizuje dobit uz minimalno ulaganje. Tradicionalna podela uloga na muža-hranioca i ženu koja "se stara" polazi od odluke para da se žena posveti porodičnom radu obzirom da poseduje manju količinu materijalnih resursa (niže obrazovanje, manje plaćeno radno mesto).

Postoje i druge demografske teorije koje se mogu dovesti u vezu sa Gidensovim pojmovima materijalne i društvene moći. Tako su recimo, Butz i Ward (1979) pokazali kako promene u polnim ulogama ("gender roles"), a s tim u vezi i ekonomskim ulogama utiču na pad rađanja. Revolucionarne promene na planu odnosa među polovima ne samo da su uticale na pojavu novih ženskih uloga, već su "osvestile" tzv oportunitetne troškove u vezi sa sklapanjem braka i materinstvom. Povećana ekonomska moć žena (izražena u visokim platama) uvećava oportunitetne troškove, što je u negativnoj korelaciji sa kohortnim nupcijalitetom i fertilitetom.

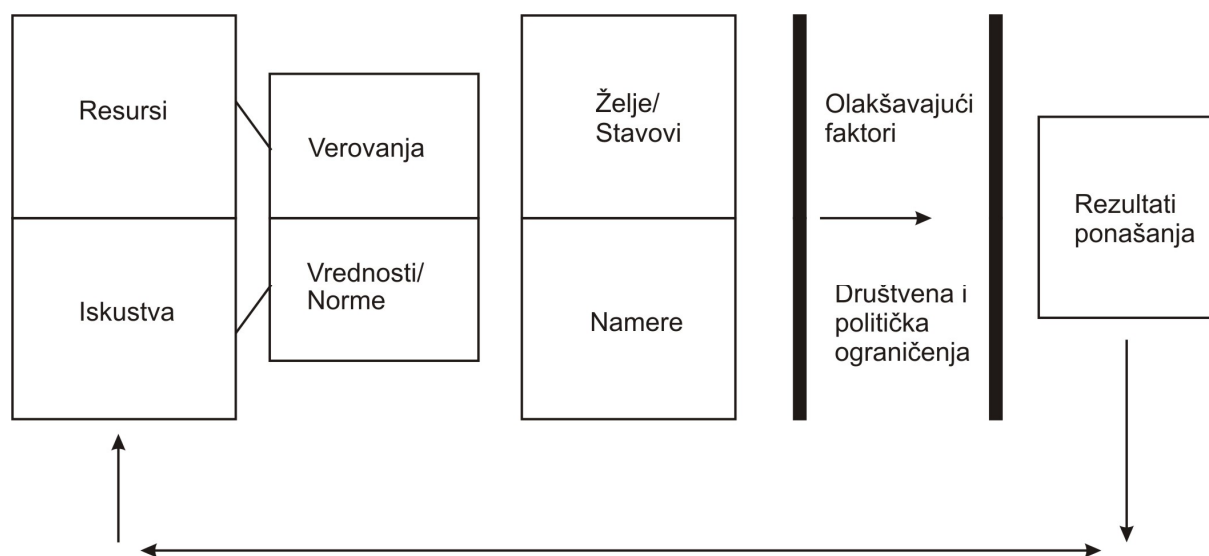
Hoffmann – Nowotny i Fuxova (2001) polaze od šire paradigme resursa i socijalnih ograničenja koja vode ka očekivanom ponašanju ("resource – restriction - behaviour approach"), čime se uspostavlja dobra spona između makro nivoa (globalnog društva) i mikro nivoa (individue) (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001).

Resursi koji stoje na raspolaganju pojedincu, paru, porodici, društvenoj grupi, mogu se podeliti na biološke (pol, starost), ekonomske (prihodi, dohodak, vlasništvo i druge preimućstva), socio kulturne (obrazovni nivo, politička uverenje, nacionalna i religiozna

⁸ Iz samih naziva koje društvo dodeljuje ovim formama zajednica vidi se pokušaj njihove "delegitimacije".

pripadnost i sl), socio-psihološke (socijalizacija, samopercepcija, socijalna integracija, locus controli) (Cliquet, et al, 1992). Uz određenu količinu resursa i na osnovu životnog iskustva pojedinac formira svoju životnu situaciju (refleksivnu biografiju). Na drugoj strani, resursi se povezuju sa vrednosnim orijentacijama i normama koje usmeravaju ponašanje ka poželjnim ciljevima. Životnu situaciju pojedinca obeležava permanentna konfrontacija sa društvenim okruženjem (paradigma struktura/kultura), što pruža uslove ali i ograničenja na putu dostizanja određenih ciljeva i planiranog ponašanja. U tom smislu, najvažniji su sledeći strukturni elementi: ekonomske prilike, socijalna stratifikacija, istorijske okolnosti (političke prilike, kulturne promene), stepen razvijenosti države blagostanja, tehnološki nivo i sl. Između socijalnih uslova koji promovišu i onih koji inhibiraju mogućnosti pojedinca uspostavljaju se tesne međusobne veze. U tom duhu, Hoffmann - Nowotny (2001) navodi primer tradicionalizma u jednom društvu (primer Italije), koji može biti oblikovan dugogodišnjim uticajem Katoličke crkve, što će dovesti do usporenog razvitka sistema društvenih davanja (države blagostanja) kao i održavanje vrednosti familizma (oslanjanje na podršku porodice i srodničkih mreža). Na drugoj strani, globalni razvitak svetskog kapitalizma zahteva masovno obrazovanje i zapošljavanje žena, izlazak iz privatne sfere, fluktuacije na tržištu rada, čime se otvara rascep između porodice i društva, odnosno širi prostor za različite individualne interpretacije i životne situacije (pluralitet porodičnih formi i uopšte životnih stilova). Polarizacija između onih koji će se opredeliti za život samca i onih koji zastupaju profamilizam čini se kao logičan ishod izazova globalizacije, što nužno smanjenju značaj ukorenjene tradicije (katoličanstva, pravoslavlja).

Grafikon 1. Ponašanje kao rezultat delovanja raznorodnih činilaca

Izvor: Hoffmann H. J. & Fux B. (2001:21)

Racionalno ponašanje, koje predstavlja sine qua non života u društvu (pozne) modernosti, usmerava se ka permanentnom maksimiziranju dobiti, posredstvom akterovog preispitivanja: spoljašnjih okolnosti (ekonomskih prilika, političke situacije, istorije, tradicije, aktuelnog sistema vrednosti), proizvoda prethodnog delanja, nivoa postojećih resursa i izraženih interesa. Veberovskim jezikom rečeno, ponašajući se ciljno racionalno individua prosuđuje moguće pravce akcije, uzimajući u obzir efekte nepoznavanja činjenica, neizvesnosti i cene svake moguće odluke, što se sve izražava u vremenu, energiji i emocionalnom stresu (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001). Da bi se dostiglo zadovoljavajuće ponašanje, pojedinac pokušava da uravnoteži, napred pomenute, ograničene resurse (biološke, socio-ekonomske i psihološke) i izabran pravac akcije. Socijalni preduslovi imaju

svoj udeo u procesu usmeravanja i rezultatima akcije. Na primer, što je veća barijera za određeno ponašanje (na primer sklapanje braka i rađanje), to je manja verovatnoća da će se (željeno) rađanje realizovati. Međutim, intervencija države (blagostanja) može da ukloni deo strukturnih barijera, tako da što je viši nivo državnih davanja, materinskih i dečjih dodataka, regulisanih prava (mere populacione politike), to će biti veća ponuda dece. Obrnuto, što je veća ekonomska cena (kvalitet) deteta, to će ponuda dece (rađanje) biti manja (Mijatović, 2000).

Društveni razvitak u doba pozne modernosti (globalizacija) karakterističan je po velikoj širini i brzini promena (koje nadilaze nacionalne države). Posledica takvog velikog ubrzanja promena krajem XX veka, jeste, po Entoni Gidensu (1998), razdvajanje vremena od prostora, te njihovog prekomponovanja u precizne zone društvenog života. Ovi procesi nužno dovode do iskorenjivanja prethodnih društvenih sistema i refleksivnog preuređenja društvenih struktura. U sklopu svoje teorije Entoni Gidens piše o posledicama modernosti koje se ispoljavaju kako u javnoj tako i u privatnoj sferi: **riziku, poverenju, individualizaciji, globalizaciji i svetskom kapitalizmu** (Gidens, 1998). Pomaci koji nastaju pod delovanjem ovih 5 aksioma modernosti uzrokuju: pluralizaciju životnih stilova i rizično društvo ("risk society", Beck, 1992) u kome žene i muškarci stalno iznova promišljaju svoje životne biografije sa do sada nepoznatim osećajima nesigurnosti s jedne i individualne odgovornosti s druge strane.

Nasuprot tradicionalnoj "sudbini", rizik je postao imanentan životu u svetu modernih komunikacija, pri čemu rizik podrazumeva promene u percepciji uzročnosti, tako da ljudski moralni imperativi, prirodni uzroci i slučaj zauzimaju dominantno mesto nekadašnjih religioznih sistema.

Rizici potiču od stalnog promišljanja i donošenja odluka, planiranja događaja u individualnoj biografiji, potencijalnih opasnosti od svetskih katastrofa (nuklearnog rata, bombardovanja), zagađenja prirodne okoline i stalne borbe sa osećanjem individualnog besmisla. Individue su u svom svakodnevnom životu stalno suočene sa različitim rizicima i odlukama koje podrazumevaju izbor između različitih opcija (Golubović, 1999). Pojedinač sam stalno i iznova stvara i usvaja različite životne stilove, umesto da od prethodne generacije prihvata gotove obrasce. Strategijskim planiranjem životnih događaja i budućnosti, individua stvara refleksivni projekat "selfa" (Giddens, 1998). Istovremeno projekat selfa (sopstva) služi i za osmišljavanje budućnosti i za povremeno ponovno preispitivanje prošlosti. Kada je u pitanju lični život, na primer, individue poseduju jasan i promišljeni pojam o **"riziku braka"** svaki put kada donose odluku da sa nekim počnu zajednički život. Tako, stanovnici zapadnih država su dobro informisani sa bitnim populacionim saznanjima (Rašević i Petrović, 1994), kao i o tome da su stope razvoda visoke. Znanje o visokom divorcijalitetu može posredno uticati na odluku o stupanju u brak (Giddens, 1998). Sve to zajedno vodi ka odluci da se odloži formiranje stalne partnerske zajednice sve dok se ne pribavi dovoljno podataka o partneru ili dok se ne pronađe "pravi partner".

Neizvesnosti svakodnevno življenog života povezanog sa rizicima umanjuje **poverenje** u drugog (trust). U kontekstu (post)modernosti postavlja se pitanje mesta **bazičnog poverenja** i načina na koji se prekomponuje ontološka sigurnost individua? Relijabilnost ili sposobnost ukazivanja poverenja glavni je mehanizam pomoću kojeg biva moguće delovanje modernih institucija, među kojima su najvažniji tzv. apstraktni, **ekspertske sistemi**. Stručnjaci raznih profila ulažu velike napore u pridobijanje poverenja nestručnjaka - laika na tzv. pristupnim tačkama (institucijama) svakodnevno.

Bazično poverenje postepeno izlazi iz osećanja ontološke sigurnosti doživljenog tokom prvih godina života pojedinca⁹. Vera u ljubav najbližih (posebno majke) koja se brine o

⁹ Još je Erikson i čitava škola psihoanalize ukazala na značaj ego identiteta kao i važnost objektnih odnosa (Melanija Klajn i drugi) kao put sticanja svesti o sebi kroz odnos sa drugim. Majka je ta prva "značajna druga osoba" (objekat) pomoću koje se gradi bazično poverenje.

detetu, a koja može biti i povremeno odsutna, omogućava postepeni prelaz u "obavezivanje" koje leži u korenu bazičnog poverenja, a ovo je, prema Eriksonu, osnova trajnog ego-identiteta. Na ovaj način ustanovljeno poverenje lica jednih u druge omogućava gore naznačene globalne procese premošćavanja vremenskih i prostornih razdaljina i prevazilaženje egzistencijalne anksioznosti.

Slično prvim objektnim odnosima, poverenje u druge u (post) modernom društvu gradi se na uzajamnom odnosu angažovanja i odgovora, a "vera u integritet drugog glavni je izvor vlastitog integriteta i autentičnosti" (Erikson, preuzeto od: Giddens, 1998: 113). Poverenje podrazumeva posvećenost drugom pojedincu, grupi, poslodavcu, sistemu ili pak posvećenost porodici i karijeri. Čini se da je uspostavljanje poverenja jedini način da se izađe na kraj sa rizicima modernosti (Gidens, 1998). U okruženju u kome je pojedinac prinuđen da stalno donosi životne odluke, pri čemu nema dovoljno vremena niti da prikupi niti da obradi sve relevantne informacije, poverenje u partnera, instituciju ili državu mora biti veoma slabo. **Posledica takve modernosti postaje odlaganje događaja, izbor životnih opcija i životnog toka koji je elastičan i manje obavezujući, kao što su lako raskidive kohabitacije, rad na parče, povremeno zapošljavanje, fleksibilno radno vreme ("part time") i sl.** Druga opcija su česte promene životnog toka, n. pr. razvodi, promene posla, migracije, udovišvo I sl.

Problematičnost izgradnje stabilnih intimnih odnosa sasvim je logična kada se ima u vidu njima imanentna lojalnost i intenzitet ličnog ulaganja, tj enormno trošenje resursa (vremena, energije, emocija), nužnost otvaranja (otkrivanja) pojedinaca jednog prema drugom ("face to face"). U doba pozne modernosti taj proces otvaranja ili razokrivljanja sebe pred drugim ne usmeravaju neka od spolja nametnuta pravila, već se odnos postepeno gradi "iznutra" (od strane samih aktera) upravo preko prakse slobodnog ispoljavanja intimnosti. U empirijskim istraživanjima, kao indikator dostignute emotivne zrelosti odnosa upotrebljava se kvalitet seksa a razlog takvom izboru jeste snaga osećajnosti, koja mu se pripisuje.

U samu osnovu pojma braka (partnerstva) ugrađen je "romantični kompleks" ili "shvatanje da postoji samo jedna osoba na svetu sa kojom se neko može sjediniti na svim nivoima; ličnost te osobe tako je idealizovana da se uobičajene mane i ludosti ljudske prirode ne primećuju; ljubav je kao munja i događa se na prvi pogled, ljubav je najvažnija stvar na svetu i njoj se sve druge stvari naročito materijalne moraju žrtvovati; najzad vredno je obožavanja dopustiti da lične stvari potpuno ovladaju, makoliko ponašanje koje iz toga sledi drugima izgledalo preterano i apsurdno" (Stone, 1977:282). Globalni društveni razvoj krajem XX i početkom XXI veka dovodi u pitanje ovu idealizovanu predstavu o partnerstvu kao prostoru za ispoljavanje čiste emocionalnosti, problematizujući, tj ograničavajući ljubav kao praksu slobodnog pružanja i uzimanja, uključujući i brigu o emotivnim potrebama i blagostanju drugoga. O tome koliko je u realnosti ovaj ideal ljubavi teško dostižan, najbolje svedoče napred izneti podaci o visokim stopama divorcijaliteta, kao i nupcijaliteta višeg reda, kohabitacijama različite dužine i formi, serijskim monogamijama i sl (Milić, 2001).

Savremena transformacija muško-ženskih relacija ne mora nužno da znači samo otklon od braka, tj njegovo izbegavanje ili odlaganje. Pod njom se može razumeti i preobražaj odnosa u postojećim brakovima, koja se često realizuje posredstvom koncepta "medikalizacije braka". Pod poslednjim se podrazumeva uključivanje "treće strane" profesionalaca (lekara, psihijatar, psihologa, socijalnih radnika) u cilju prekomponovanja sadržaja bračnog obrasca, bez razvoda, tj traganja za novim partnerom¹⁰. Ta tzv

¹⁰ **Medikalizacija braka** omogućava prvo, detekciju tzv "bracnih problema", partnerskih konflikata i mehanizama odbrane (napuštanje partnera, toksikomanije, ucestala službena putovanja, seksualni problemi, izvanbračne veze). Drugo, medicinski model pruža perspektivu "preokretanja uloga pojedinaca", napustanja polno-rodnih stereotipija nasledjenih iz ranijeg društvenog perioda, i najzad, uvodi lepezu različitih izbora i odluka (razvod, tj uklanjanje i dodavanje novih članova u bračno-porodični sistem). Uputno je podsetiti se da je Frojd davno utvrdio da je razvoj kapaciteta da se voli uz razvoj radnih kapaciteta osnov mentalnog zdravlja pojedinca i društva.

"psihijatrizacija braka i porodice", otvaranje "debate o razvodu", drugačiji pogled na "bračnu krizu", služe da se bračne I individualne krize sada posmatraju u pozitivnoj konotaciji potencijala za "rast" i "razvoj" pojedinca i para, **odnosno socijalne intervencije tj adaptacije na promenjene društvene okolnosti**.

U braku ili kohabitaciji vidi se mogućnost ostvarenje "slobode za" bliskost, nesputanu emocionalnost, što je omogućeno prethodnim ekonomskim osamostaljivanjem i dostignutim višim kvalitetom života partnera, čime bi brak trebalo da izgubi osobine ekonomskog saveza. Partnerski odnos postaje sfera individualnog ispoljavanja i samoaktuelizacija, emotivnog otvaranja i razmene intimnosti, što omogućava amortizovanje tenzija i napetosti iz društvenog, kompetitivnog okruženja. To nikako ne znači da je sam brak ili kohabitacija partnera beskonfliktna, stabilna zajednica. Naprotiv, upravo kroz bračne sukobe, razgovore, pregovore, strategije iznalaženja rešenja, pa i otvorenost za razvod, postepeno bi trebalo da se oblikuje gore pomenuti **"čisti ili individualizovani odnos"**. Time se brak i partnerstvo pojavljuju kao kanali za sublimiranje društvenih napetosti, nezadovoljstava i konflikata iz javne u privatnu sferu, preusmeravanjem akcionog potencijala sa političke sfere na unutrašnji plan preko "rada na odnosu". To onda povlači za sobom dekonstrukcije uloge i položaja žene u braku, porodici i društvu.

Individualizacija i gore pomenuta depolitizacija idu "ruku pod ruku". Pod individualizacijom autori podrazumevaju ideacionu ili vrednosnu promenu od kolektivnih i altruističkih vrednosti ka samoostvarenju, egalitarizmu, kvalitetu života, pacifizmu, novim političkim pokretima i sl. U taj kompleks Gidens inkorporira konstruisanje identiteta kao refleksivnog projekta koji traje tokom čitavog života. Međutim, rizik modernizacije sastoji se u tome što ona ne samo da proizvodi nove i kompleksne životne priče, već i sobom nosi rizik od moguće isključenosti, počev od procesa starenja, do različitih formi marginalizovanja padom u rezervnu armiju rada ili podklasu ("underclass", žene, nezaposleni, hendikepirani, migranti, obojeni, manjinske grupe) (Mingione, 1996, Bek, 1992).

Šta podrazumeva pojam „rizičnog društva”? Ono podrazumeva određenu logiku rasporeda rizika modernizacije koja se odvija u ambijentu velikog dinamizma socijalnog I političkog razvitka (Beck, 1992). U doba pozne modernizacije društveni rizici preklapaju se sa biografskim i kulturnim rizicima i neizvesnostima. U modernom društvu, društveni, biografski I kulturni rizici bili su oblikovani unutrašnjim društvenim strukturama industrijskih društava I njihovim bitnim „izvesnostima” životnog toka: društvenom klasom, porodičnom formom, radnim ulogama, brakom, roditeljstvom i zanimanjem.

Postmoderno tržište rada zahteva mobilne ljude, a brak i porodica traže stalnost. Tako tržišni model modernosti podrazumeva društva bez porodice i dece. Poželjno je da svaki pojedinac bude nezavisan, slobodan da odlučuje o uslovima svoga opstanka da bi ga osigurao. Otuda je subjekt na tržištu u krajnoj liniji samac, koji nije ometen odnosom, brakom i/ili porodicom. Tako dolazimo do toga da je tržišno društvo u krajnoj liniji društvo bez dece. Kakva bi institucionalna rešenja bila poželjna u takvim uslovima? U njih bi se mogli uvrstiti sledeći: minimalni dohodak za sve građane, nezavisno od njihove radne biografije, društvena zaštita koja bi obezbedila kvalitetan način života građanina, zdravstvena zaštita, ukidanje svih prepreka za zajedničko zapošljavanje bračnih parova, i sl. Pošto svega toga nema, svaki par mora tragati za privatnim rešenjima, koja predstavljaju "internu" raspodelu rizika. Pred svaki par se postavlja pitanje: Ko će odustati od ekonomske nezavisnosti I "sigurnosti" (beneficija) koja prate radno mesto i uspon u karijeri? Svaka žena koja prihvati da migrirati sa mužem zbog njegovog (boljeg) radnog mesta, rizikuje svoju karijeru, čime se u braku stalno iznova podiže nivo konflikta. Izlaz iz takvog stanja Bek vidu kroz tri različite opcije: povratak u nuklearnu porodicu, 2) ujednačavanje životnih stilova stanovništva po "muškom modelu"; I 3) eksperimentisanje sa novim oblicima života izvan muških I ženskih uloga.

Svedoci smo unutrašnje transformacije (implozije?) modernosti, koja je praćena brojnim ambivalencijama. Bek navodi 5 osnovnih argumenata za svoju tezu o individualizaciji, tj „oslobađanje” pojedinaca od „društvenih” formi industrijskog društva – klase, stratifikacije, porodice, rodne uloge.

Prvo, refleksivna modernizacija razrešava od tradicionalnih stega modernog društva, zato što je stanovništvo visokorazvijenih tržišnih privreda u prilici da samo planira svoju individualnu radnu biografiju, potpuno nezavisno od (pređašnje) klasne svesti i kulture. Time se klasna biografija preobraća u refleksivnu biografiju, koja zavisi isključivo od odluka aktera. Drugo, svaki pojedinac mora sam da bira između različitih opcija, birajući kojoj grupi ili supkulturi će pripadati, što podrazumeva stalnu promenu društvenih identiteta. Generator svega je dinamizam tržišta rada, koji podržava (sužena) država blagostanja, čime se stvara kapitalizam bez klasa, ali sa veoma razvijenom, individualizovanom društvenom nejednakošću, te pratećim socijalnim i političkim problemima. Treće, tendencija nove „besklasnosti” društvenih nejednakosti postaje očita na primeru širenja masovne nezaposlenosti¹¹. Uz nju rastu kako Bek kaže sive zone registrovane i neregistrovane nezaposlenosti (domaćice, mladi, penzioneri koji su se rano penzionisali), kao i između zaposlenih i tzv podzaposlenih (zaposleni pola radnog vremena, oni koji imaju fleksibilno radno vreme, i sl). Na taj način se problemi koje proizvodi globalni društveni sistem (pojačavanje i individualizacija društvenih nejednakosti) umanjuju i preobraćaju u lične propuste. Četvrto, oslobađanje od klase povezano je sa oslobođenjem od rodnog položaja, što je povezano, dakako, sa promenjenom ulogom žene. Međutim, razvod braka je za Beka „ulaznica ka novom siromaštvu”, o čemu svedoče studije o načinu i kvalitetu života razvedenih majki (Goode, ?, Piotrkowska – Petrović?, i sl).

„Spirala individualizacije” se, iz javne, umeće u privatnu sferu, rađajući tip „pregovaračke porodice” u kojoj osobe oba pola ulaze u manje – više regulisanu razmenu emotivnog zadovoljstva. Porodice postaju „pozornice” stalnog manipulisanja različitim ambicijama svojih aktera: radnim potrebama, obrazovnim pritiscima, roditeljskim dužnostima, domaćim radom. Peto, diferencijacija i širenje spektra ličnih opcija ne treba da se izjednačava sa uspešnom emancipacijom. Tu nije po Beku u pitanju „samoostvarenje jedinke”, već veoma komplikovana životna situacija pojedinca koja je enormno zavisna od fragilnog tržišta rada, a sa njim i od obrazovnih sistema, potrošnje, zakonske regulative, planiranja saobraćaja, urbanog ravoja, ponude proizvoda, mogućnosti i načina medicinskog, psihološkog i pedagoškog savetovanja. A to su, zapravo, sve novi načini društvene kontrole. Najzad, društveni pokreti i razne građanske inicijative (pokreti za mir, zeleni, feministički) nastaju kao posledica življenja u rizičnom društvu, zbog potrebe i traganja za ličnim identitetom i posvećivanjem u kulturi koja je krajnje depersonalizovana.

Motor individualizacije je tržište rada, a suština je u snažnom pritisku da se kontroliše novac, vreme, životni prostor, telo. Veoma je velika osetljivost individue na iznenadne gubitke kao što su: nezaposlenost, a u uslovima slabljenja tradicionalnih neformalnih mreža (porodice i susedstva), mešovite ekonomije (prihod od poljoprivrede i sl), te velike zavisnosti od plate i potrošnje u svim sferama života (U SAD-u je 12 miliona ljudi bez posla, a 30 miliona ispod linije siromaštva, po podacima koje iznosi autor, Beck, 1992).

Prostor među polovima je u rizičnom društvu obeležen konfliktom i stalnim ratom koji se odvija pod sloganom „Ja sam ja” (I am I), što ukazuje na veliku nesigurnost i bol s kojima se muškarci i žene susreću u svakodnevnom životu. Po mišljenju ovog autora sve promene u rodnim ulogama su više u domenu svesti i „na papiru” nego u ponašanjima, što je uslovljeno diktatom tržišta rada i društvene (ne)sigurnosti. Tako ponašanje žena može da se okarakterise kao eksplozivno zbog toga što one kroz svoje veće obrazovanje (i šanse) razvijaju viši nivo svesti o sebi, stvarajući predstave o većoj jednakosti i partnerstvu u profesionalnom i porodičnom životu, koje se „sudaraju” sa razvojniom tendencijama na

¹¹ Tako Bek navodi primer da je u Nemačkoj u periodu 1974- 1983 čak 12,5 miliona ljudi ostalo bez posla bar jednom u toku života, tj svaki treći Nemaac.

tržištu rada ali i sa ponašanjem njihovih muških saputnika. Obrnuto, izgleda da muškarci više razvijaju „retoriku o jednakosti“, bez usaglašavanja reči i dela. Zato Bek prognozira dugi sukob polova koji će obeležiti naredne godine I decenije (slično misli I Castells, 2002)

„Ja sam ja“ je glavno načelo po kome se žele urediti odnosi u braku i porodici, iza čega slede 2 načela „Ja sam žena“ I „Ja sam muškarac“. Iako postoji rakorak između „ja“ I očekivanja od žene tj muškarca, stanovništvo je prosto uvučeno u povezivanje, u potragu za srećom u partnerstvu, a brak I porodica su amortizeri izazova i rizika modernizacije kao i obrnuto. Odluke povezane sa odgovornošću za decu zavise od profesionalne karijere roditelja (supružnika) i njihovog sadašnjeg ili budućeg ekonomskog statusa (zavisnog ili nezavisnog). Profesionalne mogućnosti imaju ne samo svoju ličnu već i institucionalnu stranu. Na primer, odsustvo institucionalnih rešenja (praksi) (dnevne brige o deci, fleksibilnog radnog vremena, nedovoljna društvena zaštita porodica sa decom uključujući, posebno jednoroditeljske) pojačavaju konfliktnost privatnih odnosa, a takođe i obrnuto, institucionalne provizije olakšavaju privatne „šifre“ među polovima.

Bek navodi 5 bitnih uslova koji su oslobodili ženu od tradicionalnih crta „pripisane ženstvenosti“: 1) biografska struktura, tj sled životnih faza se promenio zbog produžavanja srednje očekivanog trajanja života. To je po Beku označilo „demografsko“ oslobođenje žene. Na jednoj strani je produžen reproduktivni period, a na drugoj strani produžavanje života znači i da je „življenje za decu“ prolazna faza, obzirom da faza praznog gnezda ("empty nest") u razvijenim državama Zapada traje i po tri decenije; 2) modernizacija je redefinisala i restrukturirala domaći rad. Proces (tehničke) automatizacije su zahvatili domaćinstvo, tako da je ono opremljeno brojnim uređajima koji štede vreme i energiju, što je obrazovanoj, zaposlenoj ženi omogućilo da „odustane od pokazivanja veština u domaćem radu“, čineći ulogu domaćice suvišnom i izolovanom; 3) u oblasti materinstva su se dogodile napred pomenute revolucionarne promene kroz kontracepciju, programe planiranja porodice, i prateću zakonsku regulativu koja olakšava „oslobađanje od trudnoće“, što implicira da su deca željena, a materinstvo nije sudbina već namera i odluka. Na žalost, materinstvo bez ekonomske zavisnosti od muža i njegove odgovornosti za dete ostaje nedostižni san za brojne žene u razvijenim državama Evrope i Severne Amerike; 4) Povećana učestalost razvoda indikuje na fragilnost bračnog i porodičnog okruženja. Tako na primer u Nemačkoj je 70% samohranih majki na liniji siromaštva, čineći sa penzionerkama najčešće klijente u agencijama za pružanje socijalne pomoći. To ukazuje da je ženama ukinuta doživotna pomoć i podrška od strane muža. Tu Bek pronalazi objašnjenje za statistički dokumentovane podatke o ponovnom skalpanju brakova kao i povećanom ponudom ženske radne snage na tržištu rada; 5) ujednačavanje obrazovnih šansi muškarca i žena dovodi do toga da je porodica stalni poligon „žongliranja“, pri čemu tržište rada diktira ekonomsku zaštitu žene od strane muškarca, koja se sve više ukida, što proizvodi feminizaciju siromaštva stereotip o roditeljstvu kao materinstvu. U takvom društvu, deca zadobijaju ulogu „željenih prepreka“ u žensko muškoj utakmici na radnom mestu, snažnog iskušenja na putu svesne odluke protiv ekonomske autonomije I karijere. Bek piše da se žene kreću od domaćeg rada ka karijeri i nazad u okrilje porodice u pokušaju da drže na okupu konce različitih uslova svojih života, stalno donoseći odluke koje su kontradiktorne. Kontradikcija dolazi iz socijalnog okruženja i uvlači se u njihove lične živote. Zakon o razvodu, praksa i proces razvoda, nedostatak društvene zaštite, zatvorena i/ili sužena vrata tržišta rada i teret porodičnog rada samo su neke od crta suprotnosti koje proces individualizacije unosi u živote žena. Muška pozicija je sasvim suprotna. Ulazak žene na tržište rada ga oslobađa dela pritiska da radi za drugoga. Istovremeno, tržište rada ih podstiče da ojačavaju svoju ekonomsku nezavisnost, dok se roditeljska dužnost ponovo redukuje na ulogu hranioca, pri čemu se računa na podršku žene u kućnim poslovima. U ulozi oca on uživa ali u malim dozama poput rekreacije. Time moderno tržište rada ponovo osnažuje mušku rodnu ulogu. Posvećenost karijeri od strane muža dovodi do toga da slabi porodična harmonija, što pojačava antagonizam muškaraca i žena. Bek imenuje dva osnovna katalizatora tog sukoba: deca i ekonomska (ne)sigurnost.

Dok brak traje, sve se zatvara unutar zidova privatnosti, ali u slučaju razvoda, žene ostaju sa decom i bez ekonomske podrške, a često i bez dohotka, dok obrnuto, muž ostaje bez dece i sa dohotkom. Zato, po mišljenju ovog autora i pored mogućnosti za brzim, površnim, nestalnim kontaktima, različitost društvenih situacija muškaraca i žena im nameće nužnost formiranja stabilnog primarnog odnosa.

Idealizaciju ljubavi u savremenom, rizičnom, društvu, Bek pronalazi u težnji ka desekularizaciji: Ti (partner) si zamena za Boga, sveštenika, klasu, suseda, dom. Veličina Tebe je određena prazninom koja nastaje onda kada nema drugoga. Tako, iako polazi od ekonomističkih postavki, Bek porodicu izvodi iz sasvim duhovnih i psiholoških potreba pojedinca: iz straha da se ne bude sam, tako da je konačno, beg od usamljenosti raison detre braka. Iza biografskog pluralizma porodičnog i neporodičnog života, autor zapravo nazire sasvim jednostavan proces (ličnog) preispitivanja: Naime, ljudi tokom svojih života prolaze kroz bolnu i punu straha istorijski propisanu fazu testiranja svojih, odabranih formi života, koja je bila potpomognuta „slabljenjem i koordinacijom“ muških i ženskih biografija, ali svaka tobožnja greška (raspad braka) stalno iznova nagoni pojedinca u nova traganja za partnerom.

Teorije porodične promene

Drugo su tzv mezoteorije koje u objašnjenju procesa porodične promene ukazuju na odlučujuće dejstvo biheviornalnih promena koje proizvodi ženino zaposlenje. Uticaj ženine radne aktivnosti na porodicu, odavno je proučen u našoj sredini (Olivera Burić - Ćuković, sa saradnicima, 1968), tako da je na obimnom empirijskom materijalu potvrđena hipoteza da se transformacija porodice odigrava tako što uloga zaposlene žene dobija funkcionalno dejstvo u odnosu na već postojeće ženine uloge u porodici. Izlazak žene iz kuće deluje dezintegraciono na tradicionalno-patrijarhalne strukture, postepeno ih oblikujući u pravcu moderno-egalitarnih, što se najjasnije izražava u porastu ženinog autoriteta kod donošenja porodičnih odluka.

Ovde spadaju i teorije o procesualnosti porodične promene (Chafetz, 1992). Ove teorije povezuju **odnos pola/roda i porodične promene**. Promena se odvija u 5 faza: u prvoj se događaju makrostrukturalne promene koje rezultiraju ekonomskom i tehnološkom ekspanzijom (deagrarizacija i industrijalizacija). U drugoj fazi se pojačava industrijalizacija i urbanizacija, intenziviraju se migracije selo-grad, te se povećavaju potrebe za ženskom zaposlenošću, doduše u niskoakumulativnim granama (tekstilna, industrija obuće i odeće, trgovina, usluge). Poboľšavaju se prilike u pogledu obrazovanja žena, ali se zadržava razlika porodičnog i neporodičnog sektora (neudatih i udatih žena/majki). U trećoj fazi, intenzivno rastu stope ekonomske aktivnosti među celokupnom ženskom populacijom, uključujući udate žene i majke. Proizvod ekspanzije ženske zaposlenosti jeste "dvostruko opterećenje" (u kući i na radnom mestu), što implicira intenzivni lični i društveni konflikt. U četvrtoj fazi, dolazi do promene gradske, nuklerane porodice, tako da se rađanje svodi na manji broj dece, a zatim sledi opadanje popularnosti braka, porast divorcijaliteta, te pojava i širenje kohabitacija. Time se otvara put za ženske inicijative i pokrete. U petoj fazi, dolazi i do promene javnog mnjenja o rodu/polu kao i o porodici, uz prihvatanje izmenjenih sadržaja polnih, roditeljskih i profesionalnih uloga. Menja se svest o tome da je funkcija muškarca da zarađuje i štiti porodične članove ("role of provider"), dok ih žena neguje i brine o njima ("caregiver role"). Zavaljujući tim promenama nastaje **teza o konvergenciji polnih/rodnih uloga** (Sogner, 1986), čime se omogućava i njihova razmenjivost. Suština egalitarnosti ženske pozicije je u ostvarenoj šansi za samoaktuelizacijom, koja prevazilazi uski krug porodice. Obzirom na lepezu realizovanih životnih ciljeva moguća je diferencijacija različitih obrazaca i životnih stilova: s jedne strane su žene koje primat ostavljaju porodici, druge, koje teže da objedine različite uloge (i u porodici i na radnom mestu), ali se pojavljuje i kategorija žena koje se opredeljuju samo za profesiju i karijeru, u jednom delu životnog toka ili u njenoj celini ("sociološki sterilitet", Avramov, 1993).

U sklopu teorija porodičnih promena vredno je spomenuti empirijske rezultate istraživanja porodica sa dve karijere (Fogarty and Rappoport, nav. prema Goldhorpe, 1987). Svi talasi masovnog ulaska žena na tržište rada i u profesije, kako na Istoku, tako i na Zapadu, iznova otvaraju problem razrešavanja konflikta između porodičnih i profesionalnih aspiracija. Kombinovanje porodične i profesionalne karijere praćeno je preopterećenjem žena, tj velikim utroškom vremena i energije. Realizovanje visoko postavljenih ličnih ciljeva zahteva prilične napore oko organizacije i planiranja sopstvenih i porodičnih obaveza. Žene sinhronizuju svoje uloge i odgovornosti, zavaljujući društvenim sistemima koji su institucionalizovali 4 tipa (ženske) zaposlenosti: 1) domaćice (Italija, Holandija), zatim obrazac koji je danas najučestaliji u razvijenim državama, tzv delimična zaposlenost, tj "part time" (fleksibilna radna aktivnost ili rad 4 dana u nedelji), (Norveška, Švedska, Velika Britanija, Zapadna Nemačka) i najzad tip punog radnog vremena koji je do 1990-tih, izuzev Finske, bio prisutan samo u socijalističkim državama (Mađarska, Finska, Rusija, Poljska, Istočna Nemačka, Slovenija), ali se zato počev od poslednje dekade XX veka odigrava veliki preokret, kada žene u razvijenom delu sveta sve više prihvataju puno radno vreme, stalno zaposlenje i orijentaciju ka karijeri, dok se žene u postkomunističkim državama masovno vraćaju u okrilje porodičnog domaćinstva (Milić, 2001 : 140).

Dosadašnja istraživanja nisu jasno utvrdila **profil ličnosti** ovih "ka radu orijentisanih žena", osim što su naznačene verovatne teorijske pretpostavke o tome da je tokom socijalizacije postojala veća identifikacija sa ocem, kao i da je ličnost ovih žena formirana u klimi izraženih porodičnih tenzija. No, i pored toga, rezultati ukazuju da su ovakve majke veoma savesni roditelji, te da ne žele da im deca pate zbog njihovih karijera. U cilju zadovoljavanja osnovne potrebe za roditeljskom pažnjom i pomoći detetu, rutinski aspekt brige prepušta se plaćenim pomoćnicama.

Pa ipak, ni u ovakvim porodicama nije postignuta jednakost u karijerama muža i žene, tj muška karijera je ispred ženske, a broj muškaraca koji dele odgovornost oko dece i kuće, još uvek nije zadovoljavajući (Goldthorpe, 1987). Prema tome, ka karijeri opredeljene žene, nisu široko rasprostranjen fenomen u savremenoj populaciji, ali se pretpostavlja da su one pioniri budućih promena ženske uloge.

Životni stil ovih porodica je takav da u njemu nema mesta površnim kontaktima sa susedima i rođacima, tako da je dokolika precizno isplanirana.

U svom istraživanju, Poloma i Garland obuhvatili su 53 žene od karijere i ustanovili 4 tipa ponašanja (Goldthorpe, 1987): 1) tradicionalni, 2) neotradicionalni; 3) egalitarni; i 4) matrijarhalni, sa dva podtipa, "protiv volje" i "rezignirani". U tradicionalnim porodicama ženina karijera se posmatra kao ženski hobi, neplaćen volonterski rad koji preuzimaju žene srednje klase, tako da muž zadržava funkciju "hranioca". Ženin dohodak se tretira kao njen "džeparac", on nije udružen sa muževljevim, niti je upotrebljen za porodične namene. U "neotradicionalnom režimu" muž i žena dele ulogu hranioca, mada je muževljeva plata, po pravilu, veća. Ženin dohodak se koristi za porodične namene, kao što su godišnji odmori, školarina za decu, troškovi oko vikend-kuće. Rutinizovane domaće poslove obavljaju plaćene pomoćnice, muškarci samo delimično učestvuju u domaćem radu, a oba supružnika dele uverenje da je briga o deci odgovorost žene. Egalitarni model je, kako smo napred rekli, retko ostvaren, ali se pretpostavlja da će kao idealni tip odnosa u braku postojati u budućnosti. Matrijarhalni "rezignirani, i ne-voljni" režim čine porodice u kojima su žene primorane da rade i zarađuju više zbog muževljeve insuficijencije. Što se tiče bračne solidarnosti, pokazuje se da je ona izraženja u savremenijim formama (neotradicionalnoj i egalitarnoj), budući da partneri provode veliki deo vremena diskutujući o profesiji svakog ponaosob, ali su muževi iz dvokarijernih porodica zadovoljniji svojim životom, što, međutim, nije slučaj kod njihovih žena. Iako materijalno dobro situirani, parovi iz dvokarijernih brakova plaćaju visoku psihološku cenu svog životnog stila. Oni troše veliku količinu resursa (vremena i rada), za relativno malu nadoknadu (ukupni raspoloživi dohodak ovih parova nije značajno

veći u odnosu na jednokarijerne), a izgleda da u svakodnevici ne stižu da uživaju u životu i u uzajamnoj bliskosti.

Feminističke teorije

Potrebu unošenja ženske perspektive u eksplanatorni okvir relevantan za objašnjenje promene braka i modela rađanja uočili su, osim feminističkih još i teoretičari modernizacije pa čak i demografske tranzicije. Demografi socijalne orijentacije skloni su da promene starosno polnog sastava, izazvane depopulacijom, a udružene sa izmenjenim demografskim ponašanjem u oblasti rađanja, nupcijaliteta i divorcijaliteta iz druge polovine XX veka, pripišu delovanju istog uzroka, **promenjenim sadržajem polnih uloga**. Na ove promene uticao je ženski pokret (Prinz, 1995, Oppenheim Mason, 1992). Na počecima svog delovanja cilj ženskih grupa bila je ekonomska nezavisnost žena, što je podstaklo povećano obrazovanje i zapošljavanje žena. Sledeći cilj bio je politička promena položaja žena u društvu, posebno u politici, čime su stvoreni uslovi za radikalnu promenu **ženskog položaja, najpre u porodici, a zatim i u odnosu na porodicu**, na globalnom planu.

Uključivanje "ženske perspektive" u naučni i politički diskurs unelo je promene **socijalnih normi i vrednosti**. Potreba za sopstvenom radnom karijerom legitimna je potreba u biografijama većine žena razvijenih država, što je, sa svoje strane, umanjilo uticaj dotadašnjih tradicionalnih vrednosti i seksističkih ideologija, koje su prethodno oblikovale bračnu komplementarnu polnu dijadu.

Sledeća komponenta ili ključ kojim je ženski pokret krčio pravac emancipaciji bila je **biološka nezavisnost žena**. Legalizacija abortusa krajem pedesetih godina s jedne strane, kao i medicinsko tehnološka revolucija u domenu kontraceptivnih sredstava i njihova velika dostupnost, s druge, oslobodili su ženama veliki prostor da samostalno odlučuju o svom telu, o vremenu i broju začeca, o životu, hijerahiji životnih potreba i timing-u njihovog zadovoljenja, o porodici i/ili karijeri, te o ukupnom kvalitetu svakodnevnog života (Rašević, 1993, 1999).

Treći ključ je **aktivnost samih ženskih pokreta**, kao političkih pokreta usmerenih na emancipaciju žena kao subjekta/objekta (Milić, 1994). Ženski pokret je svakako snažan akcelerator svih gore naznačenih promena, posebno širenja ekonomske nezavisnosti (Chafetz, 1992, Lestheaghe, 1992), prokreativne slobode (von Krbek, 1980), a gotovo svi se slažu da je to glavni ključ objašnjenja moderne kohabitacije (Prinz, 1995, Meyer i Schultze, 1983, Sogner, 1986)¹².

Na planu teorije, feministički autori, osvetlili su, između stalog, ekonomsku stranu života u braku i skrivene mehanizme koji deluju u održavanju subordinacije žena unutar konjugalne dijade, porodice i domaćinstva. Ne samo da je žena „opresirana“ u braku i porodici već su brak i roditeljstvo (trudnoća i rađanje) ključni medijatori **sistemske inhibicije žena** (Blagojević, 1991, 1997). Koliki je uticaj materinstva na ukupan socijalni položaj žene vidi se iz bar tri aspekta: a) potrebe da se za vreme biološke reprodukcije žena potpuno isključi iz procesa materijalne proizvodnje; b) vrste i tipova radnog angažovanja žena (žene češće rade poslove "part-time" ili kod kuće); c) u visinama naknade i razlikama u ukupnom ostvarenom dohotku tokom radne karijere muškarca i žene. Empirijski podaci ukazuju da je zbog rađanja i gajenja dece, ženska zarada od 25-50% manja od muškarčeve.

Brak za ženu ima obeležja "totalne institucije" jer se u njemu mogu podmiriti gotovo sve individualne potrebe, čime se žena lako može izdvojiti iz spoljašnjeg sveta. Tome doprinosi snažno delovanje patrijarhalne "ideologije doma" sa ciljem uspostavljanja društvene kontrole nad ženskom ulogom, jer izlazak iz kuće prethodi otvorenju prostora alternativnim definicijama ženskog položaja. Posredstvom „ideologije doma“ potkrepljuje se povezanost muža i žene, koja na psihološkom planu može da izazove brojne pozitivne i negativne reperkusije, kao što su

¹² Zašto je ženski pokret uticao na zamenu braka kohabitacijom otvara tautološko pitanje šta je starije "kokoška ili jaje" (Chafetz, 1992).

identifikacija sa mužem, solidarnost, podrška ali i prezir. Davanje i primanje poklona imaju za obe strane u odnosu, važno značenje, za muškarca potvrdu dominacije, dok kod žene treba izazvati prisilno osećanje zahvalnosti, zavisnosti i vernosti. Sa razvojem ženske zaposlenosti, umesto porodične nadnice (plate), u diskurs se uvode dve (nejednake) plate, veća (muška) i manja (ženska).

Autori feminističke orijentacije skrenuli su pažnju na to da je porodica ekonomski sistem proizvodnje, razmene, potrošnje, ali i okvir raznih drugih transakcija među članovima (nasleđe i brakorazvodne deobe). U svakoj porodici uspostavljena je podela rada, zavisno od starosti, pola i bračnog statusa članova. U ovom sistemu podele rada skriva se čisti odnos eksploatacije, kao prisvajanja proizvoda i usluga jednih članova (žena) od strane drugih (muškaraca), što sve ukupno znači, otuđenje žena od proizvoda sopstvenog rada. Očigledan primer za to jeste **domaći rad**, koji se u celini tretira kao ekskluzivna ženska obaveza, nezavisno od ženinog bračnog statusa, dakle od toga da li je ona neudata, živi u braku ili u kohabitaciji. Pri tome, dominantna osećaja privrženosti i ljubavi u odnosu na članove porodice vešto maskiraju bazični odnos potčinjenosti. U domaćem radu do izražaja dolazi nekoliko tipova radnog angažovanja žena: emocionalni, seksualni, kulturni i ekonomski, kao praktično-proizvodni (Delphy & Leonard, 1992). Emotivno delovanje žena usmereno je na uspostavljanje: odnosa solidarnosti među porodičnim članovima, moralnu podršku, razvoj osećanja ljubavi, uzajamne zavisnosti, pripadanja, a sve to zahteva određenu veštinu i napor. U okviru svih ovih aktivnosti dominantna je **briga i staranje** ("caregiving"), koja prožima celokupan ženin život. Od izuzetnog značaja za muškarca jeste ženina moralna podrška, razgovori sa mužem, slušanje, smeškanje, uteha, staranje o njegovom opuštanju i dokolici. U krug ženinih obaveza dolazi i održavanje srodničkih mreža, što podrazumeva planiranje, zakazivanje, održavanje rituala, posete, odnose, kupovanje poklona, negovanje kvazisrodničkih veza, odluke o zamrzavanju pojedinih odnosa, a potkrepljivanje drugih isl. Seksualna aktivnost ima za cilj, pre svega, biološku reprodukciju muškaraca, pri čemu se često preferira rađanje sina, čime se i dalje održava **patrifikalna predrasuda**, što se, uz obavezu bračnog seksa, smatra ženinom osnovnom dužnošću prema partneru. Kulturni rad žene u porodici odnosi se na socijalizaciju potomstva kao i širi proces akulturacije deteta (prenošenja običaja, znanja, kulturnih simbola i tradicija porodice i šire zajednice, nacije).

U periodu do sedamdesetih godina, feministički autori su kao glavne dokaze koristili empirijski materijal o razlikama u budžetu radnog vremena koje potroše u radu (u kući i van nje) muškarci i žene tokom jedne sedmice. Pokazalo se da je ženin radni dan duži u proseku za 4h dnevno, ili od 30 do 40h nedeljno. **Domaći rad** je, međutim, zauzeo centralno mesto feminističkih diskursa tokom sedamdesetih godina, sa jasnim ciljem da se opovrgne teza da domaćice i žene uopšte "u kući ne rade ništa".

U svojoj analizi prikrivene eksploatacije u braku i porodici, feministički autori su skrenuli pažnju da je bitna odlika domaćeg rada to što je on neplaćen, što ga žena obavlja za nekog drugog (kao "kripto sluga"), a zbog svega toga, društveno je manje cenjen. Bezupitnost oko titulara ženskog rada u kući je tako očigledna: deca nose ime oca (održavaju agnatsku liniju), muškarci su glavni naslednici porodične imovine, dok neispunjenje bilo koje od ženskih obaveza, a pre svih, rađanje potomstva, vrlo lako može dovesti do razvoda braka. Na drugoj strani, isključiva dužnost muškarca jeste izdržavanje zavisnih članova, a ukupan položaj porodice i njen kvalitet života zavise od: porodičnog nasleđa, odluka (izbora) u vezi sa bračnim partnerom, sposobnosti muškarca (domaćina) da zaradi, ali i njegovog ličnog obrasca potrošnje. Domaćinova dužnost "hranioca", nije u korelaciji sa utrošenim radom žene i dece, a ta dužnost se proteže i na slučajeve bolesti ili nesposobnosti žene i dece. Pod određenim okolnostima, mogu žene postati nosioci porodičnog autoriteta, u slučaju obudovlosti ili razvedenosti. Međutim, ukoliko u kući postoji muž, čak i ako je žena vlasnik (kuće) ili zarađuje više, ona ostaje u položaju polupodređenosti budući da "duguje" domaći rad, pre svega seksualne usluge i brigu o deci. Opšti uslovi njenog izlaska na tržište rada (zaposlenje) determinisani su

porodičnim obavezama, pa je ženino vreme izvan kuće predmet obimih pregovora i sporazuma sa mužem¹³.

Na drugoj strani, neudate žene su, zbog svega toga, manje radno opterećene, ekonomski su nezavisnije, ali im je ukupan društveni položaj niži (usled nedostatka muške, više nadice), a osim toga su i moralno stigmatizovane (zbog jakog delovanja norme da se bude u braku). Sve veći broj žena srednje klase u modernom društvu žive samostalno, preuzimajući, na taj način, deo patrijarhalnog autoriteta, ali na uštrb nižeg standarda (ne poseduju zavisne članove koji će za njih da rade) i prisile većeg radnog anažovanja¹⁴.

Međutim, autori su otkrili i tzv **osnovni paradoks domaćeg rada** (Delphy & Leonard, 1992), koji se sastoji u tome da količina uloženog napora žene često nije ekvivalentna novcu koji bi zaradila u radu za tržište, dok muškarac može primati od svoje žene tržišnu vrednost domaćeg rada koja je veća od njegovog dohotka. U osnovi ovoga nalaza, leži tumačenje da je domaći rad specifična vrsta razmene među članovima, koja zavisnim članovima ne dopušta podizanje životnog standarda tako što će raditi više, niti mogućnost uticaja na obim porodičnog (muškog) dohotka i strukture njegove potrošnje. Zato je za društveni položaj žene od krucijalnog značaja **izbor bračnog partnera, što podrazumeva muškarca sa dobrim kapacitetom zarade i dobrim temperamentom**. Tako je ukazivanje na izbor "dobrog muža" glavni doprinos feminističkih autora s kraja XX veka u sagledavanju mogućnosti za popravljjanje kvaliteta života žena.

U savremenom društvu veoma sporo prodire svest o potrebi da muškarac uzme učešća u domaćem radu, pa i kada je reč o roditeljstvu (Petrović, 1994, Blagojević, 1997). Patrijarhalna predrasuda o kući kao isključivo ženinoj ingerenciji održava se i u visokoindustrijalizovanim društvima, u kojima su stope ženske zaposlenosti veoma visoke, a domaćinstvo opremljeno savremenim tehničkom opremom. Ukoliko je žena radno aktivna, njen dohodak se smatra dopunskim izvorom prihoda, na osnovu koga ona treba da nadoknadi svoje odsustvo iz kuće (da plati kućne pomoćnice, negovateljice, godišnje odmora i sl). Kao što je poznato, populacije savremenih razvijenih država Zapada odlikuje veoma intenzivan proces starenja stanovništva. U takvom demografskom režimu koji će se, po svoj prilici, održavati i u bližoj i daljoj budućnosti, pojačavaju se društvene potrebe za brigom o starim licima. I ovaj teret pada na pleća udatih žena, u uslovima smanjenja javnih rashoda namenjenih socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti¹⁵.

Istraživanja stila života parova gde se paralelno razvijaju i muževljeva i ženina karijera (dvokarijerne porodice), pokazala su da ove porodice nemaju viši materijalni standard u odnosu na klasične, što se objašnjava povećanjem rashoda za domaći rad, o čemu je napred bilo reči. Činjenica je, međutim, da su žene sa sopstvenom karijerom zadovoljnije sopstvenim životnim stilom, uživajući u različitim aspektima svakodnevice. Na drugoj strani, primat muške karijere je očigledan, recimo, kada se donose odluke koje se tiču povećanja materijalnog standarda (promene radnog mesta, mogućnosti veće zarade), preseljenja i sl, kada se porodica, uglavnom orijentiše, prema obrascu muževljevog napredovanja.

Usled intenzivnog procesa starenja populacije, porasta divorcijaliteta, udela skoka jednoroditeljskih porodica, kohabitacija i rađanja izvan braka u modernim društvima beleži se porast domaćinstava kojima su na čelu žene, bilo kao udovice (stara lica), razvedene ili samohrane majke, ili pak samice (bilo zbog odlaganja sklapanja braka ili pak potpunog odustajanja).

Da bi se razrešavali problemi suprotstavljenosti položaja žene i muškarca, feministkinje predlažu **polno rodnu simetriju**, operacionalizovanu kao fleksibilnost rodnih uloga, odnosno veće učešće muškaraca u reprodukciji (roditeljstvu i domaćem radu), a žena u profesijama i

¹³ Američke studije su pokazale da se muškarci u već meri slažu sa idejom da žene svoje slobodno vreme provode u gimnastičkoj sali, doterujući svoje telo, nego na radnom mestu, gde postoji mogućnost da sretne novog partnera.

¹⁴ Poznato je da žene izvan braka imaju najveće stope ekonomske aktivnosti (Petrović, 1981).

¹⁵ U Velikoj Britaniji, na primer, svaka peta žena starija od 40 godina mora da brine o nekom od starih lica.

karijeri. Pored toga, potrebno je napuštanje tradicionalnih stereotipa o braku i roditeljstvu kao osnovnim načinima ženske samorealizacije. U otvorenom, pluralnom društvu, sa tendencijama promena koje su globalizujuće i stalno iznova menjajuće, kao što smo videli, otvorena je čitava lepeza različitih životnih stilova.

Teorija o promenjenom odnosu očekivanja i stvarnosti

Zamisao se nadovezuje na feministička promišljanja, a podrazumeva nekoliko faza: u prvoj, inicijalnoj fazi očekivanja individue su usklađena sa realnošću (Morgan, 1983). Veći raskorak između ove dve komponente smatra se ličnim neuspehom. Za ulazak u drugu fazu, neophodno je da dođe do društvene promene, a ista je posledica povećanih ličnih očekivanja (nepristajanja na datost). Procesi društvene promene složeni su i pokreću velike podsisteme, političke akcije, masmedije, obrazovanje, ekonomsku transformaciju. Treća faza nastaje kad dođe do "osveščivanja" velikih delova društva da postoji raskorak između stvarnosti i očekivanja. Najzad, nastupa poslednja faza u kojoj široko, difuzno nezadovoljstvo stanovništva i događaji sa negativnim predznakom (raspad porodice, razvodi, delinkvencija) povećavaju protest i deluju ka onim promenama postojećih institucija, koje se čine poželjnim.

Slična uverenja dele i demografi socijalne orijentacije, kada je u pitanju objašnjenje postmodrnog fenomena vabračnog roditeljstva kao i voljnog ili sociološkog steriliteta (Scanzoni, Blake, nav. prema Keilman, 1988). Najčešće je u upotrebi tzv "teorija alternativne perspektive uloge", prema kojoj individue teže da podmiri različite lične i društvene potrebe kroz interakciju porodičnih i vanporodičnih uloga. Rađanje dece samo je jedan od mogućih načina da žena dostigne određeni položaj u društvu. Međutim, u meri u kojoj sve više žena želi sopstvenu karijeru, izvan porodice, različita iskustva koja stižu u obrazovanju i na radnom mestu mogu da odlože, pa čak i da zamene roditeljstvo.

Interakcionističke teorije

Interakcionističke teorije pružaju pogodan okvir za razumevanje svakodnevnih odnosa. Jedna od njih je Gofmanova teorija susreta, koja se, u velikoj meri oslanja na veberijansku sociološku tradiciju prema kojoj je društveno delanje uvek prožeto značenjem koje akteri pridaju kako vlastitim tako i akcijama drugih ljudi. U svakom susretu kao procesu simboličke interakcije, neke poruke se saopštavaju drugima, a uzajamno razumevanje omogućeno je mehanizmom "preuzimanja uloge drugog". Tokom interakcije posreduje "self" (sopstvo), koji se gradi kao mentalni mehanizam iz sadejstva bioloških, individualno-psiholoških predispozicija i socijalnih miljea (Spasić, 1996). Na taj način "self" omogućava društvenu integraciju, formirajući stabilno jezgro ličnosti koje poseduje neograničene mogućnostima adaptacije (promene).

Teorija susreta promovisala je tzv "dramaturški model" kao analitičko sredstvo pogodno za razumevanje svakodnevnog društvenog opštenja i delanja. Sastoji se iz 5 elemenata: 1) "nastupa", koji predstavlja akcije pojedinca, pred određenim skupom, s tim da te akcije imaju uticaja na taj skup; 2) "fasade", kao uobičajenog ekspresivnog materijala koji se koristi u nastupu, počev od enterijera (raspored predmeta, nameštaj, scenografija) do "lične fasade", koja obuhvata pojavu i manir. Pojava izražava akterov društveni status i ritualno stanje, a manir konkretnu ulogu u interakciji. Treći element čini publika, posmači, partneri, a četvrti je sam akter kao subjekt nastupa. Najzad, poslednji element je "tim", koji podržava aktera u prezentaciji rutine. Tim predstavlja prelaz od aktera ka društvenoj okolini, a po Gofmanu, tim je i oblik ispoljavanja "preterano socijalizovanog pojedinca", koji ne poseduje distancu u odnosu na ulogu koja mu je dodeljena.

Za moje istraživanje relevantna je Gofmana analiza posebnog tipa interakcije: **odnosa među polovima**. Ove interakcije autor tretira kao jedan od rituala kojim se

regulišu svakodnevni odnosi. Polazište u analizi muško-ženskog susreta čini razumevanje distinkcije između bioloških odlika polova i društveno-konstruisanog značenja "roda". Ženski rod je u celini uzev, diskriminisan, ali žene pristaju na svoj položaj zbog brojnih povlastica koje za uzvrat dobijaju, kao što su "kompleks udvaranja" i "sistem učtivosti". Drugi razlog uspešnog funkcionisanja polno rodne paradigme je prisila rane socijalizacije za rodne uloge, putem koje svaka žena vezuje svoje interese za "svoje muškarce" (oca, supruga, sinove). Tako se stvara porodični savez pomoću koga žene učestvuju u društvenoj raspodeli moći i bogatstva. Treći argument je dramaturški, rod, naime, pruža onu vrstu ličnog identiteta, koji se izražava kao "sopstvena priroda", a za celovit istup u javnosti (društvu) potreban je komplementaran muško - ženski par.

Tumačeći svoj osnovni postulat da je celokupan društveni život lokalno i lično konstruisan, Gofman navodi kao dobar primer brak i seksualnu interakciju. Iako na svesnom planu akteri smatraju svoj brak ličnim izborom i privatnom oazom, oni sami, zapravo, nisu ni svesni koliko je i takav odnos društveno definisan, unapred određenim položajem i ulogom svakog od učesnika.

Život u društvu pozne modernosti ponovo je u centar pažnje naučnog diskursa stavio **problem identiteta** (Golubović, 1999). Identitet lica ne proizlazi iz njegovih ličnih i socio-demografskih obeležja, kao što su datum i mesto rođenja, mesto stanovanja, školska sprema, bračno stanje, zanimanje, socijalno poreklo¹⁶. Iako ove karakteristike omogućavaju razvrstavanje pojedinaca u statističke skupine, iz njih ne proizlazi ono što je neponovljiva samobitnost jedinke, njegovo ja (self)¹⁷. **Ličnost** postaje onda kada pojedinac ostvari mogućnost da bira između različitih životnih opcija ili alternativa, kada krene putem stalnog individualnog razvoja („uspona u individu“), rukovodeći se na tome putu sistemom vrednosti i principima koje je sam odabrao. Takav autonomni pravac kretanja podrazumeva izlazak pojedinca "iz obruča heteronomije", tradicionalnog vrednosnog modela delanja, u kome nema slobode, jer se jedinka stalno zaklanja iza nekog autoriteta (oca, vladara, nacije) (Golubović, 1999). U modernom, postindustrijskom društvu tradicionalni princip pripisanosti (ascription), po osnovu pola, porodičnog, etničkog porekla, zamenjuje se univerzalističkim obrascem **postignuća** (achievement) (ibidem, 1999), što dakle podrazumeva pluralitet identiteta. Ono što je za postmoderno društvo značajno, po Zagorki Golubović, a po čemu se ona razlikuje od teoretičara globalizacije jeste, činjenica da se napušta identitet ja, zarad upostavljanja odnosa, što znači da se ja gubi u odnosima (ja-ti, ja i drugi). Postmoderni identitet rađa se iz sukoba dve tendencije, da se bude sa drugima blizak i da se istovremeno od tog drugog bude odvojen, dakle kao razrešenje ambivalencije **straha od bliskosti** i **straha od zavisnosti** (Golubović, 1999). Zrelost ličnosti, podrazumeva da u uzajamnom odnosu ja-ti, nijedan ne iščezne, već svaki doprinese ostvarenju i razvitku ličnosti drugog (Golubović, 1999). "Čovek koji je sposoban za najdublje ljudske odnose je čovek koji je najviše svoj" (Storr, nav. prema Golubović, 1999). U praksi se individualni identitet ostvaruje kroz partikularne identitete, participiranjem u porodici, profesiji, akcionim grupama, klasama, slojevima, kulturnim, religioznim krugovima. U primarnim grupama, porodici, grupi vršnjaka, prijateljstvu, razvijaju se neposredni odnosi među individuama ("face to face"). Klasni identitet nastaje po osnovu pripadanja istom društvenom položaju, što omogućava razvoj solidarnosti i naročite svesti. U njegovom formiranju bitnu ulogu igra proces socijalizacije i obrazovanja. Socijalni identitet nastaje usled pripadnosti individue određenom društvenom sistemu, kroz praksu društvenog svakodnevnog života, u kome individue nalaze svoje mesto u institucijama, tj socijalnoj stratifikaciji položaja i uloga. U njegovom konstituisanju važnu ulogu igra autoritet, kao oličenje socijalne volje i centar

¹⁶ Zagorka Golubović preuzima sledeću definiciju identiteta kao "organizacija mentalne strukture kako kognitivnih tako i afektivnih karakteristika koje predstavljaju percepciju individue o samoj sebi kao o različitom biću, u skladu sa sobom, a odvojenom od drugih, sa razumnim stepenom koherencije u ponašanju, potrebama, motivaciji i interesima " (Tapp, P, prema Golubović, Z, 1999:21).

¹⁷ U tom smislu Zagorka Golubović u svojim tekstovima rado navodi misao Eriha Froma da mnogi pojedinci umiru a da se kao ličnosti, zapravo, nisu ni rodili.

integracije (Golubović, 1999). On je povezan sa raspodelom moći, a posebno političke, preko koje se može izvršiti pritisak na aktere i nametnuti im ponašanje i protiv njihove volje. Pojedini autori smatraju da je moderni društveni poredak najpogodniji model za transmisiju socijalnog identiteta jer su njemu imanentni principi racionalnost i razvojnosti, u klimi bazične jednakosti i demokratije. "Univerzum modernosti označava...okolinu šansi i rizika, gde "sudbina" ne igra ulogu jer je budućnost oblikovana ljudskom intervencijom. To je kraj "prirodnog sveta" koji postaje "stvorena okolina" (Golubović, 1999:32). Najzad tu je i kulturni identitet, kao obrazac zajedničkog života i mišljenja, zajedničkog iskustva, kao temelja saznanja i kao vrednosni referentni okvir koji ukazuje individuama šta je poželjno a šta nije sa stanovišta date kulture. Društvene vrednosti kao relevantan deo kulturnog identiteta čine referentni okvir celokupnog mišljenja i delanja. Personalni i kolektivni identiteti su u stalnoj interakciji, čineći sastavne delove u oblikovanju selfa.

Usklađivanje individualnog i grupnog identiteta (klase, nacije, države) postaje posebno problematično u kontekstu globalizacije društva, koja podrazumeva unifikaciju, potiranje istorijskog sećanja i stvaranje jednog veoma uopštenog i bezličnog modela svakodnevnog života, što za posledicu ima fiksaciju za etnokulturne specifičnosti, povratak u prošlost (mitologiju), napetosti pa i otvorene sukobe.

Psihodinamske teorije o bračno-porodičnim relacijama

Relevantnim makro (demografskim i sociološkim) teorijama ne mogu se, po mom mišljenju, objasniti svi raznorodni elementi koji utiču na stavove i ponašanja individuae i para. Ovo tim pre, kada je reč o njegovom biološko-psihološkom determinističkom sklopu, zbog čega je potrebno uključiti teorijske uvide I paradigme koje potiču iz drugih naučnih disciplina (psihologije, psihijatrije).

Prema teorijama o bračno-porodičnim relacijama, zdrava, normalna porodica je grupa u kojoj je uspostavljena jasno definisana i od okoline omeđena **partnersko/roditeljska koalicija**, sa jasnim generacijskim granicama i identifikacionim modelima roditelja. U osnovi paradigme "zdrave" porodice je individuacija svakog pojedinog člana uz rast i razvoj porodice kao celine.

Virdžinija Satir, smatra da odnos muškarca i žene u kome je prisutna ljubav kao najuzvišeniji i najbogatiji osećaj nije u stanju da ispunji sve zahteve života u paru. Uz ljubav, kao glavnu emociju, potrebni su još inteligencija, informisanost, umeće, samosvest. Iako živi u paru, svaka individua mora "ići i svojim sopstvenim putem" da bi postigla ili zadržala vlastiti integritet, što po nekim autorima uspeva samo 4,5% mladih bračnih parova (Kušmić, 1994). Vrlo često se događa da se u brak (partnerstvo) ulazi sa snovima o zajedničkom životu izgrađenim na "grandioznim, nesvesnim i nerealnim iščekivanjima" (romantični kompleks braka, prim MB) što u sudaru sa realnošću često razbija početna ljubavna osećanja partnera (Kušmić, E, 1994:41).

U svakom braku ili dužoj kohabitaciji događa se tzv **partnerski proces**, u kome učestvuju tri aspekta odnosa: "ti", "ja" i "mi". U "zdravom" procesu **ravnopravno** se razvijaju sva tri navedena dela odnosa, a da nijedan ne preuzme dominaciju. Mada zvuči paradoksalno, ali praksa pokazuje da su samo lica koja poseduju osećaj "samovrednovanja" u stanju da ostvare zdrav partnerski odnos. Na drugoj strani, takođe iznenađujuće zvuče klinička istraživanja, koja ukazuju da svaka zrela partnerska relacija podrazumeva prepuštanje drugome, "zrelu zavisnost" (Stearn, 1981) To je odgovor na teorijsko pitanje "kako braka?"¹⁸. Virdžinija Satir smatra, da se dvoje ljudi sreću i privlače po principu "uzajamne sličnosti", a razlike među njima su dinamički potencijal za razvoj partnerskog odnosa, a da pri tome, ostanu uvek zanimljivi jedan drugome.

¹⁸ Kako braka" se operacionalizuje u svakodnevnom životu kroz odluke: o domaćinstvu, zaposlenju i karijeri, organizaciji slobodnog vremena, porodičnoj ideologiji, strategijama oko donošenja odluka (ko donosi, na koji način), roditeljstvu i td.

Partnerski odnos jeste dijalektika međusobno suprotstavljenih polova kao krajnosti, tako da samo fleksibilna naizmenična razmena dvaju suprotnih polova u komunikaciji obezbeđuje zdravi odnos (Stierlin, H, 1980, prema Kušmić, 1994)¹⁹. U osnovi zdravog (normalnog) partnerstva stoji **dijalog**, koji predstavlja fleksibilnu razmenu interakcija dva integrisana i autentična partnera, u kojoj je kretanje partnera takvo da čas jedan napreduje, čas nazaduje (ibid, 1980).

R.D. Laing ističe da se čovek može definisati samo u odnosu sa drugim, "budući da onaj koji nije uspeo ostvariti barem jednu stalnu emocionalnu vezu i nije stvaran čovek" (Kušmić, 1994: 57). Leng, ukazuje na značaj prepoznavanja "ontološki nesigurne ličnosti", kao ključa za razumevanje nemogućnosti ostvarenja odnosa razmene sa drugima. Takva ličnost je opterećena sa tri vrste unutarnje teskobe (straha od gubitka vlastitog identiteta u bliskom odnosu, straha od udara interpersonalne stvarnosti i straha od petrifikacije i depersonalizacije, Kušmić, 1994). Ukoliko ontološki nesigurne ličnosti uđu u proces "partnerstva", ponašaju se na dva tipična načina: autistički izolovano ili grčevito emotivno se vezujući za partnera (simbioza)²⁰.

Elementi teorija ličnosti

Najzad, u relevantne mikro teorije spadaju I teorije ličnosti, koje omogućavaju razumevanje intrapsihičke i grupne dinamike koje dolaze do izražaja tokom života udvoje. Po brojnim autorima, umesto ukazivanja na demografsko ponašanje populacije (fertilitet, mortalitet, nupcijalitet i divorcijalitet), bolje je poći od **"kvaliteta uzajamne posvećenosti"**, kao kriterijuma za razdvajanje tradicionalnog kao polno/rodno segregiranog od modernog kao demokratskog/simetričnog odnosa. Istraživanje ponašanje parova u SAD-u (Macklin, 1978), pokazalo je da su kohabitanti manje posvećeni vezi u odnosu na bračne parove, a samu posvećenost mere preko **zadovoljstva vezom**, ekskluzivnošću te veze i podelom rada unutar domaćinstva. Lestheage (1992) postavlja, po mom mišljenju, krucijalno pitanje: da li smo ušli u **krizu posvećenosti partnera?** Po drugima, odlaganje braka i roditeljstva ne signalizira na slabljenje posvećenosti porodici, tako da se može reći da se danas braku i roditeljstvu, zapravo, prilazi daleko odgovornije te da je posvećenost porodici ojačana.

Istraživanje Wiersme (1983), čiji je cilj bilo upoređenje ponašanja na uzorku od 164 bračna i kohabirajuća partnera u Holandiji i SAD, pokazalo je da su parovi u konsenzualnim zajednicama manje posvećeni svojim partnerima od bračnih. Oni su pokazali manju sklonost da idealizuju partnere kao jedine u toku životnog ciklusa, te pomisao na život bez tog partnera

¹⁹ Štirin smatra da "zdravi" partnerski odnos uključuje balans uzajamnih interakcija koje se kreću unutar sledećih polova: 1) stimuliranje-stabilizovanje; 2) sličnost-različitost; 3) zadovoljavanje-frustriranje; 4) trenutak-trajanje; 5) blizina-distanca (ako se partnerstvo bazira samo na bliskosti, to je simbiotska fuzija tj, parazitizam, statički konformizam).

²⁰ Proučavajući proces razvoja partnerstva, autori su ustanovili 5 (mogućih) faza: autistična, simbiotska, individuaciona, separaciona i depresivna (Kušmić, E, 1994). Prva faza se naziva nultom ili "predodnosnom fazom", to je faza "nediferenciranog ja". Druga, simbiotska, ili faza zaljubljenosti izražava se u sklonostima partnera za međusobnim stapanjem odnosno uzajamnim posedovanjem. Sam nagoveštaj odvajanja izaziva bes i nezadovoljstvo. U ovoj fazi ili tipu odnosa nema elemenata "ja" i "ti", već samo "mi". Može se smatrati zdravom samo kao prolazna faza zaljubljenosti, u težnji ka zrelijem partnerskom odnosu. Po mišljenju kliničara, većina brakova se sklopi u ovoj fazi, a da se ne uspostavi neophodna **distanca prema partneru**, koja služi da se sagleda njegova autentična individualnost, sa svim manama i vrlinama. Treća je faza individuacije i diferencijacije, koja nailazi nakon venčanja. Tada se "ja" i "ti" izdvaja iz amorfnog "mi" mase. Partnersvo se gradi kao zreliji odnos, na bazi sličnosti, ali i razlika, koje traže usklađivanje različitih stavova i mišljenja. To ne podrazumeva potrebu izbegavanja konflikata (konstruktivne "fair-play" svađe), čime se omogućava rast i sazrevanje odnosa. Ukoliko ovaj hod ne uspe, odnos se zaustavlja ili zaleđuje na nekom od prethodnih stupnjeva, ili pak, dolazi do sledeće faze, separacije ili razvoda braka. Razvod braka je bolan, stresogeni događaj koji predstavlja test zrelosti ličnosti. Ontološki nesigurne individue izlaze iz partnerstva kao besne, agresivne, sa željom da okrive drugoga. Iza ove može da sledi i depresivna pozicija, u kojoj se nakon "rada tuge" za gubitkom partnera (bilo kod razvedenih ili udovaca), emotivna praznina (oslobođena libidinozna energija) može popuniti na različite načine: izlasci sa starim prijateljima, kupovinom kućnog mezinca, prezaštitničkim odnosom prema deci (preterano vezivanje uz strogu kontrolu njihovog ponašanja i razvoja), preterani rad i sl.

izaziva daleko manje panike među vanbračnim partnerima u odnosu na bračne. Autorov osnovni nalaz jeste da je **međusobno poverenje osnovni princip povezivanja kohabitanta**. Takav opšti stav je zauzeo i Lestheage u svojoj studiji za Belgiju (1992). Po njegovim rezultatima, kohabitanti se zalažu za međusobno poštovanje i uvažavanje, toleranciju i razumevanje, srećan seksualni život. Međutim, na drugoj strani, ti isti parovi izražavaju veću usamljenost kao i depresivnost u odnosu na lica u braku.

Operacionalno određenje tranzicije braka ka partnerstvu

Najzad, razvijeni teorijsko hipotetički okvir omogućava da se uspostavi operacionalna definicija promene braka i da se opiše sadržaj pojma "tranzicije braka", što sve treba da prethodi analizi i interpretaciji rezultata studije slučaja konsenzualnih unija. Tranziciju partnerstva kao **pomak od braka kao institucije ka čistom odnosu** operacionalno sam odredila kao kretanje od patrijarhalne, asimerične konjugalne dijade ka post modernom odnosu sa polnim ulogama koje su više simetrične (egalitarne)²¹. Prema tome, na početku sam konkretizovala sadržaj pojmova moderni brak i (post) moderno partnerstvo²², oslonjajući se na doprinos savremenog britanskog sociologa Entoni Gidensa, koji poseban značaj ukazuje porodici ne samo kao najvažnijoj ustanovi civilnog društva već i **ključnom agensu postmoderne društvene promene** (Giddens, 1998, prema Mills, 2000)²³.

Transformisana, postmoderna porodica bitno je različita od moderne, nuklearne porodice iz 50tih i 60tih godina XX veka (Giddens, 1998, prema Mills, 2000, Milić, 2001), u kojoj je vladala podela funkcija na muža - koji zarađuje i ženu - koja se stara. U stvari, po Gidensu, tranzicija porodice je neprekidan proces, tako da je i prethodna, moderna porodica prelazna forma koja se najbolje uklapala u tadašnji model društvenog razvitka koji je obeležavala intenzivna industrijalizacija i urbanizacija. Polno-rodni sistem moderne, nuklearne porodice odražava seksualnu nejednakost partnera, nisku stopu radne aktivnosti žena (sem u državama komandno planske privrede istočne, centralne i južne Evrope). Sklapanje braka, rađanje i socijalizacija dece (parentalna faza) i ostatak životnog ciklusa porodice do njenog umiranja (postparentalna faza) bili su pod jakom kontrolom dominantnog patrijarhata i odgovarajućih društvenih praksi (politika, zakona). Sasvim suprotno tome, u društvu pozne modernosti (razvijene tržišne ekonomije) lični pa i porodični odnosi baziraju se vrednosnom pluralizmu, sekularizaciji, društvenim sistemima sigurnosti (država blagostanja), individualizmu, što se sve izražava u stratejskom planiranju životnih događaja, demokratskom odlučivanju, koncepciji građanskih prava i pregovaranja.

Operacionalizaciju sadržaja pojma tranzicije ka partnerstvu izvela sam ističući osnovne dimenzije premoderne i moderne porodice koje ulaze u proces dekompozicije:

1) Premoderna porodica u osnovi je **ekonomska unija**. Ova odlika posebno je izražena kod preindustrijske, seoske porodice u kojoj su radni odnosi okosnica domaćeg udruženja članova (Bobić, 1999, 2001). Brak je predstavljao savez dve šire srodničke skupine, motivisan,

²¹ U drugom poglavlju na primeru populacije naselja Beograd, data je demografska operacionalizacija tranzicije braka (partnerstva): pad univezalnosti braka, odlaganje stupanja u brak (starenje nupcijaliteta), blagi porast bračne nestabilnosti (tek se očekuje veći skok divorcijaliteta), porast vanbračnog fertiliteta.

²² Entoni Gidens daje najopštiju tipologiju porodica koja polazi od globalnih društvenih procesa, tako da je porodice u periodu kasne modernosti označena kao "moderna" a u prethodnim društvenim fazama (dakle preindustrijskoj i industrijskoj) kao "tradicionalna" forma (Giddens, 1998). U cilju teorijske preciznosti možda bi trebalo izvršiti drugačiju distinkciju pojmova u kojoj bi se pod "tradicionalnom porodicom" подразумевala preindustrijska, seoska porodica, dok bi se "moderna porodica" odnosila na malu, nuklearnu zajednicu iz perioda industrijalizacije i urbanizacije, a "postmoderna" na diverzifikovane forme privatnosti u razvijenim zemljama Zapada nakon 70tih i 80tih godine XX veka (kohabitacije i drugo). Čini se da je tipologija koju predlaže Anđelka Milić najpodesnija da izrazi bitne kvalitativne razlike, a ona se svodi na: premodernu (preindustrijsku), modernu (industrijsku) i postmodernu formu (Milić, 2001).

²³ Koliki je značaj promene bračno-porodičnog obrasca, čiji je agens ženska zaposlenost u društvenom sistemu socijalizma davno su uočili i domaći sociolozi, a najpoznatiji je rad Olivera Burić-Ćuković (1968).

pre svega održanjem seoskog gazdinstva odnosno transmisijom bogatstva među višim slojevima plemstva. Time su lična osećanja samog para potisnuta u drugi plan, budući da se od muškarca i žene očekivalo da se "uklope" u instituciju braka. U tako formiranim brakovima, deca su za majku često bila jedini i najvažniji objekt emotivnog vezivanja (Milić, 2001). Začetak promena ovog koncepta nastaje sa isticanjem koncepta "romantične ljubavi" (u Evropi 18. veka), što je praćeno društvenim procesima industrijalizacije i deagrarizacije koji su prouzrokovali opadanje porodične veličine i sastava, rađanje moderne nuklearne porodice (Milić, 1988). Romantični kompleks ili afektivni individualizam para (ljubav) vodi slobodnom izboru partnera po ličnim afinitetima, tj odbijanjem mladih da svoj životni izbor prepuštaju drugima, roditeljima, srođnicima, lokalnoj zajednici. Može se reći da se tu začinje pojam refleksivne biografije, planiranja i odlučivanje o privatnom životu. To je razlog što individue od postmodernog braka i/ili partnerstva očekuju mnogo više od podmirenja elementarnih potreba za sigurnošću, pa i samostalnošću, pre svega, **emotivno ispunjenje kroz slobodan, fleksibilan odnos koji je otvoren za preispitivanje, pregovaranje, ukratko permanentni dijalog i promenu.**

2) Sledeća odlika premoderne i moderne porodice jeste asimetrija polno rodno sistema ili patrijarhat (Goldthorpe, 1987). Patrijarhalna porodica zasniva se na hijerarhiji i muškom principu organizacije domaćeg života gde žena i deca zauzimaju podređeni položaj. Takvo ustrojstvo privatne sfere održava se veoma dugo i pored nuklearizacije osnovne prokreativne grupe i života u urbanim uslovima tokom čitavog XX veka. Sve veće obrazovanje i participacija žena u izvanporodičnoj sferi (na tržištu rada) postepeno dovode do dekompozicije komplementarne konjugalne dijade tako da se polno rodni sistem poslednjih decenija XX veka u naprednim ekonomijama Zapada kreće s jedne strane od pokušaja uspostavljanja **simetričnih odnosa pa do potpunog odbijanja da se u njemu bude (trajni celibat).** Kao posledica svega toga, u savremenom društvu pozne modernosti, kao da se gubi emocionalnost, odnosno ona se negde potiskuje i frustrira njeno slobodno ispoljavanje i negovanje (ometajući dakle održavanje dugotrajnog odnosa), (Milić, 2001).

3) U premodernom i modernom braku postojalo je jedinstvo seksualnih i šire reproduktivnih funkcija (Goldthorpe, 1987). Savremene medicinsko-tehnološke inovacije u domenu kontrole začeća i rađanja, kao i prateće promene u zakonodavstvu proizvele su veliku slobodu seksualnih relacija (Malnar, 1999), što znači razdvajanje seksa od prokreacije ili "plastičnu seksualnost" (Giddens, 1992). Štaviše, seksualnost postaje nova forma samoaktuelizacije i individualizacije, budući da omogućava ženi da odluči tri bitne stvari **da li će, kada i sa kim** imati dete. Najnovija naučna otkrića otišla su još jedan korak dalje, pa je sada moguća i reprodukcija (rađanje) bez seksualnog kontakta (veštačka oplodnja).

4) Osnovna funkcija i dimenzija kako premodernog tako i modernog braka bilo je roditeljstvo. Za muškarca i ženu norma(lno) je bilo da u određenom dobu života stupe u brak i otpočnu reprodukciju, koja se okončavala dostizanjem "opšte norme" (dvoje dece različitog pola, Milić, 1994). Demografske i društvene promene u posttranzicionom periodu (druga demografska tranzicija) prouzrokovala su **razdvajanje braka (partnerstva) od roditeljstva.** Brakovi se formiraju nezavisno od želje da se bude roditelj kao i obrnuto, može se postati roditelj a da se ne stupi u brak, što se vidi u rastućem broju: samačkih domaćinstava, parova koji se voljno odriču od roditeljstva (sociološki sterilitet), jednoroditeljskih porodica koje su ili posledica razvoda ili rađanja izvan braka²⁴. Po Gidensu (1998, prema Mills, 2000), u doba kasne modernosti brak postaje više neka vrsta javne deklaracije stabilnosti i uzajamne posvećenosti partnera, koju su partneri prethodno postigli u okruženju velikih rizika: "Do pre jedne generacije, brak je bio uređen ustanovljenim tradicijama. Kad su se ljudi venčavali, znali su šta rade. U velikom stepenu brak je bio oblikovan tradicionalnim očekivanjima od pola, seksualnosti itd. Sada je to mnogo više otvoren sistem sa novim oblicima rizika... Sama odluka o stupanju u brak suštinski je različita u odnosu na prethodni period" (Giddens and Pierson,

²⁴ Savremena medicinska otkrića (veštačka oplodnja) svakako da su smanjila udeo ranije sterilnih parova u populaciji (6-9 %, Breznik, 1977), pa je tim više porastao značaj varijable voljnog odricanja od rađanja.

1998:105, cf Mills, 2000: 34). Istovremeno, kao što smo videli, opadanje popularnosti klasičnog, građanskog braka nije povezano sa potpunim odricanjem od života udvoje. Postepeno razvijanje "čistog odnosa" omogućeno je odlaganjem i planiranjem roditeljstva, tako da se pojedinci prvo posvećuju razvoju **identiteta para**, što se reflektuje i na jezičkom bogatstvu referentnih pojmova: par, partnerstvo, život u dvoje, kohabitacije, konsenzualne unije, otvoreni brak, i sl.

5) Dok je u modernoj porodici težište domaće grupe na detetu kao centralnoj figuri, odnosno na roditeljstvu kao osi porodičnog sistema, u društvu razvijene modernosti, **težište je pomereno na partnerstvo**. Sasvim konkretno, deca više nisu garant porodične stabilnosti niti neophodan i dovoljan razlog života u promašenom braku. Kao što sam napred istakla, demografske posledice pomaka od moderne (altruističke) ka postmodernoj (individualističkoj) porodici je odlaganje fertiliteta iza 30te godine života žene, nedovoljno rađanje i starenje stanovništva.

6) Razvod je u premodernoj pa i modernoj porodici bio devijantan fenomen, redak izuzetak od pravila univerzalne bračne monogamije. Međutim već pojava romantičnog kompleksa ili isticanje ljubavi kao cementa bračne selekcije i bračne sreće, označili su veliki pomak u kvalitetu ili sadržaju obrasca partnerstva. Reč je o porastu očekivanja od odnosa u pogledu zadovoljavanja psiholoških tj emotivnih potreba pojedinca, što je čini se, mnogo veći zahtev u odnosu na ranije zadovoljenje ekonomskih interesa. Ukoliko odnos u braku ne zadovoljava, razvod se vidi kao normalno razrešenje konflikata koji nastaju usled toga što ličnosti nisu u stanju da uspostave dijalog, da razgovaraju ili da permanentno rade na odnosu u smislu nepreidnog uslaglašavanja i strateškog planiranja želja, ciljeva, karijera. U tome kao i nesposobnostima da se prevladaju različitosti muškaraca i žena, što je sine qua non demokratskog društva i partnerstva treba, po mnogim autorima tražiti odgovor na povećane stope divorcijaliteta u savremenim razvijenim državama Evrope i Amerike, čime je u naučnoj literaturi otvorena "debata o razvodu" (Goldthorpe, 1987). U istom smislu Katja Boh (1989) ističe povećanu usmerenost ka ličnoj sreći i samorealizaciji što znači pomak od klasičnog konformizma i dužnosti povezanih sa brakom. Povećana spremnost da se okonča odnos koji ne zadovoljava može se objasniti u demografskom kontekstu **produžavanja prosečnog životnog veka** i skraćivanja prosečne dužine braka. Serijska monogamija sve više postaje najpodesniji bihejvioralni obrazac za većinu populacije zapadnih zemalja (po procenama, svaki treći stanovnik razvijenih zemalja Evrope i Amerike prihvatio je ovaj životni stil, Goldthorpe, 1987).

7) Naspram bračno-porodične uniformnosti tradicionalne porodice, u savremenom dobu postmodernosti otvara se velika **diverzifikacija stilova života**. Inovacije na planu efikasne i široko dostupne kontracepcije, propraćene širokim socijalnim prihvatanjem povećanih ličnih sloboda u relacionim izborima (izmene u zakonodavstvu i socijalnoj politici) pospešile su: predbračne seksualne eksperimente, fleksibilne forme kohabitacija, sekvencijalnu poligamiju (širenje preljuje u braku), serijsku monogamiju, rast jednoroditeljskih porodica, vanbračna rađanja, povećanu orijenataciju žena ka karijeri, polno/rodnu egalitarnost (dvokarijerni parovi i sl), brakove na razdaljinu (commuting marriages), rekonstituisane i binukelarne porodice itd (Milić, 2001).

Hipoteze o kohabitaciji i preliminarna tipologija

Na osnovu kontekstualne analize savremenih postmodernih kohabitacija i relevantnih teorija moguće je izdvojiti 6 preliminarnih hipoteza o tipovima kohabitacija, koje zapravo, slede iz evolucije fenomena od sporadičnog (devijantnog) ka široko socijalno prihvaćenom :

1. Kohabitacija je stil života lica sa "niskim bračnim kapitalom", pojava vezana za devijantne i marginalne grupe: pojedince sa psihijatrijskim poremećajima, hendikepirane, alkoholičare, narkomane, nezaposlene, beskućnike.
2. Kohabitacija predstavlja poslednju fazu u procesu zabavljanja ili tip produženog veništva, karakterističan za mlađe kohorte ženidbeno – udadbenog uzrasta.
3. Sasvim blisko prethodnom razumevanju je i ono da je kohabitacija tip "braka na probu", koja služi da se preispita bračna spremnost (na dugotrajni odnos). Na agregatnom nivou populacije, posredstvom kohabitacija vrši se svojevrsna predbračna selekcija ili filtriranje parova koji su spremni za brak ("weeding out" proces). Život u kohabitaciji omogućava da se predvidi kako će izgledati budući brak sa određenim partnerom, da li partnerska unija može odgovoriti na očekivanja i potrebe svojih aktera, u kojoj se meri mogu usaglasiti životni ciljevi, a pre svih, porodična i profesionalna karijera. Očekuje se da bi se na taj način skratio period bračnog prilagođavanja, a zatim bi se ubrzalo otvaranje para ka spolja ili prema opcijama izvan domaćinstva i porodice. Dalje, slede i očekivanja da će brakovi kojima je prethodila kohabitacija biti stabilniji, što se na bogatoj empirijskoj građi nije potvrdilo (Sussman, M and Steinmetz, S, 1987).
4. Partneri koji žive u dugotrajnim kohabitacijama predstavljaju posebnu društvenu grupu ličnosti sa naročitim osobinama: manje su skloni da se posvete braku i dugotrajnom odnosu uopšte. Time se delimično objašnjava njihova bračna nestabilnost i pored činjenice da su prethodno živeli u konsenzualnoj uniji.
5. Izbor kohabitacije kao neobaveznog odnosa koji je negde između celibata i braka nije rezultat ličnih aspiracija, već sasvim suprotno, racionalni izbor u rizičnom društvu, koje genereše visoke stope razvoda i bračno-porodične nesigurnosti. Živeći u kohabitaciji, potencijalni supružnici, često protiv svoje volje, pokušavaju da smanje rizike eventualnih nepovoljnih ishoda. Delimično vezivanje i delimično ulaganje u odnos odgovara radu na parče, povremenom uključivanju i isključivanju sa tržišta radu, potrebi za geografskom mobilnošću i sl.
6. Kohabitacija je alternativa braku. To je odnos koji tokom čitavog životnog toka praktikuje manjina populacije u razvijenim zemljama Evrope i Amerike. U većini država, izuzev nekih zemalja severne Evrope (Švedska i Danska), odnosi među partnerima u kohabitaciji nisu zakonom zaštićeni, tako da im zapravo nedostaje formalna legitimacija. Lica koja žive ovim stilom (mahom nonkonformisti, ateisti i obrazovana elita) trajno odbijaju da se potčine društvenim normama i da usvoje društvenu definiciju zakonskog braka kao jedine legitimne forme.
7. Kohabitacija, posebno mimikrirana, sve više postaje životno rešenje za stara lica u kojima se podmiruju raznolike potrebe, za zaštitom, društvenošću i intimnošću. Bez obzira da li ona podrazumeva život u zajedničkom domaćinstvu ili ne, stari se pre odlučuju za ovaj obrazac postbračne kohabitacije bez venčanja iz nekoliko razloga: da ne bi izgubili neku od beneficija iz prethodnog braka (penzija, razni novčani dodaci i sl), da bi se izbegla deoba svojine (konjugalnog fonda), čime bi se umanjilo nasleđe dece i sl.

Polazeći od izdvojenih hipoteza, u studiji višestrukog slučaja koju sam sproveda na području Beograda identifikovala sam **pet** tipova kohabitacija, izuzimajući prvi, socijalno-patološki bihevioralni obrazac i poslednji, kome su skonija starija (obudovela) lica.

5. Pojemovna mreža

U ovom poglavlju istaknuti su osnovni pojmovi koji će biti u upotrebi u interpretaciji rezultata studije višestrukog slučaja konsenzualnih unija u Beogradu. Budući da su ključni koncepti (brak, partnerstvo, tranzicija, razvod) već dovoljno objašnjeni u prethodnim odeljcima, to su ovde izostavljeni, da bi se izbegla nepotrebna ponavljanja.

Pojam **generacije** (starosne grupe, kohorte) ima ključni značaj u objašnjenju složenih pojava vezanih za promenu odnosa prema braku kao instituciji. U njegovoj osnovi je pojam starosti kao univerzalne biološko-antropološke i psihološke osobenosti ljudske vrste, zasnovane na odrastanju ili starenju individua, što se na antropološkom planu izražava kao razdvajanje životnih doba, mladosti, zrelosti i starosti (Milić, 1987). **Starost** je glavni resurs individue i osa oko koje se kristalizuju sve bitne karijere pojedinca (obrazovna, partnerska, porodična, profesionalna).

Postoji više pristupa generacijama: sa stanovišta pojedinca kao promene u toku njegovog životnog toka, tako da se isti pojedinac prati kroz više generacija. Drugi pristup je praćenje različitih kohorti (generacija), bilo upoređenjem ponašanja starijih i mlađih, ili generacija rođenih pre, za vreme i posle nekih krucijalnih društvenih događaja (Milić, 1998).

U demografskoj analizi starost se definiše preko nekoliko različitih pojmova: kalendarske starosti lica (na osnovu godine rođenja ili navršenih godina života), starosnih grupa (lica iste starosti, pri čemu se kao interval uzimaju jedna, pet ili 10 godina), uzrasta (starosne grupe nejednakih intervala, izdvojene po biološkim ili društvenim odlikama, kao omladina, sredovečno stanovništvo, stari), generacije (pojam koji se odnosi kako na godište, tako i na starosnu grupu i može imati različite intervale) i kohorte (analitički termin koji služi za dinamičku analizu, praćenje jedne starosne grupe ili godišta tokom vremena, na primer praćenje ponašanje žena, rođenih 1926 godine) (Petrović, 1989).

Pojam **omladine** odnosi se na period u životu jedne generacije kada se dostiže vrhunac u razvitku psiho-fizičkih potencijala, tako da se lica mogu posvetiti intenzivnom učenju i podvrgnuti proverama, što je sve u funkciji pripreme za ulazak u svet odraslih (Milić, 1987). U savremenoj evropskoj i američkoj kulturi, pa i kod nas, mladi su suočeni sa pojavom "produžene mladosti" ili "**socijalnog detinjstva**" (Ule, 1989), koje se produžava na više od 1/3 života, sa težnjom daljeg prolongiranja (odlaganje zaposlenja, stupanja u brak, rađanja), (Milić, 1987).

Studenti se izdvajaju na osnovu svog posebnog društvenog položaja, koga karakterišu određene građanske slobode (sloboda govora i okupljanja), samospoznaja i samosvest koja potiče iz njihove usmerenosti ka profesiji. Profesionalni moral koji se gradi tokom pripreme za budući poziv, u saglasnosti je sa opštim humanističkim zahtevima Univerziteta i intelektualnog habitusa, što sve čini ovu grupaciju mladih ljudi osetljivim na probleme, izazove i krize šireg društveno-kulturnog okruženja (Milić, 1987).

Pojam **tiha revolucija** potiče iz korpusa demografskih teorija. Prvi ga je upotrebio Ron Inghart (1977) da bi označio promene vrednosnog sistema evropskog stanovništva nakon odrastanja generacija rođenih po okončanju II svetskog rata. Namesto tradicionalnih, profamilističkih orijentacija, centralno mesto zauzimaju postmodernističke vrednosti individualnog postignuća, samorealizacije, egalitarizma i racionalnosti. Pravo na samoostvarenje dobilo je poseban značaj kao prilika da se na najbolji način upotrebi talenat pojedinca i njegovi životni resursi (vreme, znanje, zdravlje, novac). Druga značajna vrednosna dimenzija je **individualizam**, koja je u čvrstoj negativnoj korelaciji sa religioznošću i javnim moralom a pozitivno je povezana sa obrazovnim kvalitetima imaginacije i lične nezavisnosti. Orijentacija ka individualizmu posebno je izražena kod omladinske populacije, koja se zalaže za seksualne slobode, savremenu kontracepciju, vanbračno materinstvo, partnerstvo izvan braka i lako dobijanje razvoda. Tiha revolucija ("silent revolution") mlađih kohorti podstaknuta je drugačijom socijalizacijom u kojoj

porodica gubi primat u odnosu na druge moderne društvene institucije, pre svih školu, vršnjake, masmedije, internet i sl.

Pojam **događaja** predstavlja osnovnu jedinicu posmatranja i u demografiji i u sociologiji, a u sebi sadrži izraženu vremensku, voljnu i biološku dimenziju. Životni ciklus pojedinca i njegovog životnog tok omeđeni su bitnim događajima. Po nekim autorima, u biografiji pojedinca mogu se izdvojiti četiri glavne činjenice života ("facts of life"), (Morgan, 1985): 1) roditeljski par; 2) usamljenost; 3) seks; 4) smrt. Prema tome, porodična i individualna biografija predstavljaju sled događaja, među kojima su najvažniji: a) **antropološke životne krize** i/ili potresi izazvani rođenjem, odrastanjem (socijalizacijom), sklapanjem braka i smrću. Drugi bitni događaji koji određuju sadržaj porodičnog i ličnog života su: b) **preokreti** u karijeri članova porodice (kao polazak u školu, diplomiranje, penzionisanje); c) **događaji koji se percipiraju kao krize u smislu zastoja u individuaciji**¹ (iznenadna bolest, razni ljudski i materijalni gubici pojedinaca i porodica, organizovani haos u društvu, intenzivna događajnost i sl). Kvalitativna analiza omogućava razumevanju načina kako porodice konstruišu događaje, a zatim i celinu svog života.

Sledeći koncepti **životnog ciklusa i životnog toka** nastali su ukrštanjem vremenskih tačaka, psihološko-bioloških procesa i društvenih okolnosti. Ciklusi su oblikovani ključnim životnim događajima (rođenje, sklapanje braka, smrt), biološkim procesima odrastanja i starenja (roditelja i dece) i tzv "tačkama preokreta" (završetak školovanja, zaposlenje, penzionisanje i sl). Dele se na faze: mladi bračni par (bez dece), fazu roditeljstva koja traje do odrastanja najmađeg deteta i njegovog napuštanja roditeljske porodice, fazu "praznog gnezda", u kojoj ostareli roditelja žive sami i najzad, faza "smrti porodice", koja nastupa posle smrti (jednog ili oba) roditelja.

Uže značenje **karijere** podrazumeva obavljanje zanimanja koje pruža perspektivu, što ne znači i sigurnost uspona u karijeri. Ako se pođe od definicije da su preduslovi ostvarivanja karijere: lična ambicija, posvećenost drugima i samorealizacija, onda se nemeće logičan zaključak da je karijera ukupan način ili stil života. Prema Goldtorpu, **radna karijera pojedinca vrši veliki pritisak na porodični život** (Goldthorpe, 1987), što posebno teško podnosi ženska populacija. Posvećenost poslu sa željom ka napredovanju otežano je za ženu iz više razloga. U tradicionalnom režimu radne snage i aktivnosti, zaposlenost žena vezivala se za ona bračna stanja koja podrazumevaju odsustvo muža-hranioca (celibat, udovištvo, razvedenost) (Petrović, 1981). U neotradicionalnom režimu, kada raste udeo zaposlenih žena, odsustvo iz kuće postaje inkompatibilno sa brigom o deci i starima, tako da se podrazumeva da će žena često odsustvovati sa posla, što je prilično nespojivo sa usponom u karijeri. Najzad u radikalno egalitarnom modelu, ženska profesija postepeno se izjednačava sa muškom, što mora dovesti do radikalizacije i razrešavanja protivrečnosti, bilo usklađivanjem partnerstva i roditeljstva, ili prihvatanjem društvenih podela na porodični i neporodični sektor (žene koje rađaju i one koje voljno ne rađaju), što će verovatno ići u korak sa dovršavanjem promena društvenog sistema, kolektivnih i individualnih vrednosti i normi i muških odgovornosti oko domaćeg rada i potomstva².

¹ Treba razlikovati individuaciju kao psihološki proces odrastanja i sazrevanja ličnosti u pravcu samosvojne individue, od pojma moderne individualizacije kao procesa samoostvarenja, zaokupljenosti sobom (koja je u mnogim crtama hedonistička i narcisistička). Individuacija, nasuprot, podrazumeva ulaganje u "zrele" odnose ja-ti, u kome je svako ličnost per se. Mnoge odrasle osobe nikada ne dostignu taj stadijum, iako žive sa drugima i "za druge" (Golubović, 1999)

² Takav model podrazumeva pravo na puno radno vreme i za muža i za ženu, pravo na porodijsko odsustvo za oba roditelja, kao "pravo da se bude bolestan", bez sankcija. U kući je ostvarena potpuna podela domaćih zadataka i odgovornosti na ravnopravnoj osnovi. Muževi "ne pomažu ženama", već se oni dogovaraju, a svako participira u domaćem radu, prema mogućnostima i aspiracijama. Briga o deci je zajednička, to je pravo roditeljstvo, a ne materinstvo, isto kao i briga o starima. Da bi se ovakav model ostvario potrebna je, opremljenost uređajima koji štede vreme i energiju u domaćinstvu, kao i razvijena mreža društvenih institucija za pomoć zavisnima, kao što su jaslice i službe staranja.

Polno rodni sistem je "skup aranžmana preko kojih društvo transformiše biološku seksualnost u proizvode ljudske aktivnosti i u kojima se zadovoljavaju ove preobrazene seksualne potrebe" (Morgan, D.H, 1985:247).

Savremena tranzija partnerstva u korenu zahvata polno rodni sistem, transformišući ga postepeno u pravcu egalitarnih ili simetričnih odnosa u braku, porodici, profesiji, politici.

Tradicionalni patrijarhat poseban je **tip** polno rodnog sistema, koji podrazumeva a) seksualnu podelu rada i b) segregaciju polova/rodova. Solidnu definiciju patrijarhata daje Hartman (1979): "to je skup socijalnih odnosa (i ideja, prim. M.B.) koji imaju materijalnu osnovu i u kojima postoje hijerarhijski odnosi između muškaraca i solidarnost među njima, koja im omogućava da kontrolišu žene". Patrijarhat je, za feministički orijentisane autore, dakle, sistem muškog tlačenja (opresije) žena. Prema tom diskursu, brak i porodica (roditeljstvo) glavni su socijalni mehanizmi opresije žena, kao i osnova reprodukcije rodnih nejednakosti.

Postoje **tri dimenzije** polno-rodnih nejednakosti u društvu: a) zakonska (građansko –parnična i poreska); b) ekonomska; i c) interpersonalna. Specifičan položaj žene održava se preko nekoliko osnovnih **mehanizama inhibicije** (Morgan, 1985): 1) **muževljeva plata** shvaćena kao porodična nadnica koja treba da obezbedi izdržavanje žene i dece; 2) **primat muške karijere** kao napredovanja u profesiji, u odnosu na žensku; 3) **odvojenost rada od porodice**, kuće i posla, tj sfera javnog i privatnog; 4) **polna podeljenost i segregacija poslova u domaćinstvu**, a isto tako i u javnoj sferi (u profesijama, na tržištu radne snage). Rad muškarca u kući se tretira kao "pomoć ženi".

Polno rodni sistem implicira nejednakost i različitost, pri čemu, nejednakost podrazumeva posedovanje istog kvaliteta u različitom obimu, a različitost, prisustvo različitih kvaliteta (Blagojević, 1988). Ako je polnost biološka odlika pojedinca a rod psihološki i društveno pripisano značenje ove konstante, onda se u samoj definiciji roda krije mogućnost preokretanja patrijarhalne perspektive ka fleksibilnijem, egalitarnom odnosu. Socijalna stratifikacija ukazuje na nejednakost društvenih položaja muža i žene, pri čemu se status žene procenjuje preko porodice (preciznije na osnovu položaja njenog muža), a kvalitet života bračnog para u celini i **brojem dece** u porodici.

Iz ugla žene, suština rodne potčinjenosti u braku ogleda se u njenom statusu **zavisne osobe** (slično deci). Autoritet kao moć i pravo na donošenje svih bitnih odluka u kući privilegija je muškarca (domaćina), a za razliku od dece kao izdržavanih članova, žena je dodatno obavezana pružanjem seksualnih i emotivnih usluga mužu. U takvoj "patrijarhalnoj paradigmi" održava se "mit o muškarcu kao hraniocu i ženi – domaćici". Pri tome, prenebregava se i ideološki iskrivljava realna društvena činjenica da je domaći rad ekonomska aktivnost (utrošeni rad u njemu ima ekonomsku cenu, ta aktivnost doprinosi i reprodukciji celog ekonomskog sistema). Iz toga dalje slede odgovarajuća zakonska regulativa odnosa u braku i nakon braka (deoba imovine, izdržavanje žene i starateljstvo nad decom).

Kao što smo napred pomenula, **seks** predstavlja jednu od osnovnih 4 činjenica života. **Pojam seksa** obuhvata pored biološke jos i emocionalnu dimenziju, zatim, interpersonalnu i moralnu. U kontekstu tranzicije braka od institucije ka odnosu, veliki je akcenat na seksu, zato što seks predstavlja pravo polje susreta muškarca i žene kao i prevazilaženja muško ženske podvojenosti i nesporazuma (Kandido-Jakšić, 2001). U kontekstu transformacije partnerstva, to je dimenzija od koje se može početi i na koju je najlakše intervenisati (savetodavni modeli). Preko seksa najlakse je detektovati krizu u braku, jer simptom "seksualnih problema" ukazuje na širi kontekst problematizovanja odnosa ali i razvojnog potencijala partnerstva. Ako je cilj intervencije eksperata transformacija braka u pravcu egalitarnog odnosa, onda se "ispod površine seksa" nužno mora zahvatiti u polno rodni sistem, tj društvenu konstrukciju rodova, domaći rad, obrasce karijere među partnerima (porodične i profesionalne), te ukupni porodični životni stil. Polazeći od seksualnih

problema kao simptoma bračnih poteškoća, a posredstvom novih društvenih poslenika (psihijatar i psihologa) vrši se, zapravo, socijalna konstrukcija i permenentno preoblikovanje muško ženskih odnosa, što ne isključuje mogućnost razvoda i traganja za novim partnerom. Time je u literaturi otvorena "debata o razvodu", kao razvojnem potencijalu ličnosti i odnosa (serijalne monogamije). Zapravo, to je veoma pogodan način da se energija ljudi umesto ka traganju za političkim promenama u lokalnoj zajednici i globalnom društvu, preokreće ka pojedincu (ka unutra), da se ovaj stalno iznova bavi sobom i svojim odnosima ("projekat intimnosti"). Zato je dobro da privatnost izađe iz senke i postane predmet naučnih rasprava i akcija.

Preko koncepta **domaćeg rada** uspostavljena je plodna saradnja sociološkog, interakcionističkog pristupa braku i porodici i ekonomskog. "Uloga" članova porodice, koju je uspostavila funkcionalistička teorijska tradicija zamagljivala je notornu činjenicu da su porodični odnosi u suštini **radni aranžmani**, da se ti radovi mogu podeliti na **porodični i domaći rad**, kako u smislu vrste proizvoda i usluga tako i potrošnje, a zatim i unutargeneracijskih i međugeneracijskih transakcija. Opšteusvojena teza je bila da su muška i ženska uloga komplementarne, čime je, zapravo, prenebregnuta njihova hijerarhičnost pa i suprotstavljenost.

Domaći rad uključuje tri vrste aktivnosti: a) rad u kući u najširem smislu, b) rad unutar domaćinstva; c) uže porodični rad. Prva vrsta podrazumeva svu složenost svakodnevnih zadataka, neophodnih za održavanje kuće (stana) u savremenom industrijskom društvu. Druga vrsta obuhvata proizvodnju dobara i usluga (kuvanje, pranje, peglanje, čišćenje i sl). Treća vrsta podrazumeva seksualno opsluživanje muškarca, prokreaciju, materinstvo, socijalizaciju dece i sl. Muškarci, uglavnom, participiraju u prvoj vrsti domaćeg rada (poslovi oko kola, rad u bašti, oko vikendice, povremene popravke u kući, i sl). Najveći obim poslova u preostala dva tipa aktivnosti domaćinstva "prevaljen" je na žene. Time je u javnosti široko prihvaćen opšti stav da muškarac ne treba da radi u kući, obzirom da je porodica i domaćinstvo "carstvo žena".

Preuzimanje mnogobrojnih uloga u porodici i izvan nje stvara **pojam konflikta uloga**, tj njihovu konfuziju pa i sukob, koji je izraženiji što je ličnost zrelija i ukoliko zauzima viši položaj na socijalnoj lestvici. Konfliktna uloga kao sukob između sopstvenih očekivanja u preuzetim odgovornostima i mogućnostima njihove realizacije sklonije su žene i to pre svih, one na višim položajima i one koje u toku života kombinuju aktivnosti u porodici i u profesiji. **Konflikt uloga je visoka psihološka cena žena na višim nivoima obrazovanja i žena koje beleže uspone u profesiji (karijerno orijentisane)**, (Blagojević, 1991, 1997). Njihov položaj u društvu bitno je ambivalentan, i emancipujući i marginalizujući, budući da se s jedne strane približavaju društvenom položaju muškaraca, i time oslobađaju socijalnih inhibicija svoga pola, ali se istovremeno i socijalno izoluju (zadržava se grupna distanca u odnosu na muškarce kao grupu a povećava se distanca u odnosu na preostale žene). Savremeno (post)industrijsko društvo podrazumeva visoke stope radnog angažovanja žena u visokospecijalizovanim sektorima usluga, informatike komunikacija, finansija, zdravlja i obrazovanja, pa se konflikt uloga sve više razrešava po principu ili/ili (ili rađanje ili karijera). Razrešavanju napetosti, ambigviteta i ličnih konflikata u savremenom društvu pomaže strategijsko odlučivanje i odlaganje događaja u kasnije godine starosti, tako da se sve više žena (posebno mladih, obrazovanih i ka karijeri usmerenih) odlučuje da prvo stvori profesionalnu biografiju, a nakon toga porodicu, što svakako uzrokuje pad ukupnog i prvog nupcijaliteta i starenje fertiliteta.

Porodična socijalna mreža predstavlja skup različitih ličnosti, čije resurse koriste članovi porodice u svom svakodnevnom životu. Reč je zapravo o tzv neformalnoj mreži, a osnovna svrha joj je ublažavanje napred pomenutog konflikta uloga. Nasuprot Parsonsovoj tezi o univerzalnosti zapadne nuklearne porodice, Vilijem Gud je ukazao na značaj širih spletova odnosa koje konjugalna porodica uspostavlja sa srodnicima, i to **utoliko intenzivnije ukoliko je njen položaj na socijalnoj hijerarhiji viši** (Goode, 1963). Odlučujuću ulogu u formiranju mreže ima žena upravo zbog toga što su njene društvene

uloge brojne i često inkompatibilne, a privatna sfera (porodica) centralno mesto praktikovanja dominacije, autoriteta, organizacije, što sve nalaže proširivanje veza i na susedstvo, prijateljstvo, kolegijum sa radnog mesta i sl. U savremenoj porodici, neformalna porodična mreža je po sastavu bilinearna (lica sa muževljeve strane) ali sve češće matricentrična obuhvatajući ženine srodnike, prijatelje, a osnovni integrativni princip je bezuslovna solidarnost grupe (Milić, 1991). Unutar ove grupe razmenjuju se osnovni resursi (aktivnosti, vreme, novac, emocije, veštine, znanja) u cilju podmirivanja široke lepeze potreba porodice kao grupe i njenih članova, a posebno dece i starih (briga i nega). Istraživanja američkih porodica su pokazala da je ovaj splet gušći na vrhu nego na dnu socijalne piramide, tako da su socijalni kontakti pripadnika srednjeg sloja i elite čvršći, ("close knit")³, dok su kontakti radničkih porodica suženiji ("loose knit"), (Bott, E, 1971). U meri u kojoj su porodične socijalne mreže intenzivnije, uloge supružnika više su odeljene, ali na to svakako utiču i njihove ličnosti.

Najzad nekoliko reči o pojmu **životni stil**. U oblikovanju "lifestyle"-a učestvuju spoljašnje prisile (iz društvenog okruženja) i (individulane i grupne) strategije za njihovo savladavanje. Strategije su rezultanta interakcije izazova iz makro i odgovora iz mikro sfere (osobine ličnosti, odlike porodične grupe i njene dinamike, odnosi sa drugim porodicama – porodične mreže i sl).

Šire uzev, **životni stil** predstavlja složen vrednosno-komunikacioni odnos, koji proizlazi iz specifičnog načina života grupe, tj načina zadovoljavanja osnovnih i širih potreba ličnosti kao i značenja koja se pridaju kulturnim simbolima u njihovim različitim kontekstima (Milić, 1998). Svakako da su **vrednosni sistemi** glavni okviri orijentacije u formiranju životnih stilova, kako pojedinca tako i porodica.

Obzirom da je princip različitosti bitna odrednica postmodernog samoidentiteta, to se kroz imperativ oblikovanja sopstvenog "**lifestyle**"-a, individuama stalno i iznova upućuje podsticaj za "traženjem sebe" između različitih opcija u kontekstu pluralizacije akcija i različitih autoriteta (Golubović, 1999).

³ "Close knit" veze nastaju tamo gde su muž i žena odrasli u istom kraju, pohađali su slične škole, pripadaju istom socijalnom poreklu, Muškarci srednje klase razvijaju intenzivne kontakte sa srođnicima oko posla i novca.

6. Istraživanje tranzicije partnerstva u Beogradu – metod višestrukog slučaja

Promenu modela bračnog ponašanja u savremenom srbijanskom društvu prikazaću na primeru populacije Beograda gde sam od 30 januara do 31 decembra 2001 godine sproveda empirijsko istraživanje na parovima koji žive u kohabitacijama, odnosno u konsenzualnim unijama (izvan braka). Za izbor kvalitativne metodologije u istraživanju sadržaja promenjenog bračnog obrasca opredelio me **holistički karakter** metoda slučaja (Bogdanović, 1994), koji omogućava sistematski uvid u stvarnost, tj pomoću njega se formira celovita slika o posmatranom fenomenu, a osim toga podesan je za sagledavanje njegove složenosti i multidimenzionalnosti¹. U socijalnoj demografiji, studija slučaja čini se vrlo pogodnom zbog kombinovanja empirijskih podataka iz različitih izvora, sintezom kvantitativnih i kvalitativnih metoda. Štaviše, u domaćoj demografiji, po mom mišljenju, veći značaj bi trebalo da zadobije interakcionistički pristup (i fenomenološka metodologija) u prikupljanju relevantnih informacija o stanovništvu, njegovom stilu i kvalitetu svakodnevnog života, što implicira potrebu za prikupljanjem subjektivnih ocena (emocionalnih doživljaja) kao i informacija o životnoj praksi individua (stanovnika). Privatna sfera, porodica, brak, prijateljstvo, kao i strategije prevazilaženja različitih životnih situacija posebno su pogodno tle za upotrebu kvalitativne metodologije (Daly, 1992). Sasvim u duhu veberovske metode razumevanja, kvalitativni metodi usmereni su na subjektovu "konstrukciju realnosti", tj na identifikovanje načina kako pojedinci stvaraju, održavaju i komuniciraju značenja u svom svakodnevnom životu, što je sasvim različito od analize strukturalnih i demografskih trendova (Daly, 1992).

Da bi se postigao cilj očuvanja celovitosti pojave ili slučaja, Gud i Het (1966) postavljaju sledeća 4 uslova: prva dva se odnose na obuhvatnost i preciznost podataka, tj zahtev za što sistematičnijim prikupljanjem bitnih podataka o slučaju kao i o njegovom socijalnom okruženju (Bogdanović, 1994). Tu spada prikupljanje informacija socio-ekonomskog, demografskog i istorijskog karaktera, što je bila i moja namera u prethodnim poglavljima (bračna dinamika populacije Beograd 1971-1999, kohabitacije u državama razvijene tržišne ekonomije nakon 1960tih i 1970tih godina). Sledeći uslov odnosi se na formiranje tipologija, za koje Gud i Het smatraju da su najvažniji postupak u sagledavanju jedinstvenog karaktera ili celine jedinice posmatranja (slučaja). U formiranju tipologije najvažniji zadatak jeste ustanoviti kriterijume razgraničavanja podataka. Kao četvrti uslov navodi se smeštanje pojave u vremenskoj dimenziji, što podrazumeva projektovanje njenog budućeg toka i očekivanih posledica. Na taj način naglašava se procesualnost ili dinamika fenomena (kohabitacija), budući da "... slučaj nije zatvorena jedinica već celina bitnih svojstava u sklopu šireg determinističkog kompleksa" (Bogdanović, 1994:88).

Iz samog načina izlaganja poglavlja sasvim je jasan moj **istraživački plan**, koji se može okarakterisati kao ugrađeni plan istraživanja, koji je obuhvatio 4 osnovne etape: konceptualizaciju, prikupljanje podataka, analizu i interpretaciju (Gilgun, Daly & Handel, 1992).

Da bih uspostavila mrežu pojmova povezanih sa (post) modernim partnerstvom, kohabitacije odnosno konsenzualne unije analizirala sam u kontekstu: 1) blokirane transformacije braka stanovništva Jugoslavije i Srbije tokom 1990-tih; 2) aktuelne tranzicije partnerstva u razvijenim zemljama Evropske Unije i Amerike; 3) (post) modernizacije i globalizacije; 4) posttranzicionih demografskih promena u razvijenim zemljama Zapada nakon 70tih i 80tih godina XX veka (tzv „druga demografska tranzicija”); 5) posledica navedenih makropromena na individue, njihove biografske odluke i životni tok. U skladu sa navedenim analizama, dakle pre početka terenskog istraživanja postavila sam teorijsko - hipotetički okvir koji je delimično operacionalizovan na početku, a delom tokom samog terenskog rada (konceptualizacija). Konstruisala sam operacionalnu definiciju "tranzicije partnerstva", hipoteze

¹ U razumevanju sklonosti pojedinca ka kohabitacije najbolje rezultate daje plodna sinteza saznanja sociologije, demografije, socijalne psihologije, psihijatrije i sl.

o kohabitaciji i radnu tipologiju slučajeva, zasnovanu na formalnim kriterijumima: dužina veze, rezidencijalni kriterijum (stanovanje) i roditeljstvo.

Pozitivno pravna definicija kohabitacija

Pre nego se posvetim interpretaciji empirijskih podataka o konsenzualnim unijama, smatram da je uputno osvrnuti se na postojeću zakonsku regulativu. Uostalom, analiza pravnih normi i paragrafa samo me je učvrtila u uverenju o tome da naše društvo sistematski ignoriše (stigmatizuje) ovaj tip životnog stila, a posebno potrebe i preferencije mladih generacija koje se evidentno radije okreću probnim i/ili alternativnim partnerskim unijama.

Pozitivno zakonodavstvo Republike Srbije (koje se nije menjalo od daleke 1980 godine) upotrebljava pojam "vanbračne zajednice" koje određuje na sledeći način: "Zajednica života muškarca i žene koja nije zasnovana po odredbama ovog zakona (vanbračna zajednica) izjednačena je sa bračnom zajednicom u pogledu prava na međusobno izdržavanje i drugih imovinsko – pravnih odnosa pod uslovima i na način propisan ovim zakonom" (Zakon o braku i porodičnim odnosima, čl. 16, st.1, Službeni Glasnik RS, br 29, 2001). Na drugom mestu u delu o izdržavanju bračnog druga, spominje se vremenska dimenzija (trajanje) zajednice: "Ako je prestala vanbračna zajednica muškarca i žene, svako od njih pod uslovima iz člana 287. stav 1 ovog zakona, ima pravo na izdržavanje od drugog, ako je zajednica života trajala duže vremena (podv. MB) ili ako je kraće trajala, a imaju zajedničku decu, odnosno dete.

Tužba za izdržavanje može se podneti najkasnije u roku od godinu dana od prestanka zajednice života ..." (član 293, st. 1,2).

Iz navedenih odredbi zakona sledi 1) da se pod "vanbračnom zajednicom" podrazumevaju zajednice koje "liče" na brak i porodicu, dakle koje uključuju i decu, te da zajednice, bez dece i zajedničkog domaćinstva nisu obuhvaćene zakonskom zaštitom. 2) U pogledu dužine trajanja, sasvim je otvoreno pitanje šta se smatra "dužom" a šta "kraćom" zajednicom, čime je otvorena mogućnost različitog vrednovanja, tumačenja i percepcije nejednakosti u pravima i odgovornostima. 3) Iako su "vanbračne zajednice" formalno izjednačene sa bračnim, pod uslovom da su u njima rođena deca (dete), u imovinskom pogledu partneri imaju samo pravo na izdržavanje, ali ne i na nasleđivanje. 4) Evidentno je da u će se u spornim slučajevima voditi dugotrajne rasprave u pogledu određivanja datuma početka kohabitacije i datuma njegovog prestanka (dužine trajanja).

U navedenim zakonskim odredbama ostaje otvoreno pitanje tumačenja dužine zajedničkog života. Koje je to vreme koje su partneri proveli u svakodnevnom životu, koje njihovim zajednicama obezbeđuje pravni legitimitet? Da li je to jedna, dve, tri ili 10 godina? I ko će prosuđivati o tom pitanju u slučaju spora („dehabitacije)? U društvenim uslovima razorenih institucija uključujući i pravosuđe, možemo samo zamisliti koliko prostora za različite manipulacije pružaju ovako nedorečene odredbe. Drugo, činjenica da i ovako nedorečen zakon faktički štiti vanbračnu decu, a defavorizuje partnere, što ukazuje na socijalnu marginalizaciju parova koji, iz različitih ličnih (i porodičnih) razloga preferiraju život u konsenzualnim unijama. Zato bi, po mom mišljenju, bolje rešenje bilo donošenje novih, preciznijih odredbi zakona o konsenzualnim unijama, ili još bolje, širenje prakse privatnih ugovora, koji bi definisali uslove zajedničkog života, a partneri bi ih sami sastavljali i overavali u nadležnom sudu.

Pošto sam ukratko prikazala važeće socijalne stavove, čiji su izraz pozitivno pravne odredbe, objasniću definicije pojmova "konsenzualnih zajednica" i "kohabitacija", koje sam usvojila u planu istraživanja.

Pod "kohabitacijom" u najširem smislu pojedini autori podrazumevaju sve zajednice života (odraslih, polno zrelih) muškaraca i žena (Morgan, 1985), koje mogu imati različita formalna obeležja (brak i ne-brak) i biti oblikovane kao različiti stilovi života. Međutim, po mom mišljenju, pojam "konsenzualnih zajednica" bio bi pogodniji da se označe različiti tipovi života u paru, izvan braka, upravo zbog njemu imanentne crte individualizacije. To dalje podrazumeva

da se "objektivne" informacije o ovim unijama mogu dobiti samo onda kada postoji konsenzus partnera o: njihovom trajanju, odnosima, životnom aranžmanu. U tom slučaju "kohabitacija" bi bio uži pojam, koji se odnosi samo na zajednice u kojima partneri žive u zajedničkom domaćinstvu.

Prema tome, ja sam se u svom istraživanju opredelila za širi pojam "konsenzualnih zajednica" pod kojima sam podrazumevala različite stilove svakodnevnog života intimnih zajednica muškaraca i žena izvan braka. Osnovni preduslov bio je da su se oba partnera složila u vezi sa ocenom dužine (uzimane su u obzir samo duže veze, stare najmanje 1 godinu), kao i oko kvaliteta ili procene stabilnosti odnosa (birane su "ozbiljne veze"). Dimenzija zajedničkog stanovanja, po mom mišljenju ne mora biti osnovna determinata "kohabitacije", tako da su studijom slučaja obuhvaćene i zajednice tipa LAT. Drugi tip su bile kohabitacije u zajedničkom domaćinstvu, a treći kohabitacije sa detetom (decom).

Klasifikacija konsenzualnih zajednica koje su obuhvaćene studijom višestrukog slučaja polazi od sledećih dimenzija: 1) partnerski status (da li je zajednica dva celibatera, ili jednog celibatera i jednog razvedenog, ili oba razvedena ili udovca i sl); 2) dužina (samo stabilne veze, zrelih ličnosti); 3) rezidencijalni kriterijum (da li parovi žive u zajedničkom domaćinstvu); 3) roditeljstvo (da li je zajednica sa decom ili ne).

Dakle, na osnovu navedenih kriterijuma, studija višestrukog slučaja obuhvatila je 20 parova, od toga 7 slučajeva LAT zajednica ("living apart together"), 9 kohabitacija u zajedničkom domaćinstvu i 4 kohabitacije sa decom rođenom izvan braka. Intervjuom je obuhvaćeno 36 lica, muškaraca i žena koji žive konsenzualnim stilom ².

Teorijski uzorak i ciljevi istraživanja

Plan istraživanja rukovodio se ciljevima da se što je moguće više odgovori na pitanja: **ko, šta, gde, kako, zašto?** Obzirom na veliku složenost fenomena kao i potrebu da se "očuva njegova celovitost" (Bogdanović, 1994) metod višestrukog slučaja pokazao se kao sasvim zadovoljavajući u ispitivanju njegovih različitih dimenzija. Uzorak višestrukih slučajeva formiran je namerno, tako da "odražava realan svet, putem izbora ispitanika na bazi razlika" (Matocha, L, 1992:70). Polazeći od teorijske hipoteze da su savremenoj kohabitaciji kao promenjenom obrascu partnerstva skloniji mladi, obrazovani slojevi, urbanog porekla (nekonvencionalna inteligencija), ispitanici su birani prema socio-demografskim kriterijumima. Iskustvenu građu formirala sam preko neformalnih mreža (prijatelja i kolega), koji su, uslovno rečeno, ujedno bili i "garant" međusobnog poverenja³.

Prema tome, osnovni kriterijumi za izbor slučajeva bili su sledeći:

- 1) heteroseksualne veze, izvanbračni odnosi koji traju najmanje 1 godinu,
- 2) starost: od 20-39 godina,
- 3) obrazovanje: da bar jedan partner ima VSS (ili je pred diplomiranjem), s tim da drugi partner ima najmanje SSS,
- 4) za one koji su zaposleni: radno mesto i sektor svojine radne organizacije,
- 5) da su rođeni, odrasli i da žive u centralnom gradskom jezgru Beograda.

² U četiri slučajeva nije bilo moguće dobiti intervju od drugog partnera, dva puta kod LAT forme, a dva puta u slučaju kohabitacija. U tri slučaja partneri su, po okončanju svog intervjua, post festum, zauzeli položaj "gatekeeper"-a, odlučivši, sasvim suprotno prethodnom dogovoru, da su oni bili dovoljni izvori obaveštenja. U ulozi "gatekeeper"-a dva puta su mi se pojavili muški partneri (LAT forma) a u jednom žena (u kohabitaciji tipa "uvod u brak"), što znači da žene nisu ekskluzivni čuvari privatnosti. U četvrtom slučaju kohabitacije sa detetom rođenim izvan braka, reč je o izraženoj višestepenoj bračnoj heterogamiji (muškarac je KV radnik, žena doktor nauka), u kojoj muški partner nije ispunjavao uslov da bude uključen u intervju, o osim toga tehnički je bilo teško realizovati razgovor, zbog stambene skučenosti (par živi sa malim detetom u garsonijeri), prezauzetosti muža i sl.

³ Prema raširenosti bazičnog poverenja u ljude, SR Jugoslavija se tokom poslednje decenije XX veka svrstala pri dnu svetske lestvice (Pantić, 1998). Nije potrebno posebno naglašavati koliko je poverenje u istraživača značajno kada se preduzima dubinska analiza svakodnevnog života pojedinca, tj njegove intime, što se potvrdilo i u mojoj studiji višestrukog slučaja.

Smatram da je usmeravanje istraživanja na određenu društvenu grupu iz koje se regrutuju konsenzualne zajednice u Beogradu, opravdan iz nekoliko razloga: prvo, kod nas ne postoji statistika kohabitacija, tako da se ne može dobiti sistematski uvid u njihovu rasprostranjenost. Indirektno se o konsenzualnim zajednicama može zaključivati na osnovu vitalne statistike vanbračnih živorođenja, ali postoje objektivna poteškoća da se dobiju podaci o majkama preko matičara u opštinama: ove službe ne dozvoljavaju uvid u knjige rođenih sa obrazloženjem da time čuvaju privatnost građana. Drugi argument u prilog odustajanja da se preko vanbračnog fertiliteta istraži kohabitacija jeste – teorijski. Kao što sam napred podvukla, ja mislim da su ova rađanja indikator samo jednog tipa kohabitacija bez venčanja, alternativnih i malobrojnih, što je potkrepljeno i podacima iz šireg evropskog okruženja, tako da se u ovim zajednicama rađa relativno mali broj dece (osim u izuzetnim socijalno-patološkim prilikama, kao što je bio slučaj u centralnoj Srbiji, 1997⁴). Treći argument u prilog tezi da vanbračna rađanja nisu dovoljan izvor iskustvene evidencije za kohabitaciju takođe je teorijsko metodološke prirode, a to je da su ova rađanja možda u većoj meri indikator jednoroditeljskih porodica "majki sa detetom" čemu u prilog svedoči i pojava skoro potpunog odsustva priznanja očinstva u centralnoj Srbiji tokom devedesetih (što se vidi iz podataka demografske statistike sa centralnu Srbiju tokom devedesetih godina).

Sama činjenica da je uzorak bio teorijske prirode, ukazuje da je formiran postepeno, u samom toku terenskog istraživanja, a rukovodio se procedurom "teorijskog zasićenja" (Gilgun, 1992). Prilikom odluke o tome koji će ispitanici biti intervjuisani, sledila sam logiku ponavljanja. Kada sam, istražujući jedan tip konsenzualne unije, postigla dovoljno iscrpan empirijski opis koji odgovara teorijskom konceptu, prelazila sam na traganje za slučajevima koji odgovaraju drugom tipu. Svakako da je ovo bio najteži deo u primeni kvalitativne metodologije, koji je zahtevao, intenzivnu sekvencijalnu analizu, kao i često prekidanje toka terenskog rada da bi se potražili odgovori na empirijski uočene specifičnosti, a sve u cilju pronalaženja preciznijih teorijskih razlika, pa povratak na teren, pa opet u teoriju i tako sve do kraja. Razlog tome je u činjenici da metoda višestrukog slučaja zahteva čvršću standardizaciju celog postupka, jasnu selekciju glavnih dimenzija po kojima se oni razlikuju, što sve utiče na usmeravanje i preusmeravanje prikupljanje podataka određenog kvaliteta (Bogdanović, 1994). U sklopu teorijskih i metodoloških poteškoća studije slučaja, značajno je istaći osetljivost predmeta istraživanja, kojim se ponire duboko u intimu pojedinca, pokreću delikatne teme samopreispitivanja, osvetljavanja: amigviteteta, raskoraka željenog i realnog, a zatim i načina na koji ispitanik želi, može ili je u stanju da o tome komunicira, što je sve otežavalo ceo tok prikupljanja podataka. Pored toga treba imati u vidu i dugotrajnost intervjua, kojim se možda i pretenciozno želelo razotkriti veliki obim subjektivnih doživljaja: sopstvenog života, definicije selfa, svog i partnerskog, doživljaj partnerskog odnosa, zatim značenja prethodnih partnerstava, tumačenja roditeljskog braka, pa sve do pokušaja subjektivnog određenja "čistog odnosa".

Tehnike istraživanja

Iskustvena evidencija metoda višestrukog slučaja nastala je primenom intenzivnih (dubinskih) intervjua, a delom i posmatranja.

Intervjui kombinovani sa posmatranjem imali su za cilj da "uhvate" praksu partnerstva, preko relevantnih dimenzija, ali i emocionalne doživljaje partnera, njihove potrebe, životne ciljeve, stavove, ličnu percepciju ("self") i percepciju partnerstva sada i ranije (refleksivnu biografiju partnerstva), procenu porodice porekla (brak roditelja i odnos sa braćom i sestrama). Razgovori su vođeni uglavnom u domu ispitanika, sa svakim od partnera posebno, s tim da je upoznavanje sa ciljevima i kontekstom istraživanja obavljeno u prisutvu para. Kad god je bilo

⁴ Mislim da je skok vanbračnog fertiliteta devedesetih u Srbiji u većoj meri indikator socijalne patologije nego postmodernizma, tj onoga stila života koji je Vincent Clark opisao u studiji "Unmarried Mothers" (1967).

prilike i ponude para da, nakon obavljenih zasebnih razgovora, provedemo još neko vreme zajedno u neobaveznom "ćaskanju", koristila sam tu mogućnost da sagledam grupnu atmosferu i dopunim utiske. Intervjui su se odvijali po unapred predviđenom planu koji je obuhvatio pitanja otvorenog tipa podeljenih u nekoliko grupa (dimenzija):

- 1) **Opšte socio-demografske osobenosti:** pol, starost, socijalni status (obrazovanje, zanimanje, zaposlenost) i bračni (celibat, oženjen/udata, razveden(a), udovac(ica)) i partnerski status (LAT, kohabitacija bez braka i konsenzualna zajednica sa detetom rođenim izvan braka – porodična kohabitacija);
- 2) **Polno rodni sistem (matrijarhat, patrijarhat, egalitarizam):** obuhvatio je nekoliko dimenzija: a) elementi kvaliteta života: sfera stanovanja (gde par živi, koliki je prostor, čiji je stan, opremljenost domaćinstva trajnim potrošnim dobrima); sfera materijalnog standarda: izvori prihoda (osnovni i dopunski, samopercepcija materijalnog standarda) i svojina (osim stana, da li poseduje vikendicu, dodatni stan, kola, privatnu firmu, poslovni prostor); autoritet u vezi (ko donosi odluke: svakodnevne vezane za domaćinstvo, oko dece, u vezi sa krupnijim nabavkama, trajnim potrošnim dobrima, u vezi sa slobodnim vremenom, druženjem, izlascima i godišnjim odmorima; društveni status veze (kako okolina, roditelji, srodnici, prijatelji, kolege, reaguju na njihov odnos, da li osećaju stigmatizaciju?);
- 3) **Roditeljstvo**, dimenzija koja je ispitivana na dva načina: **preko stavova** (za parove koji nemaju decu) i **preko stavova i prakse** (za kohabitacije sa decom). Za parove koji nemaju decu, ova dimenzija je uključila i razloge nerađanja, planove za buduća rađanja (preduslovi, događaji i odluke koji treba da prethode rađanju i sl, pol dece, idealan i realan broj dece). Ispitanicima koji su roditelji takođe je postavljeno pitanje norme vezane za broj dece, zatim o aktuelnom broju dece, polu i starosti, zatim čija je odluka bila da se rodi dete (implicite: da li je uopšte bila odluka), čije prezime dete nosi. Svim partnerima nezavisno od tipa veze postavljeno je pitanje o kvalitetu dece (ekonomskoj ceni i standardima u gajenju deteta, od rođenja do odrastanja, u pogledu oblačenja, hranjenja, školovanja, godišnjih odmora, sve do profesije deteta) i vaspitnim strategijama (implicitnim pedagogijama);
- 4) **Rad, profesija i karijera:** u okviru ove dimenzije ispitivan je stav i ponašanje u vezi sa: radom kao potrebi per se, usklađivanjem rada i porodice (pre svega roditeljstva), muškim i ženskim dohotkom, muškom i ženskom karijerom i dvokarijernim parovima. Ispitivanje ove dimenzije sprovedeno je na svim tipovima veza i predstavljalo je značajni elemenat u razumevanju polno – rodnog sistema.
- 5) **Kvalitet života i životni stil**, dimenzija u kojoj je naglasak na aspiracijama prema održanju, popravljanju ili daljem unapređenju životnog standarda pojedinca i para (u sferi stanovanja, strategije za održanje ili popravljjanje kvaliteta života: menjanja stana, deobe, proširenja, kupovina na tržištu, zatim kupovina kuće sa baštom, kupovina automobila svakih 3-5 godina, dva automobila, vikend kuća, godišnji odmori na egzotičnim destinacijama, oblačenje po poslednjoj modi). Kod životnog stila ispitivala sam sa kim i na koji način se partneri i parovi druže (tip kontakata, vrsta resursa koji se razmenjuju), kulturni ukus i potrošnju (da li se posećuju kulturne manifestacije i institucije kulture i rekreacije). Dimenzija kvaliteta života i životnog stila je, pored polno-rodnog sistema predstavljala značajan indikator vrednosnih orijentacija i (post)modernizma kod svih parova.

- 6) Životni ciljevi**, od svih ispitanika se očekivalo da otkriju životne opcije, prioritete i da uspostave njihovu hijerarhiju. Dalje, očekivala sam da svaki partner detektuje sa kojim ograničenjima se susreo(la) na planu njihove realizacije, kao i "šta očekuje od značajnih drugih" (države i vlade, društvenih institucija, nevladinog sektora, profesije, porodice, prijatelja, suseda).
- 7) Partnerstvo** je predstavljalo centralnu dimenziju, ispitivano je preko sledećih poddimenzija: dužina veze, seksualnost (zadovoljstvo seksom, kontracepcija i istorija abortusa), domaćinstvo (organizaciju i podelu odgovornosti u domaćem radu, stav prema plaćenju pomoći, korišćenje komercijalnih servisa i plaćenih usluga), porodični rad (staranje o deci, partneru i starijoj generaciji). U okviru partnerstva od krucijalnog je značaja poddimenzija osobina ličnosti relevantnih za partnerstvo (percepcija sebe i partnera kao ličnosti per se, percepcija razlika u ličnostima i načina njihovog usklađivanja i prevazilaženja (rukovođenje konfliktom, pregovaranje, usaglašavanje), zatim percepcija odnosa, (stopljenosti, udaljenosti, jedinstva dve zrele ličnosti), kao i relevantnih stavova u vezi sa: dobrim partnerskim odnosom, romantičnim kompleksom (operacionalizovan kao lična odluka: "jedan partner za sva vremena"), ciljevima partnerstva, očekivanjima od partnera, (ne)uslovljenosti napredovanja pojedinca od stabilnog odnosa i razlozima eventualnog prekida sadašnje veze.
- 8) Partnerski proces**, ispitivan je kao refleksivna biografija sadašnjeg partnerstva (tok veze sa hronološkim sledom važnijih faza), a za parove koji žive u dugotrajnoj kohabitaciji (bračna alternativa), o okolnostima "odluke o nestupanju u brak".
- 9) Porodica porekla**, preko stavova o braku roditelja (prethodna generacija) i percepcije odnosa sa braćom i sestrama ("sib").
- 10) Refleksivna biografija prethodnih veza**, tj promišljanje svoje prethodne partnerske istorije u individualnom kontinuumu promena (rasta).

Tok istraživanja

Treću etapu plana istraživanja činio je sam tok prikupljanja podataka na terenu. Razgovori su trajali u proseku oko 3,5 sata sa svakim partnerom (najkraće 2 sata, najduže 5 sati) tako da je ukupno vreme potrebno da se prikupe sve potrebne informacije o jednom paru bilo oko 5-7 sati. Srodno fenomenološkom pristupu koji teži da otkrije "kako braka" (Morgan, 1985), namera mi je bila da što potpunije sagledam 1) socijalnu konstrukciju partnerstva kao i 2) žensko i muško značenje partnerstva.

Ponekad je bilo potrebno da više puta posetim (kontaktiram) parove, da dopunim podatke intervjua, da razjasnim neke od njegovih delova, ali sam nastojala da ceo ili glavni deo razgovora obavim u prvom dogovorenom terminu, ozbirom na zauzetost i preokupiranost svakodnevnim "tegobnom svakidašnjicom"⁵. Pored toga, iskustvo je pokazalo da povoljnu interpersonalnu klimu, stvorenu na početku razgovora treba iskoristiti odmah i u što većoj meri, budući da kasnije dolazi do "hlađenja" ispitanika. Prijatna atmosfera, koja je od presudnog značaja za prikupljanje validnih subjektivnih činjenica u studiji slučaja, često je podržavana osećajem da intervju pomaže da se sagleda realnost, da se proceni odnos, posebno aktuelna

⁵ Po mom mišljenju, buduća istraživanja bi trebalo da uključe novčanu nadoknadu za učešće u intervjuu, kao što to uostalom pokazuju i svetska iskustva (intervjuisanim se plaća 15\$ po razgovoru, Gilgun, Daly and Handel, eds, 1992), čime bi se delimično kompenzovalo vreme koje ispitanik odvoji za ovako ekstenzivan razgovor, a u našoj sredini bi se možda povećala i motivacija za učešćem.

faza u "partnerskom procesu", kao i da se predvidi budućnost. Refleksivna biografija partnerstva izvedena je iz retrospektivnog uvida u prethodna partnerska iskustva⁶.

Ukupna stopa odbijanja ("refusal rate") bila je visoka, skoro 30%, naime od 30 parova sa kojima sam stupila u kontakt, 10 je odbilo da učestvuje, od toga većina onih sa decom rođenom izvan braka (6), što je značajan (metodološki) proceduralni argument protiv istraživanja fenomena preko "vanbračnog živorođenja", bar kada je reč o našoj sredini.

Svi razgovori su snimani diktafonom, a zatim su transkribovani i registrovani u bazi podataka. Transkripciju razgovora bila je delimična, sprovedena odmah nakon završetka intervjua, a dopunjena beleženjem podataka posmatranja: spoljni izgled ispitanika i njegovog životnog prostora, ponašanje, posebno neverbalna komunikacija, implicitne poruke i značenja koja, po mom sudu, sežu ispod površine izgovorenog. U toku terenskog istraživanja vodila sam iscrpan protokol, gde sam beležila sve etape njegovog toka, probleme oko izbora novih slučajeva, teorijske dileme u diferencijaciji ponavljanja i otkrivanja novih slučajeva i sl.

⁶ Činjenica je da je odnos između intervjuisanog i istraživača ponekad dobijao odlike kliničkog: žene su nešto više bile sklone traženju saveta i moje procene u vezi sa konfliktima koji su neizbežni u svakom zreлом odnosu, a koji potiču jednim delom iz samih ličnosti a delom iz odnosa. Moj stav je bio da se ni na koji način ne upuštam u kliničke intervencije, da zauzmemem stav neutralnog posmatrača, dakle da ne arbitriram. Izuzetno u jednom slučaju kada je očekivanje od mene bilo tako snažno da je pretilo da ugrozi dalji tok intervjua, posavetovala sam da se ispitanica obrati stručnjaku (psihoterapeutu).

7. Analiza i interpretacija rezultata

Preliminarni cilj istraživanja bio je **opis** savremenih kohabitacija u Beogradu, imajući u vidu prethodno ustanovljeni opšti analitičko – hipotetički okvir koji je usmeravao studiju slučaja, uključujući i tok prikupljanja empirijskih podataka. U interpretaciji rezultata primenjen je postupak "poređenja obrazaca" ("pattern matching"), koji je po mnogim autorima najpoželjnija strategija analize u studiji slučaja (Yin, 1985), a zasniva se upravo na logici poređenja empirijskog materijala sa teorijsko-hipotetičkim okvirom.

Osim opisa, interpretacija rezultata ima i elemente objašnjenja, budući da je usvojen napred izneti eksplanatorni model koji uključuje makro, mezo i mikro varijable, o čemu je već bilo reči (Hoffman-Nowotny, 2001).

Slučajeve konsenzualnih zajednica opisaću polazeći od nekoliko osnovnih linija njihovog razlikovanja: a) **forme** (LAT i kohabitacije); b) **dimenzije (razvijenosti) odnosa**; c) karakterističnih **tipova** partnerstva polazeći od teorijskih paradigmi postmodernih kohabitacija i relevantnih hipoteza.

Može se reći da nezavisno od globalnih društvenih promena, svaki par proživljava individualnu "tranziciju parterstva", tako da su dubinski intervjui obuhvatili i ličnu procenu (samopercepciju) u tri bitna aspekta: 1) stavova (mišljenja i osećanja) u odnosu na brak (partnerstvo) roditelja (prethodne generacije); 2) istoriju prethodnih veza (počev od adolescencije do sadašnjeg odnosa); 3) tok sadašnjeg odnosa.

Kao što je napred istaknuto, studija višestrukog slučaja usmerena je na razumevanje subjektivnog značenja partnerstva, kako muškog, tako i ženskog. To znači da sam se u prikupljanju podataka na terenu kao i kod njihove interpretacije i analize rukovodila ciljem da razumem i osetim senzibilitete aktera, više nego da objasnim i protumačim njihove stavove i ponašanja (Spasić, 1998). Definicija situacije konkretnog muškog i ženskog aktera nastajala je kroz intersubjektivni proces verbalnog i neverbalnog (prećutnog) sporazumevanja intervjuisanog i intervjuera sa ciljem odgovora na pitanje "Šta se ovde (i sada) događa?". To se odnosi i na akterovo definisanje opšteg okvira tj stanja globalnog društvenog sistema, koje je poslužilo da se razume način oblikovanja konkretnih životnih prilika (biografije). Interpretativni sociološki pristup ističe ljudsku kreativnost, "što znači da čovek ma koliko da je sputan okruženjem i sopstvenim društvenim položajem, u svom delanju zadržava uvek izvesnu meru slobode i inovativnosti" (Spasić, 1998:10). Svet tumačenja i značenja umeće se između ličnosti i različitih nivoa prakse, onoga što ljudi rade i što im se događa. Ljudi stvaraju društveni život, ali pre kao aktivni kreatori, nego pasivni produkti psihičkih poriva i društveno istorijskih prilika (Spasić, 1998). Tačka u kojoj se presecaju pojedinac i društvo, naziva se **self** (jastvo, sopstvo), što je drugi naziv za stalno, iznova izranjajući personalni identitet (Golubović, 1999). **Personalni identitet uspostavlja se posredstvom sledećih ličnih i društvenih osobina: pol, starost, obrazovanje (profesija), društvena moć, uloge, aktivnosti, društvene veze (socijabilnost), kompetencije, sposobnost usavršavanja, adaptacije, kvalitet i stil života (Golubović, 1999)**. Na formiranje selfa ili personalnog identiteta utiču i socijalno (porodično poreklo), životni tok, socijalne interakcije, interesi i sistem vrednosti.

Pod zreloom ličnosti podrazumeva se ona individua koja je maksimalno razvila svoje lične kapacitete uz očuvanje sposobnosti održavanja (dugotrajnih) relacija sa drugima¹. To implicira da se u partnerstvu (braku, vezi), zadržava sloboda svakog partnera da ispoljava vlastitu individualnost, tako da ličnost drugoga ne bude poništena, da iščezne (kao u simbiozi), već sasvim suprotno, svaki partner treba da pomaže da se razvije ličnost drugoga. Prihvatajući ovakav stav, mislim da je najbolju definiciju "čistog partnerstava" pružio psihoanalitičar Strean, definišući ga kao **"zrelu zavisnost"** (Strean, H, S, 1981).

¹ U svojim antopolološkim ogledima, Zagorka Golubović često citira Froma koji kaže da mnogi pojedinci umru a da se prethodno kao ličnosti nisu ni rodili (Golubović, 1999, i dr).

Paradoks individuacije, koja je, dakle, nemoguća izvan života sa drugim pojedincima, izražava se u stavu da onaj koji je sposoban za najdublje ljudske odnose zapravo je čovek koji je najviše 'svoj' (Storr, prema Golubović, 1999:24)².

7.1. Partnerske zajednice u formi LAT ("Living apart together")

Pojam LAT prvi put je upotrebljen u Holandiji, početkom osamdesetih godina da označi dve individue koje ne žive zajedno, ali ne žive nužno ni kao samci (Trost, 1986). Već sama forma ovih zajednica ukazuje na sadržaj (dimenzije) odnosa. Naime, reč je o odnosima koje povezuje afektivni individualizam (romantički kompleks), ljubavna osećanja, ali nedostaju bitne dimenzije odnosa: rezidencijalna (zajedničko stanovanje), funkcionalne (domaćinstvo) i socijalno-demografske (reprodukcija i roditeljstvo)³. U psihološkom smislu, reč je o prvom stadijumu odnosa, fazi zaljubljenosti (simbioza), tako da je partnerstvo u procesu formiranja, očekivanja, preispitivanja i planiranja.

U razvijenim državama Zapada partneri koji praktikuju LAT formu partnerstva pretežno su mladi ljudi oba pola, lica izvan braka (celibateri), u procesu obrazovanja i sticanja kvalifikacija (srednjoškolci, studenti). Reč je o životnom stilu koji preferiraju mlade generacije, stariji adolescenti (15-19), (Švedska) tj mlađe sredovečno stanovništvo širom evropskog kontinenta (20-24 godine), (Klijzing and Macura, 1997). Iako se ove unije tretiraju kao kvazi-kohabitacije (Trost, 1988) empirijska je činjenica da većina mladih generacija u ovom uzrastu ima stalnog partnera (u Francuskoj čak 1/3 žena imaju stabilnu vezu, Klijzing and Macura, 1997), što je po mišljenju demografa socijalne orijentacije dovoljan razlog da se o njima počne da prikuplja sistematična iskustvena evidencija. U državama razvijene tržišne ekonomije, "normalno" je da se mladi odvoje od roditelja i neko vreme žive sami (faza LAT zajednica), iza čega sledi kohabitacija i najzad formiranje bračne unije (kraćeg ili dužeg trajanja). Ipak, novije populaciono istraživanje Evropskog saveta ukazalo je da su žene nešto sklonije odvajanju od roditeljske porodice radi individualizacije (zasebnog života ili života sa partnerom, Pinnelli, Hoffmann – Nowotny and Fux, 2001). U proseku, kasnije napuštanje roditeljskog gnezda povezano je sa produženim obrazovanjem (studiranjem), promenama unutar samog roditeljskog doma (uvažavanje prava mladih na privatnost, udovoljavanjem njihovim brojnim prohtevima i izborima, i opštom atmosferom veće međugeneracijske tolerancije. To se pre svega odnosi na države sa tradicijom protestantizma (Veliku Britaniju, Francusku, Švedsku, Dansku, Norvešku), u kojima je najpre zabeležen pad uticaja religioznih normi (sekularizacija), jačanje ideologije individualizma i ženske ravnopravnosti. Međutim, i u tim državama su se tokom prethodnog stoleća povremeno aktivirali inhibicioni mehanizmi odlaganja napuštanja porodice porekla: ekonomska kriza iz 30tih godina, faze ekonomske nestabilnosti (sa pojačanim stopama nezaposlenosti), ili stagnacija sistema dohodaka i socijalnog osiguranja.

U državama južne Evrope (Italija, Španija, Grčka), u kojima su dominantne socijalne vrednosti, razvijene pod jakim uticajem tradicije i religije, katolicizma, odnosno pravoslavlja, uobičajen je tzv "skraćeni model", po kome se osamostaljivanje mladih povezuje sa stupanjem u bračnu zajednicu (socijalna inicijacija), dakle neposredno iz roditeljske porodice. Slično važi i za Jugoslaviju, tj Srbiju i Crnu Goru, kao i države Istočne i Centralne Evrope, koje su se bile pod višedecenijskim uticajem komunističke ideologije. Kod ovih poslednjih kao

² Prema Zagorki Golubović, zrelost ličnosti se postiže kada se razreše bitne ambivalencije i konfuzije u izgradnji personalnog identiteta, kao što su: 1) težnja za doslednošću i suprotna, težnja za stalnim preispitivanjem i adaptacijom na promene u okruženju kao i unutar ličnosti; i 2) težnja ka formiranju prepoznatljivog subjekta i suprotna težnja ka permanentnom otkrivanju i integrisanju novih ličnih kapaciteta (Golubović, 1999). Po mišljenju eksperata, formiranje personalnog identiteta (jezgra ličnosti) dovršava se u adolescenciji (između 13te i 19te godine života).

³ Drugi, u rezidencijalnom smislu sličan tip čine tzv MAT zajednice, parova koji su venčani ("married apart together") (Shamgar-Handelman & Palomba, 1987).

najjača prepreka na putu osamostaljivanja mladih pojavljuje se stambena oskudica u gradovima.

No, bez obzira na vreme odvajanja od roditelja (da li su to rane tridesete godine kao što je bio slučaj tokom 60 i 70-tih godina XX veka, odnosno kasne tridesete, tokom poslednje decenije), autori se slažu da je reč o dugoročnom procesu razdvajanja seksualnosti i prokreacije. Mladi koji žive samostalno kao i oni koji koriste roditeljske resurse tokom dužeg vremena, teže da formiraju porodične zajednice što kasnije, rađajući sve manji broj dece (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001).

Kod svih tipova izvanbračnih odnosa, pa i kod LAT formi, postavlja se pitanje njihove **definicije**, tj koje vrste mladačkog odnosa tretirati na ovaj način (u istraživanjima, statistici, zakonodavstvu). Većina autora zalaže se da u obzir dolaze samo one veze koje uključuju seksualnu aktivnost. Seksualna dimenzija odnosa, o kojoj je već bilo reči, podrazumeva psihofizičku zrelost partnera, njihovu sposobnost za dublje emotivne interakcije i moralnu razvijenost (briga o osećanjima i dobrobiti drugoga).

Iako ne poseduju značajne prerogative partnerstva (svojina, budžet, domaći rad, porodični rad, briga o deci i sl), ove zajednice su povezane gusto isprepletanim nitima: uzajamnim osećanjima, stavovima, zajedničkim aktivnostima, dokolicom i sl. Ovaj tip veza kod nas se naziva "zabavljanje" ("dating process", "courtship"), socijalno su veoma prihvatljive, ali obično do određenog vremena (dužine veze i starosti aktera – što se, pre svega, odnosi na žene), sa implicitnim očekivanjima da se iz dugotrajnijih odnosa iskristališe brak.

Iako u striktnom smislu, tj per definitionem, postoji razlika između tipične LAT zajednice u razvijenim državama Zapada i zajednica koje su pod tim imenom obuhvaćene mojim uzorkom, mislim da ima nekoliko ključnih razloga da obe budu svrstane unutar srodnog tipa. Jedno su argumenti sociološke i psihološke prirode: usled dugotrajne i veoma usporene transformacije društvenog (i ekonomskog) sistema ovaj tip veza čini se kao logično rešenje za mlade koji se u svom svakodnevnom životu još uvek oslanjaju na resurse svoje porodice porekla (roditelje), u procesu su izgradnje humanog kapitala (dovršetak školovanja, sticanje radnog iskustva, zapošljavanje i sl), čiji se sistem vrednosti razlikuje u odnosu na prethodne generacije (ne žele da formiraju porodične zajednice u proširenom domaćinstvu, po tradicionalnom modelu), dok istovremeno ne poseduju dovoljno ličnog kapitala (humanog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog) niti društvene pretpostavke da svoj život (akcije, ponašanje) planiraju i uređuju po svom ukusu. U prilog tome sasvim jasno svedoči dužina pojedinih veza (i preko 5 godina). Drugo su demografski razlozi: tokom poslednje decenije XX veka značajan broj mlađih sredovečnih, obrazovanih Beograđana (između 20 i 40 godina starosti) zahvaćeno je procesima intenzivne emigracije ka razvijenim državama Evropske Unije, Severne Amerike i Australije (tzv "brain-drain"), proces koji je, nažalost, nastavljen i nakon smene vlasti od 5. oktobra 2000 godine, a koji je kao što će se videti, veoma prisutan kao mogući životni izbor u razmišljanjima mojih sagovornika, što je, s jedne strane smanjuje bračne ponude neemigranata, ali i predstavljaju dodatni, socijalno utemeljen razlog izboru nesigurnog partnerstva.

Većina parova iz mog uzorka, koji praktikuju LAT formu partnerstva oslanja se na svoje roditelje (porodicu porekla) pa čak i na roditelje svojih roditelja (babe i dede), čime se potvrđuje teza o socijalnom detinjstvu (Ule, 1989), odnosno veoma usporenom odvajanju od porodice porekla. Istovremeno, kod većine ispitanika prisutna je svest o: potrebi za odvajanjem, za ekonomskom samostalnošću (da rade i zarade dovoljno), te za formiranjem sopstevnog "lifestyle"-a, koji je različit u odnosu na prethodne generacije, ali i svest o realnim ograničenjima: poteškoćama i značajnim objektivnim preprekama da se željeno i ostvari. Prosocijalna orijentacija karakteristična za studentsku omladinu došla je do izražaja u značajnom aktivizmu većine intervjuisanih tokom brojnih studentskih i socijalnih protesta u Beogradu u poslednjoj deceniji XX veka, ali je socijalni entuzijazam, u velikoj meri potrošen, a strpljenje u iščekivanju većih društvenih šansi polako opada. Pri tome, treba se podsetiti da

je reč o delu populacije koji poseduje samosvest (univerzitetna omladina i obrazovana elita), koji su dobro informisani o društvenim promenama koje predstoje (tranzicioni šok), kao i iskustvima ostalih zemalja Centralne i Istočne Evrope.

Iako je sadašnja forma partnerstva sasvim prihvatljivo rešenje shodno postojećim opštim socijalnim i ličnim okolnostima, prisutno je uverenje da je reč o prelaznoj fazi (ka prisnijem zajedništvu udvoje, a potom i braku kao dugotrajnom odnosu). Krucijalna razlika među partnerima kao i unutar pojedinih odnosa jeste **u timingu** planiranih događaja (diplomiranje, prvo zaposlenje, formiranje unije, rađanje dece, a zatim i ostali socijalni i lični ciljevi). Kao što se moglo očekivati, potvrđena je pretpostavka o tome da su muški partneri "ležerniji" kada je u pitanju refleksivna biografija (samoocena potreba, ciljeva, percepcija veze, planiranje budućnosti) kao i formiranje stabilne unije kao okvira za rađanje dece, ali su zato značajno više preokupirani profesijom, tj zaposlenjem, izborom, promenom profesije, karijerom, zaradom, pa i planovima u vezi sa emigracijom). Kada je o reč o svemu onome što se uslovno može nazvati "neporodični sektor", oni su izloženi dodatnim dilemama, tipičnim za periode ekonomske transformacije: da li se posvetiti svojoj profesiji nezavisno od količine materijalnih dobara i moći koji se na taj način mogu ostvariti, ili se opredeliti za dopunsko radno angažovanje (rad u oficijelnoj i u sivoj ekonomiji, osnovni i dopunski posao) i/ili i odustati od već izabranog poziva radi bolje zarade u nekom drugom zanimanju (što često podrazumeva pristanak da se radi ispod svojih kvalifikacija ili potrebu prekvalifikacija). Žene su, naprotiv, nešto više opterećene "biološkim časovnikom", one se zalažu za odlaganje porodice (braka i roditeljstva) ali postavljaju jasnu granicu, uglavnom do navršene 30-te godine života⁴, što je, posledica još uvek jako prisutnog poistovičivanja žena sa biološki definisanom ulogom, materinstvom. U vezi sa tim, žene su dobro informisane o povećanim rizicima od stečenog steriliteta usled dugotrajnog odlaganja fertiliteta. Sputavanje žena, njihovim potiskivanjem u tradicionalnu ulogu (gde spada i obaveza obnavljanja nacije, Milić, 1994) posledica je i objektivno manjih socijalnih šansi za njihovom promocijom na bolje društvene položaje u odnosu na muškarce (Blagojević, 1991). Ukratko, do početka svoje četvrte decenije mlada žena dopušta sebi da eksperimentiše sa različitim partnerima, kao i da "isproba" život u paru (pokušavajući da umanjí verovatnoću eventualnog razvoda). Do okončanja treće decenije, devojke koje su učestvovalе u studiji slučaja smatraju da je poželjno, takođe, razrešiti pitanja zaposlenja i eventualne profesionalne orijentacije. Za one žene koje već imaju izgrađenu karijeru otvara se pitanje prioriteta (profesija ili porodica) kao i načina razrešavanja konflikta uloga. Izražen je odbojan stav prema rađanju izvan braka, uz racionalizaciju da to nije u interesu deteta. Preferencija ka kohabitaciji više je izražena kod parova koji imaju visok humani kapital (ekonomski, socijalni), kojima nije potrebna socijalna saglasnost (podrška porodice), za razliku od onih koji se u postizanju strateških ciljeva kao što su stan i zaposlenje prisiljeni da se oslone na roditelje ili buduće partnere (brak). I jedni i drugi, međutim, smatraju da iza odluke o rađanju dece sledi odluka o stupanju u brak.

Dubinska analiza je otkrila da iza površine "ozbiljnih veza" kod većine parova zapravo leži **slaba posvećenost odnosu** (partneru), ili nespremnost na emotivno razotkrivanje. Te empirijski potvrđene činjenice, po mom mišljenju, rezultat su skućenih uslova individualizacije, nemogućnosti podmirenja ključnih životnih ciljeva (stan, zaposlenje, karijera), iz čega proističe prilično izražena instrumentalizacija odnosa (partnerstva), tj podređivanje odnosa socijalnim i ličnim potrebama i strategijama za: odvajanjem od porodice porekla, popravljanjem kvaliteta života (u sferi stanovanja, materijalnog standarda), socijalnog uspona i sl. Ideja o stabilnom (dugotrajnom) partnerstvu povezana je sa roditeljstvom, tako da roditeljstvo perzistira kao težište porodice, obzirom da nijedan od partnera ne razmišlja o životu bez dece kao životnom stilu (voljni sterilitet).

⁴ Slične razlike u timingu i redosledu ključnih događaja uočene su i u drugim empirijskim istraživanjima (Milić, 1992). Izgleda da žene, posebno visokoobrazovane više "žure kroz život", nalazeći se u stalnom sendviču između planiranja porodice (rađanja prvog i dece višeg reda) i profesionalnih aspiracija,

Kada je reč o kvalitetu svakodnevnog života pojedinca i para (stanovanje i materijalni standard), primećuje se s jedne strane, veliko nezadovoljstvo ispitanika, kao i razočarenje zbog sporosti promena društvenog i političkog sistema na drugoj strani, što, po njihovom uverenju doprinosi odlaganju stvaranja pretpostavki za dostojanstveni, građanski način života. Neverica u to da će institucije i mehanizmi države blagostanja uskoro profunkcionisati toliko je velika da, imajući u vidu svoj sadašnji uzrast i promišljanje o budućnosti, ovi mladi ljudi sva svoja očekivanja svode na lično zalaganje i materijalna i druga davanja od porodice porekla. Prisilni privatizam koji ih, prema tome, zadržava u uski krug porodice i srodničkih mreža, duboko je neprimeren kulturnom ukusu i potrošnji generacija rođenim između 1965-75. godine, u doba najvećeg prosperiteta prethodnog društvenog sistema (komandno planskog). Taj beg u okrilje privatnosti (Milić, 1994, 1995) u protivrečnosti je i sa socijalnim habitusom razvijene srednje klase, u kome se odrasli, a ogleda se i u aktuelnom načinu provođenja slobodnog vremena (manji broj izlazaka u bioskope, pozorišta, na koncerte kvalitetne muzike, restorane, rekreativne centre, te sužavanje socijalnih kontakata i svođenje dokolice na kućne posete i druženja u uskom krugu prijatelja i kolega).

Kada razmišljaju o planovima za porodicu, gotovo da niko ne računa na socijalne mere podrške (populacionu politiku), što ukazuje na svest da država u sadašnjem trenutku, neće biti u stanju da u kontinuitetu "kupi decu po njihovoj realnoj ceni" (Glass, 1940), čime bi se snizili troškovi roditeljstva i detinjstva, te podigao njihov kvalitet i kvantitet. Ispitanici navode da su dečji dodaci neprimereno niski, da su pravo na davanja isuviše sužena, te da se ubuduće može očekivati uskraćivanje ili ograničavanje i drugih prava (kao što je porodijsko odsustvo). Iako je reč o zajednicama koje ne poseduju dve bitne dimenzije odnosa: domaćinstvo i roditeljstvo, kroz praksu povremenog zajedničkog života (bilo kod jednog od partnera ili na putovanjima) čini se da je prevladana podvojenost i komplementarnost muško-ženskih poslova, koja je u značajnoj meri oblikovala rodne odnose prethodnih generacija (poslovi kao što su nabavka namirnica, kuvanje, pranje sudova, čišćenje i dr). Domaći rad postaje sve više polno neutralan, što znači da se povećava participacija muškaraca, no o tome će biti više reči kod drugog tipa konsenzualnih zajednica.

7.1.1. Osnovne demografske i socijalne osobine slučajeva "LAT zajednica"

U pogledu "lične karte" izabrala sam sledeće bitne odrednice pojedinca i para: pol, starost, bračni status i društvenu klasu (sloj). Poslednje obeležje sam operacionalizovala preko pozivnog obrazovanja (za studentsku omladinu), a kod zaposlenih, pored školske spreme, zanimanje (radno mesto) i sektor svojine preduzeća (firme).

Iako su generacijski bliski, između parova je primećena značajna raznolikost u osnovnim odlikama socio-ekonomskog statusa, što je karakteristično za periode društvene transformacije, praćene povećanjem društvenih nejednakosti (Mrkšić, 1994). Na drugoj strani među partnerima se primećuje konvergencija socijalnih statusa (obrazovnih, ekonomskih osobina, porekla) što se može smatrati temeljem buduće, očekivane bračne homogenosti, veoma izražene kod pripadnika visokoobrazovane elite. To se vidi iz lepeze tipičnih slučajeva⁵:

-devojka, 29 godina, neudata, apsolutno psihologije, partner, 26 godina, apsolutno ekonomije⁶ (veza traje 2 godine);

-devojka, 26 godina, neudata, apsolutno arhitekture, partner, 26 godina, apsolutno arhitekture (veza od 2,5 godine);

⁵ Prikazani slučajevi su izabrani kao predstavnici različitih varijanti LAT tipa zajednica, tako da u interpretaciji rezultata nisu prikazani svi intervjuisani parovi.

⁶ Važno je naglasiti da su birani slučajevi apsolutno koji su pred diplomiranjem (uzeli su diplomsku temu ili rad, polažu poslednje ispite, završavaju diplomatske i sl.). Neki su u toku mog istraživanja i diplomirali.

-devojka, 27 godina, neudata, grafički dizajner (diplomirala na Fakultetu primenjenih umetnosti), zaposlena u privatnoj reklamnoj agenciji, partner, 23 godine, neoženjen, apsolutent Muzičke Akademije (veza od 5 godina);

-žena, 29,5 godina, razvedena, profesor jezika i književnosti, asistent Univerziteta, partner, 26,5 godina, neoženjen, inženjer elektrotehnike, zaposlen kao inženjer informatičar u stranoj kompaniji (za internet softvere); (veza od 1 godine).

Iz tipičnih slučajeva ispitivanih LAT zajednica, evidentno je da su žene nešto starije od svojih partnera, što će poslužiti kao jedan od argumenata kojim se interpretira njihova "rukovodeća" uloga u partnerstvu.

7.1.2. Glavne dimenzije konsenzualnih zajednica LAT forme

Budući da ove zajednice ne poseduju zajedničko domaćinstvo (parovi ne stanuju zajedno), pa samim tim nemaju ni zajedničke svojine ni budžet, može se reći da je osnovna dimenzija partnerstva – **polno rodni sistem** - tek u formiranju. Obzirom da se polno rodni sistem kao kompleks zajedničkog muško-ženskog stila života izgrađuje postepeno udruživanjem resursa, humanog kapitala svakoga od aktera, kao i individualnih i grupnih životnih strategija, koji se praktikuju u dužem zajedničkom životu para (partneri proces), to sam ovde posmatrala odvojeno socio-ekonomski status (prilike) svakog od partnera kao pretpostavke mogućeg, budućeg (združenog) sistema.

7.1.2.1. Polno rodni sistem

Feministička perspektiva (Morgan, 1985) je ukazala da je savremeni brak ključna institucija u konstruisanju stvarnosti polno rodni nejednakosti u društvu. Brak je ojačan masovnom i veoma uverljivom ideologijom koja oblikuje muško ženke odnose, prirodu romantične ljubavi, lično i seksualno zadovoljstvo. Time se ukazuje na nejednakost muža i žene, pa samim tim i na različitost muževljevog i ženinog pogleda na brak. Dakako, osu diferenciranja njihovih različitih položaja i životnih perspektiva čini pol tj rod. Nejednakost se može dekomponovati u 3 dimenzije: 1) legalnoj (fiskalnoj), 2) ekonomskoj, i 3) interpersonalnoj. U skladu sa navedenim teorijskim postavkama, polno rodni sistem sam ispitivala preko: stambenog i materijalnog porekla i standarda kao i autoriteta (izvora moći u donošenju ključnih odluka u vezi).

7.1.2.1.1. Stambena situacija

U ovom pogledu razlikuje se tri tipa: parovi koji žive sa roditeljima, oni koji žive sami u vlastitom stanu i parovi koji su sebi omogućili zasebno stanovanje kao "podstanari". Mali broj slučajeva odvajanja od porodice porekla svakako da je posledica nemogućnosti iznajmljivanja stana u privatnom sektoru, kao i usporene transmisije društvenog bogatstva od starih ka mlađim generacijama⁷. Sledeće su varijante stambenog statusa izražene u uzorku LAT zajednica:

- Devojka živi na opštini Novi Beograd, **u nepotpunoj porodici**, sa majkom u jednosobnom stanu (36m²). Stan je **majčino vlasništvo**. Roditelji su joj rastavljeni, otac živi sam. Njen mladić živi takođe na Novom Beogradu u dvoiposobnom stanu (70m²) **u proširenoj, trogeneracijskoj porodici** (sa roditeljima i babom). Stan je **majčino vlasništvo**. Baba ima stan u Loznici koji će on naslediti (post mortem).

⁷ Istraživanje prošlosti porodičnog života u Srbiji pokazuju da je se nasleđivanje porodične svojine odvijalo po patrijarhalnom, agnatskom principu, obično po testamentalnoj praksi "post mortem" (Bobić, 2001).

- Devojka živi na opštini Stari Grad (najuži centar grada), **sama**, u trosobnom stanu (75m²), **stan je njeno vlasništvo**⁸. Njen partner živi na Starom Gradu, u proširenoj porodici, sa roditeljima, sestrom i babom, u petosobnom stanu (120m²).

- Devojka živi na opštini Stari Grad (najuži centar grada), kao **podstanar** u dvosobnom stanu (80m²) sa drugaricom. Njen mladić živi na opštini Savski Venac, takođe kao **podstanar**, u jednosobnom stanu sa kolegom sa studija (45m²)

- Devojka živi na opštini Čukarica, **u nepotpunoj porodici**, sa majkom. Stan je dvosoban (60m²), u majčinom vlasništvu. Mladić živi na opštini Rakovica u trosobnom stanu, **u nepotpunoj porodici, sa starijom sestrom** (sib), (90m²). Stan je u **porodičnom vlasništvu** njegove sestre i njega (nasleđe nakon smrti roditelja).

- Devojka živi na opštini Novi Beograd, **u nepotpunoj porodici**, sa majkom. Stan je dvoiposoban (60m²), vlasništvo je u sporu. Njen mladić živi na Savskom Vencu **u nuklearnoj porodici** (sa roditeljima i bratom) u četvorosobnom stanu (120m²). Stan je vlasništvo roditelja.

Kao što se može videti, u pogledu mogućnosti zasebnog stanovanja, kao bitnog elementa kvaliteta života, intervjuisani partneri su u veoma nepovoljnom položaju. Oni su vezani za stariju generaciju (roditelje i praroditelje) što je u suprotnosti sa modernističkim vrednostima samoostvarenja i ličnog postignuća za koje se većina zalaže. Uzrast kome pripadaju (od 23-30 godina), na jednoj strani, kao i aktuelni period veoma usporene ekonomske transformacije (izgradnje tržišne privrede), kao i transformacije u oblasti stanovanja (mogućnost kreditiranja gradnje stanova za mlade stručnjake, kupovine na tržištu i sl), na drugoj, ukazuju da će u njihovom životnom toku prevladati tzv skraćeni model formiranja porodice: u brakove će stupiti bilo neposredno iz roditeljskog doma ili uz njihovu podršku, bez faze samostalnog življenja. Tome će očigledno prethoditi oklevanje, tj odlaganje porodične karijere. U pojedinim slučajevima zabeležila sam i pravu dramatičnost: devojku (27 godina) koja se bila odvojila od roditelja i počela da živi sa babom, iz stana je izbacio otac (i bukvalno fizički usred noći), da bi on otpočeo novi život, sa drugom ženom.

7.1.2.1.2. Svojina

Sasvim u skladu sa činjenicom da većina mladih nema sopstveno domaćinstvo, to ne poseduje ni zasebnu svojinu. Koristi se imovina roditelja, koja je stečena u prethodnim periodima društvenog razvitka, pre raspada države i privrede (stan, auto, vikendica). Samo jedna ispitanica poseduje auto (apsolventkinja, 26 godina), koji, međutim, ne vozi jer joj je to sada preveliki izdatak. Gotovo svi ispitanici poseduju kompjuter kao (jedinu) ličnu svojinu. Primena kompjutera sve se više nameće kao sine qua non moderne civilizacije globalizujućih tendencija (elektronska pošta, internet), što su mlađe generacije prve prihvatile i usvojile (nabavkom i u sopstvenoj režiji).

7.1.2.1.3. Prihodi

U ovoj poddimenziji ispitanici su se polarizovali na one koji imaju stalne izvore primanja (zaposleni) i one koji ih nemaju. Kod studenata je još uvek veoma prisutno oslanjanje na novčana davanja (džeparac) od strane roditelja. Ipak, kod ove populacije može se primetiti začetak prakse samoizdržavanja, koja se izražava kroz povremeni rad "na parče".

Mladi, zaposleni u stranim kompanijama, koji primaju visoke nadoknade za svoju radnu aktivnost, takođe prihvataju povremene honorarne poslove, što čini se, nije samo posledica potrebe za dopunskom zaradom, već predstavlja i vrstu osiguranja od rizika (gubitka aktuelnog posla, povlačenja firme sa tržišta i povećanih ličnih aspiracija). U tom smislu zapažena je paleta osnovnih i dopunskih poslova (prihoda). Radi lakše interpretacije rezultata, ispitanike ćemo podeliti na dve kategorije: **studente i zaposlene stručnjake.**

⁸ Dobila ga je sticajem porodičnih prilika, nakon rastave roditelja i deobe porodične imovine. Tada su roditelji stambeno obezbedili i njenu stariju sestru.

Studenti:

- mladić, koga izdržavaju roditelji (osrednjeg materijalnog stanja), povremeno svira sa svojim bendom, po kafićima;
- mladić, izdržavaju ga (dobrostojeći) roditelji, a on povremeno (honorarno) radi crteže za mlađe kolege ("lenje studente") ili kao projektant u biroima;
- devojka, živi od (male) majčine penzije, povremeno radi u kafićima kao kelnerica, a pošto je nedavno otuđen deo porodične nepokretnosti (komad zemlje u unutrašnjosti), ona se koncentrisala da dovrši studije (11 puta je prekidala studije jer je morala da izdržava sebe i majku)
- devojka, živi od (osrednje) majčine penzije, stalno radi kozmetičke usluge u svom stanu, a povremeno piše scenarija za reklamne agencije.
- mladić živi od džeparca koji dobija od (dobrostojećih) roditelja, povremeno radi na popravkama i restauraciji muzičkih instrumenata u očevom muzičkom ateljeu;

Zaposleni

- devojka, grafički dizajner, stalno zaposlena u privatnoj reklamnoj agenciji, radi povremeno honorarno (za pozorišta i dizajn bilbordova).
- devojka, asistent na fakultetu, radi povremeno na parče, kao prevodilac (za međunarodne organizacije), koristi strane stipendije: "Raspadam se od posla da bih mogla da podmirim sve svoje potrebe (iznajmljivanje stana, odeća, obuća, kozmetičke usluge, izlasci).
- mladić, inženjer informatičar, zaposlen u stranoj kompaniji, povremeno radi honorarno (internet softvere).

7.1.2.1.4. Autoritet

Obzirom da je reč o složenoj dimenziji prakse svakodnevnog života u paru, to će o njoj biti više reči kod interpretacije rezultata kohabitacija u poglavlju 9. Ovde će biti date samo neke osnovne teorijske napomene, bitne za analizu zajednica po tipu LAT-a. Autoritet u paru (braku) analizirala sam preko moći u procesu donošenja odluka, koja može biti utemeljena na 1) resursima kojima raspolaže partner, s tim da ukoliko su ti resursi socijalno i funkcionalno važniji, to će osoba imati odlučniju ulogu u donošenju odluka (Milić, 2001:201); 2) preovlađujuće i prihvaćene ideologije muško ženskih odnosa u javnoj i privatnoj sferi; 3) posebnih osobina konkretnih ličnosti.

U slučaju LAT zajednica uočene su tri bitne empirijske činjenice: prva, među partnerima postoji konsenzus u proceni ko odlučuje; druga, da osobine ličnosti (ženskog) partnera (dominatnost ili sklonost pregovaranju) imaju nešto izraženiji uticaj kod procesa donošenja odluka; i treća, sadržaj odluka se odnosi na način provođenja slobodnog vremena, koncepciju godišnjih odmora, sferu društvenih kontakata, kao i kulturnog ukusa i potrošnje. Opšti je zaključak da u većem broju slučajeva dominira matrijarhalni autoritet, što je verovatno u vezi sa većom starošću (zrelošću) žena iz uzorka. Treba, međutim, imati na umu da se radi o labavim unijama, te da partneri ne participiraju u značajnim sferama (dimenzijama) svakodnevnog života: domaćinstvu i roditeljstvu.

Tokom intervju sa parovima zabeležila sam sledeće različite varijante autoriteta:

1) "ad hoc se odlučuje", naime, veza je do te mere nesigurna da nijedan od partnera ne zna da definiše na koji način se dogovaraju: oko toga gde će i s kim će izaći, kako će provesti večer. "Dešava se da se dogovorimo da idemo u bioskop, pa da mi on pred polazak javi da je odlučio da ide kod drugara da gleda fudbal..."

2) demokratski model

"Dogovaramo se oko našeg slobodnog vremena zajednički, a sve ključne odluke donose moji i njeni roditelji"

"Zajednički, oko svega se dogovaramo, okupili smo njene i moje drugove, to su sada naši prijatelji. Ona ima nešto širi krug prijatelja..."

3) matrijarhalni model, sa podvarijantom matrijarhalno rezigniranog:

"Ona je ta koja je dominantna" (zato što radi i zato što je starija);

"On je vrlo pasivan, tako da ja (partnerka, prim. MB.) planiram izlaske, uglavnom se družimo sa njegovim drugovima, ima ih oko 10...";

Iako potvrđuju ženski autoritet u vezi, muškarci to čine nerado, verovatno zbog još uvek preovlađujuće ideologije o muškoj kontroli i dominaciji nad ženama (patrijarhat). Međutim, činjenica da žene preuzimaju odgovornost za život u paru svedoči o promeni sadržaja njihove tradicionalne (submisivne) uloge, karakterističnoj za kreativnu inteligenciju (Blagojević, 1991), ali i o ženskoj strategiji moći koja se praktikuje u privatnoj sferi (posebno unutar neformalnih mreža) čime se, zapravo, ojačava podela na javnu vlast (muškarca) i privatnu vlast (žena), (Milić, 1994, Blagojević, 1997).

7.1.2.1.5. Društveni status veze

Kao što je već spomenuto, ove veze su društveno široko prihvaćene od strane roditelja, prijatelja i šire okoline kao neobavezni mladalački eksperimenti. Predbračna ljubavna praksa koja podrazumeva slobodno stupanje u seksualne odnose i menjanje partnera, bez straha od posledica po buduću bračnu karijeru (neveste), (Erich, 1971) intenzivira se od vremena kada se odustalo od ugovaranja brakova sa strane roditelja i srodnika.

Čini se, međutim, da su savremeni parovi skloniji uverenju da nakon faze zabavljanja ("udvaranja") treba neko vreme živeti zajedno (uvod u mogući brak), što je u funkciji procesa odlučivanja, tj odmeravanja bračnog kapitala, odnosno **procene lične i partnerske sposobnosti i spremnosti za dugotrajniji odnos.**

Zabavljanje mladih, bez obzira na formu i faze kroz koje prolazi u moderno doba, poseduje bar dve bitne funkcije (Milić, 2001). S jedne strane to je autonomna vršnjačka aktivnost u cilju odvajanja od roditelja i početka samostalnog života. Na drugoj strani, ima autora koji iza spontanosti, uočavaju "striktno kontrolisanu aktivnost od strane starijih u kojoj se izbor budućeg partnera ("mate selection") usmerava prema pravilima socijalne stratifikacije" (Milić, 2001:120). U tom smislu, jedna kritička analiza savremenog braka iza tzv. romantičnog kompleksa (ljubavi) kao središnjeg principa braka, ukazuje na surovu tržišnu utakmicu po principu cost-benefit, ili "ko će više dobiti, a manje uložiti", u kojoj, po pravilu, gubi slabija strana, naročito one devojke koje su prijemčive na ideologiju bračne ljubavi (ibidem).

Moji ispitanici se razlikuju na one koji se **zalažu za praksu kohabitacije** (u zajedničkom domaćinstvu) pre venčanja i druge **koji su protiv:**

- Vrlo je to dobra ideja i ona i ja uskoro počinjemo da živimo zajedno sami u njenom novom stanu;

- Mislim da treba živeti zajedno neko vreme pre braka... Moja sestra je tek u vanbračnoj zajednici otkrila neke stvari koje joj se uopšte nisu dopale kod partnera, pa su se posle razišli. Mislim da i naša sredina sve više to prihvata. U mojoj porodici je puno mladih tako živelo, pa su se stariji prvo bunili, a onda su to prihvatili. To je dobar uvod u brak...

- Nemam ništa protiv ali do momenta kada treba da se rodi dete. Tad treba da bude brak, da mi se dete rodi u braku

- Nemam ništa protiv, razmišljamo da počnemo da živimo zajedno, volela bih da se udam za njega, ali još se uzajamno ispitujemo, proveravamo...

Drugi, koji su protiv kohabitacija kao faze koja treba da sledi nakon LAT forme, daju sledeće racionalizacije:

- Nisam pristalica vanbračnih zajednica i pored svih mučnih sudskih sporova kojima smo moji otac, majka i ja sada izloženi (roditelji se razvode posle 30 godina braka). Razlozi su: radi sigurnosti dece, radi vezivanja ljudi, mislim da je kohabitacija više prinudna varijanta nego realan izbor... Papir o braku ne garantuje život, ali..."

- Ne mislim da su podaci o porastu vanbračnih rađanja dokaz širenja kohabitacija bez venčanja, ne mislim da je to nužna faza predbračnog života...nas dvoje se volimo i venčaćemo se kad diplomiramo.

Podsetimo se da su istraživanja, sprovedena u SAD pokazala da prethodna kohabitacija sa partnerom ne predstavlja osiguranje od rizika razvoda braka, te da u tom pogledu nema značajnije statističke razlike među parovima koji jesu i onih koji nisu živeli neko vreme zajedno, nevenčano (Sussman and Steinmetz, 1987). Slično mišljenje zastupaju i psihijatri, bračno porodični terapeuti, tvrdeći da se nakon venčanja, sadržaj odnosa u potpunosti menja, uz značajan upliv bliskih srodnika (pre svih roditelja)⁹. Po mom mišljenju, navedeni zaključak je argument u prilog strukturne uslovljenosti partnerstva i njegove socijalne konstrukcije (a ne samo emotivne, seksualne, psihološke).

7.1.3. Roditeljstvo

Imajući u vidu da partneri koji žive u LAT formi partnerstva, nemaju dece, to se ispitivanje ove dimenzije kod njih ograničilo samo na stavove o: timingu rađanja, norme o broju dece, standarde u podizanju dece ("cena roditeljstva") i vaspitne strategije (implicitne pedagogije).

Zajednička karakteristika LAT parova jeste odlaganje odluke o formiranju porodice "dok se ne ispune odgovarajući preduslovi". To izraženo u vremenu znači - do navršetka 30te godine života, što je, kada je reč o mlađim ispitanicima (20-29 godina) jedan od opštih nalaza celokupne studije višestrukih slučajeva kohabitacije. Relativno precizno određivanje odlaganja početka rađanja do 30 te godine, naročito je izraženo kod žena, što se može protumačiti svešću o svom "biološkom časovniku", odnosno poimanjem da dugo odlaganje trudnoće nosi sobom rizik od stečenog steriliteta. Medicinska dostignuća na tom planu, kao što su veštačka oplodnja i drugo, ne predstavljaju alternativna rešenja za intervjuisane žene, što je svakako posledica još uvek prisutnog otpora sredine, ali i nemirenja sa sopstvenom nesavršenošću (nemogućnošću prirodnog začeća), kao i ograničene dostupnosti ovih metoda širokim krugovima populacije.

7.1.3.1. Preduslovi roditeljstva

Pojedinci i parovi planiraju i svoj i život svoje buduće dece, pa je sasvim prirodno da se pre ključne životne odluke o rađanju, moraju obezbediti odgovarajući strateški resursi i formirati strategije za održavanje i popravljavanje odgovarajućeg kvaliteta života. U tom pogledu, muškarci su dodatno opterećeni još uvek prisutnom, opštom obavezom služenja vojnog roka. U celini uzev, pojedinci i parovi međusobno se razlikuju počev od realnih šansi za socijalni uspon, mogućnosti snalaženja u pogledu rešavanja stana i materijalnog obezbeđenja ("coping strategies"), razmišljanja o internacionalnim migracijama, pa do osećanja (ne) zadovoljstva sadašnjom vezom:

"Moram da izgradim karijeru, da odlučim da li ću ili neću otići u inostranstvo, da procenim partnerku i stabilnost veze... Sve se to mora završiti pre rađanja deteta".

"Prvo da magistriram, pa zatim da se stvore neki preduslovi (materijalni i stambeni) pre nego što se počne sa rađanjem"¹⁰.

"Prvo posle fakulteta da vidim šta ću da radim, možda i malo da odem do inostranstva dok je on u vojsci, pa tek posle da razmislim... Ne bih da rađam decu dok ne

⁹ U intervjuu listu "Bazar" (Politikin list za ženu i porodicu) od 29 marta 2002, neuropsihijatar i psihoterapeut za brak i porodicu, Radmila Mićović tvrdi "Kad žive u vanbračnoj zajednici (kohabitaciji, prim. M.B.) ljudi su potpuno izvan svojih porodičnih sistema, a kada stupe u brak porodice se uključuju u njihovu vezu...U braku dvoje ljudi su reprezentatnti svojih porodičnih sistema koji su se udružili da naprave novi bračno-porodični sistem".

¹⁰ Slično je i Anđelka Milić ustanovila da žene zaposlene u firmama koje se bave istraživanjima u oblasti informatike i robotike, rađaju decu u "sendviču između magistriranja i doktoriranja", (Milić, 1992).

steknem neko radno iskustvo i materijalni fond (uštedu), tako da dok imam bebu ne razmišljam o tome kako ću da kupim flašicu, mleko, odeću i obuću bar 1 godinu".

Poslednji odgovor vrlo razuđeno opisuje različite aspekte samoobezbeđenja (i detetovog) što je racionalan odgovor na raznovrsne rizike iz okruženja: nezaposlenost (delovanje tržišnih mehanizama u ekonomiji), nedostatak kapitala, neophodnog za prostu reprodukciju. U prošlosti sadašnjih razvijenih evropskih država mladi ljudi u gradovima nisu stupali u brakove sve dok ne akumuliraju izvesnu količinu materijalnih dobara, tzv "conjugal fund", o čemu svedoče tekstovi iz istorijske demografije i sociologije porodice (Bobić, 1995).

7.1.3.2. Kvantitet dece (norma o broju)

Poznato je da je u jugoslovenskoj praksi porodičnog života dugo perzistirala opšta norma od dvoje dece, poželjno različitog pola (Avramov, 1993, Milić, 1994, Blagojević, 1997). Model dvoje dece nastao je kao rezultat prve faze procesa modernizacije (industrijalizacija i urbanizacija), koju je pratila tranzicija fertiliteta sa višeg na niži red rađanja. Tokom poslednje decenije XX veka, u Srbiji je, pod aktivnim delovanjem istaknutih naučnih i kulturnih institucija i dela intelektualne elite, stvorena određena populaciona klima, bazirana na empirijskim činjenicama o dualnom tipu reprodukcije, gde na jednoj strani stanovništvo centralne Srbije i Vojvodine ima nizak a stanovništvo Kosova i Metohije (pretežno albanske narodnosti) visok natalitet, što implicira projekcije o ugroženosti Srba i nealbanskog življa, te potrebi za podizanjem nivoa njihovog fertiliteta (norma od troje i više dece). Tu, po mom mišljenju leži jedan od osnovnih razloga što se na pitanje "Koliki je, po Vama, idealni broj dece u porodici?", gotovo svi intervjuisani u celokupnom uzorku višestruke studije slučaja izjašnjavaju za troje, pa i više dece. To ne znači negaciju postojanja i drugih motiva u korenu želje za detetom, kao što su altruistički, narcistički, fatalistički (Blagojević, 1997).

U prilog tome da je idealna norma više proizvod introjekcije nego intrinzičkih potreba individue, svedoči i njihova realna procena da će, uprkos idealu, sebi moći "da priušte" samo jedno dete. U skladu s tim, poslednji popis stanovništva koji je realizovan 1991 zabeležio je gotovo podjednaki udeo formi sa jednim i dvoje dece u porodičnoj strukturi većinskog, urbanog stanovništva Srbije i Jugoslavije (Radovanović, 1995). Sledeći su tipični odgovori naših ispitanika:

"Idealno bi bilo **troje**, važno je da bude više od jednog, jer poznajem neke jedince i mislim da su sebični, ako ne budem mogao troje (zbog materijalnih razloga), onda bar **dvoje**".

"Želim **više od jednog deteta**, ne dvoje, zbog problema u dijadnim relacijama, najbolje je imati troje, što ne znači da ću ih ja imati".

"Idealno 3, realno samo 1" (apsolvent arhitekture, 26 godina, potiče iz dobrostojeće porodice, zabavlja se sa devojkom sličnog socijalnog porekla, oboje stanuju u velikim stanovima u centru grada)

"Bar jedno dete, a bilo bi dobro dvoje".

"Dvoje i više, ali zavisno od mogućnosti koje mogu da obezbedim...Realno dvoje, samo više od jednog, jer ne valja da si sam, znam puno jedinaca i ne bih želeo da imam samo jedno"

"Ne znam ... negde oko 2-3 dece"

"Idealno od troje do petoro dece, bojim se da je realno da ću imati samo jedno"

Kao što se vidi, kao posledica odlaganja rađanja sa jedne i usvajanja preovlađujuće pronatalitetne populacione klime tokom poslednje decenije XX veka (period državne ideologije nacionalizma, gde se pod nacijom podrazumevala zajednica krvi i tla, Gredelj, 1999), s druge strane, uočava se znatan raskorak između socijalnih pritisaka (troje dece) i realnih mogućnosti (jedno dete), ali i opstajanje kolektivne, neindividualizovane norme dvoje dece, iz prethodnog perioda socijalističkog društvenog razvitka.

(Muški) pol budućeg deteta nije više izričita preferencija, što je svakako posledica realnog opadanja agnatskog principa patrilinearnosti. Za savremene populacije

karakteristična je tzv neegzistencijalna osnova vrednosti potomstva, što je, takođe, bitan faktor niskih reproduktivnih normi (Rašević, 1999). Psihološke potrebe koje leže u korenu roditeljstva, kao što su življenje kroz decu, briga o mladm i nejakom, ispunjenje svrshe i smisla života, rast i razvoj ličnosti (roditelja) kroz odnos sa drugim (detetom i bračnim partnerom), razmena emocija (ljubavi), aktivnosti (druženja, igre, staranja, pomoći i podrške), izgleda da se najbolje mogu postići uz manji broj dece. Stručnjaci smatraju da se roditeljske potrebe u potpunosti ostvaruju rađanjem samo jednog deteta, a da je u korenu odluke o proširenju porodice briga o detetovoj potrebi da ima braću i sestre ("sibling set"), da ne bude samo, tako da se iza čisto numeričkog podatka mogu kriti finija saznanja u kojoj je meri pojedinac "ka sebi centriran".

7.1.3.3. Kvalitet dece

Prilikom istraživanja determinističke osnove niskog fertiliteta savremenih postindustrijskih populacija, autori su istakli značaj tzv ekonomske i psihološke cene roditeljstva (Bulatao, 1984, Petrović, 1994, Rašević, 1999) odnosno visoko postavljenih aspiracija u pogledu hranjenja, oblačenja i školovanja deteta, pa se roditeljstvo pojavljuje kao veliki potrošač vremena, novca, energije, emocija, a u kvalitetnom podmirivanju detetovih potreba, osim materijalnih, sve više raste udeo tzv oportunitetnih troškova, pre svih, majke.

U razumevanju životne situacije parova, može biti od pomoći uvođenje relevantnih pojmova (mikro) ekonomskih teorija fertiliteta. U tom smislu, u prethodnom poglavlju već je spomenuta Easterlinova teorija ličnih preferencija. U savremenim društvenim naukama primetna je prevlast ekonomizma, što se ogleda i u ekonomskoj teoriji porodice Gary Beckera (Becker, 1991). U njoj je tumačenje odluke u domenu fertiliteta samo jedno u nizu odluka, kao što su: da li će pojedinac uopšte stupiti u brak, kog će partnera izabrati, o karakteru braka i sl (Mijatović, 2000). Idealan broj dece ili ponudu dece čini onaj broj dece koji bi roditelji imali kada ne bi ograničavali rađanje. Broj dece koji bi roditelji želeli u uslovima besplatne (ili niske cene) kontracepcije je tražnja za decom (realna norma). U državama razvijene tržišne ekonomije, tražnja za decom uvek je niža od ponude (idealnog broja), a troškovi regulacije fertiliteta su zanemarljivi (subjektivni i finansijski). Time tražnja za detetom na niskofertilitetnim područjima postaje osnovna determinanta rađanja.

Mikroekonomska teorija porodice polazi od dve pretpostavke (Mijatović, 2000): o racionalnosti i maksimizaciji korisnosti. Prvi princip tvrdi da se pojedinac u svom svakodnevnom životu rukovodi izborom povoljnih opcija, a drugi da on istovremeno rangira različite mogućnosti (aleternative) i bira onu koja mu donosi najveću korisnost, a da pri tome koristi svoja znanja i sposobnosti. Pri tome ciljevi kojima čovek ili žena teže mogu biti veoma raznovrsni: počev od materijalnih dobara, do altruističkih, uključujući i gajenje dece. U Beckerovoj ekonomskoj teoriji fertiliteta, dete se tretira kao trajno potrošno dobro, što znači da se prilikom odlučivanja o rađanju, roditelji rukovode istom logikom kao i kod kupovine drugih dobara, procenjujući dobiti i ulaganja, uz ograničenja dohodaka i cena. Deca donose velika zadovoljstva, ali su i veliki potrošači ograničenih resursa roditelja i domaćinstva. Za razliku od drugih, trajnih potrošnih dobara, ona se ne mogu iznajmiti, razmenjivati na tržištu, niti prodati u vreme finansijskih problema bračnog para. U cenu deteta ulazi vrednost brojnih dobara i različitih usluga neophodnih za podizanje (odrastanje) deteta. U snižavanju ekonomske vrednosti deteta država ima svoj aktivan udeo, u vidu: subvencija (učesćem u ceni ustanova za smeštaj dece, dečji dodatak, besplatno školovanje i zdravstvena zaštita), poreske politike (oslobađanjem poreza na promet proizvoda namenjenih deci, olakšice kod plaćanja poreza roditeljima sa decom) i sl. Ukoliko porastu troškovi dece, što može uslediti i zbog smanjenja participacije države u troškovima roditeljstva, neminovno opada i tražnja za decom¹¹.

¹¹ Ekonomisti razlikuju tzv inferiorna i normalna dobra, Inferiorna su ona dobra čija potrošnja opada sa rastom dohotka (recimo hleb), a normalna ona čija se potrošnja uvećava sa rastom primanja (Mijatović, 2000). U toj podeli deca čine "normalna dobra".

Uporedo sa porastom dohotka roditelja povećava se cena dece. U prilog ove teze, Gary Becker navodi dva argumenta, koja su oba uključena u moj intervju: jedno je distinkcija broja i kvaliteta deteta (standarda u podizanju deteta), a drugo uvođenje tzv oportunitetnih troškova dece. U meri u kojoj su roditelju u višoj dohodovnoj grupi, u toj meri oni se zalažu za sve više standarde u socijalizaciji dece: od ishrane, obrazovanja do slobodnog vremena (putovanja, godišnji odmori i sl). U tom smislu, sagovornicima sam postavila potpitanje o poželjnom obrazovnom stepenu i profesiji deteta, polazeći od pretpostavke da će ulaganje u humani kapital (obrazovanje dece) biti sine qua non bržeg ekonomskog razvoja. Nije potrebna naročita logika da se zaključi da je niski fertilitet uzrokovan povećanjem aspiracija u pogledu kvaliteta budućeg potomstva, što se može ostvariti samo sa manjim brojem dece.

Drugi razlog porasta cene deteta sa porastom dohotka roditelja (viši društveni slojevi) jeste povećanje oportunitetnih troškova, posebno majke. To podrazumeva da su u cenu deteta uračunate ne samo robe i usluge koje imaju svoju tržišnu vrednost, već i vreme koje žena troši u brizi i nezi oko dece, a koje ima svoju ekonomsku vrednost. "Oportunitetni trošak je, znači, propuštena mogućnost majke da stvori vrednost u alternativnoj aktivnosti" (Mijatović, 2000:68)¹²

Po mišljenju Gary Beckera, upravo ova dva efekta, koja se ispoljavaju sa tranzicijom fertiliteta, tj supstitucija kvantiteta dece njihovim kvalitetom i oportunitetni trošak majčinog vremena, proizvode dugoročni i ireverzibilnom pad fertiliteta. Dve su varijable koje mogu usporiti ili pak zaustaviti taj dugoročan, sekularni proces: država i preferencije (pojedince). Državne intervencije mogu uticati na snižavanje cene deteta: plaćeno po(roditeljsko) odsustvo, institucionalno zbrinjavanje dece zaposlenih majki, poreske olakšice, fleksibilnije radno vreme zaposlenih majki i sl. Drugo su lične preferencije. Roditeljstvo je ljudska potreba per se, "Ekonomsom terminologijom rečeno, dete je statusno dobro, koje, kao i Rolls-Royce, ima jedinstvene osobine i praktično ne može biti supstituisano nekim drugim dobrom" (Mijatović, 2000:69). Potreba za transcedencijom (produženjem vrste), za pronalaženjem smisla života i sl, koje dolaze do izražaja kroz odnos roditelji – deca sasvim se zadovoljava sa samo jednim potomkom, čime se objašnjava prevalencija opšte norme od jednog deteta.

Podsetiću da je jedan od opštih nalaza celokupne studije višestrukog slučaja odlaganje rađanja do navršetka 30 godina starosti, što je potvrđeno i u slučaju parova koji žive u LAT formi partnerstva. Kako objasniti ovaj pomak? U tom pogledu čini se da relevantan odgovor pružaju dinamički modeli ekonomskih teorija fertiliteta. Oni polaze od nekoliko ključnih determinanti koje opredeljuju timing prvog rođenja: prvo, vrednost dece za potencijalne roditelje, drugo, struktura tržišta kapitala i treće, kretanje troškova majčinog vremena u toku njene biografije (Mijatović, 2000). Obzirom da je o kvalitetu dece i oportunitetnim troškovima majčinog vremena već bilo reči, nekoliko napomena o tržištu kapitala. Polazeći od dva bitna načela u ponašanju pojedinca, racionalnosti i maksimizaciji dobiti, postojanje tržišta kapitala omogućava parovima da vrše vremenski realokaciju resursa, tj da troše više ili manje nego što je njihov aktuelni prihod. Nepostojanje takvog tržišta prisiljava pojedinca da se ograniči na onaj nivo zarade koji trenutno ostvaruje, što bitno opredeljuje njegov odnos prema različitim životnim ciljevima, uključujući i roditeljstvo.

Polazeći od pretpostavke o savršenom tržištu kapitala i postojanju oportunitetnih troškova majke (propuštenoj zaradi), dinamički model fertiliteta sugerše da je najbolje roditi dete onda kada je zarada žena najniža, tj odložiti rađanje ukoliko je njena zarada visoka jer se time umanjuju gubici tokom životnog veka. Očigledno je da ovaj model polazi od opšteg stava da je zarada pojedinca najniža u mladosti, zatim raste do maksimuma, da bi krajem života opadala.

U odsustvu tržišta kapitala, zarada muškarca dobija dominantno mesto u kalkulaciji budućih roditelja, što je slučaj sa Srbijom, kao i u drugih država u tranziciji. Ukoliko ženin

¹² Mijatović navodi slikovit primer: "Cena jedne po svemu ostalom jednake večere biće veća u porodici u kojoj žena ima veću zaradu, jer je cena njenog vremena veća, tj veća je vrednost njene propuštene tržišne zarade za vreme koje je posvetila pravljenju večere" (ibidem:68)

humani kapital ne opada tokom vremena, onda je najoptimalnije vreme rađanja momenat kada njen muž zarađuje najviše, obzirom da je marginalna korisnost novca najmanja (Mijatović, 2000). U tom kontekstu, tzv intergenezički interval (vremenski razmak između dva sukcesivna porođaja) objašnjava se kao rezultat tenzije između želje roditelja da svoju porodicu uvećaju sa još jednim detetom i ekonomskih prinuda da sačekaju dok se dohodak porodice ponovo ne uveća.

Imajući u vidu kompleks elemenata koji čine kvalitet deteta u savremenim prilikama, pokušala sam da utvrdim standarde koje mladi ljudi postavljaju u pogledu "cene deteta", od njegovog rođenja do odrastanja, a zatim i implicitne pedagogije (vaspitni stil).

Budući da su za partnere bez dece ova pitanja hipotetička, ponekad im je bilo veoma teško da se prema njima odrede, a delimično je i posledica opšte neizvesnosti i lične nesigurnosti u pogledu budućnosti.

Kada je reč o momentu rođenja i stadijumu porodice sa malim detetom, svi se zalažu za kupovinu i upotrebu industrijskih pelena (Pampers, Bony i sl), smatrajući to civilizacijskim dostignućem, koje treba da olakša svakodnevne poslove u domaćinstvu sa malim detetom.

U pogledu hranjenja bebe, insistira se na zdravoj i raznovrsnoj ishrani, onako kako predlažu eksperti (dojenje, pa zatim hrana koja treba da sadrži sve neophodne namirnice, mleko i mlečne prerađevine, meso, jaja, voće i povrće i sl.)

U pogledu oblačenja dece, mogu se uočiti dva tipa odgovora, jedni se zalažu za pozajmice od starije dece, rođaka i prijatelja, smatrajući da treba biti praktičan i ekonomičan, a drugi da dete treba da nosi firmiranu garderobu, odeću i obuću (isto važi i za roditelje) racionalizujući da je to bitno za detetov osećaj samopoštovanja i pripadnost vršnjačkoj subkulturi.

Kao ekonomski racionalnije možemo klasifikovati sledeći odgovore:

"Za dete uopšte nije bitna firmirana garderoba, patike po poslednjoj modi, sve to mu mogu obezbediti pozajmicama od polubrata, od prijatelja"

Iz sledećih odgovora se nazire postmoderna orijentacija ka potrošnji koja se racionalizuje preko dečjih potreba:

"Deca treba da dele moje mogućnosti, što znači da ništa nije unapred zacrtano, već koliko budem mogao prvo sebi, pa onda njemu. Onoliko koliko je deci potrebno da ne bi patila u sredini u kojoj se kreću"

"Dete treba da se oblači u skladu sa svojom generacijom, ono što se nosi među vršnjacima"

Poznato je da je obrazovanje značajan kanal društvene promocije, da u savremenom društvu globalizujućih tendencija ono dobija na značaju kao ekspertsko znanje, pa me posebno interesovalo koji stepen školske spremne smatraju standardom kada je reč o njihovom (budućem) detetu. Imajući u vidu duboku društvenu krizu, tj destrukciju obrazovanog sistema kroz koju su sami prošli, spore promene u obrazovnom sistemu, zastarelost nastavnih programa i tehnološki time lag u odnosu na razvijene države Zapada, zanimalo me da li smatraju da je obavezno da njihovo dete završi fakultet i da li za svoje potomstvo priželjkiju određenu profesiju.

Razmišljanja se razlikuju tako da ima onih koji dopuštaju da dete ne mora da završi fakultet (visoko obrazovanje) do onih koji smatraju da će to biti sine qua non života u modernom društvu.

"Ne mora nužno da završi fakultet. Biće puno različitih mogućnosti, pa neka izabere. Studije nisu obavezne, ni ja sama ne znam da li ću raditi kao arhitekta ili nešto drugo"

Pojedini odgovori ukazuju na razočarenje studijama, zbog blokiranja postignuća na osnovu sopstvenog rada i poštenja, što je imanentno pozivu stručnjaka:

"Na fakultetu sam naučio da nije bitan rad, ni prosek ocena, imati fakultet nije prednost" "Ne mora nužno da se završi fakultet. Dete treba da završi ono što mu odgovara i da budono što samo hoće."

"Znam puno ljudi koji su završili samo srednju školu, pa su uspešni i snalažljivi". Isti ispitanik ipak dodaje: "Fakultet jeste poželjan, jer omogućava bolje startne pozicije u društvu, tj da se rade lepi, kreativni poslovi, da si samostalan"

"Nije obavezno da završi fakultet, ali roditelji treba da mu omoguće da se školuje i da završi fakultet".

"Mislim da deca treba da završe fakultet" .

Svima je zajedničko da ne preferiraju neku unapred zamišljenu profesiju za svoje dete.

Nalaz koji ukazuje na spremnost da se prihvati silazni smer društvene pokretljivosti za decu visokoobrazovanih roditelja nije neuobičajen za doba tranzicije društvene situacije, u kome su mnoge generacije rođene posle 1958. godine doživele sudbinu "gubitnika" (Lazić, 2000). Najveće deformacije socijalne strukture dogodile su se u središnjem delu stratifikacione lestvice (unutar srednjeg sloja stručnjaka). Imajući u vidu da je u ovoj studiji reč o znatno mlađim generacijama (rođenim nakon 1970-ih), mislim da se ubuduće može očekivati povećanje šansi ka njihovom socijalnom usponu.

U pogledu slobodnog vremena (godišnjih odmora), ispitanici zastupaju stav da bi (budućoj) deci trebalo priuštiti dva putovanja tokom godine, zimovanje i letovanje, ali su svesni da je to sada teško ostvarivo.

Vaspitni stilovi (implicitna pedagogija) za koje se zalažu mladi, odraz su njihovog porodičnog habitusa, koji je generisan mestom u socijalnoj strukturi (Tomanović – Mihajlović, 1997), kao i iskustvima socijalizacije u porodici porekla. Kao odraz želje za promenom tj napredovanjem, često se pojavljuje iskaz: "Želim da ima bolje prilike od onih koje sam sam(a) imao(la)". Kvalitativna analiza takvog stava otkriva da su u njemu sadržane različite potrebe: od toga da dete odraste u potpunoj porodici (sa oba roditelja), da živi u boljim materijalnim uslovima, komfornije, do toga da bude izloženo manjim pritiscima, tj da se u socijalizaciji usvoji permissivniji stav. To se vidi iz sledećih odgovora:

"Bitno je da se čovek prethodno sastavi sam sa sobom, da imaš strpljenje, da bi što više bio sa detetom, da se što više igraš sa detetom" (apsolventkinja psihologije, 29 godina). Obzirom da je često u razgovoru navodila traumu usled ranog gubitka oca, kao i da ne bi radala dete bez muškog partnera, implicitno sam zaključila da se zalaže za život u potpunoj porodici, kao i za dobre unutarporodične odnose (razmene).

"Da ne budem strog preterano, već pre pravedan, važno je detetu uliti kućno vaspitanje. Mene su malo razmazili roditelji, tako da sam u pubertetu svašta sebi dozvoljavao... Ne bih bio isti kao oni, ali ne znam kako..."

"Vaspitni stil mojih roditelja je sasvim prihvatljiv, nisu ništa forsirali, tako da sam naučila da pratim svoju prirodu, sklonosti, potrebe, želju za kreativnošću, romantizmom i mislim da je to osnovno načelo u vaspitanju deteta. Dakle, bez prisile, spontano pratiti i puštati ga da radi ono što želi, svojim tempom"

"Da se dete ne presira, da se da veća sloboda..." Ispitanik ističe superiornog, veoma uspešnog oca kome se teško mogao suprotstaviti, pa dodaje i sledeće načelo "da se poštuje ličnost deteta i njegove potrebe, da se dete usmerava prema sopstvenoj individui, a ne prema roditeljskom egu".

"Da se otkrije šta detetu leži, da se pusti da se bavi onim što voli", (ispitanica zamera majci što je nije pustila da ostane u sportu, nego je insistirala na redovnom školovanju)

"Ne gušiti ga..., odgovarati na njegove potrebe..., alergičan sam na roditeljske uticaje: Zašto ovo radiš, zašto ono, skloni ovo, skloni ono, naročito je majka ta koja stalno opominje"

"Vaspitavati decu na sopstvenim primerima, biti tolerantan, demokratičan"

Za porodice srednje klase karakteristična je "vrednost dobre volje", tj okrenutost ka drugima, a u odnosu prema detetu, orijentacija ka ličnosti, širenjem lepeze različitih potreba, zatim socijalnih kontakata izvan užeg kruga porodice, srodnika i suseda (Tomanović –

Mihajlović, 1997), negovanje specifičnog kulturnog ukusa i potrošnje, tako da je sasvim prirodan otpor mojih ispitanika na svaku vrstu prisile, dominacije i frustracije.

7.1.4. Rad i karijera

Osnovne vrednosna orijentacije stručnjaka ili tzv modernizacijskih slojeva su povezane sa obrazovanjem, radom i postignućem, pa samim tim i jednakošću polova/rodova. Otuda su svi intervjuisani mladi ljudi izrazili potrebu da rade, što su iskazali kroz jedinstven negativan odgovor na moje potpitanje: "Kada biste u nekom trenutku doživeli da se jako obogatite, bilo nasleđem ili brakom sa bogatašem (bogatašicom) da li biste prestali da radite?". Takav događaj bi za sve ispitanike samo označio oslobođenje od egzistencijalne prisile, čime bi se ostvario ideal slobode za kreativan rad (intelektualni, umetnički, muziciranje, slikanje, dizajn i sl). Nekonzistentnost društvenog položaja stručnjaka u jugoslovenskom društvenom sistemu u tranziciji, gde posedovanje visokog obrazovanja ne pretpostavlja i viši materijalni standard, već često i obrnuto, uzrok je što mnogi mladi ljudi razmišljaju da, nakon završetka studija, odustanu od one profesionalne karijere, za koju su se faktički već opredelili:

"Nemam predrasuda, neću da radim svoj posao za 100 DM mesečno, ako u kafiću mogu da zaradim 300 DM. A opet ako odem da radim tri godine u kafiću, zaostaću u svojoj profesiji... Karijeru će moći kontinuirano da gradi samo onaj ko može da živi od svoje profesije" (apsolvent arhitekture).

Napredovanje u individualnom životnom toku, tesno je povezano sa profesionalnim usponom (karijerom), pa je rad koji čovek obavlja mera uspona u individui (Heler, 1978). Sa porastom ženskog obrazovanja i zapošljavanja, raste i aspiracija ka karijeri, što je, posledica širenja sektora usluga u savremenom kapitalizmu, ali i zasluga raznovrsnih feminističkih pokreta i organizacija usmerenih na promenu tradicionalne polne ideologije, zatim, širenja i usvajanja koncepta planiranja porodice, tako da je svaka žena u poziciji da svesno kreira svoju biografiju.

U našoj sredini, međutim, još uvek kao da preovlađuju polni stereotipi, čak i među studentskom omladinom (Milić, 1998) i ideologizovane predstave o dominaciji muške karijere, te o štetnosti ženske karijere za decu (porodicu), što važi i za duple karijere u porodici. Takvo stanje svesti posledica je blokirane tranzicije konjugalnog (bračnog) podsistema, odnosno veoma sporog preobražaja privatne sfere, ženske uloge, pa i izvesne retradicionalizacije, koja je nastupila u Jugoslaviji i drugim državama istočne i centralne Evrope, tokom poslednje decenije XX veka, povlačenjem žena sa tržišta radne snage (prinudni odmori, otkazi i sl, Milić, 1994).

Segregiranost polnih uloga ogleda se u prilično tradicionalnim stavovima mladih ispitanika u odnosu na muški i ženski dohodak, kao i mušku i žensku karijeru.

"Žena treba da radi, ma koliko da muž ima para, jer žena koja sedi kući istresa se na muškarcu. Ne zalažem se za nezavisnu žensku strategiju" (odricanje od porodice i posvećivanje pozivu, prim. M.B.) (devojka, 26 godina) (Iz ovoga razmišljanja nije jasan stav o ženskoj karijeri, kao ni o porodici sa dve karijere, što je donekle i logično, obzirom na hipotetičnost pitanja i veliku neizvesnost oko planiranja budućnosti, prim. M.B.).

"Nikad nisam bio preambiciozan, za napredovanje treba puno godina i puno, puno rada, mislim da bih ja pre žrtvovao karijeru zbog porodice. 300 DM bi me zadovoljilo u prvo vreme uz ženinu platu...Ako budem mogao da živim život niže srednje klase, kao pre 10-15 godina, ne preterano bogato. Za karijeru se zalažem, samo ako budem morao da jurim veću platu... Verujem da će moći da se napreduje ličnim radom i trudom... Duple karijere? Mislim da ne treba da postoji hijerahija, ali se mora paziti na decu". (Implicite: deca su pretežno majčina briga, prim. MB) (muškarac, 26 godina)

"Profesija mi je bitna koliko i porodica, ali primat dajem porodici. Profesija kojom ću se valjda baviti može da se kombinuje sa porodicom... Pristalica sam i ženske i duple karijere u porodici" (žena, 29 godina)

"Ženino mesto u porodici više je biološki određeno i usmereno ka deci. Nisam zagovornik dve karijere u porodici, mislim da deca ispaštaju" (muškarac, 26 godina).

Ima međutim slučajeva, gde mladi, iako su u iskustvu socijalizacije prihvatili stereotipnu tradicionalnu predstavu o ženskoj karijeri, smatraju da je egalitarniji životni stil moguće ostvariti, pomoću dogovora, pregovaranja i kompromisa:

"Moji su roditelji primer para sa dve karijere, ali je tatina bila predominantna, mamima je bila u senci tatine (mama je inače sklona potčinjavanju). Ipak, "Dupla karijera kao i rađanje dece je stvar dogovora, kompromisa, sporazumevanja, dogovaranja, objektivnih okolnosti i njihovog prevazilaženja" (muškarac, 23 godine).

"Podrazumeva se da je na muškarcu da izgradi karijeru... Muški dohodak je odlučujući za održavanje porodice, ženski dohodak je značajan za samu ženu, pre svega, nema ništa protiv ženske karijere" (čini se da je poslednji deo odgovora neiskren, odnosno da je reč o tipično polno segregiranoj ideologiji, prim. M.B.) (muškarac, 26 g)

Tegobe oko ukidanja raskoraka između egalitarnih stavova i ponašanja odražava sledeće razmišljanje:

"Muški dohodak ima istu težinu kao i ženski. Ja njemu ne pridajem centralno mesto. Ipak, činjenica je da muškarci oko mene zarađuju više od žena, muška zarada je uvek veća, u kvantitativnom smislu, ali ne i značajnija. To znači da nije njihova isključiva obaveza da izdržavaju ženu i decu" (žena, 29)

Sledeći aspekt neobično značajan za sagledavanje muškog i ženskog položaja u porodici i društvu je strategija oko usklađivanja porodice i profesije. Feministički autori ukazuju da su brak i roditeljstvo osnovni vidovi opresije nad ženama. U državama blagostanja Evropske Unije prepoznata je potreba žena za plaćenim radom izvan kuće, pa su političke elite obezbedile lepezu različitih mera i praksi: dečji i materinski dodaci, porodijsko odsustvo, fleksibilno radno vreme, razne vrste novčanih davanja i finansijskih olakšica porodici sa decom, institucije za čuvanje i zbrinjavanje dece zaposlenih roditelja. Uz to obezbeđena je i adekvatna zdravstvena zaštita majki i dece, participacija države u troškovima obrazovanja, transporta i sl. U slučaju Jugoslavije, kao i drugih država u tranziciji, došlo je do urušavanja celokupnog sistema podrške porodici i deci, usled nedopustivo velikih kašnjenja u isplati dečjih i materinskih dodataka, sužavanja mreže institucija (jaslica i obdaništa), pogoršanja zdravstvene zaštite i obrazovnog sistema i sl. U takvim uslovima rešavanje konflikta preuzetih uloga i odgovornosti u porodici i na radnom mestu, prepušteno je pojedincu (ženi) i paru.

Iako partneri koji žive u LAT zajednicama, još nisu suočeni sa ovom vrstom svakodnevnih poteškoća, njihovi stavovi jasno ukazuju na još uvek prisutnu tradicionalnu polnu podelu uloga i odgovornosti, na strategije oslonca na neformalne mreže, ali i na neke nove varijante razrešenja starog konflikta:

"Podrška roditelja, institucije za smeštanje dece zaposlenih roditelja, privatni servisi i plaćene negovateljice" (muškarac, 26 godina)

Slično misli i sledeća ispitanica:

"Bilo bi poželjno da ja kao buduća majka ostanem bar jednu godinu sa detetom, a ako muž nije u stanju da tu jednu godinu izdržava porodicu, onda sam spremna da se sama radno angažujem, ali po visokoj ceni (recimo u kafani, kao kelnerica za 1200 DM mesečno), da bi se stvorile uštede za godinu dana. Tako i ako bi imala troje dece, ili da muž sam radi te tri godine, ili da sama sebi obezbedim 'mirovanje za tu jednu godinu' " (devojka, 29 g)

"Nije samo danas, uvek je bilo teško uskladiti posao i porodicu. Veza majke i deteta je prirodna i neophodna...Jaka majčina karijera je kritična za vaspitanje dece (muškarac, 26,5 g)

"Ne vidim problem oko usklađivanja. Ženino mesto biološki je više usmereno na decu" (muškarac, 27 g)

Sledeće strategije bliske su modernom pristupu porodici i karijeri:

"Oslonila bih se na pomoć firme, koja daje 1000 DM za rođenje deteta, osim toga u pravilniku je ugrađeno jednogodišnje porodijsko odsustvo, zatim bih uzela 1 godinu neplaćenog odsustva, a nakon svega bi dete dala u predškolsku ustanovu. Baka servis mi nije model, želim da sama, uz podršku firme, vaspitača i vršnjačkih grupa vaspitavam svoje dete" (žena, 28,5 g) .

"Mislim da bar jednu godinu treba da se bude uz dete, nisam pristalica institucija za čuvanje dece. Moji roditelji su zaposlili bedinerku koja je čuvala mene i brata, kuvala i radila po kući. Kada nađeš osobu od poverenja, to je najbolje rešenje. Ne mislim da su obdaništa loša, već nisam zadovoljan kvalitetom usluga (pre svega osobljem) koje tamo radi. Ne mislim da su grupe vršnjaka bitne u socijalizaciji deteta, jer ako ti to treba uvek možeš da izađeš u park, pa imaš vršnjake" (muškarac, 23 g).

7.1.5. Kvalitet života i životni stil

Pripadnost sloju obrazovane elite (stručnjaka) u savremenom društvu globalizujućih tendencija implicira odgovarajući kvalitet svakodnevnog života, kao i socijalnu prisilu da se on stalno održava, pa i unapređuje (Bek, 2000, Mingione, 1996).

U rekonstrukciji načina donošenja odluka u domenu kvaliteta života, korisno je podsetiti se ekonomskih teorija koje polaze od toga da su lične želje mnogostruke, a grupišu se po principu "manje ili više" a ne "ili - ili" (Crimmins, Easterlin, Saito, 1996) Potrebu za brakom i decom ove teorije posmatraju u kontekstu drugih relevantnih životnih ciljeva za dobrima ili upotrebom vremena, koji se "nadmeću" sa ograničenim resursima novca i vremena u jednom domaćinstvu. Tu spadaju: paketi trajnih potrošnih dobara, materijalna dobra i vreme uloženi u dete (kvalitet deteta) i potrebe roditelja da deo vremena utroše za rad i dokolicu (slobodno vreme). Ukoliko potreba za određenim brojem dece tokom vremena (od jedne do druge generacije) ostane nepromenjena, a istovremeno porastu aspiracije prema drugim vidovima potrošnje dobara i novca, relativna želja za decom će opasti, odnosno uslediće pad fertiliteta. Poslednji argumenti su bitan razlog da se pad fertiliteta stavi u kontekst analize kvaliteta i stila života. Pod kvalitetom života, Smiljka Tomanović - Mihajlović (1997), podrazumeva kvalitetno zadovoljavanje potreba u nekoliko oblasti: stanovanja, materijalnog standarda, zatim porodične strategije za održanje/poboljšanje kvaliteta života i percepciju i doživljaj svakodnevnog života. Životni stil obuhvata: način provođenja slobodnog vremena, kulturni ukus i potrošnju, sferu društvenosti – socijalnih kontakata i mreža. Kvalitet života je strukturno uslovljen, socioekonomskim položajem pojedinca, porodice ili sloja, dok je stil u većoj meri odraz kulture ličnosti i njenog ukusa, mada je i on socijalno determinisan.

Izbor prioriteta u oblasti potrošnje dobara i vremena (gde spada i formiranje braka i porodice), skopčano je sa ličnim vrednostima, na koje utiče kako aktuelan tako i projektovan kvalitet života i životni stil (aspiracije). Sedamdesetih godina XX veka formulisana je teorija o kohortnim promenama u vrednosnim orijentacijama, koje nastaju pod uticajem različitih socijalnih, istorijskih i ekonomskih prilika tokom socijalizacije svake naredne generacije (Inglhart, 1977, Easterlin, 1978).

U svojoj poznatoj studiji "Tiha revolucija", Inglhart ukazuje na generacijski pomak u vrednosnim orijentacijama stanovništva Zapadne Evrope pre i nakon Drugog svestkog rata. Preferencije prvih je nazvao materijalizmom, a drugih postmaterijalizmom. Prvi se zalažu za sigurnost, mir i ekonomski prosperitet, dok drugi u prvi plan ističu, kvalitet života u zajednici, političke pokrete, liberalizam, pa i radikalizam, protive se blokovskoj podeli sveta, ističu potrebu za demokratskim odlučivanjem, tolerancijom, ličnom slobodom i ljudskim pravima. Postmaterijalistički sindrom uključuje opadanje značaja religije, sekularizaciju, porast

individualizma i samorealizacije, racionalnosti i egalitarizma, što je sve, dakako, uticalo na pad popularnosti bračno-porodičnih unija. Autori koji su analizirali promene u bračnom i porodičnom ponašanju u SAD-u i Australiji takođe su istakli da se njihov koren nalazi u drugačijim vrednostima: opadanju religioznosti, jačanje individualizma i racionalnosti, što se javlja kao pandan padu posvećivanja drugima, uključujući partnere i decu.

Sledeći istu liniju rezonovanja i drugi autori (Lestheage and Syrkin, 1988) zastupaju stav da je ideaciona promena, nastala kao rezultat drugačijih maturacijskih (socijalnih, psiholoških, porodičnih) prilika posleratnih generacija (Milić, 1987), najvažiniji činilac u objašnjenju ponašanja relevantnog za brak i porodicu u Zapadnoj Evropi tokom poslednje tri decenije XX veka. Pri tome, oni smatraju da su vrednosti postmaterijalizma pandan Maslovljevim potrebama višeg reda, koje je on obuhvatio pojmom samorealizacije¹³. Suština samoodređenja je u individuaciji, koju razvijaju i usvajaju obrazovani slojevi, koji poseduju kvalitet imaginacije i nezavisnosti. Seksualne slobode, vanbračno materinstvo i lakši razvod braka zauzimaju visoko mesto na dimenziji samoaktuelizacije, dok socijalna endogamija i roditeljstvo predstavljaju indikatore vrednosti tradicionalizma.

Međutim, brojna istraživanja odbacila su tezu o vrednostima postmaterijalizma kao stremljenjima ka potrebama višeg reda u Maslovljevom smislu. Paradigmatično je u tom pogledu jedno istraživanje američke omladine u dve vremenske tačke, 1976 i 1986 (Crimmins, Easterlin, Saito, 1996), koje je jasno ukazalo da u savremenom društvu nisu prevladale intelektualne i filozofske potrebe (za transcendencijom, ukorenjenošću i sl), za koje je Maslov vezivao pojam samoaktuelizacije. Naprotiv, opalo je interesovanje za javnim stvarima (politikom), dok su najjače porasle ekonomske potrebe i s njima povezani lični ciljevi. U toku posmatrane decenije, najintenzivnije su porasle aspiracije u domenu pojedinačnih potreba: 1) nabavka trajnih potrošnih dobara za domaćinstvo (mašine: za veš, za sušenje, pranje sudova itd); 2) kupovina bar dvoje kola; 2) oblačenje po poslednjoj modi; 3) kupovina porodične kuće (umesto stana), posebno izraženo kod žena; 4) stereo uređaja i sl.

Ako se pledira na objašnjenje promena u vrednosnim orijentacijama, autori apeluju na povratak Marks-u, koji je odavno utvrdio da su ekonomski ciljevi socijalno uslovljeni te da oni rastu uporedo sa ekonomskim porastom. To znači da su: linija siromaštva, egzistencijalni minimum kao i prag potreba (potrošnje) u pozitivnoj funkciji ekonomskog razvitka. Dugoročno posmatrano, u društvu se stalno i iznova vrši redefinicija materijalističkih potreba i linija siromaštva uporedo sa porastom životnog standarda.

Ispitivanje aspiracija u oblasti kvaliteta i stila života imalo je za cilj da utvrdi ili odbaci gore navedenu tezu o preovladavanju (post)materijalističkog vrednosnog obrasca. Ispitanicima sam postavila sledeće pitanje: Kakve su vaše aspiracije u pogledu podizanja kvaliteta života (u oblasti stanovanja, opreme domaćinstva trajnim potrošnim dobrima, oblačenja, kupovine automobila, kuće za odmor (vikendice), putovanja (godišnjih odmora)?"

Preokupiranost sadašnjom životnom fazom u kojoj je neophodno izvršiti izbor između: kakve takve ekonomske samostalnosti ili trajno ostati vezan za domaćinstvo svojih roditelja, uticali su da su neka razmišljanja mojih sagovornika prilično neodređena. Izgleda da "status socijalnog detinjstva" predstavlja krupnu "omču oko vrata", tako da je stan na apsolutno prvom mestu kod svih ispitanika:

"Nemam posebne zahteve u pogledu stana, opreme, uređenja, najvažnije je da si sam, sve ostalo može lako da se izorganizuje"

¹³ Maslov je podelio ljudske potrebe na dve grupe (Maslov,): 1) osnovne (potrebe nedostajanja): glad, nežnost, pripadanje, sigurnost, samopoštovanje; 2) razvojne potrebe ljudskog bića: za lepotom, jedinstvom, dobrotom, redom. Na još višem stupnju nalazi se kompleks potreba za samoostvarenjem. To podrazumeva realizaciju unutražnjih potencijala (predispozicija) ličnosti: prihvatanje sebe, drugih ljudi i univerzuma onakvim kakvi su (orijentaciju ka realnosti), spontanost, samostalnost, nezavisnost, centriranje na probleme više nego na svoju ličnost, dubinu emocionalnih odnosa sa manjim brojem ljudi, identifikacija sa čovečanstvom, sloboda da se o ljudima i prirodi koja nas okružuje prosuđuje originalno (Marković, B. Dušan, odbranjena doktorska disertacija, Filozofski fakultet, 2002).

"Želeo bih da imam zaseban stan koji bi bio solidno opremljen, poput stana mojih roditelja, koji uz to imaju i bedinerku. Mašina za sudove nije obavezna" ¹⁴.

"Stan, aparati u domaćinstvu koji štede vreme i energiju, kola treba menjati svake 3-5 godina, u pogledu oblačenja, ništa posebno. Moji imaju vikendicu kod Čačka, ali ja bih pravio nešto bliže, oko 20-30 km od Beograda"

"Samo da dođem do svog stana, zatim da nabavim kola, da imam dovoljno novca, oblačenje nije toliko bitno, samo da se jede normalno i zdravo, da se ide na letovanje i zimovanje, da mogu da otputujem do inostranstva zbog održavanja znanja jezika. Osim toga, ako treba da radim 12h dnevno kao majka, supruga, profesorka, ja moram da imam para da odem kod frizera, da se sredim i da izgledam lepo".

Tipični predstavnik (post)modernog životnog obrasca je sledeći odgovor:

"Stan, kola, menjanje kola svakih 3-5 godina, oblačenje po poslednjoj modi, nabavka savremenih tehničkih uređaja, klima uređaja, vikendicu imaju roditelji, tako da o tome ne razmišljam kao ličnom cilju, zatim godišnji odmori na moru i planini, putovanja po inostranstvu, na egzotične destinacije"

U oblasti **životnog stila** postavila sam pitanje s kim najčešće provode slobodno vreme, na koji način, gde najčešće izlaze?

Kao što se moglo pretpostaviti, mlada, visokobrazovana elita najčešće se druži sa svojim kolegama sa posla (ili sa studija), zatim sa prijateljima, koje su stekli odranije (iz osnovne škole, gimnazije). Srodnici i susedi se gotovo i ne pominju, što je sasvim prirodno imajući u vidu širenje mreže socijalnih odnosa, karakterističnim za ovaj socijalni sloj. U kulturnoj potrošnji dominira izvestan privatizam (sedeljke po kućama), što je posledica opadanja kvalitetnih kulturnih sadržaja tokom perioda društvene tranzicije, nedostatka novca, bega u privatnost, pa i kriminalizacije društva:

"Imam malo slobodnog vremena, radim od 9-17h, najviše vremena provodim sa momkom, zatim sa prijateljima sa posla, imam samo jednu najbolju drugaricu. Sedimo po kućama, idemo na kafu, svratimo u kafić, u diskoteke više ne idemo"

U sledećem odgovoru kondenzovan je skućeni sadržaj dokolice, kao i razlozi za svojevrsni privatizam:

"Najviše vremena provodim sa devojkom, sam i sa društvom. Društveni život u Beogradu je potpuno zamro, takoreći je uništen, zavladao su neki drugi ljudi, iz Krajine, iz Bosne, sa Kosmeta. Beograđani su se povukli, sklonili su se u kuće, propali su kafići, klubovi, diskoteke, zavladao su splavovi i neka mesta gde ne idu Beograđani. Beograđani su u defanzivi. Kulturni život je zamro, muzički se koprca. Vreme provodim po kućama, ili ponekad odem na kafu u kafić. Žalim za izlascim na prava mesta (u klubove, kafiće, sa svojim društvom)"

"Najviše provodim vreme sam sa devojkom, u stanu, u bioskopu, u restoranu"

"Potpuno haotično provodimo slobodno vreme. Od 18 -24h smo zajedno, retko idemo u bioskop, razvlačimo se po kući, ponekad do kafića, vidimo se sa prijateljima, šetamo. Imam samo par prijateljica sa studija, a sa najboljom sam sada iznajmila stan"

"Izbalansiram devojkicu i drugove, trudim se da ih uskladim... Sport, kafići, malo toga može da se priušti, kućne sedeljke. Što se tiče prijatelja i drugara, doktorirali smo o politici, sazreli smo kroz sve ove godine, aktivno smo učestvovali u protestima, tako da su društvene veze među nama ostale sačuvane uprkos osiromašenju...Najbolji prijatelji su mi dvojica iz 7 razreda osnovne škole, kasnije sam njima dodao par drugova sa fakulteta".

Privatizam kao stil života u vremenu društvene tranzicije, zabeležen je kod svih parova nezavisno od njihovih materijalnih prilika i različitih mogućnosti kulturne potrošnje. Ipak, i onda kada pojedinci potraže drugačije sadržaje, izlasci se svode na restorane i kafiće,

¹⁴ Stan njegovih roditelja je opremljen moderno: šporet, frižider, zamrzivač, mašina za veš, 3 TV aparata, 3 video uređaja, više muzičkih stubova, 2 kompjutera, klavir. Jedino nemaju mašinu za sudove, tako da pored bedinerke, povremeno on i brat peru sudove.

dok istovremeno nedostaju potrošnja kvalitetnih sadržaja kulture (posete pozorištu, izložbama, koncerti).

7. 1. 6. Životni ciljevi

U bliskoj vezi sa preferencijama u oblasti kvaliteta i stila života jeste i opredeljenje za određenu hijerarhiju životnih ciljeva, kojom ćemo zaključiti interpretaciju nalaza o razlozima za odlaganje braka i rađanja.

Pomenuto istraživanje američke omladine pokazalo je da opcija "sklapanja braka i rađanja dece" zauzima vodeće mesto i kod devojaka i kod mladića (Crimmins, Easterlin, Saito, 1996). Kada se uporede različite generacije omladinskog uzrasta, primećuje se opadanje preispitivanja braka kao institucije i stila života, kao i opadanje uverenja da je monogamni odnos suviše restriktivan za pojedinca. Stupanje u brak i rađanje dece se, međutim, tokom vremena pomera u kasnije godine, a za to vreme pojedinac se okreće izgradnji sopstvenog životnog obrasca (završetku školovanja, zaposlenju i izgradnji karijere, sticanju materijalnih dobara, izlascima, putovanjima i sl). Većina ispitanika izražava želju da ima porodicu sa jednim ili dvoje dece.

Moji ispitanici su na sličan način rangirali svoje životne ciljeve, pri čemu, po mom mišljenju, prioriteti ne odražavaju važnost već hitnost rešavanja problema (ciljeva). Čini se da svi intervjuisani mladi porodično orijentisani, s tim što se u lepezi životnih ciljeva kod pojedinaca pojavljuju i drugi relevantne lične i socijalne opcije (političke).

Prema hijerarhiji životnih ciljeva, pojedinci i parovi se mogu podeliti na one koji su na prvo mesto stavili individualističke životne ciljeve:

"Borba za sopstveni kvalitet života, partner i porodica, profesija"

"Materijalni standard, borba za zajedničke akcije (političke promene)"

"Zdravlje na prvom mestu, zatim materijalni standard, pa karijera"

"Na prvom mestu pronalaženje svog profesionalnog identiteta. Kada to razrešim, onda dolazi formiranje porodice"

Drugo su oni kojima je formiranje unije (braka i porodice) prioritetno, zato što je to jedan od načina postizanja bitnih ciljeva iz domena kvaliteta života (instrumentalni motivi):

"Da imam porodicu, da ostanem sa sadašnjim dečkom, da imamo 4 dece, do svoje 33će godine ako stignem da odem do inostranstva"

"Da dostignem duhovni mir, da imam srećnu porodicu, pa tek na trećem mestu posao i karijeru, zatim aktivnost u pokretima za zaštitu životinja"

Zaposleni u stranim kompanijama osećaju nedostatak slobodnog vremena kao životni cilj per se, što se pojavljuje kao prateći efekat ubrzanja društvenih promena u poznom kapitalizmu:

"Što više slobodnog vremena, zatim karijera, partnerstvo (brak) i deca".

7.1.6.1. Percepcija ograničenja u realizaciji životnih ciljeva

Kod parova koji žive u LAT zajednicama, najizraženiji je problem separacije, tj osamostaljivanja od porodice porekla, što je sine qua non realizovanja socijalne zrelosti. Na skok u "carstvo slobode", čini se da će se lakše odlučiti oni mladi ljudi koji se tokom protekle decenije iskusili visok nivo deprivacija i gubitaka u roditeljskom domu (saldo negativnih događaja osiromašjenja, gubitka ušteđevine, otuđenja pokretnih i nepokretnih dobara, smrt u porodici, migracije, Milić, 1995), dok je deci čiji roditelji poseduju visok nivo materijalnih i nematerijalnih resursa (ekonomskog, socijalnog i kulturnog kapitala) mnogo teže da se otisnu sopstvenim putem. U tom smislu ilustrativan je primer sina jedne javne ličnosti (iz oblasti kulture):

"Moji roditelji imaju svoje viđenje kad je trenutak za osamostaljivanje. Tata kaže: Eh, da sam ja imao tvoje uslove, šta bi bilo od mene, što ja osećam kao veliki pritisak. Tata ima

ideju šta bih ja trebalo da radim...Ja sad nisam samostalan (apsolvent Muzičke akademije, prim. MB), tako da nemam oko čega sada da otvorim dijalog sa ocem".

U vezi s tim isti mladić ističe i ograničenja koja proističu iz niskog životnog standarda (makronivo):

"U Sloveniji, posle završene Akademije, profesor muzike u srednjoj školi ima 1500 DEM. Kada bi se rešila država, pravni sistem, ekonomija, društveni standard, političke promene, bilo bi sve rešeno...Kad bih ja imao tu platu, mogao bih da izađem (iz očevog stana, prim. MB) da kažem dajte mi moj stan, ako nećete, onda ja idem da iznajmim stan. U Americi dete sa 16 godina dobije auto, ovde je to luksuz za celu porodicu. Ovde treba uložiti 5 puta više napora da bi se postigao polovičan uspeh".

Kod pojedinaca se nazire svest o potrebi unutrašnje transformacije (koja treba da se odvija nezavisno od faze spoljašnjeg, društvenog razvitka):

"Mentalitet je naše opšte ograničenje. Ne verujem u promenu mentaliteta. Uzmimo primer Grka, koji banče po celu noć, temperamentni su, šta vredi što su članice Evropske Unije. Dugo to će to biti okvir njihovog ponašanja, nema krupnih promena... Skeptičan sam prema ekonomskoj prestrukturaciji i krupnim promenama baš zbog toga... Osim toga mene čeka i vojska, sad me to malo opterećuje (kad diplomira, prim. MB). Laknulo mi je što se desila promena (5. oktobra 2000, prim. MB), prestalo se sa ratovima, bar smo izbegli ratnu opasnost. Bitno je i da na čelu države ne bude izolovani ludak među ostalim ludacima na svetu (koji su na vlasti)".

Jedan deo ograničenja pripada mezonivou (profesiji):

"Profesionalno nije regulisan status psihologa, regulisan je kao uslužna delatnost, treba da se zakonski reguliše položaj psihologa da mogu da rade samostalno (da se izborimo za titulu Dr). Dalje, trebalo bi uvesti sankcije za privatnike koji otpuštaju ženu koja je u drugom stanju, mora se uvažiti pravo na porodijsko odsustvo".

I najzad deo limita potiče iz nerazrešenih unutrašnjih konflikata (mikronivo):

"Lenja sam, nesigurna".

"To što još uvek živim sa roditeljima, dovoljno govori samo po sebi".

7.1.6.2. Očekivanja od "drugih"

Na makroplanu, mladi priželjkuju stvaranje društvenog konteksta koji će omogućiti ispoljavanje lične inicijative (rad i postignuće) i, s tim povezanu, socijalnu sigurnost (pravna država):

"Treba da se promene zaista dogode, da se donesu sistemski zakoni, da se ubrza ekonomska tranzicija, da se ublaži pravna nesigurnost, poslovna nestabilnost (zaštita privatne svojine i kapitala). Zadovoljan sam jedino što se krećemo u pravcu Zapada, a ne Istoka".

Na mezo nivou:

"Treba da postoji razvijena institucionalna mreža za pomoć roditeljima (u javnom i privatnom sektoru), zatim mogućnost da se deca čuvaju noću, danju, da majka može da radi part time. Država i vlada nisu u stanju da pomognu roditeljima, preko adekvatnih dodataka, odsustva, plaćenih negovateljica, bolovanja za oca kao i za majku, i sl. Moraće budući roditelji sami da se snalaze".

Drugi uočavaju potrebu za većim angažovanjem civilnog društva, građanskih inicijativa i novih oblika institucionalnog povezivanja:

"Mislim da će se više pokrenuti nevladine organizacije (u domenu dece i porodice). Treba sprovesti i reformu školovanja, procesa sticanja relevantnih znanja i veština".

"Potrebno je da se razvije ženska inicijativa, jača politička mreža i da se žene u parlamentu izbore za pravo za rad i roditeljstvo"

Od porodice se, uglavnom, očekuje "samo" da pomogne u rešavanju stambenog problema:

"Očekujem da mi moji pomognu da rešim stambeno pitanje, jer ne vidim da će mi država omogućiti da zaradim stan" (ispitanik živi u proširenoj porodici sa roditeljima, sestrom i babom, u centru grada u stanu od 120m²).

Najzad, ili možda na prvom mestu, gotovo da svi ispitani parovi ističu strategiju oslanjanja na sopstvene resurse, koja je već uveliko uvežbana tokom prethodne decenije društvenog rasula:

"Sve ćeš morati sam da zaradiš, nećeš imati na koga da se osloniš. Ja zapravo najviše računam na sebe i partnera. (Opširno priča o tome kako joj majka nije mogla da plaća za studije, pa je čak 11 puta prekidala studiranje da bi zaradila nešto novca. Najveća zarada se može ostavriti u kafani i do 1200 DEM mesečno).

7.1.7. Partnerstvo

Istraživanje partnerstva kao centralne teme studije slučaja sproveda sam ispitujući stavove, osećanja i praksu svakodnevnog života u paru. U slučajevima LAT forme, specifičnost partnerstva ogleda se u činjenici da se život u paru odvija kao povremeno ili svakodnevno provođenje slobodnog vremena, bez svakodневnih poslova u domaćinstvu i roditeljstvu. To ovom tipu zajednica daje odlike slobodnog i neobaveznog "zabavljanja", pri čemu objektivni razlozi njihove inhibicije da se transformišu u dublje i trajnije forme, svakako da leže u uslovima dugotrajne opšte društvene krize i blokirane tranzicije ukupnog društvenog sistema (pad zaposlenosti, nedostatak novca i drugih resursa, nizak humani kapital itd).

7.1.7.1. Seksualnost

Planom intervjua predviđeno je da se ispitanici sami izjasne o kvalitetu svog seksualnog života. Tada je obično nastupala neprijatna pauza, a zatim sam ja pokušavala da im pomognem postavljajući nekoliko potpitanja: "Pričajte mi o tome da li ste zadovoljni ili nezadovoljni ovom sferom svog odnosa? Da li Vam se čini da su Vam seksualni odnosi česti ili retki? Da li imate utisak da Vam seks služi da opustite partnera, da pomognete da Vam se otvori ili da na taj način rešite neki zajednički problem?" Upadljivo je da gotovo svi parovi nezavisno od toga da li praktikuju LAT uniju ili kohabitaciju kao stil života udvoje, nisu znali tj nisu umeli da odgovore na pitanja vezana za seks. Umesto toga, većina njih, (a posebno muškaraca) izjasnila se da su zadovoljni ovom sferom partnerstva, što je meni delovalo veoma površno i neiskreno.

Samo u jednom slučaju dvoje studenata, apsolutenata, registrovala sam drastičnu disfunkcionalnost, tj seksualnu apstinenciju koja traje čitavih 6 meseci. Dok je muški partner prikrivao istinu, rekavši da je zadovoljan, prema mišljenju partnerke, njihov (blokirani) seksualni život zapravo je projekcija njihovog ukupnog odnosa, koji je već duže vremena u krizi. Suština konflikta ovog partnerstva potiče od pritiska sa strane partnerke da se otpočne zajednički život (bilo u formi kohabitacije ili braka), dok je njen partner zadovoljan postojećim statusom neobaveznog studentskog zabavljanja.

Postavlja se pitanje šta možemo zaključiti iz ove praznine u intervjuu, koja je, naglašavam došla do izražaja kod svih vrsta konsenzualnih unija? Moje je mišljenje da je ovaj aspekt partnerstva **marginalizovan**, sveden na rutinu svakodnevice, tj puko zadovoljenje nagonskih (fizioloških) potreba, čime se potvrđuje teza da je značaj seksualnih odnosa "nedovoljno osvetljen i da se još uvek licemerno mimoilazi njihovo problematizovanje" (Kandido – Jakšić, 2001:134).

I pored svih medicinsko tehnoloških inovacija koje su dale šansu za razdvajanjem uživanja od reprodukcije, ljudska seksualnost je u velikoj meri zarobljena patrijarhalnim predrasudama o polnoj diferencijaciji. "Klasična podela na dominantnog, potentnog,

superiornog i uspešnog muškarca i podložnu, požrtvovanu, nežnu i vernu ženu u mnogim sredinama još uvek predstavlja sliku idealne patrijarhalne porodice" (ibidem: 146) Različitost pristupa seksualnom činu ogleda se u tome što žene fizičku ljubav povezuju sa prijateljstvom, poverenjem, duhovnom bliskošću, emocijama brige, ljubavi, empatije. Tome nasuprot kod muškaraca su erotski odnosi obično razdvojeni od naklonosti i divljenja prema ženi. Menjanje većeg broja partnera predstavlja pravu potvrdu muške potentnosti i mačizma. Ispitujući socijalno – psihološki i politički kontekst muške i ženske seksualnosti, Maja Kandido Jakšić (2001: 149) zaključuje "Interesantno je da mnogi muškarci svoje seksualne želje smatraju prljavim i uvredljivim za poštene, fine i otmene žene. Kao posledica toga, neke žene se žale da jedne muškarce privlači njihovo telo, a druge samo njihov duh." Feministička kritika polnih uloga u patrijarhatu ističe da su seksualne usluge nešto što žene neopozivo "duguju" svojim partnerima, nezavisno od toga da li su ovi "dobri muževi", tj da li zarađuju dovoljno i da li su uopšte uspešni u socijalnom smislu. U tom duhu, muške seksualne želje su ujedno i ženske, a ukoliko žena uživa u seksu, postoji opasnost da ona bude degradirana, osramoćena, iskorišćena. Zato u svetu i dalje raste pornografija i prostitucija, što znači da i dalje opstaje podela među ženama na supruge-majke i prostitutke.

Iako je poznato da žene imaju podjednaku fiziološku sposobnost za uživanje u seksu, tj za doživljavanje orgazma, pa i multiorgazma, mali je broj žena koje ga stvarno dožive tokom svog životnog veka. Istraživanja pokazuju da 1/3 žena nikada ne iskusi orgazam, ali da zato velika većina njih vešto glumi da ga doživljava, odnosno da u polne odnose sa muškarcem ulazi iz sasvim instrumentalnih razloga, straha da ne bude ostavljena, radi materijalnih i drugih koristi (Kandido-Jakšić, 2001).

Međutim, najnovija istraživanja i mas mediji pokazuju da savremena žena, oslobođena stega tradicionalnog društva, porodice i kulture, visokoobrazovana i spremna na suočavanje sa rizicima života u doba pozne modernosti, kompetitivna i otvorena na izazove, ume da uživa u svojoj oslobođenoj seksualnosti, te da i u tom pogledu može da dostigne muškarce. Uostalom, serija "Seks i grad" koja se do nedavno prikazivala na našoj televiziji sasvim je to lepo islustrovala. Međutim, time se otvaraju dve vrste problema. Prvo, problemi na strani samih muškaraca, koji makako se, naizgled, trudili da prihvate promene, izgleda da postaju sve uplašeniji, nesigurniji, pa i neurotičniji. Otuda istraživanja pokazuju da sa porastom broja žena koje doživljavaju orgazam, istovremeno raste udeo impotentnih muškaraca (ibidem). Tako se pokazuje da je zapravo falocentrizam, tj maskulina orijentacija koja je toliko duboko ugrađena u idelogiju seksa, osnov suštinskog seksualnog nesporazuma muškarca i žene, koji im onemogućava da se istinski predaju jedno drugome, doživljavajući prijatnost, poverenje i bliskost (Kandido – Jakšić, 2001: 149).

Drugo, ostaje otvoren problem razdvajanja erotske od prijateljske ljubavi. U meri u kojoj je u individui seks razdvojen od ljubavi, u toj meri perzistira polno rodna podvojenost, muško-žensko nepoverenje i nezadovoljstvo. U tom smislu, u potpunosti se slažem sa Majom Kandido Jakšić koja tvrdi da nema istinske sreće u muško ženskim odnosima dok se neke buduće generacije ne budu vaspitavale tako da su fizička i duhovna ljubav jedinstvene: "Kada bi se žene i muškarci vaspitavali tako da dolaze do svojih seksualnih zadovoljstava priamarno putem ljubavi, tj kada bi se učili i naučili da pored erotske privlačnosti jedni prema drugima osećaju i pokazuju nežnost, razumevanje, poštovanje i prijateljstvo, nastale bi tako čvrste veze, koje bi lako prevazilazile klasne, rasne, verske, nacionalne i razne druge socijalne barijere" (ibidem: 151). Međutim, nezadovoljni pojedinci, nesrećni i frustrirani muškarci i žene verovatno su mnogo pogodniji materijal za razne vrste političke, ideološke i verske manipulacije, tako da savremena civilizacija ne samo da ne stvara preduslove za život u paru i porodici, već kao da na pijedestal postavlja "slobodnog" građanina, bilo da je samac, razveden ili udovac (ica).

Obzirom na odsustvo svakog komentara o seksualnoj dimenziji, u daljem toku intervjua ispitivala sam koncept planiranja porodice, preko dve poddimenzije: kontracepcije, odnosno istorije abortusa (za žene).

Kada je reč o kontracepciji, najraširenija je metoda coitus interruptus, mada se sporadično pominje i upotreba kondoma. Nije zabeležen nijedan slučaj primene sredstava koja su svrstana u najefikasnija, kao što su spirala ili pilula. Mislim da je ovakvo ponašanje parova u domenu kontrole rađanja indirektna potvrda gore iznete falusne ideologije.

Odsustvo veće primene savremenih, raznovrsnih načina kontrole fertiliteta registrovano je i u drugim studijama (Rašević, 1993, 1999). Dubinska ispitivanja razloga odsustva ženske odgovornosti za sopstvenu plodnost, pokazala su da je to značajan bastion konzerviranja patrijarhata, odnosno održavanja muške kontrole nad ženama (Morokvašić, 1992). Ostati u drugom stanju za ženu ima gotovo isto značenje kao i roditi, a za muškarca je to potvrda njegove muškosti (plodnosti). Tako, na primer, odbijanje da koriste pilulu ili spiralu žene često racionalizuju stavom da bi izgubile partnerovo poverenje u seksualnu vernost, partnersku odasnost i sl.

U aktuelnim uslovima tranzicije društvenog sistema, treba spomenuti i druge relevantne činioce: mala dostupnost savremenih kontraceptivnih sredstava, visoke cene, nedovoljan broj savremenih institucija za planiranje porodice, neadekvatan koncept savremenog planiranja porodice (forsiranje medicinskog pristupa), slaba komunikacija (otvorena i topla) između lekara (ginekologa) i pacijenata (Rašević, 1993, 1999), te još uvek veliko oslanjanje na tradiciju, tuđa iskustva i abortus kao jednopoteznu i efikasnu intervenciju (ibidem).

Kao logičan ishod velike raširenosti primitivnog načina regulisanja fertiliteta, abortus se pojavljuje kao očekivana kontraceptivna greška. Ipak, među intervjuisanim ženama on se pojavio samo u jednom slučaju, dok su ostale ispitanice izjavile da im se to sada nije dogodilo, što je posledica ili srećnih okolnosti ili povremene upotrebe kondoma (usled straha od side), a možda i neiskrenosti ispitanica¹⁵.

7.1.7.2. Domaći rad

Domaći rad kao skup aktivnosti u svakodnevnom životu podelila sam na poslove u **domaćinstvu i porodični rad**, od kojih poslednji podrazumeva dve podvrste, brigu o deci i brigu o starijoj generaciji (Delphy & Leonhard, 1992). Obzirom na specifičan sadržaj partnerstva u LAT zajednici, navedene poddimenzije ispitivane su pretežno na nivou stavova, a samo delimično i praksi.

Ako pođemo od pretpostavke da ovi parovi bar jedan deo vremena provedu zajedno kod jednog ili drugog partnera, (obično leti, kada im roditelji otputuju ili pak oni sami odu na odmor) mogli smo da razgovaramo o tome **ko, šta i kako radi**. Aktivnosti u domaćinstvu veoma su raznovrsne, počev od nabavke hrane, do njenog pripremanja, zatim poslova kao što su pranje, čišćenje, peglanje, razne popravke i sl. Svi parovi su jedinstveni u stavu da su svi poslovi u domaćinstvu zajednički¹⁶. To znači da ne postoji podela na "muške" i "ženske" aktivnosti, zajednički se ide u kupovine namirnica, zajednički se spremaju obroci, čisti i sl, ili se podela poslova obavlja po afinitetima, prema tome ko i šta više voli da radi. I pored toga što imam u vidu činjenicu da parovi ne žive pod istim krovom, mislim, ipak, da se može konstatovati pomak u odnosu na prethodne generacije, pri čemu je "akcioni potencijal" žena ka promeni bio od odlučujućeg značaja. Naime, feministički orijentisani autori ukazuju da rad na menjanju braka (partnerstva) od asimetričnog ka simetričnom egalitarnom odnosu počiva na dva ugaona kamena: 1) odustajanju od pokazivanja veština u domaćem radu; i 2) rasterećenju radno aktivnih (zaposlenih) žena (Morgan, D. J, 1985). Pod prvim se podrazumeva nužnost da žena žrtvuje od ličnog prestiža zasnovanog na znanjima i umećima u kulinarstvu, domaćinstvu, uređenju stana, te da deo tih poslova prepusti drugima: muškarcu, servisima, plaćenim pomoćnicima, negovateljicama, društvenim institucijama i sl.

¹⁵ Parovi često u početku veze upotrebljavaju kondom, da bi kasnije prešli na coitus interruptus.

¹⁶ Interesantno je da to ne važi u njihovoj porodici porekla, gde oni kao "deca" ili nemaju nikakva ili imaju minimalna zaduženja. Obzirom da je većina porodica neotradicionalna (sa zaposlenim ali i duplo opterećenim ženama), to znači da je gotovo celokupan domaći rad prepušten njihovim majkama.

Kada je reč o drugom aspektu, brojna istraživanja su ukazala da se praksa dva radna vremena zaposlenih žena (na poslu i u kući) iskazuje u enormnom opterećenju (mereno ukupnim brojem radnih sati tokom nedelje), zbog toga što povećane stope radne aktivnosti žena nisu bile praćene adekvatnim porastom muškog učešća u domaćem radu. Međutim, ima indicija da se i na tom planu stvari radikalno menjanju pod uticajem ciklusa ekonomskih uspona na tržištu radne snage, koji povlače izlazak žena iz rezervne armije rada, kao i generacijskih promena u ponašanju u odnosu na domaći rad, o čemu će više reći biti u delu o kohabitacijama.

Na nivou stavova, plaćenu pomoć u domaćinstvu prihvataju svi intervjuisani mladi i to pre svega za grube poslove, čišćenje, usisavanje, brisanje prozora, i sl (tzv veliko spremanje stana), što je, delom posledica potrebe da se dom učini što prijatnijim mestom okupljanja ukućana, a preduslov toga je da se partneri oslobode suvišnih poslova. Pored toga, mladi su odrasli uz roditelje koji su u ranije, srećno doba praktikovali da plaćaju usluge ove vrste.

Za razliku od toga, servisi za pripremanje hrane i njihovu dostavu na kućnu adresu podelili su ispitanike na one koji su za i protiv toga, čak nezavisno od toga da li to sebi mogu da priušte:

"Ne koristim servise za brzo spremanje hrane i protiv njih sam. Za porodični život je bitno da se bar jedan obrok spremi oko koga će se porodica okupljati svakoga dana" (mladić, 27 g)

"Servisi u kojima bi se prepremala hrana za celu porodicu bili bi super. Pored toga dobro je izaći na ručak sa porodicom bar vikendom. Lep primer je u Hayatt-u gde nedjelom pre podne dovedeš dete, ostaviš ga u vrtiću (između doručka i ručka), a ti možeš malo da se družiš sa prijateljima" (devojka, 26 g)

7.1.7.3. Porodični rad

Ovaj rad obuhvata nekoliko vrsta aktivnosti čija je specifičnost u tome da su neplaćene, ne mogu se zamenjivati za druge robe i usluge, a obuhvataju trošenje značajnih ljudskih resursa, pretežno ženskih. Da bi se naglasila specifičnost prirode ovoga tipa angažovanja u literaturi se upotrebljava koncept "staranja" (Blagojević, 1988), gde spada hranjenje, pranje, nošenje, kao i razni oblici psihičkih investicija, kao briga, zaštita, predstavljanje, tešenje. Korisnici usluga staranje su: deca, stari, bolesni, hendikepiran, ali i odrasli, zdravi i radnosposobni muškarci. U patrijarhalnom polno-rodnom sistemu, pružanje ovih usluga ne podrazumeva odnose reciprociteta zbog toga što su muške i ženske uloge specijalizovane i odvojene. Nasuprot, u demokratskom ili egalitarnom sistemu, uloge muškarca i žene nisu striktno omeđene niti odvojene, već su fleksibilne i razmenjive, što se smatra primerenijim univerzalnim ljudskim potrebama.

Emotivno angažovanje žena izgrađuje odnose solidarnosti koji leže u osnovi veza ljubavi i prijateljstva, a svojim akterima pruža smisao pripadanja, ontološke sigurnosti i čini da se osećaju dobro u svetu punom rizika, nesigurnosti, opasnosti (od gubitka posla, starosti, bolesti pa sve do raznih katastrofa, nuklearnog rata, terorizma i sl). Porodični emocionalni rad može se dalje podeliti na dve bitne podvrste: brigu o deci (i starima) i seksualni rad. Seksualno angažovanje žena ima dva elementa: reproduktivni (trudnoća i porođaj) i tzv. "pružanje seksualnih usluga" muškarcu, što se sve smatra bračnom obavezom odnosno muškim pravima. Sve navedene nejednakosti na relaciji muškarac - žena kompenzovane su i prikrivene osećanjima ljubavi u braku (vezi).

U vezama u kojima nema dece, porodični rad podrazumeva pored seksualnog i druge tipove emotivnog angažmana koji se podvode pod davanje moralne podrške (brige): posmatranje partnerovog raspoloženja, smirivanje neprijatnih emotivnih reakcija, aranžmane oko zabave i odmora, podmirivanje njegovih ličnih potreba.

U razgovoru sa ispitanicima koji praktikuju LAT formu partnerstva, postavljeno je pitanje o porodičnom radu koje je obuhvatilo tri poddimenzije: brigu o deci, o partneru i staranje o starijoj generaciji (roditeljima).

a) **Briga o deci**, ispitivana je samo na nivou stavova, gde je ispoljena tipična polna ideologija:

"Briga o deci je više na majci, ja sam taj koji treba da obezbedim porodicu"

"To je zajedničko angažovanje, osim kad je reč o prvoj godini života, kada je prirodno da se majka više bavi detetom"

b) Kod **brige oko partnera**, može se uspostaviti podela na patrijarhalne i egalitarne stavove i praksu:

"Žena treba da se trudi oko mene, da me stalno iznova zavodi, iznenađuje, očarava..."

"Mislim da to nije samo ženski rad već uzajamni. Trudim se da ga oraspoložim, kad je napet, nervozan, da ga opustim rečima i seksualno"

c) Kada je reč o **brizi o starima**, prevlađuje stav da će to biti dodatnom opterećenje partnera u budućnosti:

"Moj dečko se već sada brine o svojoj baki, ja mu pomažem, ali ne treba preterivati. Ne zalažem se za domove za stare, to bi ih ubilo u pojam"

"To je i zajednička obaveza i stvar dogovora, ko će oko kojih roditelja (starih). Prirodno je da se svako prvenstveno brine oko svojih roditelja, a da mu se partner "nađe pri ruci""

Nega starih i bolesnih trebalo bi, po nekima, da postane cilj institucionalnog zbrinjavanja:

"Imao sam veoma traumatično iskustvo oko majčine bolesti, zato mislim da treba da postoje društvene institucije za brigu o starima i bolesnima, tako da ne umiru kod kuće, pored bližnjih" (ispitanik je pod utiskom skorašnjih događaja smrti oba roditelja, u roku od 6 meseci, prim. MB).

Kao što iz ovih tipičnih odgovora može videti, od tri vrste domaćeg rada, kao da je jedino rad u domaćinstvu na dobrom putu da postane polno neutralan. Briga o deci postepeno postaje predmet zajedničkog angažovanja majke i oca, najpre kroz neobaveznu igru sa detetom, a onda kroz pomoć oko školskih zadataka i u rekreativnim aktivnostima, što je potvrđeno i u drugim istraživanjima o praksi roditeljstva (Petrović, 1994, Blagojević, 1997). Tradicionalizam porodičnih vrednosti najjače je došao do izražaja kada je reč o brizi o starijoj generaciji (roditeljima). Svest o institucionalnom zbrinjavanju starih veoma teško prodire u svakodnevni život porodice, čime se zadržava pečat tradicionalizma u njenoj ideologiji. Osećanje "dužnosti" prema starijoj generaciji posledica je više faktora: nepisanog, tradicionalnog međugeneracijskog ugovora na Balkanu, kojim se propisuje da se rađanje i podizanje potomstva "naplati" u starosti, (a kompenzacija obezbedi nasleđem porodične svojine post mortem), nerazvijenošću i neadekvatnošću relevantnih institucija za lečenje i smeštaj starih lica, odsustvom svesti o potrebi društvene brige za stare i sl.

Jedno istraživanje unutarporodičnih odnosa i uloga žene u Japanu i Koreji (Tsuya, Kim Choe, 1991) dokazalo je promene u mnogim aspektima: znatno su oslabljene norme o velikoj, multigeneracijskoj porodici kao i tradicionalna veza majke i sina. Tokom poslednjih decada XX veka smanjen je značaj vrednosti braka za žene, očekivanja udatih žena da se u starosti oslone na svoju decu, kao i uticaj tradicionalne polne podela rada u porodici. Na drugoj strani tradicionalne porodične vrednosti i polna ideologija pokazuju najveću perzistentnost u pogledu jakog osećaja dužnosti brige i podrške ostarelim roditeljima, kao i o deci nakon razvoda braka, što se smatra ženskom odgovornošću.

7.1.7.4. Osobine "čistog odnosa" partnerstva

Reč je o centralnoj temi istraživanja, tj samoj suštini partnerstva, njegovoj psihološkoj i socijalnoj konstrukciji. Planom razgovora predviđen je kompleks pitanja koja se odnose na percepciju: ličnosti partnera i odnosa, konflikata i načina njihovog prevazilaženja, razloga za eventualni rastanak, stavove o: idealnom odnosu, romantičnom kompleksu, ciljevima i očekivanjima od partnera, bračnoj univerzalnosti i/ili nestalnosti.

Pre nego što se posvetim interpretaciji rezultata, smatram da je uputno dopuniti napred ati teorijski okvir i pojamovnu mrežu. Reč je o dva suštinska pojma, relevantna za analizu razumevanje empirijskog materijala kao i dosezanje "čistog odnosa" u partnerstvu.

Pored napred iznetih odredbi, po mom sudu, najpreciznija definicija pojma partnerstva je ona po kojoj je to jedinstvena čovekova potreba da kroz susret sa drugim čovekom (interpersonalno) ostvari mngostruka zadovoljstva na emocionalnom, seksualnom i intelektualnom planu (Mila Goldner Vukov, 1988). Iz navedenog određenja, jasno je da se kroz intimnu vezu dvoje ljudi podmiruju bazične potrebe za sigurnošću i samopotvrđivanjem. Partnerstvo je, po pravilu, zajednica dve ličnosti, između kojih se formira jedno interpersonalno polje u kome se vrši razmena energija (potreba). No, i pored toga što je ljubav sveprožimajuće osećanje, odnos koji iz njega nastaje ne može da ispuni sve zahteve života. Uz afektivnu privrženost, zdravi odnos zahteva i inteligenciju, informisanost, umeće i svesnost (objektivnost). Stav eksperata je da su samo zrele ličnosti u stanju da razviju zrele odnose udvoje. Pod integrisanošću ličnosti, podrazumeva se da, pre ulaska u odnos sa drugim, ličnost dostigne sposobnost da izdrži usamljenost i odvojenost, što je garancija da odnosi sa drugima ne poprime formu utočišta od nepodnošljivog osećanja samoće (Satir, 1975, nav. prema Kušmić, 1994)¹⁷.

Ljubav se ne mora odrediti samo preko osećanja i odnosa partnera, pa pojedini autori ističu njen "akcioni potencijal". Erih From (1998) tvrdi da je ljubav = umeće koja sledi iz šire, produktivne orijentacije pojedinca: "Ljubav je delatnost, a ne pasivan afekat, ona je "istrajavanje", a ne "zaljubljivanje". Delatni karakter ljubavi najuopštenije se može opisati tvrdnjom da je ljubav prvenstveno davanje, a ne primanje" (From, 1998:34). U svojoj suštini, ljubav nije vezana za određenu osobu, već je to "stav, orijentacija karaktera koja određuje odnos čoveka prema svetu kao celini" (ibidem: 57), a sastavni elementi svake vrste ljubavi jesu: briga, odgovornost, poštovanje i objektivno znanje (poznavanje unutrašnje prirode onoga koji se voli). Polazeći od toga da postoje različiti objekti ljubavi, From daje sledeću klasifikaciju: bratska ljubav, majčinska, erotska, ljubav prema sebi i ljubav prema bogu.

Za razliku od bratske ljubavi koja predstavlja odnos među jednakima, zatim majčinske ljubavi u kojoj preovlađuje briga i odgovornost prema detetu kao bespomoćnom, differentia specifica erotske ljubavi je potreba za stapanjem. Osim erotske, svi drugi tipovi ljubavi su univerzalni (ako volim svoje dete, voleću svu decu, ako volim svog brata, voleću i druge ljude kao svoju braću). Heteroseksualna ljubav je, nasuprot, isključiva, pa je zato, po Fromu, možda i najvarljiviji oblik ljubavi. Isključivost ljubavi u partnerstvu često se pretvara u posesivnost, kao egoizam u dvoje. Međutim, erotska ljubav je ekskluzivna samo u praktičnom smislu, budući da se potpun i intenzivan odnos može ostvariti samo sa jednom osobom. Iz toga From izvodi načelo univerzalne monogamije među muškarcima i ženama, zastupajući stav da je partnerstvo (ljubav) zapravo odluka, a ne događaj (zaljubiti se u "pravu" osobu). "Voleti nekoga nije samo jako osećanje – to je odluka, sud, obećanje...Osećanje nastaje, ali može i da nestane. Kako mogu da procenim da će večno trajati, ako moj čin ne uključuje sud i odluku?" (ibidem: 67)

Obrazloživši svoju hipotezu o ljubavi kao umeću (delanju), From je analizirao oblike njene dezintegracije u savremenom kapitalističkom društvu. Moderni kapitalizam je društvo materijalnog izobilja, neograničenog konzumerizma, narcističkih pojedinaca, orijentisanih ka zadovoljavanju stalno novih i sve većih prohteva. Svakodnevni život podrazumeva spremnost da se bude stalno u pokretu, mlad i uspešan, da se gradi karijera (Lash, 1983). U takvoj ljudskoj situaciji koja postaje sve više univerzalna (globalna), ljudi se otuđuju od svoje (društvene) suštine, a ljudske moći stavljene su u isključivu funkciju sticanja profita na tržištu roba i usluga.

¹⁷ Stierlin, H, definiše partnerski odnos kao dijalektiku međusobno suprotstavljenih polova kao krajnosti. On se održava ukoliko se stvori fleksibilna naizmenična razmena na sledećim, različitim nivoima: 1) stimuliranje-stabilizovanje; 2) sličnost-različitost; 3) zadovoljenje-frustriranje; 4) trenutak-trajanje; 5) blizina-distanca (nav. prema Kušmić, 1994).

Osnovni vidovi dezintegrirane ljubavi, po Fromu, su: ljubav kao čisto seksualno zadovoljenje (često menjanje partnera), ljubavno fantaziranje (kroz filmove, TV serije, sapunske opere), praksa ljubavnih odnosa kao bekstvo od samoće (površne, seksualne veze, promiskuitet, multilateralni odnosi i sl). U savremenom društvu poznog kapitalizma, osećajnost je blokirana (inhibirana), muškarci i žene izbegavaju da spoznaju najdublju ljudsku suštinu, da se istinski zavole (From, 1998, Milić, 2001). Ideja o dobrom braku i odnosu postovećuje se sa konceptom partnerstva kao timskog rada. Tim koji čine muškarac i žena liči na dobro uigrani sistem, koji funkcioniše bez zastoja, sukoba, uvek spreman da grabi napred, ambiciozno i agresivno. Partneri su jedan prema drugome tolerantni i uvek spremni na saradnju. Tokom celog svog života, oni ostaju stranci, interakcije im ostaju "plitke", površne, ali učtve, budući da su rukovođeni težnjom da jedno drugog ne uznemiravaju i da ugone¹⁸.

Ako odbacimo surogat ljubavi koji se praktikuje u savremenom društvu, postavlja se pitanje kako razviti nešto što odgovara njenom čistom pojmu? From smatra da ukoliko prihvatimo ideju o ljubavi kao umeću, onda se umeće ljubavi može učiti, usvajanjem etike, slične svakom pozivu, koja podrazumeva nekoliko postulata: samodisciplinu, koncentraciju, strpljenje, kao i odluku da savlađivanje umeća ljubavi bude najviši interes (životni cilj).

Pošto sam prikazala teorijske stavove posvetiću se analizi odgovora intervjuisanih parova. U pogledu percepcije ličnosti partnera, konflikata i načina njihovog rešavanja, registrovala sam nekoliko vrsta odnosa (partnerstva):

Pojedinci koji ne vide (ili ne žele da ih vide) odvojenost ličnosti, pa se samim tim, sukobi izbegavaju. Sledeći je, po meni, primer tipičnog muškog, patrijarhalnog egocentrizma, pa i nedozrelosti:

"Sličnosti među nama su velike, inače ne bismo bili zajedno, imamo iste životne ciljeve..." Na primedbu intervjueira da mora postojati nešto različito među njima, on kaže "Možda u temperamentu, ja sam malo nervozan. Lakše mi je da se istresem na Vas nego na nju. To mora da se prazni tako. Ja sam takav kakav sam, drugi treba da se prilagode meni. Sukobi se izbegavaju, trudimo se da predvidimo tačke sukoba i da ih blagovremeno izbegnemo. Ma kakvo pregovaranje??"

Drugu grupu čine pojedinci i parovi, među kojima postoji svest o odvojenim ličnostima, ali se za sada ne uspostavlja intenzivniji dijalog u pravcu usaglašavanja, čemu je svakako uzrok i tip njihove veze, koja je još u fazi eksperimenta ("dating process"). Ukoliko veze u budućnosti prerastu u brakove, može se očekivati veći spoljašnji pritisak ka traganju za optimalnim (zajedničkim) rešenjima. Sledeći je primer para koji je negde na sredokračić između faze zaljubljenosti i individuacione faze:

"Mi se razlikujemo u svemu, u temperamentu, on je pasivan, ja sam impulsivna. On je racio, a ja sam emotivna. Ja sam ga prestigla sa studijama. Bojim se da će mu njegova povučenost vremenom zasmetati...(ili će njoj da zasmeta, prim. M.B.) Nema sukoba, ja sam otvorena, on prećutkuje, zameram mu nezainteresovanost za rešenje razlika. Ne, nikada ne dolazi do prekida u kontaktima"

Treći tip predstavlja vezu u kojoj se razlike ne samo uočavaju nego se i radi na njihovom razrešavanju:

"Razlike su na nivou naših ličnosti, a ne komunikacija, on ima neke loše osobine, koje su samo njegove..., imamo tendenciju obadvoje da se menjamo. On je krenuo kod psihologa, a ja sam bila na psihoterapiji u toku svoje razvodne krize. Osim toga, on ima roditelje koji su jezivo posesivni, zovu ga 7 puta u toku dana, mešaju mu se u život iako je nezavisan. Mi imamo suštinskih sukoba oko nekih njegovih osobina koje ja ne mogu da podnesem, a znam da i njemu smetaju. Recimo to je njegova brzopletost..., ja sam opet tvrdoglava, u suštini mi imamo ozbiljnih sukoba, koji zahtevaju stručnu intervenciju " .

¹⁸ Emocionalni razvoj čoveka podrazumeva usvajanje sledeća tri principa: ponavljanja, zadovoljstva (i nelagode) i realnosti.

Ispitujući razloge za eventualni raskid, interesovalo me je da li je preljuba partnera neophodan i dovoljan razlog, ili je partnerstvo evoluiralo u tom smislu da se prevara može "oprostiti" (kao pravo na pogrešku), a da se, pri tome, pojavljuje neki drugi razlog (proces) kao uzrok razdvajanja. Ovo poslednje podrazumeva usvajanje "refleksivnog koncepta partnerstva":

"Razišli bismo se kad bi se ona zaljubila u nekog drugog ili bi me prevarila"

"Razlog bi za naš rastanak bio bi jedan duži proces udaljavanja, razdvajanja. Preljuba ne bi trebalo da bude dovoljan razlog, ali iskreno ne znam kako bih je podnela, jer sam već jednom prošla kroz gorko iskustvo prevare sa bivšim mužem. Prevario me sa najboljom prijateljicom. Ostala mi je grozna trauma".

Poslednji odgovor ukazuje na problem održavanja bazičnog poverenja u partnera, što jeste neophodan elemenat stabilnosti odnosa, ali se čini da nije odraz samo pojedinačnog iskustva, već poprima globalne razmere. Poljuljana vera u drugoga (basic trust) postaje sve više uzrok ontološke nesigurnosti individue u doba poznog kapitalizma, što se odražava i na odnose u sferi intimnosti (Giddens, 1998). Kao posledica globalne prevlasti apstraktnih sistema (kapitalizma, komunikacija, birokratije), lični život postaje siromašan, umesto da se udružuju, ljudi se sve više okreću ka svojoj unutrašnjosti. Zbog toga je lično poverenje u doba modernosti postalo "projekat", nešto što se mora razvijati putem pokazivanja topline i otvorenosti, uzajamnim procesom samorazotkrivanja. Erotski odnosi su u samom središtu "borbe za odnose", zbog snage osećanja koja je povezana sa seksualnošću (Giddens, 1998:119).

U toku intimne veze partneri grade predstavu o idealnom partnerstvu, nastalu bilo kao rezultat prethodnih iskustava, bilo projektovanjem svojih fantazija, pa se i aktuelni odnos procenjuje u meri u kojoj se realno razlikuje od poželjnog. U skladu sa teorijama o ljubavi za koje sam se napred založila, proizlazi da predstava o idealnom partnerskom odnosu identifikuje stepen zrelosti individue i njene sposobnosti da ostvari reciprocitetne relacije sa svojom okolinom.

Blisko psihologizovanoj definiciji ljubavi jeste sledeće razmišljanje:

"Razumevanje, uzajamno poštovanje, ljubav koja treba da bude bezuslovna. Kad bi živeli zajedno, imali bi bolji odnos, jer bi imali više zajedničkog vremena".

Romantičarsku predstavu o idealnoj vezi simbolizuje sledeći stav:

"To treba da bude relativno stabilan uzlazni tok. Zalažem se za relativno miran i ispunjen porodični život, što je neophodno da bi se čovek posvetio profesionalnoj karijeri. Trzavice i sukobi troše ogromnu energiju, ja ne želim da se na taj način trošim, želim da uskladim odnose tako da nema sukoba, da se poštuju razlike".

Polazeći od Gidensovog koncepta emotivnog razotkrivanja, kao i Fromove ideje da je umeće ljubavi zapravo odluka da se svoj život u potpunosti posveti jednoj osobi, parovima sam postavila pitanje o odnosu prema romantičnom kompleksu (u skraćenoj definiciji "jedan čovek (žena) za sva vremena").

Stavovi (i praksa) kreću se od potpunog prihvatanja ideala romantične ljubavi, bez njegovog preispitivanja:

"Da, ja verujem u to...jedan partner za sva vremena. Uostalom tako je bilo u mojoj porodici (roditeljskoj)"

Za druge romantični kompleks predstavlja socijalnu konstrukciju, pa se on menja tokom života individue. Tako kad je devojka jako mlada i nesigurna, prija joj "princ na belom konju", koji će je štititi i podmirivati sve njene potrebe (kao roditelji). Kasnije se preferira ravnopravni odnos:

"Kad si jako mlad, treba ti neko jak, stabilan, da ima puno para. Sad možeš sa svakim da funkcionišeš. Sad mi ne bi prijaao neko ko hoće da mi on rešava sve moje probleme".

I najzad, tu su "realisti", koji zastupaju mišljenje da se ne treba opterećivati doživotnim vezivanjem za samo jednog partnera:

"Ne verujem u večnu ljubav samo sa jednom osobom".

Zaista, o romantičnom kompleksu (ljubavi) kao da ne postoje jedinstvena mišljenja ni među ekspertima. Tako, pojedini autori ga nazivaju "smešnim konceptom ljubavi" (Skinner i Kliz,

2000), smatrajući da je osoba koja na takav način razmišlja o partnerstvu u savremenom društvu nerealna, te da sebe unapred osuđuje na bol, tj otuđenost¹⁹.

7.1.7.5. Ciljevi partnerstva

Ako se složimo da je životni tok neprekidni lanac izbora i odluka (Vukov, 1988), postavlja se pitanje šta je najdublja suština intimnih odnosa muškarca i žene. Može se izdvojiti više funkcionalnih zahteva u izboru (odluci) da se bude u dugotrajnoj vezi sa određenim partnerom: od fizičkih (seksualnih), preko ekonomskih i socijalnih (Vukov, 1988). Najdublji, primarni uslov odnosa koji može da ispuni potrebe oba aktera jeste **ontološki**, tj razvijanje osećajnog odnosa ja-ti, oslobođenog svih spoljašnjih prinuda. To doslovce znači da razne spoljašnje prinude kao što su: popravljjanje ekonomskog položaja (rešavanje stambenog problema, podizanje materijalnog standarda), težnja da se putem braka (partnerstva) ostvari socijalni uspon, društvena pokretljivost (bračne hipergamija, promocija kvalitetnijeg životnog stila i sl) deformišu slobodu izbora partnera i često ograničavaju slobodno ispoljavanje i razvijanje odnosa čiste emocionalnosti. Slobodan izbor partnera zahteva hrabrost, nekonformizam, radoznalost i kreativnost (Vukov, 1988). Najzad, treba naglasiti i to da izborom određenog partnera, čovek i žena, svesno, a možda više i nesvesno određuju životni tok svojoj deci.

Čini mi se da je najdublje emotivne ciljeve partnerstva najteže dostići, tako da se većina parova usmerava (zadržava) da putem braka dostigne bitne socijalne ciljeve, rađanje i socijalizacija dece, karijera, uspon na lestvici klasno-socijalnih statusa i formiranje životnog stila, a da pri tome kao ličnosti ostaju udaljeni, stranci jedan drugome.

U prilog poslednjem zaključku svedoče i definicije ciljeva koje su naveli moji sagovornici:

"Emotivno i mentalno zadovoljenje, raditi na sebi i na vezi. Grozni su mi oni parovi koji se zaustave na nivou kad su imali 26 godina. Mislim da ljudi žive skroz nesvesno, neki žive potpuno u mraku, nikad se ne osveste. Ja se trudim da budem bolja, da izgrađujem sebe i njega (kroz vezu).

Slično misli i njen partner, s tim što uključuje i druge ciljeve:

"Uzajamnost, dopunjavanje, provođenje slobodnog vremena, rad na ekonomskoj dobrobiti, da veza bude razmena osećanja, misli, očekivanja, da obezbedi lični rast i razvoj kroz odnos sa partnerom"

Međutim, načelni stavovi partnera mogu se međusobno razlikovati, o čemu govori slučaj sledećeg para:

"Da drugome daš slobodu i podršku da ostvari ono što hoće. Cilj veze treba da bude zbližavanje i istinsko partnerstvo" Njen partner ima sledeće mišljenje: "Veliki sam protivnik tradicionalne zavisnosti u partnerstvu (žene od muškarca). Mislim da je u paru potrebna veća nezavisnost... Svako treba da bude ličnost za sebe, da ispunjava svoje potrebe, pod uslovom da njegove želje ne ugrožavaju drugoga"

Iako se zalaže za podršku svom partneru, ispitanica u toku intervjua ističe da njihov odnos "stagnira" u fazi neobaveznog zabavljanja, dok je njena potreba da se ozbiljnije veže za nekoga (da počnu da žive zajedno), iz čega bi trebalo da se iskristališe "projekat za ceo život" (brak i roditeljstvo). U tom smislu, njeni ciljevi deluje više instrumentalno i Veberovskim rečnikom iskazano "ciljno racionalno".

¹⁹ U tom smislu britanski psihijatar Skinner piše: "Ne mogu da zamislim nijedan pojam 'romantičnog' koji na duge staze ne čini ljude manje srećnim no što bi oni mogli da budu. To je kao lista depresivnih karakteristika koja bi ljude učinila srećnima i na koju se treba okačiti". "...To je isto kao reći 'vrlo je moralno biti zavisn; podlo je primati emocionalnu podršku iz više od jednog izvora'. Ljudi se ponose što su romantični". Po istom autoru zalaganje za romantičnu ljubav za pojedinca dobija smisao "samozadatog jada", kojem su posebno sklone žene (slično mišljenje iznosi i Andjelka Milić u udžbeniku Sociologija porodice, na str. 120) .

7.1.7.6. Očekivanja od partnera

U neposrednoj vezi sa percepcijom ciljeva dugotrajne veze (i braka) nalaze se i očekivanja od partnera. Umeće ljubavi podrazumeva slobodno ispoljavanje dobrih strana ličnosti i ukidanje svih vrsta zahteva i prisila. To je razlog da je za Froma ljubav sastavni deo jedne šire, produktivne lične orijentacije, tj otvorenosti ka drugima, što podrazumeva davanje sebe drugima, bez kalkulisanja da li će to biti adekvatno uzvraćeno. Intimni odnosi u doba pozne modernosti menjanju se u pravcu emotivnog povezivanja dve, prethodno individualizovane ličnosti, tako da se tokom tranzicije partnerstvo oslobađa svih prethodnih (premodernih i modernih) ciljeva: ekonomskog saveza, socijalne promocije, prokreacije, a njegovo jezgro svodi se na negovanje bliskosti i osećajnu podršku.

Tipičan tradicionalni pristup partneru (očekivanje da se podmire potrebe i životni ciljevi jedne strane) vidimo iz sledećeg stava:

"Ako bi moj partner odugovlačio..., ako se neko i posle (njene) 30te godine nećka, rodila bi dete da ga nateram na vezu".

Tome nasuprot, sledeći slučaj odaje nesputavanje u partnerstvu:

"Puno pričamo o emocijama...Kada vidim da je neraspoložena, ne insistiram da mi kaže šta je...Najvažnije što veza treba da postigne je poštovanje, razumevanje potreba i raspoloženja. Mislim da je emocionalna sigurnost bitnija za odnos nego ekonomska sigurnost."

Stav u kome se vidi pomešanost tradicionalnog pogleda i modernog odnosa slobodne razmene osećanja, vidi se iz sledećeg očekivanja od partnera:

"Emotivno zadovoljstvo, pre nego ekonomsku sigurnost...Da bude spreman da zajednički, udruženo stvorimo komforan život. Očekujem od njega da materijalno ne bude problem... (podv. M.B.).

7.1.7.7. Partnerstvo kao životni stil

Pluralitet seksualnih i bračnih formi i njihova sve veća fragilnost u doba pozne modernosti, poslužila je pojedinim autori da smisle termin "mekdonaldizacije" odnosa. Pojedini psihoanalitički trenirani autori zastupaju stav da je prihvatanje totalne slobode u partnerskim odnosima (neograničeno ljudsko pravo na izbor) za pojedinca isto toliko inhibirajuće kao i kruto nametanje samo jednog obrasca (Klajn, Mejvis, 2001).

U svom planu intervjua želela sam da otkrijem stav parova prema partnerstvu kao stilu života. Osim jednog opšteg pitanja postavljena su i dva potpitanja "Da li pojedinac može da "napreduje" sam²⁰, bez drugoga (bez stalnog partnera)? Ako može, kako?"²¹

Kao što se moglo pretpostaviti, odgovori su se polarizovali na one koji zastupaju individualizam (tj stav da pojedinac treba da može da živi sam) i druge koji su porodično orijentisani (zastupnici instrumentalizacije partnerstva). Linija diferenciranja se može povući po osama starosti, dostignutog stepena individualizacije (posedovanje humanog kapitala: obrazovanja, radnog iskustva, ekonomskog i socijalnog kapitala), osobina ličnosti:

"Može se napredovati kao ličnost, bez partnera. Čovek ima prijatelje, drugarice, profesiju i iz svih tih relacija može izgrađivati sebe" (žena, 26 g).

"Može se živeti sam, bez stalnog partnera, teško je ali bi mogla... Mogla bih da rodim dete izvan braka." (žena, 29 g)

Kao što se može videti, navedeni su tipični ženski odgovori, dok su muški izostali iz dva razloga. Prvo, muškarci nisu baš bili vični tome da definišu svoje stavove (Ne znam, Nisam o tome razmišljao), a posebno da ih obrazlože, a drugo, očigledno je da žene o svojoj

²⁰ Pod "napredovanjem" sam podrazumevala sve vrste usavršavanja i uspona, što znači lično i/ili materijalno.

²¹ Cilj ovog dela intervjua bio je da se ispitanik izjasni da li se zalaže za opciju samca tokom celog života, uključujući se u povremene, nestalne afere ili odlaganje partnerstva (braka) dok se ne obezbedi ekonomska i/ili psihološka samostalnost, ili kao ranije generacije spontanim stupanjem u brak, a zatim prihvatanjem solucije razvoda, serijalne monogamije, postbračnih kohabitacija, rekonstituisanih (binuklernih) porodica, preljube, paralelnih veza i sl.

intimnoj biografiji više promišljaju, što je i razumljivo kada se ima u vidu da je privatna sfera prostor gde se realizuju ženska moć, ženske strategije i politike.

Na moje dodatno, treće potpitanje o odnosu prema preljubi tj paralelnim vezama, svi parovi koji žive u konsenzualnim unijama, bilo da je reč o slobodnijoj formi LAT-a ili čvršćoj kohabitaciji, zauzimaju negativan stav. O takvom stavu indirektno se moglo zaključiti iz odgovora da preljuba još uvek perzistira kao značajan razlog za raspad svih tipova unija, mada se pomalja i svest o drugačijem, individualizovanom odnosu, odnosno ideja da je opstanak jedne partnerske zajednice povezan sa time da li je uspeo da odgovori na recipročne emotivne (seksualne, psihološke, prijateljske) potrebe svakog od partnera. U savremenoj literaturi to se označava konceptom "čistog odnosa" (Giddens, 1992), zasnovanog na principu autonomije ličnosti kao temelju demokratizacije ličnog života. Pri tome, demokratija u ličnim odnosima ne podrazumeva neograničenu slobodu i prava, već i ustavno ograničenje individualnih moći putem autoriteta. Nosioc autoriteta nije ličnost, već je to konsenzus da se poštuju tuđe sposobnosti i umeća, da je svako slobodan da razvija individualne potencijale, uz zabranu nasilja ali i otvaranje pojedinaca jednih prema drugima, što je, dakako, nezamislivo bez postojanja bazičnog poverenja. Razvitak "čistog odnosa" omogućen je negovanjem slobodnog, otvorenog dijaloga, putem koga se slobodno izražavaju potrebe svakog pojedinca, a služi i da se ovaj refleksivno organizuje (Giddens, 1992).

U tom okviru, seksualna emancipacija se sastoji iz povezivanja plastične seksualnosti u refleksivni projekat selfa, što onda implicira da pojedinac toleriše povremene epizode seksa.

Kao što se moglo videti iz interpretacije seksualne dimenzije, intervjuisani parovi u beogradskoj studiji slučaja, gotovo da uopšte ne promišljaju ovu važnu sferu intimnih odnosa. Umesto nekog iole kritičkog odnosa prema kvalitetu seksualne samorealizacije, izgleda da perzistiraju stereotipi o odvojenoj muškoj i ženskoj seksualnosti. Ideja o epizodnom seksu, paralelnim vezama i "izletima" u braku ne prihvata se na svesnom planu, a ukoliko se tako nešto dogodi u jednoj vezi, od partnera koji je "skrivio" očekuje se potpuna diskrecija (tajnost) i zaštita od seksualno prenosivih bolesti (misli se pre svega na AIDS).

Nasuprot tome, naučnoj i stručnoj javnosti razvijenih zemalja Zapada, još od pre tri decenije, poznat je novi pojam "otvorenog braka", koji se takođe smešta u korpus alternativnih porodičnih stilova (O' Neills, 1972). Otvoreni brak ne podrazumeva nužno samo vanbračne seksualne odnose (preljubu), već mnogo šire, životni stil parova koji naglašavaju ličnu autonomiju, povezanu sa poverenjem, poštenjem i intimnošću. Seksualno otvoreni brakovi su označeni kao veze u kojima svaki od partnera toleriše i sam praktikuje izvanbračne seksualne veze, ali pod određenim uslovima.

U Danskoj je tokom osamedesetih godina sprovedeno jedno longitudinalno istraživanje 50 parova koji žive stilom "otvorenih brakova" (Buunk, 1987). Rezultati su pokazali značajne probleme i konflikte u odnosima, prisustvo snažnih osećanja krivice i ambivalentnosti, porast ljubomore, kao emocije koja u osnovi destruiše brak, poteškoće u deobi vremena i energije između izvanbračnog partnera i supružnika i stalnu pretnju (pritisak) nevenčanog partnera da se onaj drugi raskine svoj postojeći brak. Kao pozitivni efekti ovih odnosa označeni su: porast seksualnog zadovoljstva i bliskosti sa drugim partnerom. Istraživanje je takođe pokazalo kako, u nastojanju da očuvaju svoje brakove, parova uspostavljaju "osnovna pravila igre", koja podrazumevaju poštenje (iskrenost), lojalnost supružniku, ograničavanje intenziteta vanbračnih ljubavnih afera, praksu da se u izvanbračni odnos ne ulazi bez saglasnosti supružnika, pa čak i razmenu partnera ("tzv svingeri"). No, i pored svih pokušaja pregovaranja i dogovaranja, samokontrole i čuvanja bračne veze, parovi nisu uspeali da prevaziđu rastuće osećanje ljubomore, ranije tretirano kao znak individualne posesivnosti i nesigurnosti, zbog koga su navodno ljubav i seksualnost nepotrebno ograničeni na samo jednu osobu. Konačno, nakon petogodišnjeg perioda praktikovanja otvorenih brakova, među ispitanim danskim parovima došlo je do pogoršanja kvaliteta i samog bračnog života, čime su opovrgnuti neki raniji argumenti (Kinsey et al,

1948) da ovi odnosi podižu lično samopouzdanje i popravljaju kvalitet braka, kroz obogaćivanje seksualnih iskustava i oživljavanje "umrtvljenog braka". Suštinu "bračne deteorizacije", autor je opisao kao pad emotivne zavisnosti bračnih partnera, što je bila neposredna posledica uključivanja u intimne odnose sa drugima, a čemu se oni nisu mogli suprotstaviti uvođenjem bilo kakvih "bračnih pravila".

Time se, zapravo, potvrđuje moja centralna teza o tome da zrelo partnerstvo nastaje postepeno kroz ljubavnu praksu, ali i individuaciju ličnosti (refleksivni samorazvoj), kao odnos uzajamne osećajne povezanosti i svesne odluke da se svoj život posveti jednoj (zrelo odabranoj) osobi. Da bi se to postiglo, moralo bi se smeti dati i sebi i drugome sloboda za nesmetani rast i razvoj, kritičko promišljanje i preispitivanje, što je sine qua non svakog demokratskog odlučivanja.

7.1.7.8. Proces partnerstva

Na osnovu retrospektivnog pogleda na partnerski odnos od njegovog početka do momenta intervjua, jasno se može zaključiti, da su žene sklonije refleksivnom promišljanju. Njihove "partnerske biografije" su detaljnije, sastavljene od brojnih interpretacija kritičnih događaja i faza u toku razvijanja (produbljivanja) veze. One su istovremeno sklonije preispitivanju celokupnog odnosa u sklopu budućih planova i krupnih odluka, što ostavlja utisak da su one realnije i odlučnije u partnerstvu (Skinner i Kliz, 2000), te da zapravo "rukovode" procesom.

U prilog tome izdvajam karakterističnu, žensku, refleksivnu biografiju partnerstva:

"Kao što sam ti rekla, upoznali smo se na fakultetu, preko moje mame (On je sin maminog kolega sa posla). Dve godine smo bili samo poznanici, javljali smo se jedno drugome na hodniku. Delovao mi je jako nezainteresovan za mnoge stvari oko sebe. Na kraju četvrte godine, počeli smo da se družimo, tako što sam ja dala povoda. Nakon prvog poljupca, on mi je odmah rekao da neće ozbiljnu vezu. Nisam insistirala, bili smo zaljubljeni, ali na distanci jedno od drugoga. Kao da nikome nije davao da mu se približi. On je to opravdavao time što mi "daje lufta za sopstveni život" (strah od vezivanja, prim. MB). Sećam se da smo mesec dana živeli zajedno kod njega, nas četvoro kolega sa fakulteta (spremali su ispit, prim. MB). Tada sama shvatila da ne razmišlja mnogo, da je odmeren. Bojim se da to nije nedostatak emocija. Ja sam ga "otvorila", ja sam povećala njegovu sigurnost. Bilo je kriza i kod mene. Bilo je neprijatnih momenata. Moja ljubav raste s vremenom, ali ne znam kako je kod njega. Problem je u tome što on smatra da ne treba pričati o emocijama. Nekad je prazan, nema ga iako je tu. To je razlog zašto su ga pre mene devojke ostavljale. Nadam se da on ima emocije, svi se mi sređujemo tokom života".

Međutim, da i muškarci mogu da se pokažu kao pronicljivi analitičari onoga "šta se zapravo događa" tokom procesa partnerstava rečito govori sledeći odgovor:

"Zaljubljenost (u prvoj fazi, prim. MB) je bila otkrivanje. Ja sam preuzeo ulogu udvarača, zato što je ona konzervativnija, to se od mene očekivalo. Prvih 6 meseci smo puno izlazili, družili se sa ljudima, odlazili na razna mesta, a zatim smo "upali u kolotečinu" viđanja po stanovima (zbog besparice, prim. MB). To je bila faza ustaljenosti, malo i monotonije. Da bi se izbegla monotonija, trebalo bi da se bar dva puta nedeljno izlazi negde. Deca se rađaju kada par prestane da se bavi sobom" (podv MB).

7.1.8. Porodica porekla

Polazeći od pretpostavke da modeli interakcije i komunikacije u primarnoj porodici, kao značajan deo socijalizacijskog iskustva, utiču na oblikovanje relacija u sekundarnim grupama i novoformiranim porodicama u kasnijem životnom toku, to sam pokušala da osvetlim stavove i osećanja ispitanika povezanih sa brakom njihovih roditelja i odnosima sa braćom i sestrama.

7.1.8.1. Odnos prema braku roditelja

Svi intervjuisani parovi su brakove svojih roditelja okarakterisali kao tradicionalno patrijarhalne. Razlike među njima se mogu povući samo u meri u kojoj se sami zalažu za ponavljanje istog obrasca ili za njegovu zamenu savremenijim simetričnim modelom partnerstva.

Kao primer reprodukcije patrijarhalnog obrasca polno rodnog sistema u braku navodim sledeću izjavu muškarca:

"Brak mojih roditelja je bio jako dobar. To je bio klasičan brak, tata je vodio računa o tome da se reši stambeno pitanje, da ima dovoljno novca, a majka o domaćinstvu, o vaspitanju i školovanju dece, odnosima sa familijom".

Dok se iz sledećeg odgovora jedne žene vidi izrazita opozicija prema "veštačkom održavanju" bračne institucije:

"Tata i mama je trebalo da se razvedu još pre 15 godina. Pričaju da se nisu razveli zbog nas (dve ćerke, prim. MB), a upravo zbog nas je trebalo da se razvedu. Mama potiče iz tradicionalne porodice, kao i tata, čuvali su svetinju braka. Pamtim žestoke svađe, naročito tokom poslednjih godina, da bi najzad tata napustio porodicu".

7.1.8.2. Odnosi sa braćom i sestrama

Preko samoocene odnosa sa braćom i sestrama ("sib sistem") želela sam da ispitam kvalitet interakcija među decom unutar primarne porodice. Iz psihološke literature nam je poznato da se relacije iz supružničke dijade projektuju na njihove potomke, a moje je teorijsko naslućivanje da putem rane socijalizacije pojedinac stiče iskustva bitna za oblikovanje kasnijih partnerskih odnosa. Međutim, dobijena empirijska evidencija o ovoj temi kod LAT zajednica je veoma štura. Može se izvući opšti zaključak da ocena odnosa među braćom i sestrama varira od:

Korektnih ali ne i naročito bliskih, što je tipičan obrazac za decu istoga pola (dva brata, dve sestre):

"Odnosi su nam bili dobri. Moj stariji brat je otišao da živi u Kanadu"

Do odnosa udaljenosti, razdvojenosti, rivaliteta, što se pokazao kao tipičan model odnosa među decom različitog pola (brat i sestra):

"Nisam blizak sa sestrom. Ne svađamo se, ali nismo bliski"

7.1.9. Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Prva iskustva u partnerskim odnosima (koja su uključivala seksualne odnose) svi ispitanici su sticali u intervalu od 16 -18 godina, prosečno oko 17 godine, što odgovara nalazima jednog novijeg medicinskog istraživanja o reproduktivnom ponašanju adolescenata (Sedlecki, 2001).

Od tada, pa do sadašnjeg trenutka, partneri se mogu podeliti na one koji su imali samo jednu i one sa po 2-3 veze. Obzirom da je većina njih u uzrastu starijem od 23 godine, može se zaključiti da nisu skloni promiskuitetnim vezama.

Među intervjuisanim mladima mogu se još izdvojiti dve grupe:

- onih koji ne razmišljaju o svom intimnom životu, već se prepuštaju "sudbini":

"Imao sam nekoliko kratkih veza, ali nemam o njima ništa posebno da kažem. Partnerke su mi „lako“ naletale, nisam imao problema u kontaktima sa devojkama. Ne znam zašto smo raskidali, valjda tako, životni sled".

- i drugih, aktivnijih, koji intenzivno promišljaju u pravcu "transformacije intimnosti":

"Ovo mi je četvrta duža veza, koja traje duže od godinu i po dana. U prvoj ozbiljnoj vezi sam u poslednje dve godine srednje škole. Bilo nam je dobro, ali je veza ušla u monotonu fazu, prekinula se, jer sam želeo da imam još iskustava, da istražujem... Slično se desilo i sa drugom vezom, prvih godinu dana je bilo stabilno, a onda me uplašila "mirnoća".

Pokušao sam da se osvežim kroz paralelne veze (preljubu, prim. MB) Iz takve duple veze rodila se treća "ozbiljnija". To je bila devojka iz unutrašnjosti, imala je iznajmljeni stan, pa smo tu živeli zajedno (u kohabitaciji, prim. MB). Ta veza je bila izrazito burna, raskinula ju je partnerka, dok sam prve dve raskinuo ja. Nakon toga sam se zarekao da više neću da ulazim u burne veze".

8. Slučaj partnerstva u formi "living apart together"

U ovom poglavlju prikazaću slučaj modernog partnerstva u formi "living apart together" (LAT). Izabran je par koji čine Marijana i Miloš¹, koji se po svom socio-ekonomskom statusu približava pojmu LAT partnerstva u razvijenim evropskim državama. Reč je o predstavnicima mlađe sredovečne generacije (26-30g), koji poseduju visok humani kapital (visoki stepen stručne spreme). Zaposleni su u dominantnom sektoru usluga, žena u prosveti, a muškarac u informatici. Pored redovnih prihoda (plate), oboje se bave dopunskim, honorarnim poslovima u cilju podizanja nivoa materijalnog standarda. U percepciji kvaliteta života, dominira osećanje nezadovoljstva društvenim sistemom, što se pre svega, ispoljava u nemogućnosti rešavanja stambenog problema, kao i u prisili enormnog radnog angažovanja da bi se podmirile elementarne potrebe samostalnog i kvalitetnog načina svakodnevnog života. Među strategijama za održavanje kvaliteta života dominira oslanjanje na sopstveni resurse kao "akcioni potencijal" (znanja, iskustva, vreme, radna energija) i povezivanje sa prijateljima. Najintenzivniji socijalni kontakti održavaju se sa krugom ljudi iz iste struke (kolegama sa fakulteta) tako da su lične i profesionalne veze isprepletane, što se može smatrati usvajanjem modernizacijskog životnog obrasca. U kulturnoj potrošnji dominira izvestan privatizam, karakterističan za period intenzivnih društvenih i političkih promena, koji datira iz poslednje dekade XX veka.

Po svojim dominantnim vrednosnim orijentacijama, ovo dvoje mladih tipični su predstavnici materijalističkog sindroma, izraženog u težnji ka što većoj zaradi, sticanju materijalnih dobara i permanentnom podizanju kvaliteta života, zadovoljavanjem potreba sve višeg i višeg reda. Potiču iz klasičnog, tradicionalnog porodičnog habitusa, koji im je propisao polne uloge i odgovornosti, ali se na osnovu njihovih stavova i ponašanja (odbijanja da ga slede) registruje pomak u pravcu modernističkog životnog stila. Izvesna heteronomija ili pomešanost elemenata tradicioanlizma i (post) modernizma u formi neotradicionalizma, karakteristična za tranzicione društvene periode, ogleda se u očuvanju polno-rodne asimetričnosti u odnosu na životne ciljeve, posebno kod Marijane, koja se zalaže za model "muža-hranioca", pri čemu se ženina plata uzima kao dopunski prihod, kao "ženin džeparac". Muška karijera treba da je dominantna, porodični rad (briga o deci) pretežno je ženska odgovornost i sl. Konzerviranje patrijarhata na planu odnosa muškarca i žene primetno je i na planu seksualne dimenzije, koja je i ovde marginalizovana. U pogledu kontrole začeca, "locus control" smešta se u muškog aktera (prevladava praksa coitus interruptus-a). Konzerviranje tradicionalnog aranžmana partnerstva omogućeno je delovanjem nekoliko uzročnika: aktuelnom fazom globalnog društvenog sistema Srbije i Jugoslavije (tranzicija ka tržišnom modelu privrede), odsustvom mera državne politike u pogledu rešavanja različitih problema mladih parova, počev od stambenih, preko ekonomskih (zapošljavanje), demografskih (stvaranje preduslova za podizanje i/ili održavanje nivoa fertiliteta kontinuiranim akcijama populacione politike), ali i fazom u njihovim životnim tokovima (godine starosti, životni ciljevi, tipovi ličnosti, kvalitet veze). Odgovornost za održanje patrijarhalne ideologije muškosti i ženstvenosti leži i na nedovoljnom aktivizmu ženskih političkih pokreta, grupa i institucionalnih mreža tokom poslednje dekade XX veka, što je, sa svoje strane, blokiralo tranziciju uloge i statusa žene u braku, porodici i društvu.

Ipak, kod ovog para primetila sam začetak modernog prilaza intimnom odnosu, kroz praksu otvorenih razgovora, dijaloga, otvorenosti za suočavanje sa manama i nedostacima i sebe i drugog, kao i odnosa koji se shvata kao razmena, što znači da partneri "rade na odnosu", uključujući i intervencije treće strane (eksperata psihoterapeuta) u cilju izgradnje zrelije zajednice.

¹ Radi zaštite privatnosti intervjuisanih, oba lična imena su izmišljena.

Osnovne demografske i socio - ekonomske osobine

Marijana je srednjeg rasta, lepa, egzotična crnka, prijatna sagovornica, deluje otvoreno i odgovara iskreno. Obučena u farmerke i usku majicu². Stara je 29,5 godina, u pogledu bračnog statusa, razvedena je, bez dece. Prema obrazovnim odlikama, pripada eliti visokoobrazovanih (VSS, sada je pred magistratutom), profesor je jezika i književnosti, zaposlena kao asistent pripravnik na Beogradskom Univerzitetu.

Miloš je visok, modernnog izgleda, crn, lep mladić, obučen u bermude i majicu. Star je 26,5 godina, neoženjen. Diplomirao je na Elektotehničkom fakultetu, zaposlen je kao inženjer informatičar u stranoj kompaniji (bavi se softverima). Odaje utisak užurbanog, ozbiljnog mladića, tipičnog predstavnika "japi" generacije³.

Spolja posmatrajući deluju kao skladan par. Intervju je vođen sa svakim partnerom pojedinačno, u njihovom životnom ambijentu.

Glavne dimenzije slučaja LAT zajednice

Budući da ove zajednice ne poseduju zajedničko domaćinstvo (parovi ne stanuju zajedno), pa samim tim nemaju ni zajedničke svojine ni budžet, može se reći da je osnovna dimenzija partnerstva – **polno rodni sistem** - tek u formiranju. Polno rodni sistem kao kompleks zajedničkog muško-ženskog stila života izgrađuje se postepeno udruživanjem resursa i humanih kapitala svakoga od aktera, kao i individualnih i grupnih životnih strategija, koji se praktikuju u dužem zajedničkom životu para (partnerki proces)

Polno rodni sistem

Stambena situacija

U tom pogledu, partneri žive odvojeno, svako kao podstanar. Stanove su iznajmili zahvaljujući udruživanju sa prijateljem(icom), koji su u oba slučaja, njihove kolege sa studija. Prema lokaciji, oba iznajmljena stana nalaze se u užem centru grada.

Marijana živi u stanu od 80m² na Dorćolu, gde ima zasebnu sobu. Sa drugaricom deli ostali prostor (kuhinju, kupatilo). Sa njima dvema žive i njihova dva domaća ljubimca (dva psa). Osnovna prednost stana je blizina radnog mesta, zatim trgovinskog i kulturnog centra (bioskopi, pozorišta, restorani), mada sam po sebi, stan ima brojne mane: nema daljinsko grejanje (što znači visoke izdatke za grejanje), veliki deo svoje uštede vine i ličnog rada obe stanarke morale su da ulože pre useljenja (krečenje zidova, hoblisanje parketa, čišćenje i t. sl).

Marijana ima roditelje (u ranim šezdesetim godinama) i brata. Brat je mlađi godinu dana. Roditelji i oženjeni brat (bez dece) žive zajedno u porodičnoj kući, na Zvezdari. Brat i snaja su nezaposleni, očekuju dete. Roditelji su tipični zastupnici patrijarhalne kulture, što se vidi po njihovom različitom odnosu prema kćerki i sinu. Sinu treba obezbediti krov nad glavom, a kćerka treba da se uda. Takav tradicionalni obrazac, na drugoj strani, oslobađa

² Intervju počinje malim incidentom. Naime, ona je 'zaboravila' na dogovoreni termin intervju, ali je srećom devojka sa kojom deli iznajmljeni stan brzo pronašla, u susedstvu, u frizerskom salonu. Posle početnog izvinjavanja, pre razgovora traži da pređemo na "ti". Na zaključno pitanje da prokomentariše celokupan tok intervju, kaže da joj je razgovor "bio super", Raspoložena je za ponovnu saradnju (longitudinalno istraživanje).

³ Na razgovor je odmah pristao, ali je intervju realizovan posle više telefonskih dogovora i dva otkazivanja sa njegove strane. Jednom se dogodilo da sam se uputila na njegovu adresu, a da on nije bio u kući, niti je blagovremeno otkazao. U toku razgovora deluje jako suzdržano, na pitanja teško odgovara, verbalizacija mu je skućena. Trudi se da na svako pitanje odgovori, odaje lepo vaspitanu i korektnu osobu. Moj opšti utisak je da je reč o narcisoidnom, "ka sebi centriranom" pojedincu, tipičnom predstavniku moderne civilizacije kompjutera i interneta (postmodernizma), sa izraženim poteškoćama u interakcijama, što su mi potvrdile dve ključne osobe iz njegove okoline: njegov kolega i prijatelj (s kojim deli stan), kao i devojka. Da se stvari kreću na bolje ukazuje mi informacija da je on osvestio svoje unutrašnje konflikte i da je krenuo na psihoterapiju.

Marijanu da svoj život uređuje po svom. Naličje takvog tradicionalnog odnosa prema deci je da, iako kaže da voli svoga brata i saoseća sa njegovim materijalnim problemima, ona ne smatra da na bilo koji način treba da mu se nađe "pri ruci".

Miloš živi takođe u iznajmljenom stanu od 45m², na "Slaviji". Nema zasebnu sobu već ceo prostor (sobu, kuhinju i kupatilo) deli sa kolegom sa studija. Stan je veoma skromno namešten, ali uredan. Centralno mesto u sobi zauzima kompjuter.

Miloš ima roditelje, takođe u ranim šezdesetim, koji žive sami u trosobnom stanu. Napustio ih je zato što je želeo da živi po svom. Kaže da zna da im je teško zbog toga, ali dodaje: "Posesivni su, to je njihov problem...". Ima starijeg brata, koji je sa porodicom (ženom i trogodišnjim sinom) emigrirao u Kanadu. I Miloš sam razmišlja o emigraciji zbog atraktivnih poslovnih ponuda (Italija, Francuska). Međutim, sadašnja veza je jedan od bitnih razloga da je u tome neodlučan.

Prihodi

Marijana radi u državnom sektoru, u prosveti. Ima malu platu. Osim osnovnog prihoda, zarađuje dopunske: angažovanjem u honorarnim poslovima. Povremeno se angažuje kao prevodilac u međunarodnim organizacijama, koristi inostrane stipendije namenjene usavršavanjem nastavno – naučnog kadra. Nezadovoljna je količinom vremena i energije koje mora da uloži za dostigne kvalitet u podmirivanju osnovnih potreba (stanovanja, ishrane, odevanja, izlazaka), žali se da joj je naporno, te da teško uspeva da izdrži takav tempo. Na pitanje da li se na bilo koji način oslanja na podršku roditelja, odgovara odrečno, pričajući opširno o tome kako i oni sami imaju egzistencijalnih problema, a sa njima su i brat i snaja kojima treba pomoć. Ističe da joj je veoma stalo da bude nezavisna od roditelja i partnera (ekonomski), te da ne bi pristala da sa bilo čijim roditeljima živi zajedno.

Miloš ima platu kao osnovni i redovni prihod. Zadovoljan je visinom primanja, ali mu je posao prilično iscrpljujući. Jako mu nedostaje više slobodnog vremena. Honorarno radi samo ponekad, retko. Ne prima nikakvu pomoć od roditelja.

Partneri nemaju zajednički budžet.

Svojina

Marijana ima samo TV aparat, muzički stub, po neki komad nameštaja. Nema automobil. Nema vikend kuću, ali koristi porodičnu kuću (od babe i dede, u Vrnjačkoj Banji). Kompjuter je namerno otuđila da bi imala više vremena za sebe.

Miloš nema nikakve svojine, osim kompjutera. Vozi očeva kola.

Autoritet

Iako njemu smeta formulacija pitanja, oboje se slažu da je ona dominantna. Njena moć se manifestuje u donošenju odluka o načinu provođenja slobodnog vremena. On to objašnjava činjenicom da je ona starija (3 godine, prim. MB). Ona misli da je razlog u tome "što on uglavnom nema inspiracije" kako da provode vreme udvoje. Imajući u vidu način provođenja dokolice (privatizam), zaključujem da je razlog njihove matricentričnosti: u domenu razlika u osobinama ličnosti i većih očekivanja od ove veze (sa strane partnerke). Zaista se stiče utisak da Marijana "rukovodi" ovim partnerstvom, formulišući svoje i njegove životne ciljeve, kao i načine njihove realizacije.

Društveni status veze

Oboje dele osećanje da je njihov odnos socijalno prihvatljiv. Miloš ostavlja utisak osobe kojoj nije mnogo ni stalo do toga šta će drugi da kažu. Marijana, pak, izražava svoju želju da se uda za njega (da iz LAT forme pređu u brak), ali da je sada još uvek na sceni preispitivanje, provera (bračnih kompetencija i bračnog kapitala). To je sasvim prirodno,

imajući u vidu da za razliku od ranijih perioda, kada je sklapanje braka bilo izraz "rite de passage", postmoderni građanski brak postaje "rite de confirmation" (Trost, 1981).

Roditeljstvo

Obzirom da do sada nisu postali roditelji, upitani su da objasne razloge (preduslove roditeljstva).

Marijana na prvo mesto navodi to što do sada nije sreća pravog partnera, a drugi razlog uspon u karijeri (prvo magistratura, a onda dete). Iz redosleda njenih razloga i činjenice da joj prethodni brak nije uspeo, zaključujem da su za nju partnerstvo i roditeljstvo dve tesno povezane uloge, da je prva u funkciji druge, te da druga prirodno proizlazi iz prve. Ona je, implicite, protivnik rađanja izvan braka, dakle i jednoroditeljskih porodica kao ličnog izbora, što sve zajedno čini deo njenog neotradicionalnog porodičnog (vrednosnog) obrasca. Drugi po redu, profesionalni razlog, uklapa se u stil žena stručnjaka (kreativne inteligencije), čija je životna situacija u biti obeležena ambivigtetima ili nesvesnim konfliktima između brojnih preuzetih uloga i očekivanja na planu njihove realizacije (Blagojević, 1991). U prilog njene jače profamilističke nego profesionalne orijentacije svedoči i činjenica da je usmeravanje ka karijeri nastupilo više prinudno, nakon razvoda braka.

Miloš sasvim kratko kaže da do sada nije stvorio uslove da postane roditelj.

U pogledu timinga oko početka rađanja, Marijana nema utvrđeni starosni limit (uzrast), ali naglašava da je protivnik odlaganja događaja prvorođenja do kraja četvrte decenije ("Mi nismo Amerika", kaže).

Miloš daje sebi "lufta" još oko 5 godina (to znači odlaganje do nekih 30 godina starosti). Implicite mislim da je i Marijanin timing oko tog uzrasta, tako da i tu leži razlog što ona preuzima inicijativu u ovoj vezi (želi da se uda za Miloša).

Pol deteta ni kod jednoga od partnera nije unapred predodređen.

Kvantitet dece (norma o broju)

Za Marijanu je idealno (ponuda dece) između troje i petoro, a realno (tražnja dece) samo jedno. On ne može da se odredi, misli da bi u idealnim uslovima imao između 2-3, a realno ne zna...

Kvalitet dece

Oboje se zalažu za snižavanje cene nege deteta u korist ulaganja vremena i energije u detetov životni stil (slobodno vreme) i obrazovanje. To znači da se zalažu za upotrebu industrijskih pelena, racionalnu potrošnju u odevanje (odeća i obuća ne moraju da budu firmirani), ali insistiraju na putovanjima (dva godišnja odmora, na moru i u planini). U pogledu obrazovanja, oboje smatraju da je fakultetsko obrazovanje (budućeg) deteta sine qua non života u modernom društvu, zastupajući permisivni vaspitni obrazac po kome dete ne treba forsirati, treba ga vaspitavati na (ličnim) primerima, demokratski, omogućiti mu da se razvija slobodno. Nijedno od njih ne zastupa poželjnu profesiju za dete.

Imajući u vidu Marijaninu projekciju načina usklađivanja porodice i profesije, u cenu njenog roditeljstva treba uračunati i spremnost na visok nivo njenih oportunitetnih troškova. Ako ovaj par postane roditeljima, njihova će deca (verovatno samo jedno) biti očigledno visokog kvaliteta.

U slučaju izabranog para mogao bi se primeniti dinamički model ekonomskih teorija u tom smislu što se očekuje da zarada muškarca bude solidna i kontinuirana, uz ženski dohodak kao dopunski. Nepostojanje tržišta kapitala kao i njena strategija samooslanjanja u svakodnevnom životu, opredeljuju Marijanu da se udruži sa partnerom koji pruža perspektivu kvalitetnog života. Na to ukazuju i njene žalbe (nezadovoljstvo) zbog enormnog trošenja radne energije, problema oko rešavanja stana i sl.

Rad i karijera

Neotradicionalizam u vrednosnom modelu ovoga para dolazi do izražaja i u odnosu prema profesionalnom postignuću.

Marijana se zalaže za partnerstvo u kome oba partnera rade izvan kuće. "I kada bi se udala za bogataša, ne bih prestala da radim". Profesija čini bitan deo njenog ličnog identiteta. Drugi deo obezbeđuje porodica, pri čemu to za Marijanu znači obavezno i roditeljstvo pored partnerstva. Ne bi mogla da zamisli da se voljno odrekne rađanja, kao tzv DINK parovi ("double income no kids"). Slično misli i njen partner.

Profesija i porodica otvaraju problem usklađivanja različitih odgovornosti i aktivnosti u praksi svakodnevnog života. Na pitanje kako zamišlja strategiju usklađivanja, Marijana kaže "Teško". Nakon izvesnog razmišljanja, ona odgovara da bi bar jedan roditelj trebalo da bude sa detetom od rođenja do njegove druge, treće ili čak i četvrte godine. "Volela bi da tada ja ne radim. Posle 3 godine može da ide u vrtić". Ukoliko ne može da obezbedi da bude sa detetom posle zakonskog minimuma (1 godinu), onda dete treba da čuvaju plaćene privatne negovateljice, mada nije s tim oduševljena, jer ima loše primere da su takva deca uobražena, egocentrična, a da roditelji prepuštaju i dobar deo svoje uloge tim ženama. Ne dopada joj se "baka servis". Miloš po tom pitanju nema dilema, tu su baka servisi, vrtići, privatne i državne institucije, negovateljice.

Za Marijanu "muški" dohodak treba da je, po pravilu, veći, ali to ne znači da je on vredniji od ženskog. Istovremeno, to ne znači da je isključiva obaveza muškarca da izdržava ženu i decu. Pristalica je ženske karijere, s tim da se ona "izbalansira" sa porodicom. Miloš misli da je muški dohodak stub porodičnog domaćinstva, te da se u tom smislu podrazumeva da je na muškarcu da izgradi karijeru. Ženski dohodak je važan za ženu (radi njenog osećaja samopuzdanja u formi dopunskog prihoda i/ili ženinog džeparca).

Kvalitet života i životni stil

U tom pogledu oboje su, a posebno Miloš, tipični predstavnici postmodernizma. To znači da se zalažu za kvalitetno zadovoljavanje potreba iz svakodnevnog života koje se mogu podvesti pod konzumerizam: kupovina stana, kola, menjanje kola svakih 3-5 godina, oblačenje po poslednjoj modi, nabavka i menjanje tehničkih uređaja, klima uređaj, godišnji odmori na moru i u planini, putovanje po inostranstvu. Vikend kuće nisu svrstane u preferencije, obzirom da oboje partnera koriste porodične kuće za odmor svojih roditelja. U pogledu strategije rešavanja stambenog problema, naziru se dva moguća rešenja: jedno je iznajmljivanje stana poput sadašnjeg životnog obrasca, a drugo je oslanjanje na pomoć roditelja. Marijana ističe da lično ne bi želela da stanuje sa roditeljima, što i nije neophodno zato što obe porodice porekla imaju po jedan slobodan stan od kojih bi bar jedan mogao da im se ustupi.

Socijalne mreže su im prilično skućene, sa po jednom koleginicom/kolegom sa studija, što govori u prilog zatvorenosti njihovih ličnosti, kao i mogućem nepoverenju u ljude. U prilog introvertnosti ovoga para, koja je u suprotnosti sa vrednošću dobre volje (upućenosti na druge), koja je karakteristična za srednju klasu svedoči i način provođenja slobodnog vremena. Najčešće su sami, retko se druže sa prijateljima. Malo izlaze, u bioskope, restorane, kafiće. "Uglavnom se razvlačimo po kući", kaže Marijana.

Životni ciljevi

U pogledu hijerarhije životnih opcija, među partnerima postoji velika saglasnost. Miloš na prvo mesto stavlja što više slobodnog vremena, zatim karijeru, partnerstvo i roditeljstvo. Marijana na prvo mesto rangira unutrašnji mir (zdravlje), zatim karijeru, partnerstvo i

roditeljstvo, i najzad, prijateljstvo. Potreba za većim slobodnim vremenom i briga za zdravlje karakteristične su odlike života u doba pozne modernosti (Giddens, 1991). Na drugom mestu, primećuje se odsustvo potreba za javnim (političkim) angažovanjem u vidu pokreta i političkih akcija sa ciljem većih društvenih promena, za što razloge treba tražiti u potisnutom civilnom društvu, što vodi ka otuđivanju i zatvaranju u privatnu sferu.

U percepciji ograničenja koja stoje na putu ostvarenja tih životnih ciljeva dominira razočarenje sporošću društvenih promena, nemogućnost rešavanja krova nad glavom za mlade parove, još uvek prisutna vojna obaveza. Prisustvo brojnih inhibicija iz socijalnog okruženja razlog su tome što Miloš smatra da sve zavisi od njega lično, kao i što se dvoumi da li da emigrira. Marijana navodi enormna naprezanja pojedinca u haotičnoj, neuređenoj državi da bi se došlo do cilja. Kada je reč o ciljevima u domenu partnerstva i porodice, ona je kritična i prema sebi samoj, ističući da ima poteškoća u ostvarenju emotivnih veza, što je njen problem nasleđen od ranije.

Očekivanja od drugih (države, vlade, društvenih institucija, pokreta, političkih partija, roditelja, prijatelja) trebalo bi da budu veća, što su lični ciljevi teže ostvarivi. Međutim, izgleda da je razočarenje u državu i društveni sistem tako veliko, da oni teško uspevaju da precizno artikuliraju svoje zahteve. Tako Marijana kaže: Od ove države ne očekujem ništa, očekujem od mog fakulteta da mi pruži uslove za rad, a od roditelja da me ostave na miru. Da me ponekad pozovu i da pitaju kako sam, a da ništa ne traže zauzvrat. Miloš navodi da bi država bar mogla da se potruži oko rešavanja stanova za mlade parove.

Partnerstvo

Seksualnost

Slično ostalim intervjuisanim parovima u studiji višestrukog slučaja, Marijana i Miloš šturo odgovaraju da su "zadovoljni" ovom sferom svoga odnosa. Međutim, iz napetosti koju sam osetila kada sam postavila ovo pitanje, a koje je bila indukovana nelagodnošću oba partnera, kao i ćutanja, tj prekida dalje komunikacije u vezi sa ovom temom, implicite sam zaključila da je seks za njih tabuisan, kao i da zapravo, iz nekih razloga (najverovatnije dubokog nepoverenja), sebe lišavaju zadovoljstva i uživanja u tim najintimnijim kontaktima. Tako je ova krucijalna dimenzija uzajamnosti njihovog odnosa zapravo potisnuta i marginalizovana.

Kada je reč o kontracepciji, par koristi metodu coitus interruptus, a zatim i mehaničko (kondom) i hemijska sredstva (kontraceptivni filmovi). Kao i u celom uzorku, ni kod ovog para nije zabeležena primena sredstava koja su svrstana u najefikasnija, kao što su spirala ili pilula.

Marijana je imala jedan abortus u prethodnom braku, a to začće bi se verovatno završilo rađanjem deteta, da odnos već nije bio u krizi. Interesantna je tranzicija kontracepcije u ovom odnosu: par upotrebljava kondom u početku veze (verovatno usled nedovoljnog poznanstva, straha od AIDS-a i drugih genitalnih infekcija), da bi kasnije "odustajali" od bilo kakve zaštite, što takođe ide u prilog argumentu o primitivnom načinu regulisanja fertiliteta uz prebacivanje odgovornost od kontraceptivne greške na muškarca.

Obzirom da par nema iskustva u svakodnevnim poslovima u domaćinstvu, kao ni u roditeljstvu, to nije bilo smisla ispitivati praksu domaćeg i porodičnog rada, tako da ću odmah preći na centralnu temu istraživanja čistih odnosa u partnerstvu.

Osobine "čistog odnosa" u partnerstvu

U pogledu percepcije ličnosti u partnerstvu, konflikata i njihovog rešavanja, oboje, a posebno Marijana, svesni su odvojenosti svojih ličnosti kao i aktuelnih poteškoća u odnosu:

"Razlike su na nivou naših ličnosti, a ne komunikacija. On ima neke loše osobine, koje su samo njegove..., imamo tendenciju obadvoje da se menjamo. On je krenuo kod psihologa, a ja sam bila na psihoterapiji u toku svoje razvodne krize. Osim toga, on ima roditelje koji su jezivo posesivni, zovu ga 7 puta u toku dana, mešaju mu se u život iako je nezavisan. Mi imamo suštinskih sukoba oko nekih njegovih osobina koje ja ne mogu da podnesem, a znam da i njemu smetaju. Recimo to je njegova brzopletost..., ja sam opet tvrdoglava, u suštini mi imamo ozbiljnih sukoba, koji zahtevaju stručnu intervenciju ". (Marijana)

Miloš je svestan razlika u njihovim temperamentima ("ona je malo impulsivnija, ja sam smireniji") ali nije objasnio kako se mogu prevladati te razlike.

Među razlozima za eventualni rastanak, Marijana se koleba između 1) epizodnih situacija seksa, koje bi teško ponovo mogla da podnese (zbog traume koju je ranije doživela), ali koje, racionalno posmatrajući, ne bi morale da budu neophodan i dovoljan uslov rastanka i 2) dužeg procesa razdvajanja u životnim fazama i ciljevima, kao i životnim stavovima, koji ne bi bili u stanju da prevladaju.

Za njenog partnera preljuba ostaje dovoljan razlog da se veza prekine.

Na pitanje kako zamišlja "idealno partnerstvo", Marijana kaže: "To je odnos tolerancije", i dodaje: "Da bi se to ostvarilo, svako mora da prođe autokritiku. Nema unapred definisanog odnosa. U suštini, svaki je odnos jednostavan: ne možemo razgovarati oko svega, oko ličnosti, stavova, ponašanja, ali možemo da se dogovoramo oko toga gde ćemo da izađemo i oko svakodnevnih poslova (u domaćinstvu)."

Miloš je tu manje određen, tako da idealni odnos definiše kao "uzajamno uklapanje"

Ni Miloš ni Marijana ne veruju u romantični kompleks, što, po meni znači da partnerstvo ne prepoznaju kao terminalnu vrednost, u Fromovom smislu reči. Marijana je veoma oprezna zbog zbog bolnog iskustva iz prethodnog braka, dok je Miloš izgleda tip ličnosti koja nije spremna na emotivno investiranje. Oboje misle da je "bezbolnije" poći od obrnute pretpostavke da su u vezi sve opcije otvorene (brak, razvod, preljuba, ponovni brakovi). Možda i tu leže koreni njihove instrumentalizacije braka i centriranja na decu kao "sigurniji" izvor emocionalnosti.

Mislim da je slučaj ovoga para dobra ilustracija hipoteze o modernom partnerstvu kao izboru neobaveznog odnosa koji je negde između celibata i braka, manje kao rezultat ličnih aspiracija, a više suprotno, racionalni izbor u rizičnom društvu, koje genereše visoke stope razvoda i bračno-porodične nesigurnosti. Čuvajući se od emotivnog razotkrivanja, partneri (i kada postanu supružnici), često protiv svoje volje, pukušavaju da smanje rizike eventualnih nepovoljnih ishoda. Delimično vezivanje i delimično ulaganje u odnos odgovara "radu na parče", povremenom uključivanju i isključivanju sa tržišta rada, potrebi za geografskom mobilnošću i sl.

Ciljevi partnerstva

Instrumentalizacija partnerstva, kao sredstva da se postigne viši društveni položaj i/ili roditeljstvo još je veoma prisutna u našoj sredini, ali sa tendencijom premeštanja centra porodičnog sistema na konjugalnu dijadu, što se može videti iz Marijanine priče:

"U vezi sa nekim treba da se osećaš potpunije...ja nemam potrebu da imam stalno pored sebe nekoga samo zato da se kaže da sam sa nekim...Da ne budeš sam, da stvoriš porodicu, da imaš emotivnu vezu, da se ostvariš kao nečiji partner, kao žena nekoga, u stalnijoj vezi...Težište partnerstva je na ljubavničkom odnosu, ali takvom koji će uroditi rađanjem dece, a da i pored toga ne izgubi od svog ljubavnog kvaliteta".

Za razliku od nje, Milošev pogled je suženiji, što međutim, može da bude posledica i smanjene sposobnosti za verbalizacijom:

"Provođenje slobodnog vremena, rađanje dece".

Očekivanja od partnera (partnerke)

Marijanin stav ukazuje na pomešanost tradicionalnog i modernog pogleda na odnos:

"Emotivno zadovoljstvo, pre nego ekonomsku sigurnost...Da bude spreman da zajednički, udruženo stvorimo komforan život. Očekujem od njega da materijalno ne bude problem... (podv. M.B.). Miloš takođe očekuje da kroz vezu postigne zaovoljenje emotivnih potreba, ali više kao jednosmeran proces, kroz "brigu (partnerke) o mojoj dobrobiti".

Partnerstvo kao životni stil

U skladu sa njegovim površnim investiranjem u intimni odnos, Miloš zastupa tezu da čovek može da živi sam, što uključuje povremene veze i menjanje partnerki.

Slično misli i Marijana: "Može čovek sam da se razvija kao ličnost, bez partnera, kroz prijateljstvo i profesiju". Na moje eksplicitno pitanje kako definisati partnerstvo, ona kaže: "Partnerstvo je povezano sa roditeljstvom (da se bude mama i tata). Ljubavnički odnos treba da se održava kroz celo vreme trajanja braka. Meni treba muž da bude ljubavnik i da bude tata mojoj deci i to tražim. Kada sam se početkom godine vratila sa studijskog boravka iz inostranstva rekla sam sebi: 'tražim stan, muža i posao'.

Partnerski proces

Miloš nije imao posebnih analitičkih komentara na tok njihove veze, racionalizujući to činjenicom njenog relativno kratkog trajanja (godinu dana). Međutim, Marijana ima jasnu viziju celog toka veze:

"Naš odnos je kao neko stalno prevazilaženje problema u komunikaciji, očekivanju, razmeni. Mislim da pravimo kvalitativne skokove ka sve većoj bliskosti". Činjenica da žena "drži konce" u privatnoj sferi ponovo se potvrđuje u nastavku njenog iskaza: "Ipak, ne bih živela trajno nevenčano, želim da se udam".

Porodica porekla

Odnos prema roditeljskom braku

Miloš nije imao ništa posebno da kaže sem da je to bio normalan, zdrav odnos muškarca i žene (komplementarna bračna dijada, prim. MB). Marijana je, pak, u tom pogledu pokazala veliku istančanost i hrabrost da se suoči sa svojim osećanjima prema najbližima:

"To je bio tipičan tradicionalni brak. Majka nije mogla da se razvede od oca jer bi to bila tragedija. Kad su u jednom momentu hteli da se razvedu, njihovi roditelji su im rekli 'To ne dolazi u obzir, imate decu', i oni su odustali. To šta oni misle o razvodu, najbolje se vidi kad sam se ja razvodila. To je, jednostavno, bila tabu tema, o kojoj se nije progovaralo. Sada svaku moju novu vezu vide kao potencijalno novi brak.

Takođe veoma su tradicionalni kada su odnosi između kćerke i sina u pitanju. Sinu treba obezbediti krov nad glavom, a kćerka da se uda. Nisu nikakvi autoriteti kao roditelji. Nisu se bavili roditeljskom ulogom. Kad iskrсне neki problem u vezi sa decom, oni se prepuste beskrajnom okrivljavanju, dok se ne umore..."

Odnosi sa braćom

Miloš ima starijeg brata koji je sa porodicom emigrirao u Kanadu. Interakcije sa bratom tokom detinjstva okarakterisao je kao dobre, korektne.

Kao što je napred spomenuto, Marijana ima mlađeg brata, za koga kaže da ga voli, ali da se retko viđaju. Brat je oženjen, živi sa roditeljima u porodičnoj kući i uskoro očekuje bebu. Po njenom sudu, on je žrtva roditelja, a svoju nemoć prema njihovom paternalističkom odnosu, izražava osećanjem mržnje i nemoći. Brat i snaha su trenutno u veoma teškim materijalnim problemima, obzirom da su oboje nezaposleni. Ona ne pomaže ni bratu ni roditeljima, osim što se brine za njihovo zdravlje i budućnost.

Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Miloš spada u ljude koji izbegava analizu sebe i svojih odnosa sa drugima, tj unutrašnjih doživljaja. Zato se njegov retrospektivni pogled na odnose sa ženama svodi na formalnu, kvantitativnu dimenziju. Pre Marijane je imao dve ozbiljne veze, jednu u periodu adolescencije, u gimnaziji, kada većina mladih ljudi stupa u intimne odnose sa osobama suprotnog pola, a drugu na fakultetu. Prva je bila kratkog trajanja, od par meseci, a druga jednu godinu.

Marijana takođe navodi samo dve "ozbiljnije" veze pre Miloša, ali o njima priča daleko iscrpnije, tako da se stiče utisak da ona zaista refleksivno "gradi" svoju biografiju. Prva veza je trajala od njene 19te do 27me godine života. Nakon dve godine zabavljanja krunisana je brakom. U braku je provela 5 godina, muž je bio 5 godina stariji od nje. To partnerstvo je knjiški primer neuspešne transformacije iz faze simbioze u zreli odnos dve nezavisne individue. Venčali su se u fazi velike zaljubljenosti. Ona je bila jako vezana za njega, pasivno zavisna, dok je on bio veoma ambiciozan čovek. Usledilo je veliko razočarenje s njene strane, kada je otkrila muževljevu prevaru sa najboljom drugaricom. Istovremeno, taj šok i kriza koja je proizvedena, za Marijanu su, prema njenom tumačenju, imali značenje impulsa za promenu, odrastanje i sazrevanje.

Druga veza je bila sa strancem (iz Portugalije), sa kojim je bila godinu dana. U početku se osećala srećno i ispunjeno kao žena. Međutim, zahvaljujući svom zrelijem odnosu prema muškarcima, brzo je sagledala drugu stranu njegove ličnosti: nestalnost ("Još uvek nije dovršio svoje obrazovanje, promenio je mnoge fakultete"), tj isvesne depresivne crte ličnosti ("on se neće dovesti u red narednih 5 godina). Sagledavši (nepremostive) razlike u njihovim ličnostima, Marijana je donela odluku da okonča ovu vezu. Tada je srela Miloša.

Zaključak

Ovde je reč o prilično "labavom" partnerstvu LAT tipa, gde je partnerka starija i, čini se, zrelija i odlučnija. Zbog toga ovo partnerstvo ima odlike matrijarhata u kome se muškarac (ne)svesno odriče prava na lično promišljanje i doživljaj odnosa, i pored toga što raspolaže svim atributima autonomnosti (poseduje veći humani kapital). Nijedan od partnera nema rešeno pitanje "krova nad glavom", a da bi došli do sopstvenog stana u sadašnjoj situaciji, jedino im preostaje da se okrenu primarnim porodicama, iz čijeg "zagrljaja" silno žele da se izbave (oboje roditelja pokazuju izrazitu autoritarnost).

Evidentna je težnja Marijane da se veza transformiše u kohabitaciju, tj u brak, bez obzira što njihovom aktuelnom odnosu nedostaju bitne osobine intimnog: seksualni užitak, slobodno iskazivanje emocija ljubavi, prihvatanosti, davanja, poverenja. Izbegavajući bliskost, par se okreće instrumentalnim ciljevima: udruživanju resursa, materijalnoj sigurnosti, rađanju i socijalizaciji dece.

9. Konsezuualne zajednice u formi kohabitacija

Kohabitacije su faktičke bračne zajednice, punoletnih, bračno zrelih muškaraca i žena, kojima nedostaje formalno-pravni legitimitet (događaj sklapanja braka). U savremenim postindustrijskim državama, sve veći deo populacije u jednom delu svoga života, prihvata ove zajednice, tako da su one ne samo socijalno vidljive već podležu i obavezi registrovanja i statističke obrade. Sam pojam kohabitacija ili konsezuualnih zajednica nije najsrećnije izabran, njegova nepreciznost potiče, po mom mišljenju, iz bar dva razloga. Prvi se ogleda u težnji da se izbegne izraz vanbračnosti, koji ima negativnu konotaciju, implicira na marginalizaciju i socijalnu stigmatizaciju, mada je utemeljen u pozitivnom pravu o braku i porodici. Drugi je sam pluralitet formi života udvoje u doba pozne modernosti, koji se želi obuhvatiti jednim pojmom: mladalačke veze, brakovi na probu, postrazvodne kohabitacije, serijske monogamije i sl. U prilog toj neadekvatnosti izraza, jedan od intervjuisanih partnera u studiji slučaja primećuje: "Mislim da je kohabitacija loš izraz, podseća me na nešto kao miroljubivu koegzistenciju, možda je bolje reći "zajednički život", "život udvoje" (muškarac, psiholog, 29 godina)

U procesu tranzicije braka od institucije ka čistom odnosu, za koji brojni evropski autori tvrde da je za države tržišne ekonomije konvergentan (Prinz, 1995, Mills, 2000, Pinnelli, Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001), južna Evropa (Italija, Grčka, Španija i Portugalija) zaostaje za drugim regionima (Severna i Zapadna Evropa), što se tumači dominacijom tradicionalizma i ideologije katolicizma (izuzev Grčke), nižim stepenom ekonomskog razvitka, razvijenom praksom oslanjanja na porodične i srodbinske neformalne mreže. Bivše socijalističke zemlje (Istočne i Centralne Evrope) beleže porast ovog fenomena tokom devedesetih, kao i porast jednoroditeljskih porodica i skok divorcijaliteta, što su sve posledice ekonomske tranzicije i visoke bračne nestabilnosti nasleđene iz prethodnog perioda. Za sve države uključujući i SAD karakteristično je da su kohabitaciji sklonije mlade generacije (20-30 godina), odnosno mlađe sredovečno stanovništvo (20-39) pretežno zaposleni (u slučaju Švedske, čak i srednoškolska omladina, 15-19 godina). Nasuprot tome, LAT aranžmane preferiraju studenti. U većini država Evropske Inije, omladina teži da se osamostali, napuštanjem roditeljskog doma, čemu prethodi odluka da se živi sam ili sa partnerom. Empirijska evidencija ukazuje da žene tu odluku donose i češće i ranije u odnosu na muškarce. Prosečna starost kada mladi i odrasli ljudi napuštaju roditeljski dom se menja, ne samo u zavisnosti od toka i faze modernizacijskog procesa, već i od promene vrednosnih obrazaca (opadanje tradicionalizma, sekularizacija, smanjenje uticaja religije, širenja individualizma i polno/rodne ravnopravnosti). Na makronivou, različiti faktori mogu usporiti ili privremeno zaustaviti ovaj proces odvajanja: ekonomske krize, kao i različiti ciklusi u zapošljavanju (fluktuacije na tržištu rada), promene u dohocima i sistemu socijalnih davanja, kao i stambena nestašica koja je glavni razlog blokiranje individualizacije životnih stilova u državama u tranziciji (Centralne i Istočne Evrope), uključujući i Jugoslaviju, odnosno Srbiju i Crnu Goru.

U većini država i regiona, kohabitacija predstavlja samo jednu fazu u procesu sklapanja braka, tako da je većina ženskog stanovništva starog 30-34 godine u građanskom braku sa decom, što po mišljenju nekih autora (Hoffmann-Nowotny and Fux, 2001) osporava široko postavljene generalizacije o širenju individualizovanog društva (Beck, 1992).

Usvajanjem životnog stila kohabitacija bez venčanja ostvareno je razdvajanje braka od prokreacije, odnosno partnerstva od biološke reprodukcije, kao i što je otvoren prostor za širenje polarizacije porodičnog i neporodičnog sektora (gde spadaju pojedinci i parovi koji voljno odustaju od rađanja u toku celog života). Novi životni aranžmani, koju su u odnosu na brak kraćeg trajanja i manje stabilnosti, proizveli su opadanje ukupnog nupcijaliteta, njegovo odlaganje i starenje, što sve dovodi do efekata pada ukupnog fertiliteta. Nosioci ovih promena bihejvioralnih modela u državama Evropske Unije upravo su mlađe kohorte (iznad 25 godina starosti), (Zamfirescu, Pinnelli, Fux, 2001).

Kvalitativna analiza kohabitacija kao partnerskog stila ukazuje na promenu u sadržaju braka, koji još uvek nije dostigao smisao terminalne vrednosti, već je zadržao instrumentalni smisao realizacije i organizacije porodičnog života (Hoffmann - Nowotny, 2001)

Prilikom definisanja početka kohabitacija značajan je momenat timinga, odnosno konsenzusa oko kritičnog momenta (događaja početka zajedničkog života). U relevantnoj literaturi (Prinz, 1995 i dr) prevladava stav da se za početak kohabitacije odredi datum useljavanja u zajednički stan. U svim slučajevima kohabitacije koje sam istraživala, primećena je usaglašenost među partnerima oko vremena početka, a to je momenat formiranja zajedničkog domaćinstva (vreme useljavanja).

U prethodnim poglavljima predložene su relevantne hipoteze o razlozima njihovog postojanja (odlaganje braka, ispitivanje bračne spremnosti, proces donošenja odluke, izbegavanje rizika razvoda, "socijalno detinjstvo" i sl). Za razliku od LAT formi, kohabitacije bez venčanja predstavljaju "čvršće zajednice" zbog toga što imaju razvijen polno-rodni sistem, a partnere povezuje praksa (aktivnosti i interakcije) svakodnevnog života u oblasti domaćeg i porodičnog rada (briga o partneru ali i starijoj generaciji roditelja). Slično LAT formama, i ovom tipu unija nedostaje dimenzija roditeljstva, čije odsustvo predstavljalo jedan od bitnih raison detre njihovog održavanja. Da se podsetimo, poznato je da transformacija kohabitacija u brak najčešće nastaje usled događaja začeca i očekivanog porođaja (Prinz, 1995, Mills, 2000, Hoffmann-Nowotny et al, 2001, i sl).

Sama činjenica da konsenzualne zajednice bez potomstva nisu obuhvaćene zakonom o braku i porodici u Srbiji i Jugoslaviji, ukazuje na njihovu suštinsku odliku društvene neregulisanosti, što znači da su partneri, naizgled, slobodni da svoj svakodnevni život uređuju po načelima koja su, po njihovim rečima, sami izabrali. Intepretacija rezultata studija slučaja pokazuje, međutim, da su njihovi odnosi, interakcije i aktivnosti podređeni još uvek dominantnim socijalnim i porodičnim vrednostima patrijarhata, njegovom polnom ideologijom, ali i osobinama ličnosti partnera i aktuelnom fazom u njihovom životnom toku.

Osnovnu jedinicu istraživanja i analize činio je par, a iskustvena evidencija stvarana je na osnovu intervjua sa svakim od partnera pojedinačno. Primećena je velika usaglasnost u odgovorima ispitanika, u pogledu njihovog celokupnog odnosa, interakcija, emocija, procena ličnosti, konflikata i životnih ciljeva, što svedoči o tome da su parovi razvili praksu "rada na odnosu". Uspostvaljena je otvorenost komunikacije i spremnost na dijalog, što je, po mom mišljenju, značajan pomak u odnosu na prethodne generacije (njihovih roditelja). Refleksivna biografija partnerstva razvija se u vremenu dok odluka o sklapanju braka još nije doneta, što potvrđuje tezu o tome da savremeni brakovi postaju više akt formalne konfirmacije, kome prethodi razvijanje projekta intimnosti (Giddens, 1998).

Pre nego što se posvetim poređenju obrazaca u studiji slučajeva kohabitacije bez venčanja, treba napomenuti da su bitne teorijske paradigme, koje prate interpretaciju studije višestrukog slučaja, već razvijene kod izlaganja LAT formi. Kod kohabitacija bez venčanja, nešto više prostora biće dato dimenziji domaćeg rada, kao jednoj od bitnih dimenzija polno rodno sistema, gde se takođe registruje izvestan pomak od patrijarhalnog, asimetričnog ka egalitarnom (simetričnom) odnosu.

Napred je istaknuto da je kohabitacija u razvijenim državama tržišne ekonomije već više decenija socijalno prihvatljiva zamena za brak, odnosno logičan rezultat: potrebe odlaganja braka, "derivat" svesti o bračnoj nestabilnosti (visoke stope razvoda i veliki udeli jednoroditeljskih porodica), poteškoća oko donošenja ireverzibilnih odluka u rizičnom društvu uz istovremeno jake aspiracije pojedinaca za životom u stabilnijim unijama.

U teorijskom uzorku kohabitacija bez venčanja, došle su do izražaja sve napred navedene hipoteze o kohabitacijama. Osnovni i opšti nalaz jeste da praksa kohabitacije predstavlja "uvod u brak", što potvrđuje konvergenciju ka savremenom obrascu partnerstva u državama razvijene tržišne ekonomije Zapadne Evrope. Kod određenih slučajeva, ima indikacija da je kohabitacija izbor lica sa niskim bračnim kapitalom, odnosno malim sposobnostima investiranja u dugotrajni odnos, kao i lica sa niskim socijalnim (humanim)

kapitalom što je, inače, kroz istoriju evropske porodice, predstavljalo ozbiljnu prepreku stupanju u brak¹. Instrumentalizacija odnosa kao kanala socijalne promocije, tj rešavanje krucijalnih problema kao što su izdvajanje od porodice porekla, ekonomska podrška (zaposlenog) partnera (da bi drugi dovršio školovanje), kao i druge vrste udruživanja resursa (svojine, novca, aktivnosti, društvenih veza) takođe su došli do izražaja u srbijanskom društvu koje je već duže izloženo društvenoj dezorganizaciji, haosu i pauperizaciji, sa razorenim institucijama (radnici bez plata, preduzeća bez posla, ispražnjena socijalna i ljudska prava, Bolčić, et. al, 1995), a novi socijalni sistem tržišne ekonomije tek se rađa².

9.1. Osnovne demografske i socijalne karakteristike

Kao i slučaju LAT zajednica, izabrane su sledeće osnovne odlike parova (pojedinaца): pol, starost, bračni status i društvena klasa (obrazovanje i zanimanje). Prema polu, sve su zajednice heteroseksualne, prema starosti mogu se, uslovno, podeliti na: mlađe parove (do 30g starosti) i starije (preko 30 godina). Po bračnom stanju kohabitacije se mogu podeliti na zajednice lica koja do sada nisu stupali u brak (celibateri) i razvedenih (postrazvodna kohabitacija)³.

Prema starosnom kriterijumu kohabitacije se mogu podeliti na:

Mlađe parove (ispod 30 godina starosti):

- Partnerka, stara 25, neudata, sa partnerom starim 27 godina, neoženjenim (veza traje 5 godina, od toga su 3 godine proveli u LAT formi, a 2 godine u kohabitaciji);
- Partnerka stara 29 godina, neudata sa partnerom od 27,5 godina, istog bračnog statusa (kohabitacija traje 3 godine, prethodila joj je LAT forma od 1 godine);

Starije parove, gde su partneri stariji od 30 godina:

- Oboje partnera stari 34 godine, nevenčani (kohabitacija traje 6 godina, prethodio je LAT - 1 godinu)
- Partnerka stara 30 godina, neudata, partner ima 27,5 godina, neoženjen (1,5 godinu žive u kohabitaciji, pre toga 1,5 godinu u LAT formi).

Mešovitu starosnu grupu čine parovi u kojima jedan partner pripada mlađoj, a drugi starijoj starosnoj grupi:

- Partnerka stara 23 godine, neudata, partner 34 godine, neoženjen. (Veza je prerasla u kohabitaciju od pre 1 godinu, iz LAT forme koja je pre toga trajala 5 godina).

Kao i kod slučajeva LAT zajednica, i kod kohabitacija preovlađuju parovi sa nešto starijim partnerkama. U svojoj studiji o porodici i srodstvu na Balkanu, Karl Kazer (2002) navodi da je širenje brakova u kojima je nevesta starija od muža prvi jasan pokazatelj opadanja kulture patrijarhata. Inače, kao glavne ključeve borbe za egalitarne odnose u društvu, on navodi 1) ravnopravnost žena; 2) izmenu odnosa roditelji – deca; i 3) izmene u naslednom pravu.

Druga tipologija kohabitacija se može izvesti prema bračnom stanju na celibatere (koji čine većinu ispitanika) i postrazvodnu kohabitaciju:

- a) Partnerka stara 26 godina, neudata, partner 34 godina, razveden (zajedno žive 2 godine, prethodna faza u LAT-u 6 meseci).

Treća tipologija polazi od kriterijuma dužine veze, kao bitnoj dimenziji koja je ujedno i indikator kvaliteta (tipa) kohabitacije. U uzorku su zastupljene kraće (1-2 godine), srednje (3-5) i duže kohabitacije (preko 6 godina). Sve kohabitacije su nastale tranzicijom od LAT

¹ Za razliku od evropskog bračnog imetka (conjugal fund), kao neophodnoj pretpostavci stupanja u brak u istoriji porodice, takva praksa nije postojala u Srbiji i na Balkanu zbog ideologije zadržnog porodičnog života (Bobić, 2001)

² Teorijskim uzorkom nisam obuhvatila kohabitacije studenata, koje su često i mimikrirane. Osnovni razlog je njihova još izraženija privremenost, kao i činjenica da su u fokusu bili parovi koji imaju bitne pretpostavke za samostalan porodični život (nalik braku).

³ Kao i kod prikaza LAT slučajeva, interpretacija rezultata obuhvata samo karakteristične obrasce (tipove odnosa), koji su bliski hipotezama o modernom partnerstvu, tako da nisu uzeti u obzir svi parovi iz uzorka.

forme ka produbljenijem odnosu što potvrđuje hipotezu o postepenom menjaju modernog braka, od socijalne institucije ("rite de passage") ka individualizovanom odnosu ("rite de confirmation"), (Trost, 1981). Činjenica da će se većina transformisati u bračnu zajednicu zbog rađanja potomstva argument je u prilog još uvek izraženom značaju bračne varijable kao neposredne (biološke) determinante fertiliteta (Davis and Blake, 1964), što znači da perzistira tradicionalna instrumentalizacija braka kao okvira reprodukcije (Hoffmann-Nowotny, 2001)

9.1.1. Društvena klasa

Socijalni položaj partnera koji žive u kohabitaciji može se izvesti iz obrazovnog statusa i radnog mesta ispitanika (uključujući i privrednu delatnost i sektor svojine firme ili radne organizacije). Primetna je sasvim očekivana homogamija u socijalnim osobinama i poreklu partnera. U nekoliko slučajeva jedan od partnera nije zaposlen, bilo zato što studira ili bira odgovarajuće radno mesto. Međutim, kao i kod LAT formi, kod ispitanika koji žive u kohabitaciji, promenjen je sadržaj pojma "studenta" (kao čisto izdržavanog lica), za što po meni postoje nekoliko razloga: 1) dugo studiranje, (prosečno oko 9 godina na BU), te prekoračenje starosti i gubitak prava na redovne studije i sticanje diplome, odakle proističe prisila za samofinansiranje; 2) povremeno uključivanje u aktivnosti iz domena "sive ekonomije", veoma raširene u Beogradu i Srbiji tokom poslednje decenije XX veka, radi preživljavanja kako sopstvenog, tako i svojih roditelja, s tim što pojedinci teže da zadovolje raznovrsne kulturne potrebe srednje klase (izlasci, putovanja, konzumiranje kvalitetnih kulturnih sadržaja i sl); 3) produženo "socijalno detinjstvo", pri čemu je roditeljska figura (hranioca) zamenjena partnerovom podrškom; 4) besperspektivnost; tj gubljenje nade da će se nakon diplomiranja obezbediti adekvatno profesionalno i materijalno utemeljenje.

Prema društvenoj klasi, svi slučajevi pripadaju srednjoj klasi, s tim što se, uslovno, mogu podeliti na niži i viši sloj. Osim gore navedenih elemenata, u razvrstavanju tipičnih slučajeva uključila sam i dodatnu dimenziju kvaliteta života (stanovanje), tako da su oni koji žive u svom stanu (bilo da su sami vlasnici ili njihovi roditelji, što znači da plaćaju niske cene stanarine) svrstani u viši, a oni koji iznajmljuju stan u privatnom sektoru (podstanari) u niži sloj.

9.1.1.1. Niži sloj:

Partnerka, stara 23 godine, SSS, zaposlena u privatnoj zanatskoj radionici; Partner, 33 godine, SSS, nezaposlen (apsolvent Univerziteta), povremeno radi honorarno. Žive u stanu rođaka koji su u inostranstvu.

Partnerka, 25 godina, student (apsolvent Univerziteta), partner, 28 godina, VSS, zaposlen u marketinškoj agenciji (privatni sektor). Oni rentiraju stan u privatnom sektoru.

Partnerka, 26 godine, VSS, zaposlena u stranoj agenciji (nevladin sektor). Partner, 34 godina, SSS, zaposlen u državnom preduzeću (gradske toplane). I oni žive u iznajmljenom stanu.

9.1.1.2. Viši sloj:

Partnerka, 25 godina, SSS, student privatnog univerziteta. Partner, star 27 godina, VSS, menadžer u privatnoj kompaniji, uz to vlasnik sopstvene marketinške agencije. Par živi u stanu, koji je vlasništvo njenog oca.

Partnerka, 29 godina, VSS, sportski trener u državnom klubu, partner, 26 godina, VSS, inženjer informatičar, zaposlen u stranoj kompaniji (sektor informatike). Stan u kome žive je vlasništvo partnera.

Partnerka, 29 godina, VSS, arhitekta, nezaposlena, povremeno radi honorarno. Partner, VSS, 30 godina, lekar specijalista, zaposlen u državnoj klinici, honorarno radi u privatnoj klinici. Stanuju u stanu koji je u ženinom vlasništvu.

9.2. Glavne dimenzije konsenzualnih zajednica forme kohabitacija

Različito od LAT formi, kohabitacije se odlikuju razvijenim **polno-rodni sistemom**, kao složenim aranžmanom muško-ženskog stila života, koji se može raščlaniti u nekoliko sastavnih komponenti (organizacionih principa).

9.2.1. Polno rodni sistem

Kao i u slučaju LAT zajednica, obzirom da je reč o složenoj dimenziji, polno rodni sistem će, u cilju jednostavnije interpretacije, biti dekomponovan u sledeće bitne poddimenzije: mesto stanovanja, izvori prihoda, svojina i bračna moć.

9.2.1.1. Stambena situacija

Osim u slučaju jednog para, svi intervjuisani parovi žive sami, odvojeno od roditelja (porodice porekla), bez obzira što, pretežno, sami nisu i vlasnici stanova. Već sama ova činjenica ukazuje na njihovu potrebu da se, nezavisno od braka i roditeljstva, odvoje od porodice porekla, tj "izbore pravo" na zaseban životni stil. Međutim, stanovi su pretežno u vlasništvu njihovih roditelja, samo u dva slučaja vlasnici su muški, odnosno ženski partner. I u ta dva slučaja, stanove su na tržištu kupili roditelji i "poklonili ih" svojim potomcima.

Većina stanova je van užeg gradskog centra (opštine Čukarica, Novi Beograd, Rakovica), što ukazuje na usporeni transfer dobara od starijih ka mlađim generacijama u Beogradu (Caldwel, 1976). Centralne gradske opštine su rezervisane za starije generacije (i više socijalne slojeve).

Prema vlasništvu stana, možemo ih podeliti na one koji žive:

1) U stanu koji je porodično vlasništvo (roditelja), kao što je tipičan slučaj para koji živi u stanu partnerove majke. Stan je jednosoban (40m²), na opštini Čukarica, dok majka živi odvojeno sa njegovom bakom u centru grada (Vračar). Partnerka ističe da se njegova majka protivi bilo kakvim promenama enterijera u njihovom domu, što za nju predstavlja značajan izvor svakodnevnih frustracija.

2) patrilokalno, u stanu koji je vlasništvo partnera, na Novom Beogradu. Stan je jednoiposoban (oko 50m²). Stan su kupili njegovi roditelji, onda kada je sin odlučio da emigrira (prihvatio je bio posao u inostranstvu). Njena majka i sestra, kao i njegovi roditelji žive u blizini.

3) matrilokalno, u stanu koji je vlasništvo žene, u Rakovici. Stan je kupio njen otac, jednoiposoban, oko 50m². Sada razmišlja o proširenju stambenog prostora (kupovini potkrovlja, opet uz očevu podršku), ali očekuje i pomoć partnerovih roditelja.

4) u statusu podstanara, gde je odvojen život obezbeđen bilo uz podršku srodnika (čuvanje stana) ili plaćanjem kirije.

Kao što se može videti iz navedenih tipičnih slučajeva, roditelji imaju glavnu i dominantnu ulogu u rešavanju stambenog pitanja mladih. Pri tome, ono što je, po mom sudu, važno istaći, oni to ne čine dobrovoljno, već u iznudici, i pod pritiskom, najčešće iz straha da će ih mladi napustiti. Ne postoji dobra volja niti razumevanje za potrebe mlađe generacije za slobodom i drugačijim životnim izborom, bez obzira na svest o složenosti društvene situacije i objektivne prepreke da deca sebi obezbede "krov nad glavom".

Nisam zabeležila nijedan slučaj neolokalnog stanovanja, u stanu koji su zajedničkim sredstvima obezbedili parovi ili pojedinci. U stambenom pogledu, oni su u nešto boljoj situaciji u odnosu na parove u LAT formi, što se može objasniti poodmaklom fazom partnerstva i poslednjom fazom zabavljanja i udvaranja ("courtship", "dating process"). Pri tome, socijalno poreklo (roditelji iz srednje klase) ima odlučujuću ulogu u obezbeđenju krova nad glavom, bilo putem kupovine stana ili ustupanjem viška stambenog resursa. Zasebno stanovanje je "izboreno" i nepristajanjem na zajednički život u proširenom porodičnom domaćinstvu kao i onda kada su njihovi roditelji postali svesni da se radi o "ozbiljnim"

vezama njihove dece, koje će najverovatnije prerasti u brak. Istovremeno, gotovo svi parovi naglašavaju pritisak roditeljskih očekivanja da se veze uskoro ozvaniče (prerastu u brakove).

9.2.1.2. Svojina

Obzirom na činjenicu da parovi žive u stanovima čiji su vlasnici članovi porodice porekla (roditelji) većina parova ne poseduje krupnija materijalna dobra (trajna potrošna dobra, automobil, i sl). Ipak među njima je moguće uspostaviti diferencijacija na parove koji poseduju tzv "standardni paket opreme domaćinstva", koji sam definisala tako da ga čine: šporet, TV, frižider, zamrzivač, mašina za veš, i osnovni nameštaj, i druge koji osim toga imaju i dopunska, moderna, potrošna dobra kao što su mašina za sudove, mikrotalasnu rernu, kompjuter, klima uređaj, jakuzzi, moderne sitne aparate u kuhinji (blendere, aparate za kafu i sl). Svi parovi imaju bar jedan automobil, s tim da jedni koriste očev a drugi su uspeli da nabave vlastiti (polovni ili novi), što je i statusni simbol njihovog sloja ali i civilizacijsko dobro neophodno za život u savremenom načinu života.

Unutar nižeg i višeg podsloja kohabitacija ustanovila sam nekoliko tipova:

- 1) Upotreba standardnog paketa trajnih potrošnih dobara kod para koji živi kao podstanar u stanu svojih rođaka (u inostranstvu);
- 2) Upotreba standardnog paketa dobara (u vlasništvu roditelja ili drugog) uz postepeno opremanje vlastitim aparatima (TV, kompjuter)
- 3) Vlasništvo nad modernim paketom trajnih potrošnih dobara. Tu spada i novi automobil savremenog dizajna.

9.2.1.3. Prihodi

U svakoj partnerskoj zajednici, bar je jedan partner zaposlen, što je sine qua non njihove elementarne ekonomske samostalnosti. Tamo gde je samo jedan od partnera stalno zaposlen, to nije nužno muškarac, već se kao nosilac glavnog prihoda pojavljuje i žene (u dva slučaja). Prihodi potiču iz redovne radne aktivnosti (dohodak) u državnom ili privatnom sektoru i dopanskog angažovanja (honorari, siva ekonomija):

- 1) Muškarac je zaposlen u privatnoj agenciji (u oblasti marketinga), a uz to radi i honorarno, a partnerka studira, ali prima svoj "džeparac" od roditelja (da se ne bi osećala neprijatno što je partner "izdržava").
- 2) Žena radi u privatnoj zanatskoj radnji, a muškarac završava studije i povremeno radi honorarno (alpinista koji povremeno obavlja tzv visinske radove: pranje prozora na poslovnim zgradama, sređivanje fasada, čime sebi obezbeđuje značajne novčane uštede).
- 3) Muški partner radi i u državnoj ustanovi i u privatnoj (zdravstvenoj), a partnerka povremeno "na parče", birajući bolje plaćene poslove.
- 4) Muški partner radi u privatnoj, stranoj kompaniji (oblast informatike), a žena se bavi trenerskim poslom (državni sportski klub) koji je malo plaćen, to više upražnjava kao svoj hobi.

Svi prihodi parova se udružuju, tako da ni u jednom slučaju nije zabeleženo odvojeno trošenje novca. Parovi su uglavnom izrazili zadovoljstvo svojim materijalnim standardom, što je razumljivo obzirom na količinu radne energije koju ulažu.

9.2.1.4. Autoritet

U ispitivanju raspodele "bračne moći" (Milić, 2001), pošla sam od hipoteze o transformaciji patrijarhalne raspodele moći u pravcu demokratskog modela (ibidem: 200). Kad je reč o analizi ove složene dimenzije, kritičari su istakli potrebu da se razlikuje nekoliko bitnih poddimenzija (ibidem:200): 1) osnova ili temelja moći; 2) procesa putem kojih se moć realizuje; i 3) rezultata odnosa moći.

Dimenziju autoriteta u slučaju kohabitacije ispitivala sam preko osnova (temelja moći) i procesa donošenja odluka u svakodnevnom životu. Obzirom na veću razvijenost odnosa u

poređenju sa LAT unijama, sadržaj odluka se odnosi na krupnija pitanja: (kupovina trajnih potrošnih dobara, kola, opremanje stana), praksu domaćeg rada (nabavka namirnica, spremanje obroka, pranje, čišćenje, popravke u domaćinstvu), roditeljstvo, sklapanje braka, do načina provođenja slobodnog vremena (kako i sa kim). Među parovima ima recidiva asimetričnog (patricentričnog i matricentričnog) odnosa ali se primećuje i početak tranzicije ka egalitarnom modelu, što se vidi iz sledećih primera:

"Pošto su njegovi roditelji kupovali stan za nas dvoje, mi smo zajedno birali lokaciju, izgled, dok je unutrašnje uređenje bilo moja stvar... Svakodnevne kupovine u domaćinstvu su na meni. Oko slobodnog vremena se dogovaramo...Najviše se družimo sa prijateljima, mojim i njegovim. Mada on nema puno slobodnog vremena" (patrijarhalni model)

"Svakodnevno se u svemu dogovaramo, ali je ona ta koja usmerava, jer ja lako trošim pare. Sednemo pa razmatramo šta ćemo da kupimo. Štedimo pare za stan i za odmor. O odmoru zajedno odlučujemo (biramo destinaciju). Godišnji odmori su nam kratki, desetak dana, jer nemamo vremena, puno radimo... Oko slobodnog vremena (samo za vikend) se takođe dogovamo, družimo se uglavnom sa prijateljima i kolegama sa moje i njene strane" (tranzicioni model, sa elementima egalitarnog).

Kada je reč o kohabitaciji kao izabranom životnom stilu, zatim o odluci o sklapanju braka (transformaciji partnerstva) i rađanju, primećuje se još uvek značajan upliv roditelja tj primarne porodice (patrijarhalan model).

Moć koju zadržava starija generacija može se razumeti kao posledica sporog odvajanja (osamostaljivanja) mladih, ali i njihovih povećanih očekivanja od sebe samih (individualizam).

Odluku o početku zajedničkog života (kohabitaciji) donose oba partnera zajedno, procenjujući da li će zajednički život doprineti: 1) boljem kvalitetu svakodnevnog života u paru; 2) lakšem prevazilaženju razlika u ličnostima partnera, onda kada žive odvojeno (tj sa roditeljima); 3) odluci o tome da li je partner "dobra prilika" za dugotrajni zajednički život. Očigledno da je veoma prisutno zalaganje za brak kao zajednicu koja treba da traje, dok je kohabitacija prelazno ili prinudno rešenje.

To se može ilustrovati na sledeća dva primera. Prvi ukazuje na nezrelost partnera, njihovu nesposobnost da sebe sagledaju kao autonomne ličnosti, iz čega je proistekla potreba za većom bliskošću, udvajanjem, simbiozom:

"Upoznali smo se preko Interneta. U početku je bilo jako puno nesuglasica. Interesantno je da kada smo zajedno (misli na život u kohabitaciji, prim MB), mi dobro funkcionišemo, a kad smo odvojeni (misli na prethodnu fazu LAT-a, prim MB), ne funkcionišemo dobro. Ovakav život (u kohabitaciji, prim MB) služi da se proba sa životom u dvoje. Akt venčanja je samo formalnost, to je samo pismena potvrda veze koja je ustanovljena pre venčanja" (muškarac, 27 godina)

Drugi slučaj ukazuje na isprobavanje sposobnosti partnera da izgrade i očuvaju odnos, što bi trebalo da osigura od rizika razvoda:

"Odluka o ovakvoj zajezi (kohabitaciji, prim MB) rezultat je odluke da se živi sa neizvesnošću. Meni ne treba papir kao garancija veze... Ipak, i mi ćemo se na kraju venčati da bi udovoljili njegovim roditeljima...

Upoznali smo se na drugoj godini studija, u jednoj diskoteci. Zabavljali smo se tri godine, a on je došao da živi kod mene onda kad su njegovi roditelji menjali stan. Brak mojih roditelja je jako uticao na moja shvatanja. Majka krivi oca da joj je rasturio brak i porodicu. (Otac ima drugu ženu, prim. MB). Oni su razdvojeni, mada se nisu razveli. Prema tome, papir (misli na sudsku presudu o razvodu, prim. MB) ih nije sprečio da se raziđu" (žena, 29 godina)

Odluka o sklapanju braka donosi se ne samo iz želje da se odnos poistoveti sa idealnim i dugotrajnim, već kao što smo videli, pod još uvek snažnim uplivom roditelja i iskustava iz njihovog braka. Tu je, evidentno, reč o još uvek žilavim ostacima autoritarnog potčinjavanja dece volji roditelja. Veoma sporo napuštanje takvog sistema vrednosti i

ponašajnog modela otežava preuzimanje odgovornosti za izbor (slobodu) mladih da sami oblikuju vlastiti život.

U celokupnom tom kontekstu, odluka o roditeljstvu dolazi negde na poslednje mesto, odlagana sve do momenta razrešavanja napred pomenutih protivurečnosti i interpersonalnih konflikata. Početak reprodukcije se mora pomerati zato što pojedinci manje ili više svesno teže da pređu sve te brojne stepenice na putu odrastanja i odvajanja, tj sticanja sopstvenog identiteta. Time argumentacija o odlaganju rađanja zbog težnje za višim kvalitetom dece, zatim stvaranja odgovarajućih "pretpostavki" za rađanje, usled visokih aspiracija u pogledu životnog stila zapravo više zvuče kao lepo sročeni odbramben mehanizam racionalizacije.

U pogledu objašnjenja bračne (partnerske) moći, osim teorije resursa, koja bi se mogla primeniti i na odnos između porodice porekla (generacije roditelja) i njihove dece, relevantne su i druge teorije koje pokazuju da sami resursi nisu uvek u neposrednoj vezi sa količinom moći. Naime, često osobe koje imaju više resursa, poseduju manje autoriteta (Milić, 2001). Međunarodna istraživanja su pokazala da u pojedinim kulturama, kao što su Grčka i Srbija, moć muža je čak obrnuto proporcionalna njegovim resursima, dok je moć žene direktno proporcionalna količini resursa kojom raspolaže (Milić, 2001 : 202). Predloženo je objašnjenje da u okolnostima transformacije društveno kulturnog konteksta, kao što je slučaj sa navedenim balkanskim državama, rađa se egalitarna porodična ideologija koja "propisuje" da se muž odrekne dela svoje moći u korist supruge, a onda žena tu moć upotrebljava da uređuje unutarporodične odnose.

9.2.1.5. Društveni status veze

U strogo statističkom smislu (preovlađujućeg tipa bračne strukture i sastava domaćinstva), u Srbiji i Jugoslaviji je kohabitacija bez venčanja kao bračna alternativa takoreći "devijantan" fenomen, ponašanje manjine (marginalaca) koje odstupa od stavova i modela većine. O tome rečito svedoči činjenica da se u svim popisima ova lica tretiraju bilo kao celibateri ili članovi iz sastava (nećijeg) domaćinstva. Poslednji popis je registrovao samo nekoliko procenata "neporodičnih višečlanih domaćinstava" (Petrović, 1995), koji bi ukazivali na kohabitaciju bez venčanja.

Da se svest o pravu mladih da pre (ili nezavisno od) braka neko vreme provedu praktikujući život u paru, vrlo teško probija svedoči i činjenica da nijedan od intervjuisanih parova nije dobio podršku (uobičajeni poklon i/ili čestitku) od srodnika i prijatelja za početak (novog) života u paru, što je običaj prilikom stupanja u brak. Izvesnu psihološku podršku oni primaju ili od kruga prijatelja ili parova koji žive slično (neformalne mreže), dok je stav roditelja, po mojoj oceni, pretežno nejasan. Njihovo ustupanje stana, odražava, po meni, više iznuđeno (prisilno) prihvatanje izbora svoje dece nego što je izraz svesrdnog odobravanja i tolerancije, što se vidi iz njihovih kontinuiranih pritisaka da se parovi ipak venčaju. Mislim da je jedan od razloga roditeljskih ustupaka - strah od dugotrajnog odlaganja braka svoje dece, kao i briga da im deca ne ostanu sama (a njihova porodica bez potomstva) (patrilinearni argument). S tim u vezi, stavove i osećanja ispitanika svrstala sam u sledeće tipove:

1) Doživljaj velike stigmatizacije odnosa:

"Mislim da su vanbračne zajednice kod nas stigmatizovane. Jedini me moj otac podržava (Roditelji su joj razvedeni, prim, M.B). Ništa ni od koga nismo dobili kada smo počeli zajedno da živimo. Njegovi roditelji (od kojih očekuje podršku oko nasleđa i/ili proširenja stana, prim. M.B.) će nas priznati tek kad se venčamo" (žena, 29 godina, kohabitacija traje 4 godine)

2) ambivalentnost:

"Ne osećam stigmatizaciju što živim nevenčano, ali ipak ima malo zadirkivanja... (Kolega mi kaže: "Živiš u grehu"). Venčaćemo se iako taj papir ništa ne znači". Na moje pitanje, **zašto**, kaže: "Ja lično mislim da je to formalnost, taj potpis, ali ipak to je prirodni zakon (podv. MB), da dvoje ljudi koji se vole, koji imaju nameru da stvore porodicu, da na

početku sklope taj brak, i sami ste rekli da ta zajednica ("vanbračna", prim. MB) kod nas nije priznata. Treba se venčati za slučaj bolesti, smrti, detetove sigurnosti. Brak je pravna sigurnost" (muškarac, 34 g, kohabitacija traje 7 godina)

3) osećaj prećutnog identifikovanja sa brakom:

"Svi nas smatraju venčanim (roditelji, prijatelji, familija). Moja familija kad je shvatila da nismo venčani, rekli su: Pa dobro, sad niste, ali bićete" I dodaje: "Za sada se ipak nećemo venčati" (žena, 25, godina, u vezi je 5 godina, od toga u kohabitaciji 2 godine)

4) zanemarivanje njihovog odnosa:

"Nemam uopšte osećaj o socijalnoj stigmi, mada ljudi pitaju: Kada ćete da se venčate? Roditelji me ne pitaju ništa, imam utisak da i ne razmišljaju o tome. Čak ni moja baba ne reaguje negativno" (muškarac, 28 godina, kohabitacija 2 godine, prethodio LAT-3 godine)

Na osnovu prvog dela interpretacije rezultata studije slučaja kohabitacija bez venčanja, mislim da je moguće sumirati kvalitet života (sferu stanovanja, materijalnog standarda, percepciju zadovoljstva prethodnim aspektima i strategije za popravljjanje kvaliteta), u vidu nekoliko opštih zaključaka:

1) Po svom kvalitetu života parovi koji žive u kohabitacijama bez venčanja u prednosti su u odnosu na one u LAT formi, pre svega zbog toga što su obezbedili zasebno stanovanje.

2) U sferi materijalnog standarda oni su, takođe ispred parova u LAT formama, zbog toga što stanujući zajedno i udružujući svoje prihode i rashode, imaju više prostora za interakcije, aktivnosti i razvijanje dugotrajnog odnosa (posvećivanje odnosu). Za razliku od njih svakodnevni život parova u LAT partnerstvu sveden je na slobodno vreme pa je samim tim i marginalizovan, inhibicijom razvoja "čistog odnosa". Parovi koji žive u kohabitaciji, imaju viši nivo zarade, zbog toga što poseduju veći humani kapital (stručnu spremu, radno mesto i profesionalne mreže).

3) U percepciji kvaliteta života, kod LAT parova dominira nezadovoljstvo svim aspektima: i stambenom situacijom i nedostatkom novca (prihoda), ali i odsustvom svesti o adekvatnim strategijama popravljjanja kvaliteta života. Mladi parovi koji žive u LAT zajednicama nalaze se u specifično ambivalentnom položaju, oni imaju veoma izražene želje da se odvoje od porodice porekla, ali istovremeno osećaju nemoć da svoju inicijaciju sprovedu bez njihove podrške (preko transformacionih strategija u oblasti stanovanja, zamenom stana, ustupanjem viška stambenog prostora, prepuštanjem mladima dela porodičnog nasleđa - od praroditelja, kupovinom na tržištu i sl).

Ako posmatramo parove koji žive u kohabitacijama bez venčanja, same za sebe, u proceni njihovog kvaliteta života možemo primetiti sledeće:

1) u sferi stanovanja: prema lokaciji, parovi žive izvan užeg gradskog jezgra, na širem području naselja Beograd, (opštine Novi Beograd, Čukarica, Rakovica i sl). Struktura njihovog stambenog fonda se može oceniti kao kvalitetna. Prosečna veličina stana je oko 40m², što znači 20m² po članu domaćinstva, dakle značajno iznad "normalnog praga nastanjenosti" (Ilić, 1981). Sobnost stanova je takođe zadovoljavajuća, obzirom da je reč o jednoiposobnim stanovima (dnevni boravak, spavaća soba, kuhinja sa trpezarijom i mokri čvor). Međutim, u momentu proširenja njihove porodične zajednice (sa početkom rađanja) nastaje potreba za proširenjem prostora sa bar jednom sobom više⁴.

Svi stanovi su relativno dobro opremljeni trajnim potrošnim dobrima, što smanjuje potrebu za osnovnim ulaganjem i otvara mogućnost za razne vidove luksuzne potrošnje (dodatna oprema modernim potrošnim dobrima, kupovina novog modela automobila, putovanja u inostranstvo, izlasci u skupe restorane i sl).

⁴ Kod nas je uobičajeno uverenje da sasvim mala deca treba da spavaju u istoj sobi sa svojim roditeljima, kao i da deca istoga pola treba da dele istu sobu. Svetska istraživanja pokazuju da sa navršениh 10 godina života dete ima potrebu za osamljivanjem, tj zasebnom sobom, a sa 13 godina, da svako od dece, nezavisno od pola, ima odvojenu sobu (Petrović, 1994)

2) u sferi materijalnog standarda, oni u manjoj ili većoj meri izražavaju zadovoljstvo svojim zaradama, koje im omogućavaju pristojan nivo ishrane, odevanja, izlazaka, godišnjih odmora. Troškovi stanovanja su u većini slučajeva niski (osim kod onih koji su podstanari). Većina parova koristi automobil, koji su pretežno vlasništvo njihovih roditelja (samo jedan par je kupio novi model kola, dok većina vozi polovna, strana kola).

3) U strategijama održavanja i podizanja kvaliteta života čini se prevladava oslonac na sopstvene resurse (znanje, uštede novca, energiju). Obzirom da su im roditelji prethodno pružili značajnu podršku, strategija samooslanjanja čini se prirodnim nastavkom njihovog životnog toka, imajuću u vidu njihove akumulisane (modernizacijske) resurse, i orijentaciju ka postignuću.

9.3. Roditeljstvo

Obzirom da parovi koji žive u kohabitaciji bez venčanja nemaju decu, to se kao i kod LAT formi, dimenzije roditeljstva svela na ispitivanje stavove o: timingu rađanja, normama o broju dece, standardima u gajenju dece ("ceni roditeljstva") i vaspitnim strategijama (implicitnim pedagogijama).

Za razliku od LAT parova, kod kohabitacija bez venčanja primećuje se dalje odlaganje već odložene odluke o rađanju, iza navršenih 30 godina života žene, što znači pomeranje ka sredini četvrte decenije. Iako u odnosu na LAT zajednice, parovi koji žive u kohabitaciji imaju viši kvalitet svakodnevnog života, pa samim tim i relevantne preduslove za formiranje porodice, njihova razmišljanja reflektuju ambigvitete usled prisustva lepeze savremenih ekonomskih potreba na jednoj i roditeljstva kao neekonomске (psihološke) potrebe per se, na drugoj strani. Činjenica da par poseduje neophodne uslove: svoj stan i domaćinstvo opremljeno trajnim potrošnim dobrima (uključujući i porodičnu kuću za odmor i sl) kao da još uvek nije dovoljan motiv za okretanje ka drugim, altruističkim ciljevima, već pojedinci sebi postavljaju nove, plastičnije potrebe u domenu podizanja kvaliteta života (kupovina većeg stana, nabavka novog paketa trajnih potrošnih dobara za domaćinstvo, menjanje automobila svakih 3-5 godina, godišnji odmori, putovanja i sl). Paradoks je tim veći što se na eksplicitno pitanje o hijerarhiji životnih ciljeva većina njih opredeljuje da brak i porodicu postavi na prvo mesto. U tom konfliktu neekonomskih (roditeljstvo) i stalno novih, postmaterijalističkih preferencija, leži, po mom mišljenju razlog odlaganju odluke o fertilitetu. Razrešenje ovog konflikta se za sada odvija po principu ili-ili, gde lični ciljevi ekonomske prirode preovlađuju, a ne po principu i-i, što će svakako biti neka sledeća faza u njihovoj životnoj priči.

9.3.1. Preduslovi roditeljstva

Ambigvitete između želje za formiranjem bračno – porodične unije i njenog daljeg odlaganja, koji se onda racionalizuje potrebom za stalnim podizanjem kvaliteta života, može se, po mom mišljenju, razumeti kao faktička nespremnost za preuzimanje odgovornosti roditeljstva. Naime, dok su prethodne generacije ulazile u brakove i rađale decu po opšteusvojenim normama i tradicionalnom modelu, ne upuštajući se u promišljanja o ciljevima, očekivanjima i perspektivama svoga i života svoje dece, sadašnje mlade generacije kao da traže i očekuju suviše, i to u socijalnom okruženju koje je izrazito frustrirajuće.

Obzirom na suštinske razlike u bihevioralnim modelima parova, koji su uslovljeni bitno drugačijim životnim situacijama, mislim da je korisno izvršiti njihovo razdvajanje na nižu i višu podklasu.

9.3.1.1. Niži sloj

Parovi su suočeni sa nedostatkom bitnih socio-ekonomskih resursa (vlastiti stan, materijalna oskudica). Tu spadaju i problemi u vezi sa potencijalnim odricanjem od ženine plate u slučaju rađanja, u uslovima još uvek preovlađujuće patrijarhalne polne ideologije:

"Teško mi je da uskladim rađanje dece sa mojim poslom. Radim u stranoj firmi, koja ne dozvoljava porodijsko odsustvo, jedino da ja sama nekako odradim, pa da izvučem pravo na 6 meseci (sada mi je dozvoljeno 1,6 dana bolovanja mesečno)". Njen partner razmišlja na sledeći način: "Gledamo da malo prištedimo pare, da bih ja počeo neki samostalan posao, tako da ona može da napusti posao i da bude sa detetom".

U treću kategoriju spadaju slučajevi parova, pretežno mlađih, čije odlaganje je povezano sa željom da stvore veću količinu resursa, humanih (završetak obrazovanja), socio-ekonomskih (zaposlenje, stan):

"Prvo treba da završim fakultet..." Njen partner kaže: "Prvo da ona diplomira, da obezbedim dovoljno novca za život i sebe i deteta". Obzirom da su podstanari, postavila sam pitanje o načinu rešenja stambenog problema. Nisu imali odgovor, a na potpitanje o eventualnoj pomoći od strane roditelja, oboje zastupaju stav da za sada nema takvih mogućnosti.

Najzad, ima onih koji su neodlučni u pogledu donošenja definitivne odluke o tome da li će ostati sa sadašnjim partnerom (partnerkom), o čemu sam zaključila implicitno, iz celokupnog ponašanja muškog partnera, kao i iz dopunskog indirektnog izvora (iskaza partnerke):

"On ne razmišlja, mada ja želim da se udam za njega. Ja sam više puta potezala tu priču, ali mi smo različiti, on ne voli da pokazuje emocije, svašta je preživeo... On kaže da prvo treba da se obezbede materijalni preduslovi...Jako sam nervozna oko njegove odluke. Zanima me da li ću to biti ja ili neko drugi".

Ovde je reč o paru sa malim ličnim resursima i strategijama snalaženja, pri čemu je među njima prisutna i velika starosna razlika. Partner ima 34 godine, bez stalnog je zaposlenja, sa veoma starim roditeljima koji žive u malom stanu, dok partnerka ima 23 godine, zaposlena u privatnoj, zanatskoj radionici (sa osrednjom platom), koja je napustila stan roditelja, bežeći od sukoba usled razvoda braka.

Moj zaključak je da bi bračna hipergamija sa licem koje ima više humanog kapitala (obrazovanja, viši nivo dohotka, kao i druga socio-ekonomska preimućstva, stan i sl), bila optimalno rešenje za oba partnera, pri čemu je moguće da stariji partner o tome razmišlja. Oboje ostavljaju utisak lica sa niskim bračnim kapitalom (spremnosću na posvećenost vezi).

9.3.1.2. Viši sloj

Iako svi pripadnici ove grupacije imaju preduslove da odmah otpočnu sa rađanjem (rešeno stambeno pitanje i zaposlenje bar jednog partnera), ova odluka se odlaže iz sledećih bitnih razloga:

Podizanja nivoa materijalnog standarda, dodatkom ženskog prihoda, obzirom da žene koje su majke (posebno male dece) imaju manje šanse na tržištu radne snage, kao u slučaju sledeće žene:

"Moram prvo da se zaposlim, zvanično još nemam radnog iskustva"

Potrebe za još višim kvalitetom života i podmirivanjem materijalističkih potreba višeg reda:

"Pre nego što dođe dete, treba obezbediti veći stan, možda da pokušamo da kupimo kuću sa dvorištem na periferiji, ali ne daleko od centra"

Narcističkih potreba za samorealizacijom i individualizacijom:

"Nismo još zreli, želimo još da živimo slobodno. Da putujemo..., uostalom, produžio se životni vek. I moj tata je kasno dobio mene, mislim da ima vremena".

9.3.2. Kvantitet dece (norme o broju)

Kao i u slučaju parova koji žive u LAT zajednicama, tako se u stavovima parova koji žive u kohabitacijama bez venčanja, primećuje postepeno menjanje norme o visini fertiliteta, što je posledica različitih uzroka, o čemu je već bilo reči. Primećuje se raskorak između ideala

(rađanje više od jednog deteta) i realnog, očekivanog reproduktivnog ponašanja (samo jedno dete).

Kao i kod LAT zajednica, kod određenih parova, koji žive u kohabitaciji zadržana je opšta norma od dvoje dece, nešto više izražena kod pripadnika "donjeg podsloja", što se može objasniti tradicionalizmom, tj sistemom vrednosti u kome ekonomska dobra zauzimaju niže vrednosti na skali životnih ciljeva uz istovremeno prisustvo neekonomskih potreba, altruizma u Maslovljevom smislu reči (potrebe za transcendencijom, traženjem smisla života i sl):

"Bilo bi poželjno troje, ali realno ću imati dvoje dece" (muškarac, 27 g, psiholog)

"Što više, to bolje, ali mislim da ću imati dvoje" (žena, 23g, SSS).

Kod pripadnika višeg podsloja primetila sam polarizaciju:

Jednu grupu čine parovi koji su više postmaterijalistički orijentisani u pogledu stalnog podizanja kvaliteta života i životnog stila:

"Poželjno bi bilo imati troje, ali je realno jedno"

I drugu grupu onih koji se zalažu za rađanja višeg reda, što će po nekim autorima, u budućem sistemu tržišne ekonomije biti izraz dostignute individualizacije, muškosti i socijalne promocije na više položaje u socijalnoj stratifikaciji (Blagojević, 1997):

"Ako Bog da, što više, minimalno 2, maksimalno 4, optimalno, 3, i to da su muškarci. Zato da bi mogao da im ostavim porodičnu firmu. Zato bi bilo dobro da među decom ne bude velika razlika, optimalno oko 2 godine, da mogu da im ostavim firmu". Isti ispitanik razmišlja o genetskom planiranju vremena začeća, da bi dete imalo "dobru prirodu" (verovatno misli na smanjenje verovatnoće rađanja ženskog deteta).

Izuzev u ovom drastičnom, u svim ostalim slučajevima, parovi se eksplicitno ne izjašnjavaju o polu (buduće) dece.

9.3.2.1. Kvalitet dece

Ova dimenzija roditeljstva ispitivana je kao i kod LAT zajednica, samo na nivou stavova. Tako, kada je reč o momentu rođenja bebe i stadijumu porodice sa malim detetom, svi parovi se slažu da je upotreba industrijskih pelena značajan način uštede vremena i energije, te ih smatraju neohodnim sastavnim delom cene deteta.

Isto tako, i u pogledu ishrane dece, insistira se na zdravoj i raznovrsnoj ishrani, onako kako predlažu eksperti (dojenje, pa zatim hrana koja treba da sadrži sve neophodne namirnice, mleko i mlečne prerađevine, meso, jaja, voće i povrće, ugljeni hidrati i sl). U pogledu stavova o ekonomskoj ceni deteta, kao i kod parova koji žive u LAT zajednicama, primećuje se zalaganje za upotrebom modernih proizvoda (industrijskih pelena) koji značajno umanjuju količinu uloženog novca i vremena.

U pogledu oblačenja dece, mogu se uočiti dva tipa odgovora:

Jedni se zalažu za pozajmice od starije dece, rođaka i prijatelja, smatrajući da treba biti praktičan i ekonomičan:

"Nemam ništa protiv pozajmice kreveta za bebu, garderobe za dete, kolica, bicikla, s tim da sve to bude očuvano i kvalitetno"

Drugi zastupaju mišljenje da svoj viši socijalni položaj treba istaći, razlikovanjem od ostalih, čemu, između ostalog, služi firmirana garderoba, odeća i obuća, s tim što to važi i za njih kao i za njihovu decu:

"Volim da mi dete ima sve nove stvari, kolica, bicikl, garderobu, patike, posebno ako to njemu znači. Grozim se kad vidim situaciju u prodavnici, kad dete traži da mu se kupi čokoladica, a roditelji ne mogu da mu kupe. Ja sam imao jako komforno detinjstvo. Tata je znao da mi da pare, da odem u Nemačku i da sve potrošim na patike i Fila majicu. Dete treba od malih nogu naučiti da troši, (podv MB) ali prethodno mu se mora obezbediti da ima dovoljno da potroši".

U domenu obrazovanja, parovi se polarizuju na one koji smatraju da za dete nije neophodno da završi fakultet (visoko obrazovanje):

"U pogledu profesije, neka dete bude ono što hoće, neka samo izabere. Ne mora da završi fakultet. Kod nas je fakultet fama. Ne znači da je neko lošiji čovek ako ga ne završi. Bolje da završi neku srednju školu, da ima neki zanat."

I one koji zastupaju ideju da je ulaganje u humani kapital (obrazovanje) ulaznica za bolji kvalitet života, ekonomski prosperitet, s tim što pojedini zastupaju specifično pozivno obrazovanje:

"San svakog roditelja je da mu dete završi fakultet".

"Sigurno da dete treba samo da izabere, ja, kao roditelj, treba da mu pomognem da se izgradi kao samostalna ličnost, ipak ekonomiju, i to bankarstvo smatram poželjnom profesijom".

Pri tome, školska sprema ispitanika (potencijalnih roditelja), se ne pokazuje kao diskriminatorna, budući da su svi gore navedeni stavovi prisutni i kod onih sa srednjim i sa visokim nivoom obrazovanja. Izgleda da veću težinu imaju drugi razlozi: lično nezadovoljstvo izborom poziva, osećanjem da su obrazovani slojevi najveći gubitnici u vremenu blokiranе društvene tranzicije u Srbiji, promenom režima studija (uvođenjem tržišnog principa u visokom obrazovanju) i sl.

Najzad, pojavljuje se treći tip odgovora, koji ukazuje na neodlučnost, što je posledica ličnog iskustva prekinutog fakultetskog obrazovanja, zbog potrebe preživljavanja u doba opšte društvene krize i raspada (hiperinflacije 1993):

"Nisam kompetentan da odgovorim na to. Stoji priča (mojih) roditelja da je škola bitna. Ali pitam ja njih šta bi mi danas radili da sam ja diplomirani fizičar (po želji roditelja) ili Mr fizike (po njegovoj želji, prim. MB). Ja sam pretvorio hobi u profesionalizam (vlasnik je privatne radnje, prim. MB). Kakav bi ja bio otac da sam fizičar, koji nema šta da jede. Ipak, moji roditelji pate što ja nemam diplomu. Ni brat nije završio Mašinski fakultet. Otišao je na front, vratio se, video da mu treba 1000 DM za knjige i odustao. Ne znam šta je pametno savetovati detetu. Nisam za odlazak u inostranstvo".

U pogledu vaspitnih strategija (implicitnih pedagogija) parovi se polarizuju na one koji će se zalažu za stil socijalizacije svojih roditelja:

"Da uspostavim isti odnos kao sa detetom kao što je moj otac sa mnom. Bio je i strog i dobar. Samo zahvaljujući tome što mi je otac usadio radne navike, ja sam završio fakultet. Uglavnom sam ga uvek slušao, zato što je uvek bio u pravu".

Drugo su oni koji zastupaju stav da "doci treba pružiti bolje uslove od onih koje su sami imali".

Primer korenito promenjenog porodičnog habitusa: "Umesto stava mojih roditelja, u vaspitanju svoje dece, prekopiraću svoj životni stav, spontanost i osećaj. Manite me priručnika kako vaspitavati svoje dete. Prirodni osećaj me nikada nije prevario. Imam razvijeno šesto čulo. Jedino se plašim da me ludilo kroz koje sam prošao poslednjih 10 godina nije poremetilo... Treba objaviti rat detetovoj glavi (tu leži crv koji treba isterati)", (implicitno to znači totalnu kontrolu detetovih misli i osećanja, prim. MB). Isti ispitanik smatra da će i u pogledu materijalnih prilika nadmašiti svoje roditelje "Odrastao sam u bratovljevoj garderobi, sećam se da mi je bilo teško što su mi se podsmevali...Voleo bi da imam što više para, tako da kad uđem u prodavnicu igračaka mogu da kupim sve što poželim i ja i moje dete (podv. MB)"

Sledeći slučajevi ukazuju na zalaganje za vaspitni obrazac koji bi u odnosu na roditeljski bio više demokratičan, orijentisan ka detetovoj ličnosti:

"Na decu treba više obraćati pažnju, na njegove misli, osećanja, da se umanju distanca roditelj-dete".

i u vezi s tim da dete u samoj porodici kroz interakciju sa roditeljima nauči da ponašanje koje će ga voditi ka postignuću, što se može smatrati kao načelo modernizacije:

"Da se dete ne tuče. Iznaći sistem za nagrađivanje, da nauči da komunicira, da reči budu autoritet, da se nagrađivanje i kažnjavanje odvija po principu stimulacije...Da dete nauči da rad daje rezultate."

9.4. Rad i karijera

Životni stil parova koji žive u kohabitacijama, pokazuje da se ženski dohodak prihvata kao dopunski i sastavni deo porodične nadnice, s tim što muški zadržava primat. U većini slučajeva, polno/rodni sistem počiva na muškom dohotku, koji je i veći i stabilniji, a često podrazumeva dva dela: redovni (plata) i dopunski (honorari, siva ekonomija).

Za razliku od parova koji ne žive zajedno (tip LAT zajednica), gde partneri, na nivou stavova, uključuju mogućnost dogovaranja oko (ženske) **karijere**, praksa svakodnevnog života u kohabitaciji pokazuje da je muška karijera dominantna i neopoziva, a da se ženino posvećivanje poslovima izvan kuće tretira kao štetno po razvoj ličnosti (malog) deteta. Ovo je jedinstven opšti nalaz višestruke studije slučaja kohabitacije, koji ukazuje na: nizak nivo individualizacije i pluraliteta životnih stilova, još uvek izraženu dominaciju vrednosti patrijarhata, sporu tranziciju ideologije polno/rodne asimetrije, ukorenjeno tradicionalno oslanjanje na šire porodično (srodničko) okruženje, čemu će, bojim se, još više doprineti oživljavanje Crkve i pravoslavne doktrine, a što je sve uslovljeno niskim kvalitetom svakodnevnog života, pauperizacijom širokih slojeva stanovništva tokom poslednje decenije XX veka, deformacijom slojne strukture, tegobnom transformacijom ka tržišnom modelu ekonomije, disfunkcijom bitnih društvenih institucija kao i države blagostanja. Tu, po mom mišljenju, leži koren prigušene (veoma usporene) transformacije konjugalne dijade, izražene instrumentalizacije partnerstva i inhibicije emocionalnosti u odnosima.

Kvalitativna analiza ponašanja parova otkriva nekoliko osa diferencijacije među konsenzualnim zajednicama:

Prva ukazuje na polarizaciju, unija u kojima je ženski dohodak značajan kao dopunski izvor prihoda, što je, pre svega, slučaj kod pripadnika nižeg podsloja:

U jednom slučaju, ženski dohodak je veći od muškog, dok je u drugom ženina plata jedini siguran izvor prihoda (muškarac radi povremeno, s tim što poseduje izvesnu novčanu uštedu). U poslednjem slučaju radi se o partnerstvu koje je meni delovalo kao privremeno i instrumentalizovano, posebno sa strane muškog partnera (verovatno do neke "bolje ženske prilike"), dok je u prvom slučaju reč o stabilnoj, postrazvodnoj kohabitaciji, gde par razvija strategiju da muškarac napusti sadašnji slabo plaćeni posao u državnom sektoru, te da stvori sopstvenu firmu, što bi ženi omogućilo da se posveti privatnoj sferi, čime će se neminovno zaustaviti razvoj njenih profesionalnih aspiracija.

Drugu grupaciju čine oni parovi u kojima ženski prihod nije neophodan, gde žena iz različitih razloga ne radi (studiranje, prekvalifikacija, biranje adekvatnog posla i sl.). Njeno eventualno zaposlenje biće u većoj meri izraz njenih želja, interesovanja, hobija, dok će muškarac zadržati ekskluzivnu odgovornost za porodičnu egzistenciju. U tom pogledu nisu uočene bitnije razlike između parova koji su svrstani u niži i viši podsloj, kao ni između muškarca i žene:

"Volim da radim, više kreativno, nego za novac. Sada on radi, ali bih volela da i ja zarađujem, da budem nezavisna. Volim da radim praktične stvari u prirodi (Sa profesorima sa fakulteta osnovala je nevladinu organizaciju u oblasti ekologije, prim. MB) Neću da pristanem da radim posao koji me ne ispunjava, kao moji roditelji, koji mrze svoj posao."

Druga podela životnih situacija parova u kohabitaciji može se izvesti po osnovu saglasnosti/nesaglasnosti oko postojeće polno/rodne asimetrije.

Primer klasične komplementarne konjugalne dijade pruža sledeći par:

"Volela bi da ostanem u svojoj profesiji, u turizmu, da putujem, do sada nisam putovala, zato što radim u maloj agenciji. Ali to onda ne bi moglo da se uskladi sa porodicom. Uklopila bih se bolje ako bih radila na šalteru za prodaju avio-karata. Eto i moj gazda se raspitivao za moje buduće planove, posebno vezano za rađanje". Evo kako rezonuje njen partner: "Profesija je muška stvar. Ne verujem u porodicu sa dve karijere. To je produkt kapitalizma. Katastrofa, totalna katastrofa. Daleko od očiju, daleko od srca (misli

kad se žena odvoji od kuće, prim. MB). Zaposlenje ženino je u redu. I moja majka je radila. Otac je puno radio i dolazio je kući u 11 uveče".

Najzad, kod pojedinih parova primećuje se **prikriveni i/ili otvoreni sukob** koji potiče od nesaglasnosti između "ženinog" i "muževljevog" braka (Morgan, D. J, 1985). Inicijalno nezadovoljstvo potiče od potčinjene žene (Baret, 1983), što bi moglo biti uvod u postepenu transformaciju, za što je svakako potrebna i odgovarajuća (šira društvena) podrška (feminističkih pokreta, nevladinog sektora):

"U ovom pogledu (muške i ženske karijere) njegovi i moji stavovi jako se razlikuju. Ja pokušavam da ga ubedim da imam pravo na svoju profesiju, on misli da je moje mesto pre svega u porodici sa decom". (U nastavku intervjua, ispitanica, inače arhitekta, opširno priča o istoriji arhitekture, navodeći činjenicu da je od 18 veka do danas bilo svega dve poznate žene arhitekta). "On smatra da su u kući dve karijere nespojive. Ja volim da radim, nesrećna sam kada ne radim, onda se to odmah odrazi na kuću, nervozna sam, vičem...On misli da ja treba da budem u kući kad se beba rodi bar prvih 5 godina. Ja smatram da dete posle 2 godine treba dati u obdanište. Dovoljno se majka može baviti detetom posle 16h. Svesna sam da je ovo svet muškaraca. Ima puno projekata koje sam ja odradila u firmama, a da nisam uspela da ih naplatim, posle su moji poslodavci sve to iskoristili."

U pogledu strategija za usklađivanje rada i roditeljstva, dominira ideja da je za detetovu dobrobit najbolje da majka provede sa njim bar prvu godinu života (faza odojčadi). Pored ove prisutne su i druge opcije:

Pretežno tradicionalnog oslonca na porodicu i srodnike (neformalne mreže):

"Trebalo bi majka da bude sa detetom bar 1 godinu, a ako rodi jedno za drugim, onda i 2 godine, priskoćice i bake. Želim da što više učestvujem u stasavanju svog deteta, a ne posle da prebacujem da mi je drugi kriv".

zatim institucionalnog zbrinjavanja:

"Ja sam pre za vrtiće nego za "baka servis"... Bilo bi dobro da majka provede minimalno 3-6 meseci sa detetom, a trebalo bi bar 12-15 meseci, pa da ide u vrtić". U istom duhu, njen partner navodi: "Imam loš primer u porodici, snaje od polubrata, koja je upropastila dete, koje je stalno bilo uz nju, zato što nije radila i dete dala u obdanište. Moja majka je otišla da radi posle 40 dana od porođaja. Teško je, ali može da se izdrži".

Najzad, tu su moderni aranžmani koji uključuju različite varijante: i tradicionalne i postmoderne (part time radno vreme, do različitih institucionalnih rešenja, privatnih i državnih):

"Kad su mala deca, oslonila bih se na pomoć svekrve i majke, izbegla bih jaslice. Do treće godine bi trebalo izbeći ustanove za čuvanje dece. Kasnije bih dala dete. Koristiću i part time radno vreme, obzirom da planiram da sa radim sa mužem u njegovoj agenciji. Do polaska deteta u školu, koristila bih i obdaništa (privatna i državna)".

9.5. Kvalitet života i životni stil

U pogledu postojećeg kvaliteta života, parovi se dele na one koji imaju i one koji nemaju trajnije stambeno rešenje (podstanari). Kao što se i moglo očekivati, slično parovima koji žive u LAT zajednicama, parovi iz nižeg socijalnog statusa (koji se duguje visokoj ceni stanovanja), nešto su skromniji u pogledu svojih aspiracija prema podizanju kvaliteta života, o čemu rečito svedoči sledeći primer:

"Stan mi je na prvom mestu, ali minimalno, da svako dete ima po jednu sobu. Ja sam na mišiće izvukla svoju sobu od tate (pregrađivanjem). Nisam materijalno zavisna od aparata. Treba mi samo ono što je neophodno (standardni paket, prim. MB): veš mašina, šporet, zamrzivač, TV, kompjuter, muzički stub, video. Kola su iza svega ovoga, to je nešto što jeste neophodno, mada je kod nas luksuz".

U drugi tip parova spadaju oni koji imaju rešeno pitanje "krova nad glavom". Ipak, kako će se kasnije pokazati na listi prioriteta, stan zadržava prvo mesto bilo zbog potrebe

proširenja (veći stan) ili kupovine porodične kuće sa dvorištem. Racionalizacija ovog stava pronalazi se u potrebi proširenja porodice, tako da svaki njen član ima zasebnu sobu, što se smatra kvalitetnim uslovima stanovanja urbane porodice (Petrović, 1994), dok je stanovanje u zasebnoj kući statusni simbol srednje klase (Crimmins, Easterlin and Saito, 1996).

"Volela bih da imamo veći stan, gde bi svaki član porodice imao po jednu sobu. Bilo bi lepo u perspektivi kupiti kuću sa dvorištem, ali pod uslovom da se angažuje plaćena pomoć (kućna poslug). Sada živimo blizu mojih roditelja, koji imaju veliki stan, a sa njima je i moja sestra. Stan treba dalje da opremamo kućnim aparatima (za sada imaju standardni paket trajnih potrošnih dobara, prim. MB), kao što su: mašina za sudove, multipraktik), zatim da priuštimo sebi firmiranu garderobu. Kola treba menjati svakih 3-5 godina, godišnji odmori na moru (roditelji imaju kuću u Hrvatskoj), kao i na egzotičnim destinacijama (Afrika, daleka ostva)". Njen partner kaže: "Veoma sam zahtevan po pitanju kvaliteta života, mislim da imam ciljeve u životu koje mogu da ostvarim, cilj mi je da imam veći stan (120-130m²), da menjam kola svake 3-5 godina, da se oblačim po poslednjoj modi, u pogledu tehničke opreme: da imam veliki TV, muzički stub, uskoro kupujemo mašinu za sudove, aparate u domaćinstvu (mikseri, blenderi). Što se tiče vikend kuće, nisam pristalica toga, želim da često menjam mesto boravka. Važna su mi putovanja po inostranstvu, da obiđem velike evropske gradove ..., egzotične predele."

Ispitivanje aspiracija pojedinaca i parova bilo je usmereno na utvrđivanje u kojoj meri se može govoriti o postojanju postmaterijalističkih ciljeva, koji su određeni kao težnja ka permanentnom podizanju kvaliteta života, tj samorealizacija i narcizam. Privatnost kao životni stil koji je nužno povezan sa takvim aranžmanima svakodnevice sastavni je deo društvene atmosfere doba razvijene modernosti i savremenog kapitalizma. Stanoviše o stalno novim ljudskim potrebama i njihovoj plastičnosti, izrazio je Žirar (1966:301) "Postoji naravno, određeni fiziološki minimum, ali inače nije moguće odrediti apsolutnu veličinu ljudskih potreba. Napredak stavlja u opticaj nova dobra i time izaziva i nove potrebe, a čim ljudu postanu svesni tih potreba, društveni se mir može ostvariti samo onda kada su one zadovoljene".

U interpretaciji životnog stila parova koji žive u kohabitacijama, moguće je razlikovati nekoliko linija diferencijacije. U pogledu sadržaja dokolice, između parova koji žive u LAT zajednicama i kohabitacijama nisu uočene bitnije razlike u kulturnoj potrošnji (što ne mora da odražava identičnost kulturnih ukusa). U sadržajima dokolice, prevladava "beg u privatnost" (druženje sa partnerom, gledanje TV, kućne sedeljke sa prijateljima), zatim izlasci u restorane, kafiće, klubove, i tek na kraju odlazak na koncerte (pretežno kvalitetne moderne i zabavne muzike) i u bioskope. U domenu fizičke aktivnosti, retko se pominju odlasci u rekreativne centre, češće je reč o samoorganizovanju (vežbanje u kući, šetnje u prirodi, vožnja bicikla, planinarenje).

Kod kohabitacija bez venčanja, značajnije varijacije se primećuju u tipovima aranžmana slobodnog vremena u odnosu na LAT zajednice, što je razumljivo, imajući u vidu veću razvijenost odnosa (dužina veze, zajednički život udvoje, razvijeno partnerstvo).

Kao tipično postmodernistički orijentisane parove označila sam one partnere koji praktikuju veću slobodu individualizovane dokolice, u skladu sa svojim ličnim afinitetima:

"Svako od nas se druži sa svojim društvom. Ja se družim se ljudima iz osnovne škole, iz srednje škole, sa mog fakulteta, zatim sa arhitekture, sa režije. Kuća nam je stalno puna, jer smo u centru, pa se kod nas svraća i bez najave. Izlazim na koncerte, u kafiće, klubove. Desi se da se sa partnerom ne sretnem i po sedam dana (sem što prespavamo zajedno)". U vezi sa njihovim životnim stilom, njen partner primećuje sledeće: "Često je svako sam sa svojim društvom, ponekad smo zajedno, ali smo suviše malo sami nas dvoje... Prosto treba da se ponekad izborimo da budemo sami. Mislim da se suviše mnogo družimo (ovde je reč o problemu "granica para" u odnosu na spoljašnje okruženje, prim. MB.) Ljudi nas vole, svraćaju kod nas i bez najave, to malo postaje i opterećenje".

Drugo su parovi koji preferiraju zajednička druženja (konjugalna dijada), sa dve podvarijante:

Sa partnerovim socijalnim krugom (patrijarhalna, asimetrična dijada):

"Do njega sam imala svoje društvo, sad se družim sa 4 najbolje drugarice i njegovim prijateljima (ima ih ukupno oko 15-ak). Družimo se i sa jednim parom koji živi kao i oni (u kohabitaciji, prim. M.B.) Družimo se po kućama, idemo u restorane, na svadbe, na koncerte". Njen partner kaže da ima jako veliki krug prijatelja, povezano sa poslom kojim se bavi (vlasnik privatne firme), a da se od lica iz porodice, druži jedino sa bratom.

- ili se ženi prepušta uređenje sfere društvenosti:

"Ja imam svoje drugarice za trač partije, koje dolaze kad on nije kod kuće. Imamo i zajedničke prijatelje, ali on se bez mene ni sa kim ne druži. On ima samo par drugova, koji vole kao i on brza kola. On je puno zauzet, radi po ceo dan, tako da je slobodan tek uveče. Ja imam široki krug drugarica (15-20) od gimnazijalki do postdiplomaca, među privatnicima, programerima, znamo se sa raznih strana, imam razne drugove za različite potrebe. Najuzi krug je 2-3 prijatelja. Puno se dolazi kod nas, zato što imamo ogromnu terasu oko celog stana, gde vikendom organizujemo piknike uz roštilj i piće. Od porodice, viđam samo mamu, sestru i baku, ali sa sestrom nisam bliska."

Po tipu veza, dominira druženje sa prijateljima (iz detinjstva i škole) i kolegama (sa fakulteta i sa posla), dok su braća i sestre, kao i uopšte, srodnici potpuno marginalizovani.

Po sadržaju komunikacija, muškarci su više usmerenu na razmene resursa, novca, popravke u kući, razne usluge (prevoza), a žene na emotivno-psihološku podršku (savetovanje, terapija, "trač partija"):

"Ja se ne poveravam svojim prijateljima (kolega sa posla i sa fakulteta, prim. moja). Žene su tu drugačije, one se druže tako što pričaju o tome šta ih muči. Ona mi zamera što svog kuma nikad ne pitam kako se oseća, a ja mislim da ne treba da mu stajem na muku. Polazim od sebe, kad sam nešto prebolim, onda mogu da pričam... Radije ću da mu pozajmim novac, da mu pomognem da uradi nešto u kući ili oko auta, da mu prevezem nešto".

Među parovima koji se uslovno, mogu svrstati u viši podsloj srednje klase, uočava se problem oko održavanja socijalnih mreža, koji prati uspon pojedinca na lestvici socijalnih položaja:

"Najviše vremena provodim sa partnerkom, a zatim sa mojim drugovima iz osnovne škole i sa fakulteta. U poslednje vreme primećujem da imam probleme u odnosima sa bliskim ljudima. Imam druga sa fakulteta s kojim sam malo "utanjio", jer je zavirljiv, ljubomoran, pomalo je zajedljiv. Imam i jednog studenta koji radi za mene, bili smo drugovi, ali i tu ima malo problema, zavidan je ...".

9.6. Životni ciljevi

Među parovima koji žive u konsekvencijalnim zajednicama bez venčanja, mogu se uočiti nekoliko obrazaca životnih preferencija. Iako sam očekivala da će kod svih intervjuisanih partnera, formiranje unija (bračno-porodičnih) biti istaknuto na prvom mestu, pokazalo se da ta opcija češće dolazi na drugo mesto. Prioritet dobijaju neki ciljevi koje možemo povezati sa strepnjama i povećanim rizicima života individue u doba pozne modernosti (Giddens, 1991, Bek, 1996), kao što su: briga za zdravlje, podizanje kvaliteta života, više slobodnog vremena, briga o očuvanju zdravog prirodnog okruženja i sl:

"Pod jedan zdravlje, a zatim porodica"

"Da popravim ekološku svest ljudi, da sredimo površinu zemlje, ljudi nisu svesni koliko je Srbija uništena, fale šume. Angažovala sam se u ekološkoj organizaciji Beograda "Drvo" kao i u "Cekoru" (nevladina organizacija, prim. MB). Na drugom mestu je zasnivanje stabilnog doma i porodice. Treće, da putujem malo". Njen partner na sledeći način rangira životne ciljeve: "Da imam više slobodnog vremena, da putujem. Drugo, da imam troje dece

(porodica). Treće, da stvorim karijeru. Ne bih stvarao svoju firmu, zbog preteranog angažovanja. Imam primer svog poslodavca koji ne bih sledio. Ima 40 godina, ženio se 4 puta i ima 4 dece".

"Da imam dobar posao i ja i moj partner (puno para), zatim, da imamo uspešnu i pametnu decu, i najzad dinamičan život". Njen partner razmišlja slično: "Imati puno novca, zatim dobar brak i porodicu, da deca imaju bolje uslove od onih koje sam ja imao, da imam više slobodnog vremena".

Drugu grupu čine oni kojima su brak i porodica na prvom mestu (neotradicionalisti):

"Dobar brak mi je na prvom mestu (da živim sa nekim do koga mi je stalo); Drugo, da imam decu; treće, imati dovoljno para; zatim da se rešim straha od samoće, sigurnost (Žena opširno priča o tome kako se pribojava da jednoga dana ne ostane sama, što je intenzivno prati otkako joj je umro otac, prim. M.B.).

Treću grupu čine pojedinci i parovi, koji pored prioritarnih ličnih ciljeva, izražavaju i potrebu angažovanja u široj društvenoj zajednici. Oni čine manjinu, a većina intervjuisanih odsustvo građanskih i političkih inicijativa opravdava razočarenjem u rezultate prethodnih pokreta (građanskih protesta tokom prošle decenije) i velikom sporošću društvenih promena.

"Ja i moja partnerka smo bili aktivni učesnici protesta. Mislim da sada treba još više kontrolisati DOS. Ona se sada malo razočarala u brzinu promena, posvetila se kući. Ona ima solidnu platu (u stranoj nevladinoj organizaciji, prim. moja), tako da smo se podelili, ja se bavim politikom (posmatram i pratim), a onda joj prepričavam šta se događa u društvu, u našim firmama (malverzacije)".

Zanimljiv nalaz studije slučaja jeste da se samo jedna žena zalaže za uključivanje u aktivnosti ženskih pokreta. Kod žena koje zastupaju politički aktivizam, on se, pre svega, odnosi na pokrete za zaštitu životinja i dečja prava.

Četvrtu grupu čine oni koji žive u veoma nesigurnim, iako dugotrajnim kohabitacijama, te je njihov individualizam još izraženiji, doveden do predstave o idealizovanoj nezavisnosti (omnipotenciji):

"Da budem maksimalno samostalna, da imam veće samopouzdanje, da mogu da budem dobar roditelj i da budem dobra partnerka". Na moje potpitanje da ekonomska samostalnost može da uključuje i udruživanje 2 dohotka, ona podvlači da je njoj jako bitno da može da živi sama, bez ikoga... "Jer, šta ako on jednog dana dođe i kaže: Ne želim više da budem sa tobom". I njen partner na prvom mestu ističe "materijalnu sigurnost, bar minimalnu (bez luksuza)". Brak i porodicu ne pominje, što po mom mišljenju, svedoči o "labavosti njihove unije" (hipoteza o kohabitaciji kao izboru lica sa niskim bračnim kapitalom). Ne voli gužve, političke pokrete masa, nikad se ne zna šta može da se desi u velikoj gužvi, kako će da reaguje policija. Ne veruje mnogo ni u sadašnju vlast, čeka da vidi šta će da uradi. Ostavlja utisak osobe "gubitnika" u društvenoj tranziciji, što potvrđuju sledeće društvene činjenice: visoka starost za apsolutenta (33 g), nezaposlen je, neoženjen, dakle sa niskim nivoom humanih resursa (ekonomskim i socijalnim kapitalom).

9.6.1.Percepcija ograničenja u realizaciji životnih ciljeva

Većina ispitanika percipira brojne restrikcije koje potiču iz blokirane društvene tranzicije od komandno planske ka tržišnom modelu privrede, što znači da prepoznaju potrebu uspostavljanja mreže društvenih institucija i prava iz domena civilnog društva. Interesantno je da intervjuisani parovi ne pominju populacionu politiku kao instrument podrške budućim roditeljima, a posebno majci, već se ukazuje na različite strategije samooslanjanja (na muža i samu sebe). Najmanje su izražena očekivanja ispitanika od samoga sebe, što je, po mom sudu, logična posledica dugotrajnog iscrpljivanja humanih resursa radi preživljavanja (rad "od jutra do sutra"), zatim zaštite od prolongiranog stresa u uslovima permanentnog socijalnog haosa (kulminacija je bila bombardovanje Srbije od

strane NATO-a 1999). Radi preciznije interpretacije, percepciju socijalnih restrikcija klasifikovala sam u tri bitne podvrste:

Na makronivou, nivou ukupnog društvenog sistema i države, parovi ukazuju na potrebu korenite transformacije ukupnog društvenog sistema:

"Skeptična sam prema promenama, tek treba da vidimo da li su se desile suštinske promene. Još uvek razmišljamo o emigraciji, zovu nas prijatelji u Sijetl (SAD).

zatim, bržeg ekonomskog razvoja i izgradnju pravne države:

"Treba da se uspostavi imovinsko-pravna sigurnost, ekonomska stabilnost"

Kao i potrebu postepene izgradnje države blagostanja, tj redistribucije dohotka:

"Bitan je porast standarda stanovništva, davanje kredita (za stan, kola), da ljudi počnu da razvijaju partnerstva, zatim da se uvede adekvatna fiskalna politika koja bi podržala porodicu, najbolje je progresivno oporezivanje, adekvatan dečji dodatak. Treba da postoji jedna family friendly politika, ali sve to puno košta..."

Na mezonivou (društvenih institucija, profesije, porodice)

"Mislim da sam najviše zakinuta na profesionalnom iskustvu. Oseća se veliko zaostajanje u uslovima za rad. Profesori (na fakultetu, prim MB) su nekompetentni, ne znaju ni da se izražavaju, ne gaje slobodu mišljenja (Reč je o Šumarskom fakultetu, prim. MB). Zatim smeta mi toliko nametanje Crkve. Sistem je potpuno disfunkcionalan, totalna anarhija, dešavao mi se da sam po 7 dana bila u totalnoj depresiji. Ne mogu da shvatim da živimo u takvom haosu. Zatim, mi smo kao generacija inertni (ispitanica stara 25 godina, prim. MB), malo ko hoće nešto da uradi. Mnogo ljudi mora da se pokrene da se napravi nešto bolje...Tu je i velika agresija u stanovništvu, zatim razne sekte, crkve, paravojske, organizacije kao što je "Obraz", razni ljotićeveci, malo ih je s mozgom, ima puno mentalno poremećenih osoba".

Mada retko, **na mikronivou** navode se lični konflikti, ambivalencije, koji ometaju napredovanje:

"To što još nisam završio fakultet, nisam u sebi prelomio da dobijem diplomu...Nisam dovoljno razvio svoj biznis (agenciju u oblasti marketinga). Ali to zavisi od svesti drugih (pojedinaца i firmi), kojima treba da prodam usluge, kao i od njihove platežne sposobnosti da me angažuju.

9.6.2. Očekivanja od "drugih"

moгу se, takođe, razvrstati u tri sloja:

Od države i vlade,

"Od vlade očekujem sistemske zakone koji će garantovati sigurnost ulaganja i profita, sve ostalo ću sam pomoću mojih 10 prstiju, jer sam naučio da se izborim tokom 90-tih godina, kad sam bio gladan".

Od društvenih institucija, političkih partija i pokreta, NGO, značajnih drugih (roditelja i srodnika, kolega, prijatelja):

Ukazuje se na potrebu "menjanja iznutra", stvaranja drugačijeg socio-psihološkog ambijenta:

"Nadam se da će ekonomske promene proizvesti i promenu mentaliteta, da se poveća odgovornost, odnos prema radu, da se vratimo razvojnem toku gde smo bili".

Druga strana istog procesa je redukcija nacionalističke ideologije, agresivnosti, militarizma:

"Očekujem od drugih da se promene, da se aktiviraju, da odustanu od agresivnosti. Da se umanju značaj crkve i raznih drugih grupa..."

Najzad, ispitanici imaju i jasno definisana očekivanja od sebe samog (same):

"Svesna sam da se nalazimo u teškom trenutku, da je opet sve stalo. Svesna sam društvenog okruženja (pada ekonomske aktivnosti, nedostatka radnih mesta, potrebe za transformacijom privrede), ali ipak ne bih da čekam na pomoć društva, već bi da sama rešavam svoje probleme uz pomoć 'ženskih sposobnosti' (šarma, izgleda i sl). Nisam pristalica društvene intervencije oko uklađivanja rada i roditeljstva, na primer u Švajcarskoj

ženama daju podršku da 5 godina budu sa detetom, ali ih obavezuju da za to vreme ne mogu da se zaposle. Na jednoj strani dobiješ, na drugoj ti uzmu. Ne treba pomagati ženu majku, već da parovi koji imaju dete budu povlašćeni".

Kao što se može zaključiti, najmanje su izražena očekivanja od porodice (roditelja), što je i logično, obzirom na činjenicu da su i roditeljski resursi iscrpljeni, a pored toga, mladi zastupaju vrednosti srednje klase (orijentacija ka ličnom postignuću, okrenutost ka licima izvan porodice i susedstva, društvenim institucijama, profesiji, prijateljima i sl).

9.7. Partnerstvo

9.7.1. Seksualnost

Kao i u slučaju LAT unija, parovi koji žive u kohabitacijama kao da su bili zatečeni mojim pitanjem da procene kvalitet svog seksualnog života. Nalaz o marginalizaciji ove sfere svakodnevnog života, kao i o polno rodnoj asimetriji u doživljaju i praksi seksualnosti može se primeniti i na kohabitacije, a ovakav nalaz je tim upadljiviji, kada se ima u vidu činjenica da su parovi u dugim vezama (od 2 do 7 godina), kao i da se u većini slučajeva radi o odnosima koji ukazuju na skoro sklapanje braka.

U pogledu **kontracepcije**, kao i u slučaju LAT forme, dominira primitivna metoda "coitus interruptus", kojim se locus controli prokreacije prepušta muškom akteru. Ubedljivu ilustraciju poslednjeg zaključka pruža slučaj para gde je muškarac lekar, što pokazuje da tradicionalna praksa ima jače dejstvo u odnosu na stručnost, tj poznavanje i dostupnost savremene kontracepcije.

Prisutna je i kombinacija coitus interruptus-a sa "metodom plodnih dana", kada se primenjuje kondom. Samo u dva slučaja registrovana je upotreba IUD (spirale) i pilule.

Abortus je, i pored nesigurne kontracepcije, registrovan samo u tri slučaja. Jedan potiče iz sadašnje veze, a dva iz prethodnih veza. Nakon manje ili više traumatičnog iskustva abortusa, te žene sada primenjuju neku od savremenih metoda kontrole rađanja i začeca (kondom, metod "plodnih dana", IUD), što se ne uklapa u opšte nalaze jedne ranije studije o postabortusnom ponašanju žena u Srbiji (Rašević, M, 1993).

9.7.2. Domaći rad

Dimenzija domaćeg rada od izuzetnog je značaja u proceni tipa aktuelnog partnerstva, kao i prospekta njegove evolucije (tranzicije). Obzirom na činjenicu da u slučaju LAT unija, praksa domaćeg rada nije bila detaljnije interpretirana, u slučajevima kohabitacija, biće joj posvećeno nešto više prostora.

Krucijalni značaj domaćeg rada u svakodnevnom životu dobro je poznat u stručnim i naučnim krugovima, među ekonomistima, sociolozima i psiholozima, posebno feministički orijentisanim autorima. Kao što je napred istaknuto, u cilju sagledavanja njegovog obima i kvaliteta, uobičajena je podela na dva bitna dela: porodični rad i domaći rad u užem smislu (Delphy & Leonhard, 1992). Stereotipi o asimetričnim polnim ulogama ugrađeni su u socijalni sistem i kulturu, što se vidi u različitim politikama: u oblasti stanovanja, zapošljavanja, dohodaka, poreza, državnih davanja (porodiljski i materinski dodaci, dečji dodaci i sl).

Međutim, značaj domaćinstva kao komponente svakodnevnog života i društvene strukture u savremenom društvu kao da se povećava, usled porasta nesigurnosti radnog mesta, potrebe pojedinca za samoobezbeđenjem, kao i izmenjenih odnosa muškaraca i žene. Poznati istraživač ekonomske dimenzije odnosa u porodici, Gary Becker (1981) tvrdi da svaki član domaćinstva teži da maksimizira korist tako što bira optimalni raspored vremena između tržišta rada i domaćinstva. Najbolji učinak imaju oni koji se specijalizuju ili samo za rad na tržištu ili za domaćinstvo.

Porast stopa razvoda u modernizovanom društvu po Bekeru, povezan je sa većim mogućnostima ženskog plaćenog rada. Žene koje ostvaruju visoke dohotke imaju manje interesa za brakom i porodicom, zato što u ekonomskom pogledu, partnerstvo i roditeljstvo traže velika ulaganja (veliki su potrošači ljudskih resursa i kapitala), a donose male dobitke.

Promene u ekonomskim i socijalnim prilikama savremenih (postmodernih) društava, širenje sektora usluga, veća obrazovanje žena i posledično, njihova izražena orijentacija ka profesionalizmu, vode ka revoluciji domaćeg rada (Gershuny et al, 1994). Druga posledica je rađanje dvokarijernih porodica (Rappoport & Rappoport, 1971), koji predstavljaju pionire egalitarnih partnerskih aranžmana.

U literaturi o porodici i domaćinstvu, počev od 80-tih godina XX veka, moguće je ustanoviti dve suprotne hipoteze o odnosima domaćinstva i tržišta rada: 1) hipotezu o zavisnom radu; i 2) hipotezu o prilagođenom (adaptibilnom) partnerstvu (Gershuny et al, 1994:151).

Prva hipoteza potiče iz patrijarhalne paradigme, oslanja se na komplementarnu polnu dijadu, koja podrazumeva da su uloge muškarca i žene različite i strogo odvojene. U tom modelu, žena je, pretežno, izvan tržišta rada, a ukoliko je zaposlena, njen dohodak je dopunski i podrazumava se da se iz njega finansiraju one potrebe porodice, koje žena "duguje" svojim ukućanima, zbog toga što je odsutna (rad u domaćinstvu, briga o deci, godišnji odmori) (Delphy & Leonhard, 1992). Bilo da je žena zaposlena ili nije, društvene strukture definišu njenu ulogu preko odgovornosti za reprodukciju: muškarca kao glavne radne snage (kroz emotivni i seksualni rad i svakodnevne operacije u domaćinstvu), kao i "njegove" dece.

Nasuprot tome, druga hipoteza potiče iz bitno drugačije, egalitarne perspektive, koja podrazumeva da su muška i ženska uloga fleksibilne, razmenjive, da one prate promene u njihovim životnim biografijama, koje su između ostalog, socijalno konstruisane. U tom smislu, podela domaćeg rada reflektuje promene u stopama muške i ženske radne aktivnosti. Pretpostavlja se da ukoliko žena dobije plaćeni posao, muž preuzima više obaveza unutar kuće da bi kompenzovao njeno odsustvo.

Gershuny et al (1994) razvija treću, tranzicionu hipotezu o procesu pregovaranja i rekonstitucije u domaćinstvu, koja se može dokazati samo longitudinalnim istraživačkim metodama, obuhvatanjem više kohorti ("process of lagged adaptation", Gershuny, et al, 1994:151). To znači da se prilagođavanje domaćinstva na ciklične promene u formalnoj ekonomiji (tržištu rada i kapitala) odvijaju sporo, korak po korak, što je praćeno konfliktima između muškarca i žene i prinudom njihovog permanentnog prevazilaženja.

Sve tri navedene hipoteze mogu se ilustrovati bogatom empirijskom evidencijom. Bez ulaženja u detaljne interpretacije, izneću samo neke osnovne rezultate.

Prvu hipotezu o muškom (plaćenom) i ženskom (neplaćenom i zavisnom radu) podržava analiza tzv budžeta vremena, koji je bio predmetom brojnih anketa od početka osme decenije XX veka širom globusa. Empirijski rezultati istraživanja ukazali su na tzv "dupli teret" zaposlenih žena, koje potiče iz potrebe za istovremenim prisustvom u kući i na radnom mestu. To implicira dva zaključka: 1) kada je reč o punom radnom vremenu, između zaposlenog muškarca i njegove supruge - domaćice uspostavljena je potpuna ravnoteža; i 2) između partnera koji su zaposleni u formalnom sektoru ekonomije postoji veća nejednakost u radu u odnosu na jednokarijerne, odnosno veća eksploatacija ženskih resursa (Gershuny et al, 1994).

Odakle potiču ove ove razlike? Po mišljenju Arlie Hochschild (1990) treba razotkriti skrivenu stranu individualnog ponašanja kao i ponašanja u partnerskoj dijadi, čija je suština u stereotipima o polnim ulogama (Hochschild, 1990). Tako postavljeni istraživački ciljevi, mogu se postići jedino primenom etnometodologije, tj intenzivnijih i dugotrajnih (longitudinalnih) istraživanja na malim uzorcima domaćinstava. Hochschildova konstruiše osnovni pojam "polne strategije" (gender strategy), koji definiše na sledeći način: "To je plan akcije putem koga osoba pokušava da reši svakodnevne probleme, aktivirajući postojeće kulturne pojmove pola (roda). Da bi sprovodio polnu strategiju, muškarac se oslanja na svoje ideje o muževnosti i ženstvenosti, uverenja koja su utemeljena u ranom detinjstvu i otud pohranjena u dubokim osećanjima. On povezuje ono što misli o svojoj muškosti, ono što o tome oseća i ono što radi. Isto važi i za ženu". (Hochschild, 1990:15). Ispitujući promene

među američkim parovima, autorka ustanovljava sledeću tipologiju partnerstva: 1) tradicionalni; 2) egalitarni; 3) tranzicioni. Po njenoj proceni, većina pripada poslednjem tipu, što znači da su savremeni Amerikanci u fazi "blokirane revolucije" ("stalled revolution") što znači da ženin izlazak iz domaćinstva nije bio dovoljan da podstakne krupne i brže promene društvenog sistema i kulture (što se primećuje po ponašanju: države, poslodavaca, muškaraca, preovladavajućoj polnoj ideologiji).

Longitudinalna kvantitativna istraživanja ukazala su, takođe, na relevantne efekte ženinog zaposlenja (rada i karijere) po njeno učešće u domaćem radu. Domaćica, čiji je suprug radno aktivan troši 83% punog radnog vremena u neplaćenom radu kod kuće. Sa zaposlenjem žena, smanjuje se njena neplaćena aktivnost u porodici na 73%, dok žena koja je delimično radno angažovana ("part time") obavlja istu količinu domaćeg rada kao i domaćica (82%), (Andrews et al, 1973, nav. prema Gershuny et al, 1994). Pri tome, različiti autori posebnu pažnju ukazuju definicijama i merama plaćenog i neplaćenog rada (Delphy & Leonhard, Becker, 1981, i drugi), tvrdeći da postoji izvesna empirijski konstatovana tendencija precenjivanja dužine plaćenog radnog vremena (ispitanici tu ubrajaju i vreme provedeno u pauzi za kafu, za ručak i sl).

Po mišljenju većine istraživača, postoje 4 grupe faktora koji utiču na to kako će par realizovati podelu rada u domaćinstvu: 1) radni i bračno-porodični status para; 2) izraženi stavovi partnera o podeli rada unutar kuće (polna strategija); 3) istorija ženinog zaposlenja tokom životnog toka (puno i delimično radno vreme); 4) iskustva iz roditeljske porodice. Muževi, čije su žene zaposlene, prinuđeni su da povećaju učešće u kućnim obavezama. Pored toga, iskustva rane socijalizacije u porodici porekla imaju mnogo jače dejstvo u slučajevima kada majka nije bila zaposlena.

Može se ustanoviti da je generalni trend u povećavanju muškog udela u neplaćenom radu kod kuće, što se, paradoksalno, registruje i kod onih parova, gde žena nije radno angažovana izvan kuće. Nezavisno od radnog statusa partnera, muški udeo u domaćinstvu naročito se povećao u sledećim operacijama: kuvanju i rutinskim aktivnostima (čišćenju i pranju). Rezultati mnogobrojnih publikovanih istraživanja (Gershuny et al, 1994 i drugi) ukazuju na pomak od zavisnog ka prilagođenom (adaptabilnom) partnerstvu (Hochschild, 1990). Iako je ta istorijska promena najintenzivnija kod muškaraca čije su žene zaposlene puno radno vreme, ona se, kako su nalazi, ukazali, ipak događa i kod parova gde su žene zaposlene sa polovičnim radnim vremenom, kao i tamo gde su supruge nezaposlene, što pruža uverenje da se radi o socijalnom trendu. **Objašnjenje ovog procesa** treba potražiti u pritiscima koje dolaze iz stalno menjajućeg ekonomskog i društvenog okruženja, koje ženu povremeno uključuju, a povremeno isključuju sa tržišta rada i kapitala (rezervna armija rada), što, sa svoje strane, pokreće dve posledice: javnu debatu o podeli domaćeg rada i privatne strategije uslaglašavanja (kroz konflikte, pregovaranje, rešenja). Mogući ishodi su dvojaki, menjanje partnerstva od komplementarne dijade ka egalitarnom odnosu ili dezintegracija unija (usled razvoda) kao rezultat nemogućnosti prevladavanja unutrašnjih tenzija i permanentnih otpora na promene.

U tabeli 1. prezentirana je konzistentna međunarodna iskustvena evidencija o procesu konvergencije u pogledu porasta muškog neplaćenog rada.

Tabela 1. Promene radnog vremena u osam država								
	Muško vreme kao % muškog plus žensko*							
	Sve aktivnosti povezane sa radom isključujući putovanje				Sve neplaćene radne aktivnosti			
	1961-70	1971-77	1978-82	1983-90	1961-70	1971-77	1978-82	1983-90
Kanada	-	-	57	-	-	34	37	-
Francuska	54	52	-	-	25	28	-	-
Holandija	-	59	57	51	-	28	31	41
Norveška	-	60	57	-	-	34	39	-
V. Britanija	-	57	-	54	-	26	-	37
SAD	56	55	-	54	26	32	-	35
Mađarska	52	51	-	-	25	28	-	-
Finska	-	-	51	52	-	-	35	39
Napomena: Plaćeno radno vreme uključuje pauze u toku rada, neplaćeno radno vreme isključuje pauze, tako da je ukupan rad muškaraca precenjen.								
* Podaci se odnose samo na lica u braku.								
Izvor: Gershuny et al. (1994: 184)								

Kao što se iz tabele 1 može videti, međunarodna komparativna istraživanja potkrepljuju dva zaključka: prvi, postoji krucijalan, pravolinijski, stalan pomak u muškoj participaciji u neplaćenom radu, i drugi, ukupan udeo muškog rada, u celini uzev, opada. Poslednji nalaz implicira da tokom poslednjih decenija, muškarci rade više neplaćeno, a manje plaćenog radnog vremena, dok za žene vredi obrnuto.

Takođe, navedena empirijska evidencija potvrđuje tezu o procesu postepenog i veoma usporenog (zakasnelog) partnerskog prilagođavanja.

Postavlja se, međutim, pitanje koji su to krucijalni elementi i kako se odvija procesualna promena domaćeg rada. Gershuny sa saradnicima pruža, po mom sudu, uverljiv model (Gershuny et al, 1994:186): Podela domaćeg rada može se posmatrati kao funkcija dve determinante: rane socijalizacije bračnih partnera i ženinog radnog iskustva. Ako je početna tačka posmatranja domaćinstvo u kome je muškarac zaposlen puno radno vreme, a supruga je domaćica, partneri razvijaju tradicionalnu polnu strategiju, a u domaćinstvu se održava stabilna i beskonfliktna podela domaćeg rada. Kada u jednom trenutku, žena dobije posao, uticaji iz rane socijalizacije i iskustva (novog) radnog mesta počinju da vrše pritisak u različitim pravcima: obrazac socijalizacije teži da održi tradicionalna uverenja o domaćem radu, dok na drugoj strani, zaposlenje vodi "duplom opterećenju" žene, konfliktima i pritiscima na promenu. Kao rezultat toga, može doći do stvaranja porodičnih mitova, čiji je cilj transfer otvorenih interpersonalnih, partnerskih problema u lične konflikte. Drugi potencijalni ishod može biti postepeni pomak ("korak po korak") u ukupnoj odgovornosti para (tačnije žene) ka egalitarizmu. Novi mitovi, kao i promenjeni model domaće podele rada deluje kao povratna sprega na socijalizaciju dece (sledeće generacije). Deca koja su odrasla u domaćinstvu u kome su se događale takve promene, posmatraju i usvajaju obrasce ponašanja sasvim drugačije od tradicionalnih, što znači da oni u svojoj socijalizaciji postepeno usvajaju predstave o simetričnim polnim ulogama. Prema tome, ako se posmatra celokupan proces tranzicije od tradicionalnih ka egalitarnim polnim ulogama, potrebno je uzeti u obzir bar dve generacije, budući da će tek u drugoj generaciji porodičnog domaćinstva biti ublaženi sukobi partnera (koji potiču iz njihovog ranog detinjstva i kasnijeg procesa radne socijalizacije), čime će se otvoriti put promenama u podeli domaćeg rada.

Kao što ću pokazati, praksa svakodnevnog života intervjuisanih parova potvrđuje **pomak** koji se može opisati na sledeći način: 1) utvrđene redistribucije domaćeg rada među partnerima; i 2) podizanje materijalnog standarda smanjuje ukupnu količinu domaćeg rada i omogućava korišćenje usluga drugih: plaćene pomoći u održavanju domaćinstva (privatna

lica, servisi za čišćenje stana), kao i za pripremu obroka (agencije za brzu dostavu na kućnu adresu i povremeno obedovanje u restoranima).

Da bih ilustrovala ove razlike odvojeno ću posmatrati parove koji pripadaju nižem i višem podsloju, obzirom da se druga hipoteza može dokazati samo kod onih koji poseduju viši nivo životnog standarda (modernizacijski sloj, vlasnika i/ili stručnjaka zaposlenih u stranim kompanijama u oblasti marketinga i informatike).

Kod nižeg podsloja, praksa domaćeg rada pokazuje sledeće tipove:

bliži tradicionalnom:

"On je operisan od domaćih poslova, uradi po nešto ali uvek na moj zahtev. Subotom odlazi u nabavke. Kad treba da dođe njegova mama, onda se jako potruži da sredi kuću, da nije nered. Obzirom da nemamo aparate koji štede vreme i energiju (mašinu za sudove, mikrotalasnu pećnicu) i slično, sve je manje-više na meni..."

tradicionalni sa elementima egalitarnog:

"Pošto nas ima troje u kući (par koji je iznajmio stan sa jednim prijateljem, prim. MB), dogovorili smo se da naizmenično po nedelju dana svako ima svoj red (za čišćenje, brisanje prašine, sređivanje kuhinje i kupatila). Kuvanje je više na meni (za mene i njega). Obadvojica se izvlače u kućnim poslovima na moj račun i ja se ljutim zbog toga. Jedina ja perem prozore, iako treba da se smenjujemo. Inače, kuvanjem se ne opterećujem. Svakog vikenda idemo kod roditelja na ručak, naizmenično kod mojih i njegovih."

prbližavanje fleksibilnom, egalitarnom odnosu:

"Ona više od mene kuva, ali ni to ne svaki dan. Pošto je dugo na poslu (ona je zaposlena u inostranoj firmi, prim. MB), a ja se vratim kući pre nje (on radi u javnom preduzeću, prim. M.B.), uzmem sam da nam nešto spremim za jelo, neću valjda da čekam nju koja dođe jako umorna. U celini, može se reći da ona malo više kuva od mene, ali da ja 80% poslova u kući obavljam sam (nedeljno ima dva slobodna dana).

Kod višeg podsloja, uočila sam, takođe, tri ponašajna modela⁵

patrijarhalni, asimetrični obrazac:

"Ja kuvam, ali ne baš često. Ja sam ta koja sprema kuću, čistim, perem, peglam. Svaki dan po nešto obavim po kući i nije mi teško. Povremeno odlazimo u restorane ili naručujemo kinesku, italijansku hranu. Vikendom organizujemo druženje uz roštilj na terasi" (stan je u prizemlju sa velikom, travnatom površinom ispred terase"

bliži simetričnom, egalitarnom partnerstvu:

"Svi poslovi se dele. Neke stvari radi on, a neke ja. Ja kuvam, brišem prašinu. On kupuje svakodnevne namirnice u prodavnici, usisava kuću. Veliko spremanje stana rade servisi. Povremeno pozovemo restorane koji dostavljaju hranu na kućnu adresu, a često izlazimo na večeru ili ručak (vikendom). Pranje sudova je naizmenično, ali pošto se tu često sukobljavamo, jer niko to ne voli da radi, onda smo to rešili tako što smo kupili plastične tanjire i čaše koje posle upotrebe bacamo".

⁵ Na Letnjoj školi u Beogradu, posvećenoj tranziciji bivših socijalističkih zemalja ka tržišnoj ekonomiji, novembra 2001 godine, profesor Ekonomskog fakulteta iz Moskve, Vadim Radaev postavio je čak 11 relevantnih hipoteza o alokaciji rada među partnerima unutar porodice, imajući pri tome na umu plaćeni rad (na tržištu) i neplaćeni (domaći) rad, među kojima izdvajam nekoliko: 1) **Model zavisnosti od materijalnog bogatstva**, koji pretpostavlja da podizanje životnog standarda para smanjuje iznos kućnog rada za oba partnera; 2) **Model delovanja treće strane** ("third party impact") Podrška koja dolazi od rođaka ili prijatelja u porodičnoj ekonomiji (tu po mom sudu treba uključiti i plaćenu pomoć i usluge) proizvodi **egalitarni efekat** u polno/rodnoj podeli rada. 3) **Model seksualne asimetrije**, koji implicira da polna podela rada u domaćinstvu zavisi od međugigre afektivnih veza. Asimetrija u osećanjima obezbeđuje prednost jednom od partnera (onome koji manje voli, ili modernim ekonomskim rečnikom iskazano, koji se manje investira u odnos, prim, MB)

9.7.3. Porodični rad

U tom pogledu ispitivane su tri poddimenzije "porodičnog" rada: briga o deci, emotivno angažovanje oko partnera i staranje o starijoj generaciji (roditelja). Roditeljstvo je ispitivano samo na nivou stavova, a partnerstvo i odnos prema starijoj generaciji uključuje, pored stavova i praksu svakodnevnog života.

a) Stavovi o brizi o deci

Istraživanja roditeljstva pokazuju da je ono ključan potrošač ljudskih resursa (materijalnih i nematerijalnih, posebno emotivnih, ali i novca, vremena, fizičke energije), a osim toga zahteva i brojne "strategije snalaženja" u svakodnevnom životu (Avramov, 1993, Blagojević, 1997). Polazeći od toga da su zahtevi tržišta rada (radnog vremena) i ekonomskog ciklusa konstante ličnog života, na koje pojedinac gotovo da nema uticaja, preostaje da su odnosi u privatnoj sferi (među partnerima, unutar roditelja i dece) predmet preispitivanja, pregovaranja, usklađivanja. Međunarodna komparativna istraživanja pokazuju da čak i u državama razvijene tržišne ekonomije, koje su razradile veoma detaljne programe podrške zaposlenim roditeljima (ženi), rađanje deteta se odlaže i u celini smanjuje (izuzev kod etničkih zajednica izvan hrišćanskog kulturnog kruga), tako da su u razrešavanju konflikta ličnih i porodičnih potreba (ekonomskih i neekonomskih životnih ciljeva) prisutne tri dominantne strategije usmerene ka dugoročnom snižavanju "cene porodičnog života", tačnije "cene materinstva" (Avramov, 1993): 1) Smanjenje broja dece, što je tipično ženska strategija (posledica ženskog žrtvenog mikromatrijarhata, Blagojević, 1997); 2) uključivanje očeva u roditeljski proces u svim fazama porodičnog ciklusa; 3) redefinisane tradicionalnog zbrinjavanja, povezano sa izmenom svesti o tome da ženi nije jedino mesto u porodici. O prvoj strategiji bilo je dovoljno reći, dok je druga velikim delom obuhvaćena interpretacijom pomaka u političkoj ekonomiji domaćinstva. Ovde bih samo dodala da empirijska istraživanja pokazuju da stepen muškog angažovanja u porodičnom radu (oko dece) raste sa stepenom zadovoljstva partnerskim odnosom, čime se objašnjava zašto sa raskidom emotivnog odnosa obično opada stepen muških investicija i brige očeva za decu. U tom smislu, povećane stope divorcijaliteteta, kao i eventualno (malo verovatno) širenje udela kohabitacija sa decom podrazumevaju ojačavanje (formalno i suštinsko) veza majki sa decom (jedoroditeljski porodični sistem).

U pogledu treće strategije, može se zaključiti da u ekspertskim krugovima prevladava gledište da majčino zaposlenje može imati raznorodne posledice na razvoj deteta, što zavisi od: uzrasta deteta, stabilnosti majčinog zaposlenja, dužine odsustvovanja iz kuće, osobina ličnosti majke ali i ostalih članova porodice, sigurnosti neroditeljske brige (Avramov, 1993). Opšti je nalaz da napuštanje deteta mlađeg od jedne godine donosi rizike za dete i povećava majčinu anksioznost, što se pokazalo i u razmišljanjima svih intervjuisanih žena, nezavisno od tipa partnerstva i (ne)iskustva roditeljstva. U kasnijim godinama starosti deteta, navedeni neželjeni efekti ne zavise toliko od tipa usluga (zbrinjavanja), koliko od kvalitetnog zadovoljavanja detetovih različitih potreba.

Opšti nalaz moje višestruke studije slučaja kohabitacija jeste da je rađanje deteta onaj ključni momenat koji zaustavlja ili usporava **započeti pomak** u svakodnevnom životu para koji bi vidio u pravcu egalitarnih odnosa, vraćajući ih nazad u обруч polno/rodne asimetriju⁶, tj patrijarhalnog obrasca. To se može objasniti različitim varijablama: usporenom transformacijom ukupnog društvenog sistema ka tržišnom modelu, potrebom za socijalnim restrukturacijama, još uvek niskim stopama uključenosti žena u tržište rada. U slučajevima zaposlenih žena, od uticaja su i gore spomenute razvojne potrebe (malog) deteta, uključujući

⁶ U tom smislu, prof Vadim Radaev, na pomenutoj Letnjoj školi u Beogradu iznosi još 2 relevantne hipoteze, koje uzimaju i obzir feminističku perspektivu: 1) **Model ženske prirodne privrženosti**, koji podrazumeva da se žene više posvećuju ekonomiji domaćinstva, zbog "prirodnih razloga" rađanja, a što podržavaju društveni običaji i tradicija; 2) **Model porodičnog životnog ciklusa**, koji implicira da mladi parovi započinju zajednički život sa egalitarnijom podelom rada. Nakon rođenja prvog deteta, domaći rad žena raste dramatično, a zatim, posmatrano na dugi rok, domaći poslovi se postepeno ujednačuju.

rizik povećanja anksioznosti majke, nezadovoljstvo roditelja postojećim institucijama za zbrinjavanje dece (kvalitet usluga, radno vreme), neadekvatnim alternativnim rešenjima u tom domenu (visoke cene privatnih servisa i usluga, sumnja u kvalitet, nedostatak stručne kontrole i supervizije), skraćenje porodijskog odsustva i odsustvo fleksibilnih radnih aranžmana za zaposlene žene (delimično radno vreme, "part time", mogućnost dogovora sa poslodavcem oko početka i završetka radnog vremena, dodatni rad u nekonvencionalne sate, posle podne, noću i sl), i na kraju, mada ne i na poslednjem mestu, još uvek prisutni polni stereotipi o različitim ulogama majke i oca (Petrović, 1994, Milić, 1994, 2001, Blagojević, 1997, i sl).

U pogledu brige o deci, stavovi ispitanika izražavaju svest o gore naznačenim strategijama:

"Mislim da je to moja (ženska) stvar. Na meni je da organizujem brigu o deci, da se sama snađem. Sudeći po njegovom odnosu sa bratancem, mislim da će on biti dobar otac." Njen partner kaže sasvim kratko: "Briga o deci je ženska stvar"

"U početku je mama najvažnija. Kasnije bi trebalo da oboje učestvuju. Iako u kući postoji dogovor, zna se da je uvek neko dominantan. On prihvata sve što ja organizujem, da bi meni ugodio. Bojim se, ipak, da ću biti loša majka, popustljiva. Mama mi je rekla da ako odlučim da rodim, to je onda nešto konačno, nema više predomišljanja, pa je i to razlog da se ljudi teško odlučuju da imaju dete (velika je odgovornost)".

b) Briga o partneru

Kao i u slučaju LAT zajednica, i ovde se primećuje nešto veće emotivno angažovanje žena oko (muškog) partnera, što odgovara asimetričnom polno rodnom sistemu.

"Koristim seksualno zadovoljenje partnera kao nešto što jako godi njegovom egu. Malo me opterećuje to što je ćutljiv, pa ga stalno ispitujem o skrivenim željama i potrebama".

c) Briga o starijoj generaciji

I parovi koji žive u kohabitaciji veoma su blisko povezani sa starijom generacijom (roditelja), svesni da će staranje o starima biti dodatno opterećenje njihovog porodičnog životnog toka. Pri tome, treba imati u vidu da u većini slučajeva, roditelji još pripadaju starijoj sredovečnoj populaciji (ispod 60 godina starosti), tako da su njihove sadašnje interakcije svedene na neobavezne posete, druženje i nedeljni ručak. Na pitanje kako zamišljaju brigu o ostarelim roditeljima (što podrazumeva i rizik od degenerativnih bolesti, nemoći, za tuđom negom i pomoći), zanimljivo je da nijedan par, nezavisno od toga da li pripada nižoj ili višoj dohodovnoj grupi, ne razmišlja o institucionalnom zbrinjavanju.

U stavovima i praksi odnosa sa starima, koji su obojeni tradicionalizmom, prisutno je nekoliko rešenja:

Obostrano angažovanje oko oba para roditelja:

"To treba da bude zajednička obaveza. Mnogo smo se namučili oko mog oca (njen otac je preživeo moždani udar, prim. M.B.). On (njen partner) je mnogo pomagao oko transporta mog nepokretnog oca (do bolnice, do kuće). Ništa mu nije mrsko. On je spoljni momak, a ja sve organizujem".

Drugi tip rešenja je podela rada po principu - svako za sebe:

"Vrlo sam zabrinuta za moje roditelje kad ostare. Tim pre što i njegov brat i moja sestra planiraju da odu da žive u inostranstvo. Ne znam... Ja nisam u stanju da se brinem o mojima i njegovima. Valjda će njegova majka moći da se brine sama o njegovom ocu, a moja majka o mome. A osim toga, valjda ću moći da priuštim sebi da platim medicinsku pomoć ako bude trebalo".

Najzad, ima i onih koji su preokupirani životom sada i ovde, da o tome ne žele da razmišljaju sve dotle dok ne bude aktuelno:

"Ne razmišljam sada o tome...U svakom slučaju, institucionalno zbrinjavanje ne dolazi u obzir".

9.7.4. Osobine "čistog odnosa" u partnerstvu

"Čisti odnos partnerstva" ispitivan je, kao i u slučaju tipa LAT zajednica, preko više poddimenzija: percepcije (zasebnosti) ličnosti u partnerstvu, stavova o dobrom (zrelom) partnerstvu, romantičnom kompleksu, ciljevima veze, očekivanja od partnera, partnerstvu kao stilu života i razlozima za raskid zajednice.

Na osnovu samoocene i procene ličnosti partnera, svesti o konfliktima i načinima njihovog razrešenja, interpretirala sam u kojoj meri je aktuelni odnos zajednica dve zasebne (individualizovane) ličnosti, svesne ličnih razlika, koje su u stanju da ih pregovaranjem prevaziđu.

Prirodno je da započeti interpretaciju sa tradicionalnim modelom partnera koji su svesni vrlina i mana sebe i svog partnera, ali se razlike zadržavaju, tako da se konflikti izbegavaju ili se preko njih prelazi. Interesantno je da su odgovori oba zasebno intervjuisana partnera identični, što, po meni, svedoči da su partneri veoma bliski i otvoreni u svojim komunikacijama:

"Ja sam jednostavan, ona sve gleda komplikovano, osetljiva je. Ne opterećujem se viškom informacija i tu su razlike među nama. Njoj smeta što ne obraćam pažnju na detalje. Obećavam uvek da ću pokušati da se korigujem. Ja volim da radim stvari kao i drugi ljudi, da ne talasam, ali i da se u hodu polako šaltujem na drugi kolosek, tako da kad se dogode promene, ja mogu da se uklopim. Vrlo sam komunikativan, razumem ljude." Radi celine informacije o paru navešću i izvod iz razgovora sa njegovom partnerkom: "...on je jako socijalan, ja sam nedruštvena, interesuje me da odaberem sebi društvo, on se odmah upozna sa celim naseljem. Razlikujemo se u shvatanju bitnog i nebitnog. Recimo, posao je za njega nebitan, a ja mislim da je to jako bitno. A onda se on nervira oko stvari oko kojih ne bi trebalo, kao što su mama i baba, TV aparat, kola. Ja mnogo analiziram ljude, u svakom trenutku znam šta radim, on se ne bavi tim nijansama, ne prepoznaje suptilna ponašanja ljudi. Ja sam racionalnija, praktičnija. Sukobi su česti, oko sitnica. Ja sam jako preopterećena, rastrzana (radi i studira, prim. MB). Ja i kao žena, i kao introvertna ličnost, očekujem od njega da prepozna šta mi se desilo i da se u skladu s tim i ponaša".

Drugi tip bi činili partneri koji uočavaju zasebnost svojih ličnosti, prepoznaju suštinu konflikata, ali im ne polazi za rukom da započnu dijalog, niti da rade na menjanju odnosa, koji zato još ostaje na nivou komplementarne (asimetrične) polne dijade:

"Mislim da sam ja dominantnija u vezi. Istovremeno, osećam se zavisno od njega, živimo od njegovog novca. Sukobi nastaju sada samo oko sitnica (dok su živeli u LAT tipu, često su se svađali i par puta razilazili, prim. MB). On je taj koji je popustljiv, ima mirniju narav. Mislim da mi imamo ista interesovanja, ali su nam naravi različite. On ne zna da razgovara, da razmenimo osećanja oko nekog sukoba. On hoće da jednostavno prelazi preko sukoba, a ja volim da sve pojasnim". Njegova vizija je sledeća: "Ona voli da dominira, ja sam sklon kompromisima. Možda sam je malo razmazio, malo je impulsivna, nervoznija, energičnija. Ono što ne ugrožava moj integritet, ja dopuštam...Ne smem mnogo da joj popuštam, da se ne opusti. Moram malo da pokažem zube, da se pokaže moja ličnost. Sada se više ne razilazimo (kao dok su bili u LAT aranžmanu, prim. MB). Shvatio sam da njena histerija nije ozbiljna stvar. Ona zahteva jako puno pažnje, za vrlo prisnim odnosom, ona je jako nesigurna u sebe, trudi se da dokaže da je snažna, a u stvari je obrnuto".

Treći tip su parovi koji su, takođe svesni razlika u ličnostima, čiji je odnos, zahvaljujući dugom partnerskom procesu, harmonizovan, pa se sukobi događaju oko manje bitnih razloga. Po svom načinu života, sledeći par ostavlja utisak ličnosti koje su uspele da izbalansiraju dve potrebe: za stopljenošću (u dvoje) i potrebu za samostalnošću (biti sam):

"Ja sam ciljno racionalan, ona je improvizator, kreativna je, ali to ne mora biti sa nekom određenom svrhom. Ja ako nešto produkujem, onda je to po nekom programu, ja sam pragmatičan, realan. Sukobi su oko svakodnevnih poslova, odrađivanja kućnih zaduženja. Drugi razlog sukoba potiče iz nezadovoljstva što smo malo zajedno, iz potrebe da

budemo više sami. Treće je malo oko novca. Oko svega toga razgovaramo i iznalazimo zajednička rešenja".

U pogledu razloga za raskid veze, kao i kod prethodnog tipa zajednica i ovde se uočava polarizacija na one kojima je neverstvo dovoljan uslov da se odnos rastavi, usled poljuljanog bazičnog poverenja, i druge koji su tolerantiji, zastupajući stav da je bitnije sagledavati i analizirati partnerski proces u celini, a ne pojedinačni događaj, pa makar to bilo i bolno iskustvo "neverstva":

Kao ilustracija prvog pogleda može da posluži sledeći stav:

"Prevara bi bila katastrofalna, označila bi kraj veze..."

Preljuba nije jedini simptom dezinvestiranja u odnos, što pokazuje sledeće razmišljanje:

"Veza bi se prekinula ako dođe do prevare, zato što bi to za mene bio znak da nešto sa našim odnosom nije u redu, jer smo jako dugo zajedno (4 godine, prim. MB), ili ako on ode negde u inostranstvo, bez mene, recimo na 5 godina".

Najzad, refleksivno i retrospektivno sagledavanje odnosa u celini može dovesti do odluke da svaki od partnera dalje nastavi sam, što je, po mom mišljenju, odlika integrisanih ličnosti:

"Preljuba nije razlog za prekid. Razlog bi bilo neostvarivanje zajedništva, da postanemo stranci".

Interpretacijom predstava o idealnom partnerskom odnosu utvrdila sam sledeće obrasce:

1) ideja o "čistom odnosu", oslobođenom za slobodnu razmenu emocija i bliskost:

"Zreo odnos znači potpunu otvorenost u komunikaciji. Dobar seksualni život".

2) racionalni odnos koji naginje ka (po osobu manje rizičnom) prijateljstvu:

"Dobar je onaj odnos u kome ima puno tolerancije, poštovanja i razumevanja"

3) odnos u kome je uspostavljena ravnoteža između suprotnih potreba da se bude sam (odvojen) i u paru (zajedno):

"Da svako sačuva svoju individualnost, a da se uživa u zajedničkm odnosu.

Generalni zaključak je da ideja o životu udvoje ne uključuje, u većoj meri, razvijanje i održavanje ljubavnog osećanja kao slobodnog primanja i davanja, što govori u prilog tome da intimni odnosi nisu dostigli stepen potpunog ličnog razotkrivanja, verovatno zbog toga što u njima još ima dosta elemenata instrumentalizacije. To implicira da će sa rađanjem dece, vrlo verovatno doći do transfera težišta sistema sa konjugalne dijade na roditeljstvo.

U pogledu romantičnog kompleksa, interpretacijom odgovora utvrdila sam dva očekivana tipa: jedne koji veruju da se ljubav dogodi onda kada se naiđe na pogodnu osobu ("princa na belom konju, iza čega prestaje svaka dalja aktivnost na odnosu, što je, po mom mišljenju suprotno od Giddensovog pojma moderne intimnosti kao postepenom razotkrivanju i sebe i drugoga. Drugi tip čine parovi koji sumnjaju u romantičnu ideju "jedan čovek za sva vremena", iz različitih razloga, bilo zbog straha od porasta bračne nestabilnosti (uključujući i iskustva iz razvoda braka svojih roditelja), neizvesne budućnosti ili sumnje u ličnu sposobnost održavanja dugotrajne veze (nizak bračni kapital). Navešću odgovore koji reprezentuju navedene tipove:

"Verujem u princip 'jedna žena za sva vremena'. Svestan sam da ljudi odustaju od njega. Seksualne veze su samo za jednu noć, kao droga, sve to samo nagriza vese. Ranije sam bio labilniji, sada sam ojačao po pitanju želje za povremenim izletima, prevazišao sam to kao trenutnu želju, odbacujem to od sebe. Teško je naći ličnost. Čiste lepotice me ne privlače. Osim toga, nisam ni za paralelne veze, imam svoj odbrambeni sistem".

Drugi tip ogleda se u uverenju da partnerstvo nije jednom za svagda dostignuti cilj, konzervirano stanje, već sasvim suprotno, aktivan proces:

"U sadašnjem trenutku čini mi se da je naš odnos prava stvar, ali mislim da može da se desi da se probudim jednoga dana i da shvatim da mi više nismo dobar par".

9.7.5. Ciljevi partnerstva

Tipičan slučaj instrumentalizacije odnosa koji korespondira početnim fazama procesa tranzicije daje sledeći stav:

"Brak zadovoljava sve potrebe ...emotivne, seksualne, ekonomske, još samo da dođu deca". Slično misli i njen partner u kohabitaciji: "Osnovni cilj veze (braka) je rađanje dece, a zatim emotivno-seksualno zadovoljstvo. Da se ona pobrine da meni bude dobro"

Odvajanje od porodice porekla putem ulaska u brak istorijski je poznat način potvrđivanja zrelosti i spremnosti na preuzimanje odgovornosti. To je, takođe, vrsta instrumentalizacije odnosa, bilo jednostrana a često obostrana:

"Počevši da živim sa njom kao podstanar ostvario sam cilj da se odvojim od roditelja i da uspostavim čvršći odnos udvoje (emotivni, seksualni)".

Život udvoje kao način razrešavanje straha od samoće u starosti, što je posebno izraženo u savremenim populacijama sa odmaklim procesom starenja i povećanim udelima udovištva, izraženo je u sledećem stavu:

"Voleo bi da umrem pre nje, da ne ostanem sam. Muškarci propadaju sami".

Međutim, partnerstvo se postepeno usmerava na potrebe višeg reda, što je slučaj para koji je razrešio "socijalna pitanja" (stambenog i ekonomskog blagostanja):

"Najvažnije je lepo provoditi vreme kad smo zajedno, deca su na drugom mestu, zato što ona odrastu i odu".

9.7.6. Očekivanja od partnera

Potrebe za sigurnošću dominiraju u tradicionalnijem modelu:

"Da brine o meni, da me pazi, da zajednički razmenjujemo sve što imamo (novac, prijatelje, poslovne kontakte), da rodimo decu". Odgovor njenog partnera, koji njoj za sada, protiv svoje volje, zamenjuje "roditeljsku figuru" pokazuje simetričnost: "Očekujem od nje da uznapreduje kao ličnost, da malo sazri, da ne gleda stvari crno-belo, da nauči da pravi nijanse, da se malo smiri, da postane fleksibilnija, valjda će da se smiri kad se porodi..."

Preovladavanje potreba za bliskošću ukazuju na razvijanje čistog odnosa

"Ja sam imala rupu u svom životu pre nego što sam njega upoznala. On se potpuno uklopio u ono što za čim sam tragala. On je imao pre mene jedan propali brak".

Izražena je i potreba da se putem odnosa (interpersonalno) realizuje transformacija ličnosti (koncept medikalizacije braka):

"Od njega očekujem da me ne sputava, da nije posesivan, da me ne podređuje sebi, što je sve slučaj kod nas. Kroz ovu vezu sam dosta omekšala, bila sam jako razmažena, isključiva".

9.8. Partnerstvo kao životni stil

Za razliku od slučaja LAT zajednica, gde se partnerstvo nalazi u eksperimentalnoj fazi, kod kohabitacija bez venčanja primećuju se izvesna veća odlučnost partnera da se posvete životu udvoje. To je svakako posledica duže partnerske istorije (pojedince) i samog para, veće zrelosti i samostalnosti partnera:

"Ne može se živeti sam, bez stalnog partnera".

"Bilo bi mi jako teško samome, mogao bih, ali mi treba podrška. Mislim da veza ne treba da sputava... Ja nisam naporan. Ona ponekad hoće da nametne nešto, ja znam ljude koji su paranoični, koji kontrolišu, guše..."

Međutim, iako ne žele raskid (neki ga se čak i plaše), pojedinci su svesni njegovog rizika usled povećane nestabilnosti unija, tako da prihvataju realnost i eventualne samoće i pluraliteta zajednica (uključujući i razvod).

"Mislim da se može živeti sam, uskačući u povremene veze, menjajući partnera. Ipak, lakše je udvoje..."

Opšti zaključak studije slučaja LAT zajednica i kohabitacija da su rađanje izvan braka (vanbračni fertilitet) i voljno odricanje od roditeljstva (sociološki sterilitet) nepoželjni životni stilovi. Na direktno pitanje da li bi svesno izabrali da žive u jednoroditeljskoj porodici i/ili udvoje tipa "double income no kids" (DINK) dobila sam negativne odgovore i kod LAT parova i kod kohabitacija bez venčanja.

9.9. Proces partnerstva

Konsezualne zajednice postepeno evoluiraju od faze neobaveznog zabavljanja (LAT) ka kohabitaciji bez venčanja sa tendencijom transformacije u bračnu uniju. To je zajednička opšta karakteristika svih slučajeva kohabitacije. Razlike među parovima se mogu povući po osnovu specifičnosti uslova i događaja koji su obeležili svaku od navedenih faza, odnosno prema dostignutoj "zrelosti odnosa" tj verovatnoći skorog venčanja.

Početak zajednice (LAT faza) kod nekih parova bio je veoma buran:

"Početak je bio veoma buran. Upoznali smo se u alpinističkom društvu. Ja sam tada imala 18 godina i on mi je u bio prava uteha zbog toga što se u mojoj roditeljskoj porodici dešavao pravi rat. Roditelji su se razvodili. Budući da je on puno stariji (10 god, prim. MB) on mi je pružio sigurnost, kao neki potporni stub".

a kod drugih kroz razrešenje paralelne veze:

"Pre nego što sam njega upoznala bila sam u jednoj vezi, koja je trajala 6 godina. Glavni razlog (povod – prim. MB) razlaza je bio moj sadašnji partner."

ili kao postepeni uvod u dugotrajni odnos:

"Upoznali smo se na studijama. Prvo smo se zabavljali par godina, a onda počeli zajednički život u stanu koji sam ja dobila od moga oca. On je 'kod mene' diplomirao."

Kohabitacija je, dakle, druga etapa u zajedničkom životu. Obzirom na činjenicu da ona manje-više funkcioniše kao test bračne kompetentnosti, parovi se sada mogu svrstati prema tome u kojoj meri se približavaju terminalnom cilju:

Najudaljeniji su oni koji se još uvek nalaze u fazi uzajamnog preispitivanja:

"Ovo je duga veza od moje 23će godine" priča muškarac, star 28 godina. "Počeli smo jako neobavezno, zatim je došao jedan period kada sam ja postao jako nezadovoljan vezom, ali ne umem da kažem zašto, valjda je to bio prelaz od površne ka dubljoj vezi. Uplašio sam se da ću s njom ostati zauvek. Onda sam je prevario, pa smo se razišli. To je bio prelom. Onda sam ja bio kao u nekoj agoniji... Imao sam jednu vezu, koja je bila čisto seksualna, dok je moja sadašnja partnerka bila sama, bar koliko ja znam. Opet smo se našli, i počeli smo zajednički život. Sada, posle celog ovog pređenog puta, jako sam zadovoljan".

zatim oni čija je zajednica nestabilna:

"U početku je bilo jako puno problema među nama, svađa, sukoba, pa i raskida. Prošlog leta smo se privremeno i razišli".

i najzad oni kojima jedino nedostaje "čin venčanja", tj nalaze se u završnoj fazi transformacije u brak:

"Ja sam želela da živim trajno nevenčano, zbog draži neizvesnosti, lakoće da se veza prekine, ako ne zadovoljava. Ipak venčaćemo se u crkvi da bi zadovoljili njegove roditelje".

9.10. Porodica porekla

9.10.1. Odnos prema braku roditelja

Kada je reč o stavovima i osećanjima (odnosu) ispitanika prema braku njihovih roditelja (prethodne generacije), gotovo svi parovi koji žive u kohabitacijama a obuhvaćeni su studijom slučaja potvrdili su teorijsku hipotezu da izbor ovog životnog stila često predstavlja rezultat otpora da se ponovi isti bračni stil, bilo da je u pitanju reakcija na tenzije

i konflikte koje su iskusili u detinjstvu (što nije moralo rezultirati razvodom), ili jednostavno želja za promenom sadržaja odnosa. Pored toga, treba imati u vidu da su tokom devedesetih godina, pojedinci bili izloženi žestokim raspadima roditeljskih brakova (posebno među srednjom klasom službenika i stručnjaka), praćenih preljubom (muškaraca), sudskim sporovima oko podele imovine, personalnim konfliktima, koji su zahvatili čitave porodice i srodničke sisteme, dovodeći do njihove traumatizacije i destabilizacije.

Kao tipičan primer navešću iskaz jedne devojke (23 godine, u kohabitaciji živi 6 godina):

"I pozitivna i negativna strana braka mojih roditelja je u tome što su se voleli. Tata je bio posesivan i ljubomoran, a mama nedorasla i maštovita, živi u sapunicama (mašta o princu na belom konju). Zajednica sa babom i dedom pokvarila je njihov odnos (stalno su izbijali sukobi između mame i svekrve). Tata se mnogo posvećivao svojim roditeljima... Oni su i dalje patološki vezani jedno za drugo, razišli su se, ali ga ona nije prebolela. On je i dalje voli iako je otišao da živi sa drugom ženom".

9.10.2. Odnosi sa braćom i sestrama

Kao i u slučaju LAT zajednica, tako i u slučaju kohabitacija, informacije koje sam dobila o odnosima među decom veoma su oskudne, šturo, za šta, po mom mišljenju, postoje najmanje dva bitna razloga. Pojedinci su sada preokupirani drugim tipom odnosa, izvan primarne porodice, partnerstvom, prijateljstvom, profesijom. Na drugom mestu, u samoj roditeljskoj porodici, odnosi među decom retko kada su bili predmet "rada" (Morgan, D. H. J, 1985), kako samih roditelja, tako i dece, što znači da zajedništvo i bliskost među članovima nisu razvijani i/ili su, pak, potisnuti u drugi plan.

Kao i kod LAT zajednica, i kod kohabitacija je primećena polarizacija odnosa:

Na odnose među decom istog pola, koji su ocenjeni

kao pretežno "dobri":

"Sa sestrom sam imala super odnos, imam ga i sada. Mada imam drugih drugarica sa kojima sam bliska".

ili kao korektni, ali udaljeni:

"Brat je mlađi od mene 3 godine, od pre par godina se bolje slažemo i razumemo".

među decom različitog pola, koji su ocenjeni kao "dobri":

"Imam mlađeg brata koji živi sa roditeljima. Pomažemo jedno drugome oko bolesnog oca, mada se u tom pogledu puno oslanjam na partnera koji je uvek spreman da priskoči".

ili "loši", ispunjeni nerazrešenim rivalitetima, anksioznošću i strahom:

"Izbegavam brata, impulsivan je, nepredvidiv. Među nama je ogromna razlika, mada sam ja samo 2 godine starija. On je pravi produkt mamine nesređenosti".

9.11. Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Kao i kod slučajeva LAT zajednica, i partneri iz kohabitacionih veza su svoja prva erotska iskustva sticali pred kraj adolescentnog perioda, u srednjoj školi. Pre početka zajedničkog života sa sadašnjim partnerom, imali su prosečno 3-4 veze, nešto više nego partneri u LAT zajednicama, što je i očekivano, obzirom na njihovu veću starost. U jednom slučaju muški partner ima iskustvo života u braku (postrazvodna kohabitacija). U slučaju dve žene iskustva života u paru su traumatizovana usled bolnog iskustva abortusa.

U odnosu na LAT zajednice, kod slučajeva kohabitacija primetila sam veću sklonost aktera da konstruišu refleksivnu biografiju intimnosti. Doduše, žene su u tom pogledu ispred svojih partnera, što još jedanput potvrđuje tezu o njihovoj primarnoj ulozi u oblikovanju privatne sfere (Milić, 1994, 2001). Kada se ima u vidu intrinzički smisao ovih zajednica, kao bračne probe ali i kreiranja odnosa po meri i ukusu njegovih učesnika, onda je sasvim razumljiv gornji empirijski nalaz koji ukazuje da je životni tok pojedinca = samorazvoj uz lično razotkrivanje drugome (Giddens, 1992). "Čisti odnos" nastaje na osnovi uzajamnog poverenja, uz poštovanje autonomije tj tuđih sposobnosti, sklonosti i interesa, ali i

autoriteta, kojim se obezbeđuje svojevrsna "specijalizacija", odnosno racionalno usmeravanje resursa i energije svakog od partnera. Zbog toga je slobodan i otvoren dijalog sine qua non čistog odnosa, kojim individua jedino može da izrazi svoje potrebe ali i da se usklađuje sa drugima, da pregovara sa partnerom, pri tome stalno rukovođena pitanjem "Ko ću ja da budem" (Giddens, 1992).

U prilog tome neka posluži deo životne priče žene (30 g) koja u kohabitaciji živi poslednje tri godine:

"Do sada sam imala dve veze od po dve i po godine i jednu dužu, 6 godina. Inače, počela sam 'ozbiljno' da se zabavljam sa 15 godina. Tada sam stupila u seksualne odnose (to je bila prva veza koja je trajala 2,5 g, prim MB). Žurila sam sve da probam. Mama mi je govorila da treba da sačekam. Sve te veze su veoma uticale na sadašnje partnerstvo, posebno poslednja. Sa prethodnim partnerom sam imala sve odvojeno i podeljeno, svako je imao svoju "kasu". Kad smo se razišli, on je preuzeo firmu kao kaznu što sam ga ostavila. Voleo je da sve on meni da objasni, da mi nametne, a ja čim mi se nešto nameće apriori, ja to odbacujem. Imali smo privatnu radnju, koja je poslovno dobro stajala, bio je dobar u poslu i bio je dominantan u firmi. U aktivnostima izvan posla je produžavao dominaciju, a letovanje i zimovanje su mu bili bacanje para. Njegovi roditelji su njega vodili samo jednom na letovanje i on je smatrao da je to u redu. Zastupao je stav da deca sutra treba sve da zarade, došlo je među nama do velikih razmimoilaženja. Njegov brat se tada razvodio a njega je nerviralo to što su svi potencirali decu. Govorio je 'Dobro ta deca, pa deca, dokle će ona da budu u prvom planu?' To je zato što on u svojoj porodici ne da nije bio na prvom nego je bio na 10-tom mestu. Način života nam je bio bitno različit. Ova veza je bila značajno iskustvo u uzajamnom usaglašavanju. Kad ja kažem: 'Milane meni smeta to i to', uvek je bilo da ja treba da se promenim, a kad sam mu na rastanku pričala 2 sata šta mi je sve smetalo u vezi, rekao je 'Što mi to ranije nisi rekla', a ja sam odgovorila 'E, pa zato što nisi hteo da me slušaš'. Upravo zato ja sada insitiram u ovoj vezi da mi kaže šta mu sve smeta, jer se plašim 'nagomilavanja'. Kad se na vreme sve kaže, može da se otkloni i ispravi. Kompromisi su neophodni ako su dvoje različiti a žele da živi zajedno".

10. Studija slučaja jedne kohabitacije

U nastavku će biti prikazan slučaj jedne dugotrajne kohabitacije Ljiljane i Zorana¹, koja veoma nalikuje klasičnom braku, sa razvijenim dimenzijama života udvoje. Praksa svakodnevnog života u zajedničkom domaćinstvu omogućila je partnerima da usklade svoje refleksivne biografije, kao i da u značajnoj meri razreše konflikte između idealizovanog i realnog partnerstva (posebno kada je reč o ženi).

U pogledu obrasca rada i karijere oboje su prihvatili modernizacijske vrednosti samorealizacije, sa izraženom težnjom ka postignuću. Zahvaljujući visokom nivou bioloških i humanih resursa (starost, pol, znanje, radno iskustvo, socijalne mreže) u njihovoj životnoj situaciji preovladava lična inicijativa i strategija udruživanja sa kolegama i prijateljima iz profesionalnih krugova. U samopercepciji dostignutog kvaliteta života, preovlađuje zadovoljstvo, ali je stalno prisutno osećanje premora, tj nedostatka slobodnog vremena, zbog velikog radnog angažovanja (posebno žene koja i radi i studira). Ipak, to im omogućava da žive stilom srednje klase (godišnji odmori i putovanja u inostranstvo, kupovina krupnijih pokretnih dobara kao što je automobil, kao i stvaranje novčane uštede, namenjene krupnijim investicijama, tj podizanju kvaliteta života).

Podrška roditelja (njegove majke) bila je ipak značajna i nezaobilazna u obezbeđenju zasebnog stanovanja. Sama ta činjenica ne bi bila toliko opterećujuća, kada ne bi nosila pečat tradicionalizma i produženog vezivanja njegove majke i bake za njega, o čemu iscrpno saopštava Ljiljana (instrumentalizacija deteta). Slično važi i za njene roditelje (posebno majku) koji putem pomoći oko svakodnevnih poslova u domaćinstvu (spremanje obroka), vrše pritisak na ćerku da završi studije, da se uda i da "im rodi unučiće, koji će da ih zabavljaju". Psihološko razdvajanje od porodice porekla za oboje partnera veoma je otežano činjenicom da su oboje jedinci, da su roditelji sve stariji, da se i oni sami staraju o starijoj staroj generaciji (svojim ostarelim roditeljima). Roditelji su, tako, veoma vezani za decu, njihove interakcije su svakodnevne i veoma učestale (muškarac radi u stanu gde mu stanuje majka, njeni roditelji pripremaju obroke i dostavljaju ih, da se ona ne bi dodatno opterećivala i sl).

Polno rodni sistem može se opisati kao neotradicionalan, doduše sa prisutnim elementima simetrije i to u domenu domaćeg rada i odnosa prema radu na tržištu (fleksibilan odnos prema muškoj i ženskoj plati). Aktuelno duplo opterećenje Ljiljane (rad i studije) ukazuje na prihvatanje modela "dvostrukog rada" kao ženskog polnog stereotipa. U skladu sa tim, može se očekivati da će žena i u budućnosti biti veoma radno opterećena, radom na tržištu i u domaćinstvu, pri čemu će muškarac imati ključnu odgovornost za materijalni standard i porodičnu egzistenciju.

Partnerski odnosi ukazuju na usklađenost ličnosti, osećanje uzajamne bliskosti, prijateljstva, poverenja. Zoran veruje u romantični kompleks, ne bi mogao da zamisli život bez nje (tj život samca), dok se kod nje oseća veća "realnost" u procenama. Ljiljana je svesna raskoraka između idealnog (partnerskog) odnosa i onoga što se može ostvariti. Kao ključni razlog da sadašnji život udvoje smatra optimalnim, navodi to što do sada nije srela osobu s kojom bi ostvarila zreo, integrisan odnos, čime, po mom mišljenju, izbegava sopstvenu odgovornost za lični izbor. Prethodna, burna partnerska biografija (tokom protekle decenije), sadašnja životna situacija (godine starosti, porodične i socijalne prilike) uticali su na njenu samointerpretaciju aktuelnog odnosa kao zadovoljavajućeg (Fromov pojam savremenog partnerstva).

Razgovor je vođen u njihovom domu, sa svakim od partnera pojedinačno. Izabrani su kao jedinstven slučaj kohabitacije ne samo zbog toga što mi se čine kao dobri predstavnici početne faze promenjenog bračnog modela, već i zbog njihove otvorenosti, iskrenosti,

¹ Kao i kod LAT forme, imena partnera su izmišljena.

srdačnosti, kao i zbog toga što sam od samog početka intervjua uspela da ostvarim izuzetno uspešnu komunikaciju.

Osnovne demografske i socijalne osobine

Ljiljana je srednjeg rasta, smeđa, dugokosa, lepa žena, na sebi nosi tople, smeđe tonove. Odmah mi pada u oči da je pomalo nervozna, sklona da prekine sagovornika, malo nestrpljiva, užurbana². Na početku ona naglašava, da će mi razgovor sa njom biti vrlo lak i da će na pitanja odgovarati kratko i jasno. Kako intervju odmiče, njeni odgovori postaju iscrpni, iznijansirani, a to znači i vrlo precizni, čemu svakako doprinosi i njen profesionalni trening.

Zoran je takođe srednjeg rasta, crn, prijatnog izgleda, muževan, obučen sportski, veoma komunikativan, predusretljiv. Želi prvi da razgovara. Deluje veoma sigurno, veselo, opušteno, rado odgovara na sva moja pitanja.

Reč je o muškarcu i ženi koji pripadaju mlađem sredovečnom starosnom kontingentu, koji su u vreme izvođenja intervjua (2000) imali navršenih 34 godine. Zoran je građevinski inženjer koji je radio u državnoj ustanovi (sektor usluga - projektovanja) koju je napustio zbog loše plate. Formalno je zaposlen u privatnoj firmi, u kojoj radi njegova partnerka, a faktički zarađuje radom "na crno", sa kolegama iz svoje generacije sa fakulteta. Sprema se da registruje agenciju za projektovanje i izvođenje radova u građevinarstvu. Ljiljana ima srednju školsku spremu, završava studije psihologije (ostao joj je 1 ispit i diplomski), zaposlena je u privatnoj firmi (sektor trgovine), gde obavlja administrativne poslove. Dobro je plaćena, što je bitan razlog da će, verovatno, protiv svoje volje, produžiti tu da radi i kada diplomira. Priželjkuje da završi edukaciju za kliničkog psihologa (neki manje zahtevni kurs primenjene psihoterapije) i započne da radi u svojoj struci³.

Glavne dimenzije kohabitacije

Obzirom da žive u dugotrajnoj stabilnoj vezi koja traje 7 godina (dimenzija dužine veze), od čega 6 godina u zajedničkom domaćinstvu, kroz praksu svakodnevnog života razvijene su sve bitne dimenzije partnersva: funkcionalna (zajedničko stanovanje, budžet), socio-psihološka, emocionalna (osećanja, interakcije, autoritet, odnosi sa porodicama porekla). Nedostaje dimenzija roditeljstva koja će se očigledno razviti kada stupe u bračnu zajednicu (socijalna legitimacija).

Polno rodni sistem

Ovaj sistem će biti reprezentovan preko stambenog i materijalnog standarda i distribucije autoriteta.

² Tokom celokupnog razgovora, oboje, a posebno ona, pomalo prisilno, grickaju čips, koji su spremili za posluženje.

³ Ljiljana priča, opširno i pomalo konfuzno, o tome kako i zašto je odužila svoje studije. Rođena je Beograđanka, ali je do studija živela sa roditeljima u Bosni i Hercegovini, gde su se tata i mama preselili zbog posla. U Beograd dolazi 1985 godine, radi studija i živi kao podstanar. Kada je izbio rat u Bosni, odlazi u inostranstvo (živela u Holandiji i Austriji), gde jedno vreme prima stranu stipendiju, kao izbeglica. Zbog spoljnje migracije (odlaska u inostranstvo) prvi put prekida studije, a zatim, po povratku u zemlju, takođe ih prekida nekoliko puta zbog zaposlenja (i promene radnog mesta). U Jugoslaviju se konačno vratila 1994, a njeni roditelji su 1993 napustili Bosni, zbog rata, kao izbeglice. Obzirom da su sami bili materijalno i stambeno ugroženi, nije više mogla da računa na njihovu podršku. Od tada se trajno usmerava ka radu u cilju obezbeđenja sopstvene egzistencije kao i pomoći ugroženim roditeljima. Kaže da do danas nije sebi oprostila što se vratila iz inostranstva. Kombinovanje posla i studija joj je veoma naporno, "kad ne daš uslov za IV godinu dodaju ti još 10 ispita". Budžet vremena je tako raspoređen da pre podne radi, a uveče uči. Kad treba da polaže ispit, poslodavac joj omogućujući odsustvo po 3 dana.

Stambena situacija

Par živi u stanu njegove majke, od 40m², stan je u prizemlju male stambene zgrade sa dvorištem, na Belim Vodama (opština Čukarica). Otac mu je umro pre 17 godina, a mama živi sa bakom (svojom svekrvom) na Vračaru. One faktički žive u stanu, koji je baba testamentalno prepisala njemu.

Stan ima 2 sobe, kuhinju, kupatilo i hodnik. Namešten je tradicionalno, malo prenatrpan, oseća se mešanje stilova 2 generacije. Prema njenim rečima, njegova majka ne dozvoljava bitno menjanje enterijera. Otkako tu žive zajedno, jedino su malo preuredili raspored slika na zidu i kupili modernu garnituru za dnevnu sobu.

Par voli životinje, brinu o mačkama u susedstvu (dvorištu), imali su i psa koga su im komšije otrovale (žale se na komšiluk zbog nerazumevanja i generacijskog jaza).

U standardnom paketu trajnih potrošnih dobara nedostaje mašina za veš, ali zato poseduju multipraktik, video, muzičku liniju, kompjuter. Mikrotalasnu rernu neće nabaviti jer smatraju da je štetna po zdravlje. Od dede mu je ostala porodična kuća na selu (vikend-kuća).

Prihodi

U pogledu prihoda, oboje se slažu da zarađuju solidno, tako da mogu sebi da priušte putovanja, leti i zimi. Letuju u Grčkoj svake godine, mogli bi da idu i na zimovanja, ali za to jednostavno ne mogu da izdvoje vreme (zbog velikog radnog angažovanja). Veći deo rashoda odlazi na svakodnevnu potrošnju u domaćinstvu, ali uspevaju da stvore uštede. Iz akumulisanih zajedničkih sredstava, finansirana je nabavka polovnog stranog automobila. U budućnosti planiraju da kupe kuću sa okućnicom. Ne žale se što stanuju izvan užeg gradskog jezgra (centra grada), racionalizujući da im to omogućava miran život, izvan gradske gužve, a automobilom se lako prebace s kraja na kraj grada.

Svojina

Među predmetima u zajedničkoj svojini, par je do sada stekao: deo nameštaja (garnituru za sedenje), kompjuter, automobil i kolekciju muzičkih CD-ova i knjiga. Planiraju da uskoro nabave i veš mašinu.

Autoritet

Budući da Ljiljana pretežno "rukovodi" svakodnevnim odlukama, može se govoriti o tendenciji ka matricentričnom autoritetu. On to prihvata jer kako kaže "lako trošim pare" (prebacivanje locusa kontrole). Kada su u pitanju neke veće investicije, međusobno se dogovaraju, razmatrajući različite opcije. Ukoliko ne mogu da se dogovore, konačna odluka se odlaže. Postoji konsenzus oko štednje (radi godišnjih odmora i kupovine porodične kuće sa okućnicom).

Društveni status veze

Socijalnu stigmatizaciju svog odnosa osećaju samo delimično, preko zadirkivanja i šala, od strane prijatelja i kolega. Ipak, oni žele da se venčaju iako "im papir ništa ne znači". Na pitanje da objasni zašto se do sada nisu venčali, Ljiljana navodi da naprosto nema razlike između braka i kohabitacije. Kao razlog venčanja, koje će ipak, uskoro da usledi, ističe pritisak roditelja. Ljiljana ne vidi nikakvu kvalitativnu razliku između svog odnosa i drugih brakova. Ona je protivnik braka. Zašto, ne zna, nema objašnjenje....jednostavno po njoj brak je društvena kategorija, ne individualna, to je nešto što se "odrađuje" po inerciji...brak je usađen u ljude, kao institucija, ona se oduvek bunila protiv autoriteta, konvencija. Time se i kroz ovaj konkretan slučaj potvrđuje da je inicijalni smisao kohabitacije pobuna protiv tradicionalne institucije i sadržaja braka. Međutim, budući da je praksa zajedničkog života itekako oblikovana tradicionalnim polno-rodnom sistemom, porodičnim socijalnim habitusom, protest vremenom gubi svoj smisao, pa se prihvatanje socijalnih pravila monogamnog braka

opravdava "pritiskom porodice porekla", čime pojedinac odriče odgovornost za lične izbore u ponašanju. Pri tome, čini se da je stožer otpora bila žena, a njeno buntovništvo održava više njenu prolaznu razvojnu fazu nego životni stav alternative.

Roditeljstvo

Obzirom da do sada nisu otpočeli reprodukciju, postavljeno im je pitanje kada planiraju, koliko dece, kao i koji su im standardi u podizanju deteta (kvalitet dece).

Razlozi nerađanja (preduslovi roditeljstva) leže u potrebi za individualizacijom (obrazovanje, zaposlenje, kvalitetan način života, traganje za partnerom). Timing rađanja određuje Ljiljana: to će biti odmah nakon diplomiranja (za oko godinu dana, dakle sa navršениh 35 godina).

Obzirom da su oboje jedinci, u pogledu kvantiteta dece, (norme o broju) smatraju da je idealno imati više potomaka, dvoje (ona) ili troje (on). Ipak, realno se može pretpostaviti da će biti samo jedno, što se implicite vidi iz njenih očekivanja, obzirom na poodmakle godine fertilnog uzrasta, kao i visoke aspiracije u domenu kvaliteta života i životnog stila.

U pogledu polu se ne izjašnjavaju, ali se kod njega može naslutiti želja da ima sina (kroz veoma slikovitu priču o odnosu sa ocem koji bi voleo da reprodukuje).

Kad je reč o kvalitetu dece, treba istaći da se oboje zalažu za solidan materijalni status cele porodice, i roditelja i dece. Ona smatra da su za dete veoma bitna putovanja, letovanja i zimovanja, dok u oblačenju i oko igračaka treba biti racionalan. Takođe, mišljanja je da dete ne treba da bude izloženo većem siromaštvu (deprivaciji), ali da ga treba naučiti skromnijem životu, da bi moglo da podnese teže situacije u životu. Zoranovi stavovi ukazuju na izraženiji (post)materijalizam, detetu treba omogućiti da što više troši. ("Grozim se situacije u prodavnici, kad roditelji ne mogu da kupe detetu čokoladicu"). Po njegovom mišljenju, bebi treba kupovati industrijske pelene, tako da i otac može da presvlači dete. Sve druge predmete (kolica, bicikl, i drugo) treba nabaviti novo. U pogledu obrazovanja, oboje smatraju da je važno da dete završi fakultet, i da se u tom smislu vredi žrtvovati kao roditelj (kao što su se i njihovi roditelji žrtvovali). U pogledu profesije, ona smatra bitnim da dete samo otkrije svoje želje, talente, kao i da je važno da dete ima neki hobi, recimo neku umetnost.

Načelo u socijalizaciji: Ljiljana zastupa liberalno demokratski model, po kome detetu treba omogućiti da se razvija u skladu sa svojom prirodom, dok Zoran zastupa autoritarniji model. On priželjkuje da reprodukuje vaspitni stil svoga oca, koji je bio i strog i dobar. Misli da ocu treba da zahvali što je završio fakultet, zato što mu je on "usadio radne navike". Na moje pitanje da li mu se suprotstavljao, odgovara da, uglavnom nije imao potrebe, zato što je uviđao da je otac uvek u pravu.

Rad (i karijera)

Radna aktivnost je značajna dimenzija ličnog samoostavrenja ali i integriteta. Oboje su se opredelili za poziv koji ih ispunjava i omogućuje "uspon u individui" (Heler, 1978). Kada je reč o odnosu prema: 1) plaćenom radu i 2) gradnji karijere kao kontinuiranom obrascu radnog angažovanja, fleksibilnost, tj zamenjivost muške i ženske uloge prisutna je samo kod prvog aspekta. Žena može preuzeti ulogu hranioca samo privremeno, u slučaju da muškarac ostane bez posla. Međutim, radno angažovanje usmereno ka napredovanju u profesiji (karijera) smatra se predominantno muškim obrascem zato što je žena "vrhovni organizacioni princip" porodičnog sistema. Ženski dohodak ima funkciju dopunskog prihoda, a ženino veće posvećivanje poslu može da ugrozi dečji odgoj.

Zoran smatra da oboje roditelja treba da učestvuju u roditeljstvu, naravno zavisno od uzrasta deteta. Dok je u prvoj fazi rađanja (trudnoća i porođaj), žena gotovo isključivo angažovana, u sledećoj fazi, malog deteta, otac može puno poslova da preuzme, oko kupanja, hranjenja, presvlačenja.

Za Ljiljanu je usklađivanje rada i roditeljstva veoma komplikovano. Potrebna je dobra organizacija same žene i njene okoline. Deca ne treba da budu lišena majčine brige, ali to ne podrazumeva stalno prisustvo. Prvu godinu detetovog života treba posvetiti detetu, a zatim treba birati opciju usklađivanja rada i roditeljstva putem delimičnog radnog vremena (dogovoriti se sa gazdom da radi 'part time', za 50% plate) u kombinaciji sa privatnim uslugama (angažovanje bedinerke, apsolutkinje psihologije). Protivnik je institucija za zbrinjavanje dece (i državnih i privatnih) zbog njihovog (neadekvatnog) radnog vremena. Da bi sve to lepo funkcionisalo, uključujući i njeno razmišljanje o svojoj profesiji psihoterapeuta, potrebno je da Zoran izgradi stabilan obrazac karijere. U tom smislu, ona sa ponosom ističe da je on na dobrom putu (sve više zarađuje, usavršava se u profesiji, sve je sposobniji, komunikativniji).

Kvalitet života i životni stil

U tom pogledu, par je tipičan predstavnik postmodernističkih težnji ka konzumerizmu u smeru stalnog podizanja kvaliteta života. Planiraju da kupe kuću sa dvorištem, da bi obezbedili veći privatizam u životnom stilu, da mogu da gaje životinje i sl. Za njega je bitno da ima svoj radni prostor u kući da ne bi morao svakodnevno da ide kod babe i mame da radi. Najrealnija strategija je kupovina stana koji se nalazi iznad njih, s tim što bi, prethodno, trebalo otuđiti deo porodičnih nepokretnosti.

Životni stil

Druže se sa 2 para (kumova), to su njegovi prijatelji (jedan par živi takođe u kohabitaciji), i sa nekoliko parova sa letovanja. Nedostaje im više vremena i za sebe same i za druženje. Sa poslovnim partnerom Ljiljaninim povremeno se druže (muž njene prijateljice). Sa srodnicima se viđa on, ali veoma retko.

Svi njemu bliski ljudi pretežno su njegovih godina, iz studentskih dana. Vreme provode porodično (sedeljke po kućama). On se ne poverava svojim prijateljima, ali ih podržava pozajmicama novca, rada, uslugama (prevoza i sl). Ona ima svoje, zasebne ženske krugove, među koleginicama sa fakulteta (psiholozi). Najviše voli kada se međusobno ispovedaju.

Životni ciljevi

Zoranu je prioritetni životni cilj da kupi kuću sa dvorištem, zatim, da ima "normalnu porodicu", ("da su mi deca korektna, da nisu kriminalci, lopovi, da se druže i da uspeju"). Nije učestvovao u političkim promenama (5. oktobra 2000), pa ni '89, kad je, kako on kaže "počelo dešavanje naroda, misli da je sve to po principu "Sjaši Kurta da uzjaši Murta". "Možda sam ja isuviše dobro živio, nisam bio isprovociran da odem među te ljude, imao sam posla, išli su oni koji su živeli od plate, nisu imali drugog izbora".

Ljiljana na prvo mesto stavlja potrebu samoodređenja, "da budem sama sa sobom da budem načisto sama sa sobom i da onda izađem na kraj sa drugima". Za nju kolektivni identitet (mi) (formiranje porodice) dolazi nakon uspostavljanja individualnog identiteta (ja). Da bi čovek mogao da živi u paru i u zajednici, mora da može prethodno da bude sam ("Mogla bih da zamislim život bez njega. Ranije sam bila prezaštićena, falilo mi je životno iskustvo, nisam znala šta hoću, a šta neću"). U pogledu političkog aktivizma, jedino bi se angažovala u Društvu za zaštitu životinja.

U percepciji ograničenja, Zoran jasno razgraničava makrosferu (društveni sistem) mezo i mikrosferu. Društveni i privredni sistem su blokirani (makronivo), zato su, po njemu potrebna strana ulaganja, kao i investiranje u poljoprivredu. Rado bi se zaposlio u nekoj stranoj firmi, sa određenim radnim vremenom (recimo od 7-15h), sa platom od nekih 800 DEM. Nema ništa protiv prekovremenih radnih sati, ako bi mu se to platilo. Ne plaši se nesigurnosti radnog mesta, koju treba očekivati u tržišnoj privredi, obzirom da se i sada događaju prekidi u poslu. Misli da je najvažnije to što on ume lepo da komunicira sa ljudima.

Na srednjem nivou (mezosfera) on percipira odsustvo profesionalizma ("Da se zna ko kosi, a ko vodu nosi". "Da ne može majstor da se meša u posao inženjera, da se odredi promer zidara i drugih majstora, da se sankcioniše krađa, budući da se građevinski materijal strašno krade"). Na planu autopercepcije ličnih ograničenja, Zoran smatra da ne treba ništa da menja, da kod njega postoji lična usaglašenost sa (realnim) potrebama, da on lako rešava raskorake između želja i mogućnosti. Lako se prilagođava situaciji. Od potreba koje ne može da ostvari, on odustaje, tako da nema posebnih prohteva (jedino kada bi imao malo više vremena da putuje).

Za razliku od njega, u Ljiljaninoj percepciji sva ograničenja životnih ciljeva potiču od roditelja. Tako će i ova veza morati da se ozvaniči (i protiv njene volje), samo da bi oni ispunili svoje želje (da im se ćerka uda i ima decu). Pod stalnom je presijom, osećajući raskorak između sebe i njih. Ona ne vidi ograničenja koja dolaze iz neuređene (ili loše uređene) javne sfere, jer je formirala "svoj mikrosvet", ubedivši sebe da sve zavisi od nje, pa socijalna ograničenja vidim tek kad udarim glavom o njih.

U pogledu očekivanja od drugih, Zoran se fokusira na svoj poziv, pa se zalaže za profesionalizaciju: "Problem je u tome što su poslednjih deset godina svi sve radili, tako da se ne zna, ni ko je majstor, ni ko je pekar ni apotekar" kaže on. Drugi aspekt je insistiranje na kvalitetu izvedenih radova. "Tu bi bio rigorozan, zatvarao bi ljude, kažnjavao. Morala bi da se uvede provera krađe u firmama. Mnogo se krade građevinski materijal".

Njena očekivanja od drugih tiču se mnogo zahtevnijeg zadatka: promene mentaliteta. Ona konstatuje da je naše društvo u regresiji, smeta joj sporost ekonomskih promena. Nada se da će ekonomske promene proizvesti promenu mentaliteta, tj da se poveća odgovornost, popravi odnos prema radu, tako da se vratimo socijalnom blagostanju iz vremena pre raspada zemlje".

Partnerstvo

Kao što je napred rečeno, u slučaju Ljiljane i Zorana, reč je o stabilnom odnosu, koji ima sve bitne odlike braka, s tim što mu nedostaje dimenzija društvenog priznanja (događaj sklapanja građanskog braka). Tokom sedmogodišnjeg života udvoje, partnerstvo je prošlo kroz sve ključne faze tranzicije: od faze zaljubljenosti (zabavljanja), preko testiranja spremnosti na duži odnos, do usklađivanja individualnih životnih ciljeva sa ciljevima života udvoje ("probni brak"), do aktuelne faze kada treba da usledi društvena konfirmacija prethodno uspostavljenog odnosa (obrasca).

Seksualnost

Muški partner izražava zadovoljstvo u pogledu ovog aspekta zajedničkog života. Za razliku od njega, partnerka je umereno zadovoljna. Žali se na preopterećenje. Činjenica je da on ne insistira na tome, ali isto tako je činjenica da je on uvek relaksiran, da se od nje očekuje da bude uvek spremna. Ona opširno priča o odnosima muškarca i žene, dok žene ne mogu da vode ljubav ako prethodno nisu relaksirane, muškarci upravo od seksa očekuju relaksaciju.

Čini se da se iza ove generalizacije krije lično nezadovoljstvo seksualnim životom. I više od toga, oboje, i Ljiljana i Zoran odaju utisak osoba koje žive u ambivalencijama, uklještene između želje da kreiraju život po sopstvenom izboru i da u njemu istinski uživaju i prisile da stalno odgovaraju na zahteve i potrebe svojih (većito nezadovoljnih) roditelja (posebno se tu ističu figure obe majke).

U pogledu koncepta planiranja porodice, Ljiljana je neverovatno predostrožna. Naime, ona instira na tome da se koriste "duple mere" sprečavanja začeća: i pilula i prezervativ. Praksu "savršene kontracepcije" Ljiljana racionalizuje strahom od neželjene trudnoće i paradoksalnim strahom od side (i pored duge veze sa istim partnerom). Nijedno od njih ne ostavljaju utisak osoba sklonih preljubi, ni paralelnim vezama. Priča o tome da bi mogla da

uvede i neko hemijsko sredstvo, pri tome se smeje i kaže da se i njen ginekolog iščuđava. Do sada je imala jedan abortus, koji je za nju bio veoma traumatično (emocionalno) iskustvo.

Domaći rad

U domaćem radu ima elemenata i patrijarhata i pomaka ka simetriji muške i ženske polne uloge, s tim što konzervaciji elemenata patrijarhalnog obrasca, osim stereotipa, doprinosi i uključivanje "treće strane", neformalnih mreža i plaćene pomoći u domaćinstvu (Milić, 1994). Tako je recimo priprema obroka ženska obaveza, s tim što ju je, dobrim delom, preuzela Ljiljanina majka (vikendom odlaze kod njenih roditelja na ručak, kada preuzimaju obroke za celu narednu nedelju). Svakodnevne nabavke za domaćinstvo preuzimaju naizmenično. Pranje sudova je takođe zamenjivo. Čišćenje stana (usisavanje i održavanje higijene stana) spadaju u podeljene aktivnosti, mada je veći deo tih poslova plaćen (imaju bedinerku koja dolazi jednom nedeljno).

Povremeno odlaze u kineski restoran i smatraju porodične izlaske u restoran veoma poželjnim obrascem porodičnog životnog stila ("da deca nauče socijalna pravila"). Na drugoj strani, nisu pristalice servisa za brzo spremanje hrane i dostavu na kućnu adresu.

Iz odnosa prema starijoj generaciji oseća se prisustvo dvostrukog tereta u svakodnevnom životu ovog para: s jedne strane nedovršeno suštinsko, psihološko razdvajanje od roditelja, a sa druge, pritisak brige o ostarelim roditeljima, pri čemu obe dimenzije ukazuju na zadržavanje elemenata tradicionalizma. To se može ilustrovati iz odgovora muškog partnera koji priča kako ga plaši ponašanje majke (koja je srčani bolesnik, prim. MB), zato što neće da ide kod lekara, pa je on shvatio da je njeno zdravlje njegova briga (!!!), tako da se viđaju gotovo svakodnevno, a telefonom razgovaraju više puta u toku dana. Ljiljana, kao psiholog, jasno uviđa da njegova majka manipuliše svojom bolešću, procenjujući da su njegova majka i baka jako "teške" osobe, zahtevne, stalno nešto traže, a malo mu daju za uzvrat. Ona interpretira da su one veliki izvor njegovog nezadovoljstva samim sobom.

Što se tiče njenih odnosa sa roditeljima, tata je osoba koja je mnogo više razume i podržava. Zahvaljujući svom profesionalnom treningu, ona kaže da je "osvetlila" svoj konflikt sa majkom, koji se sastoji u tome što "mama stalno očekuje da joj ja zadovoljavam njene potrebe". Za razliku od Zoranove majke koja je suzdržana, njeni roditelji im pružaju punu podršku, što ona racionalizuje položajem "ćerkinih roditelja". Mamina pomoć oko pripreme obroka joj ne prija, "zato što je emotivno vrlo uslovljeno, kuva i pakuje da bi ja što pre završila fakultet, da bi se udala za Zorana, on joj se jako sviđa. Njih dvoje piju kafu i pričaju..." Po njoj, roditelji muške dece, smatraju da je ta biološka činjenica dovoljna da se od njih ništa više ne očekuje, pa ako žena nije zadovoljna, sin uvek može da nađe "bolju priliku" (klasičan patrijarhalni obrazac).

Oboje zastupaju stav da je briga o roditeljima zajednička dužnost. U slučaju teških bolsti, treba uključiti plaćenu pomoć negovateljica (modernizam).

Osobine "čistog odnosa" u partnerstvu

Kada je reč o procenama ličnosti i samog odnosa, kod ovog para sam registrovala veliki stepen saglasnosti, što po mom mišljenju, svedoči o razvijenoj samosvesti partnera, praksi dijaloga, kao i spremnosti na promišljanje razlika, ali, na žalost, ne i njegovih prevazilaženja. Osu razlikovanja među njima čini tip ličnosti. Zoran je ekstrovertovan tip ličnosti, komunikativan, komformista.

Sukobi su česti i površni, više kao neka vrsta ventila zbog preopterećenosti poslom, njene rastrzanosti između učenja i rada. U pogledu njihovog razrešavanja, ona očekuje da on prepozna šta joj se u toku dana desilo i da se u skladu s tim i ponaša.

Zoran veruje u romantični kompleks braka, tj da je Ljiljana jedina prava osoba za njega. Ne bi želeo da razmišlja o životu bez nje. Ljiljana bi, nasuprot, mogla da zamisli život bez njega. Ne veruje u ideologiju romantične ljubavi, racionalizujući to na sledeći način: "Dovela sam sebe dotle da bih mogla bez bilo koga da preživim, tj i bez posla i bez njega".

U pogledu definicija zrelog (idealnog) partnerstva, Zoran je neodlučan oko određenja ljubavnog odnosa, određujući ga kao uzajamno razumevanje, poštovanje, ispomaganje, otvorenost u komunikaciji.

Ljiljana razdvaja ideal od stvarnosti. Idealni odnos bi bio onaj u kome dve osobe napreduju, ne samo profesionalno, nego i lično. Kaže da nije sreća osobu s kojom bi to ostvarila. Ako se podsetimo Fromove ideje o umeću ljubavi koja potiče od subjekta a ne od objekta, onda je jasno da je kod Ljiljane reč o nedovršenoj individuaciji. Ona ne deli Zoranovo mišljenje da je "ljubav luka u koju uploviš i onda si miran, opušten, možeš da se pokažeš u svim svojim vrlinama i manama". Naprotiv, po njenom uverenju, mane treba sagledati i raditi na ličnoj transformaciji. Budući da je odustala od "traženja ideala", njena definicija partnerstva (ljubavi) je "podrška jedno drugom, da se ne ograničavamo, to bi bila zajednica u kojoj će svako imati i samo sebe. Da osoba može da bude i sama, da ostvaruje svoje potrebe sama, ali i da bude u paru".

Ciljevi partnerstva

Instrumentalizacija partnerstva u cilju dostizanja ličnog osećanja sigurnosti (bektva od osećanja samoće, usamljenosti, što je jedna od životnih činjenica) sa strane muškog partnera sasvim se jasno ispoljava u Zoranovoj želji da nikad ne ostane sam, što seže čak do toga da umre pre Ljiljane. Drugi vid instrumentalizacije braka izražava se u shvatanju da je brak okvir prirodne reprodukcije i socijalizacije dece: "da zajedno napravimo porodicu, da deci trasiramo put dok ne odrastu".

Polazeći od raskoraka između idealnog i realnog, što je po Ljiljani, konstanta života udvoje, Ljiljana kao krajnji domet ovog partnerstva određuje iskreno prijateljstvo "Meni je on prijatelj, kad mi treba pomoć, kad imam neki problem, ne mora niko od nas da traži pomoć okolo. Postigli smo zavistan nivo poverenja, iskrenosti, osećam se potpuno sigurno, bezbedno". Ona misli da pojedinac može da napreduje sam, bez partnera, kroz prijateljstvo, druženje, profesiju. Nasuprot njoj, Zoran misli da bi teško mogao da živi izvan braka (stabilne veze), zato što bi mu nedostajala podrška. Za razliku od svoje partnerke koju vidi kao osobu sklonu nametanju svoga mišljenja, za samog sebe misli da nije naporan.

Očekivanja od partnera

Budući da izgleda da su se oboje odrekli "razvijanja projekta intimnosti" koji podrazumeva napor ka menjanju neurotičnoj jezgra ličnosti, to jedno od drugoga "samo" očekuju: prijateljstvo, bliskost i uzajamnu pomoć u svakodnevnom životu.

Razlog za potencijalni prekid veze (braka) za oba partnera bio bi gubitak poverenja. Prevara se ne uzima kao povod za rasformiranje unije, mada oboje ističu da naprosto ne mogu da zamisle da bi partner tako nešto uradio, što ukazuje da njihova pomalo simbiotska unija zadovoljava bazične potrebe za sigurnošću. Time se postiže konsenzus oko izbegavanja rizika, što je, čini se, temelj ovog odnosa.

Partnerstvo kao životni stil

Na nivou stavova oboje smatraju da se može živeti i samačkim načinom života, mada Zoran misli da je to za muškarca prilično teško. Realno, na novou ponašanja vidi se da je život u paru cilj per se za oboje, s tim što njihov izbor nije razrešio ambivalentne potrebe individue: da se bude svoj (individuacija) i da se živi sa drugim (u kolektivitetu).

Proces partnerstva

U vreme njihovog upoznavanja, Ljiljana je već bila u jednoj dužoj vezi, tako da je jedno vreme vodila "paralelni život", sa čim je Zoran bio upoznat. Zoran joj je pomogao da razreši ovu složenu situaciju, pa su njih dvoje započeli svoju vezu LAT fazom, koja je trajala godinu dana, da bi se, nakon toga, transformisala u kohabitaciju. O šestogodišnjem periodu zajedničkog života oboje govore malo, kao o relativno mirnom (usaglašenom) toku.

Porodica porekla

Oboje potiču iz veoma tradicionalnog braka, sa odvojenim muško ženskim ulogama. Iz njihovog kritičkog odnosa prema braku roditelja, može se sagledati potreba za odvajanjem i kreiranjem zajednice koja će u većoj meri odgovarati slobodi pojedinca.

Odnos prema braku roditelja

Tako Zoran o braku svojih roditelja kaže sledeće: "Majka je bila malo naporna, gušila je, moj otac je voleo društvo, kafanu. Ona mu je zvala, posle popusti, nije bilo slobode, da ode gde hoće, mi smo slobodni, svako mora da ima nešto svoje, svoje prijatelje. Živimo zajedno, ali da me ne ugrožava".

Ljiljana uviđa da su njeni roditelji imali lep odnos, ali malo suviše "tradicionalan". Majka je preuzela ulogu onipotentne žene (Blagojević, 1997):

"Moja majka je bila najmajka, najžena, najdomaćica, isforsirala se, isključila ga, mada bi on sve radio, ali nije navikao".

Njena druga primedba na komplemetarnu bračnu dijadu svojih roditelja odnosi se na nesposobnost rukovanja konfliktom: "Nisu prevazišli razlike u konfliktima, tata se povuče, nisu naučili da se sporazumeju".

Najzad, treća ozboljna zamerka tiče se centriranosti na roditeljstvo, što je kako sama kaže opterećujuće i za nju samu, a predstavlja i jedan od razloga njenom otporu prema bračnoj instituciji:

"Preterano su usmereni na mene, zato i bežim malo iz braka. Treba da se više okreću svom društvu, da prate kulturni život u gradu. Trebalo je da više grade svoj život a da sam ja ostala malo po strani".

Obzirom da oboje partnera jedinci u svojim porodicama, to oni nemaju iskustva iz odnosa sa braćom i sestrama.

Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Zoran je imao tri veze pre Ljiljane, ali o njima govori sasvim kratko, faktografski. Sa prvom devojkom je bio godinu dana, počeo da se zabavlja sa 17 godina, ali ga je ona ostavila na polovini služenja vojnog roka. Posle toga je bio u jednoj vezi od jedne godine, a zatim u jednoj dvogodišnjoj, koja se "svodila" na čisto seksualnu.

Ljiljana je sklonija promišljanju svoje biografije, povezujući okolnosti, događaje i njihove interpretacije. U prvu ozbiljniju vezu je ušla relativno kasno, sa 23 godine. To je bilo klasično studentsko zabavljanje, povezano sa odvajanjem od porodice porekla. Naime, oboje su došli na studije u Beograd iz bivših republika prethodne zajedničke države (ona iz BIH, on iz Hrvatske). Zatim su jedno vreme živeli u Zagrebu kod njega. Ovu fazu okarakterisala je kao veoma burnu. Kad je u Hrvatskoj izbio rat, dolazi do raspada ove zajednice, što, kako sama kaže, nije bilo povezano sa etničkim sukobima, zato što su oboje bili iste nacije (Srbi). Ipak, razdvajanje je trajalo dugo, 2-3 godine. U tom periodu ona je emigrirala u Holandiju, a on u Austriju. Ponovo odlazi kod njega, u Austriju ali veza produžava da se gasi. Razrešenje ove komplikovane emotivne situacije postigla je kroz paralelnu vezu sa Zoranom. Zoran je, međutim, isuviše brzo, takoreći na samom početku, "forsirao brak i decu", zato što je to tako "normalno", ali ona na tako nešto uopšte nije bila spremna, uostalom i zbog bolnog iskustva abortusa iz prethodne veze. Pošto je Zoran vršio pritisak, počela je da se udaljava i od njega. Emigrira u Holandiju kod prijatelja, koji su, zbog ratnog vihora, napustili Bosnu. Danas žali što nije tamo ostala.

"Volela bih da odem odavde, ali sada Zoran objektivno ne može da ostavi mamu i babu. Osim toga, on ne bi želeo da krene od nule. Ja opet mislim, da kad se krene tako, brzo se i napreduje. On i ja se razlikujemo u odnosu prema situaciji u zemlji, ja odlazak napolje vezujem za materinstvo, zato što nisam zadovoljna okruženjem u kome deca ovde rastu. Opet ću ja na kraju odustati od sebe (podv MB)."

Zaključak

Reč je o paru, koji je dobar primer tranzicionog tipa partnerstva, negde na sredokračići između tradicionalnog i egalitarnog, s tim što je bliži prvom modelu. Iako Ljiljanini stavovi i ponašanje, de facto, usmeravaju ceo odnos, ona sama je u vrednosnom obruču heteronomije, između potčinjavanja autoritetu drugih (roditelja) i preuzimanju pune odgovornosti za vlastiti život (autonomija). Tako se stiče utisak da izvor matricentričnog autoriteta u ovoj vezi prividno leži na Ljiljani, ali da se iza nje kriju uticaji njene i njegove majke. Ako se zadržimo na razumevanju ženske perspektive, kao stuba ovog partnerstva, uočavamo brojne nerazrešene konflikte sa kojima Ljiljana svakodnevno živi. Prvi je submisivno prihvatanje majčinih želja u pogledu završetka studija i otpočinjanja "normalnog načina života": sklapanje braka i rađanje dece. Drugi je raskorak između promene dosadašnjeg dobro plaćenog posla (u oblasti trgovine) i trajnijeg opredeljenja za odabrani poziv (psihologa), obzirom na skoro diplomiranje. Treći je pitanje izbora između "mirnog" života sa Zoranom ili rizika traganja za nečim drugim, što bi njoj možda više odgovaralo, nezavisno od volje njene majke. Četvrti je raskorak između njene želje za emigracijom u inostranstvo i Zoranove "objektivne" realnosti, tj želje da ostane ovde, itd. Kada imamo u vidu sve ove protivrečnosti, kojih je, ona na žalost, bolno svesna, onda nam postaje sasvim jasno poreklo njene anksioznosti i nervoznog ispoljavanja.

11. Studija slučaja jedne kohabitacija sa detetom rođenim izvan braka

Život udvoje sa decom rođenom izvan braka predstavlja treći tip kohabitacija, koji sam obuhvatila studijom višestrukog slučaja. Za razliku od LAT zajednica i kohabitacija bez dece koje su najčešće "probnog karaktera", što znači da im je cilj da se, tokom vremena, transformišu u bračne unije, ovde je reč je o trajnom, naizgled alternativnom porodičnom životnom stilu. O izvanbračnim porodicama kao trajnim životnim aranžmanima možemo govoriti samo onda kada je reč o uniji dužeg trajanja bez namere sklapanja braka, što implicira da je reč o nešto starijem, sredovečnom stanovništvu (iznad 30 godina starosti). Rađanje i odrastanje dece u seksualnim zajednicama kojima nedostaje čin društvenog priznanja suštinski određuje njihovu različitost u odnosu na brak ali i kohabitacije kao manje-više privremene aranžmane. Ove izvanbračne porodice su samim tim, veće, kompleksnije i dinamičnije u interakcijskom i grupno dinamičkom smislu. Obuhvataju dva podсистema: partnerstvo i roditeljstvo. Vanbračne zajednice su istorijski pratilac monogamnog braka, pored prelube, prostitucije, nerealizovanih zaruka i konkubinata (Bosanac, 1967). Milan Bosanac ih definiše kao faktičke zajednice, koje se izdvajaju po osnovu pravnog regulisanja braka (ibidem). Naime, društvena zajednica je stalno težila da uspostavi kontrolu nad seksualnim odnosima polova, a pre svega potomstvom kao njegovim rezultatom, putem običaja, religije i pozitivnog prava, a ideal bračne vernosti imao je za funkciju uspostavljanje i održanje autoriteta (vlasti) oca nad decom, ali i dečje pravo na nasleđe oca. U tom smislu vanbračne zajednice su bile nepoželjne, socijalno diskriminisane. Pomak ka njihovom prihvatanju učinjen je u protestantskim državama u kojima je rano razvijena država blagostanja (Švedska, Danska), gde je priznato pravo na različite životne stilove. Upravo u navedenim državama severnoevropskog basena, koje su u literaturi, označene kao predvodnice novog modela bračnog ponašanja, vanbračne zajednice i vanbračna rađanja su dostigla status potpune socijalne prihvaćenosti (regulisana različita prava na izdržavanje i nasleđivanje i partnera a ne samo dece), što se izražava u njihovoj širokoj rasprostranjenosti.

U navedenoj kompleksnoj studiji o vanbračnoj porodici, Milan Bosanac ističe sledeće determinante pojave savremenih vanbračnih rađanja: 1) disproporciju polova; 2) nestabilnost braka i porodice; 3) društvene devijacije; 4) društvenu toleranciju roditeljske neodgovornosti vanbračnih očeva (Bosanac, 1967:97). Kad je reč o prvom, demografskom razlogu, autor opširno raspravlja o elementima prirodnog kretanja stanovništva koji oblikuju polni sastav stanovništva: mortalitet, posebno ekscen (gubici muškog stanovništva u ratovima, usled nesrećnih slučajeva, ubistva, samoubistva, nezgoda, povreda), što sve može dovesti do viškova ženskog stanovništva koje ima manju teorijsku šansu sklapanja braka. U istom smeru deluju i emigracije u kojima u većoj meri učestvuje muška populacija u godinama najčešćeg sklapanja braka (20-40). Drugi faktor, nestabilnost braka i porodice naročito je izražena u transformacionim društvenim procesima, budući da se bračno-porodični sistem oblikuje kao projekcija društvenog (Bosanac, 1967). Preobražaj braka i porodice autor je ilustrovaio putem sličnih pokazatelja koje sam ja izabrala u svojoj studiji: kretanjem nupcijaliteta i divorcijaliteta, seksualnom i natalitetskom demonopolizacijom braka (razdvajanjem seksa od prokreacije), deinstitutionalizacijom porodice, opadanjem veličine i strukture porodične grupe, edukativnom deprimatizacijom porodice (Bosanac, 1967). Društvene devijacije proizvode kolektivnu psihozu straha, frustraciju ličnih potreba i nemogućnost zadovoljenja vitalnih želja u granicama društveno dopuštenog ponašanja, a po autoru su izazvane: migracijama, ratovima, ekonomskim i stambenim krizama (Bosanac, 1967:125). Prva dva činioca su spomenuta u vezi sa poremećajima polne strukture stanovništva. Kada je reč o preostala dva socioekonomska uslova, pokazuje se da se udeli vanbračnih živorođenja povećavaju u periodima društvenih kriza (poznata Velika svetska ekonomska kriza 1929-1933, kada je zabeležen porast vanbračnog fertiliteta u Evropi, Engleskoj, Nemačkoj, Francuskoj).

Većina majki dece rođene izvan braka potiče iz siromašnijih slojeva, među poljoprivrednicama kao i NKV radnicama. Takođe, nezaposlenost, tesno povezana sa socijalnim krizama kao da prinudno "gura" u rađanje van braka. Sličan efeket ima i stambena nestašica, koja je posebno izražena u vreme ekonomskih poremećaja i rasta nezaposlenosti. Kada se duboki društveni poremećaji počnu razrešavati ratnim operacijama, što je bio slučaj na Balkanu tokom protekle decenije, onda se u društvenoj svesti, kako piše Bosanac, događa devalvacija ključnih životnih vrednosti, "te nastupa faza animalizacije socijalnog života" (Bosanac, 1967:130). Pojedinci počinju da se rukovode geslom: "Danas još živim", što povlači porast hedonizma, posebno telesnog, seksualnog, što se može smatrati odbrambenim mehanizmom, borbom za sam život. Ta vrednosna konfuzija, anomija i "animalizacija" vode ka drastičnom porastu vanbračnog fertiliteta, o čemu svedoče iskustva razvijenih evropskih država pred Drugi svetski rat (Engleska, Nemačka).

Najzad društvena tolerancija neodgovornosti očeva se izražava kroz praksu majčinog staranja o detetu (kao i kod dece razvedenih roditelja). Naime, iako briga o deci pripada i majci i ocu, zakonom se ne predviđa uvid u način vršenju roditeljskih prava. Realno, odgovornost se najčešće prepušta majci, tj onome kod koga se dete nalazi. Time su očevi na izvestan način privilegovani u odnosu na posledice svoga (seksualnog) ponašanja, kao i u odnosu na očeve dece rođene u braku. Samim tim, socijalni i ekonomski položaj ove dece veoma je često depriviran i marginalizovan.

Ustavom FNRJ iz 1946 i Zakonom o braku i porodici iz 1953 pravni status potomstva iz vanbračnih zajednica izjednačen je sa decom rođenom u braku. Pozitivno zakonodavstvo Republike Srbije zadržalo je do danas isti tretman dece rođene izvan braka kao i one u braku, što se koristi kao argument u prilog izjednačavanju onih zajednica u kojima vanbračni roditelji žive zajedno sa bračnim porodicama. No postavlja se pitanje zašto taj faktički brak nije ozvaničen, tj da li je zaista sam događaj sklapanja braka puka formalnost ili on pak za muškarce i žene nosi neka kvalitativno drugačija značenja?

Dobro je poznata činjenica da se društveni život ne može potpuno regulisati zakonskim rešenjima, tako da formalno ista prava za potomstvo rođeno izvan braka nisu dovoljan razlog da žene sasvim svesno biraju alternativne porodične forme. Svakodnevni život u društvu suočava ih sa sistemom vrednosti koji još uvek stigmatizuje decu vanbračnih roditelja, pa je zaštita potomstva vredan razlog da se od takvog eksperimentisanja odustane. Obrnuto, žene i muškarci koji žive alternativno češće su žrtve određenih prilika, socijalnih i ličnih ograničenja (strah od gubitka privilegija iz nekog ranijeg odnosa, prethodni dogovor da se živi 'neobavezno', preljuba i sl) koji ih onemogućavaju da "žive kao sav ostali svet". Neretko su vanbračne porodice rezultat izneverenih želja ili namera jednog od partnera. O različitim razlozima zbog kojih su ove unije prinudni, nevoljni životni aranžmani mogu da naslutim iz sopstvenog istraživačkog iskustva u studiji slučaja. Naime, od 10 porodica koje sam kontaktirala, njih 6 (žena) je nakon početnog upoznavanja sa planom intervjua, odbilo da učestvuje. Od preostalih 4 sa kojima je obavljen razgovor, u tri slučaja sam dobila odgovore koji su ili bili izrazito "iskrivljeni" (sa ciljem ostavljanja što boljeg utiska) ili neiskreni. To se najbolje moglo "osetiti" u samom toku razgovora ili na osnovu raskoraka između onoga što su ispitanici saopštavali i mog prethodnog uvida u praksu njihovog porodičnog života (polno-rodni sistem, domaći rad, roditeljstvo, partnerstvo). Samo u jednom slučaju ostvaren je iskren, otvoren dijalog sa ženom koja živi u dugotrajnoj izvanbračnoj zajednici, nastalom i oblikovanom prema njenom ličnom izboru, što objašnjava i kvalitet ostvarene intersubjektivne komunikacije. Ta dva elementa: vanbračnost kao izabrana životna opcija i činjenica da je žena realizovala svoje pravo na različitost (alternativu) u izvesnoj meri podsećaju na savremenu, postmodernu, kohabitaciju u zemljama razvijene tržišne ekonomije, što me opredelilo da prikazem ovaj jedinstveni slučaj.

Empirijska istraživanja i kvalitativna analiza alternativnih porodičnih zajednica danas, u društvu pozne modernosti, ukazuje da je, različito od ponašanja stanovništva u vremenima velikih društvenih kriza, pre Drugog svetskog rata, reč o svesnom životnom izboru, gde se

individui otvara mogućnost različitih životnih tokova. Prema demografskim i sociološkim analizama reč je, ipak, o manjim delovima populacije, čiji se pripadnici protive ustanovi građanskog braka (Prinz, 1995, Mills, 2000), tzv nekonvencionalnoj inteligenciji. Njihov otpor prema ustaljenim društvenim normama i običajima trajnog je karaktera, a jednom formirani stavovi toliko su rigidni da ne podležu promenama tokom biografije. Strah od vezivanja i potreba za osećajem lične slobode često su posledica iskustava iz rane socijalizacije u porodici porekla, gde su se brakovi roditelja doživljavali ili kao nestabilni, ili lažni ("samo na papiru"), a iz psihologije je poznato da se stavovi koji su duboko emotivno uslovljeni teško menjaju. Rana traumatična iskustva i emocionalna stanja koja su ih pratila duboko se urezuju u individualno nesvesno, oblikujući i svesno ponašanje.

Vesnina životna perspektiva tipičan je primer jednog alternativnog ponašanja u partnerstvu. Zapravo, tu je reč o stavovima protiv formalnog braka koji su socijalno uslovljeni, životom u porodici porekla, gde je roditeljski brak bio više formalna nego stvarna zajednica (faktička jednoroditeljska porodica sa majkom, "brak na papiru"). Čini se da je njen izabrani životni stil udvoje bez venčanja, proizvod negativnog stava prema roditeljskom braku, u kome je otac dugo bio na radu u inostranstvu. Drugi razlog koji verovatno proističe iz prvog jeste da je, po mojoj oceni, reč o osobi sa niskim bračnim kapitalom, tj malom spremnošću za investiranje u partnerstvo. Najzad, mada ne i na kraju, treći nivo objašnjenja izabranog životnog stila je sociološki: ekonomska kriza, tj blokirana modernizacija društva tokom devedesetih zauzvala je njeno karijerno napredovanje, pa je opšta socijalna anomija prozvela buđenje prirodnih, materinskih instikata i njen "beg u privatnost", što je u uslovima zadovoljenih elementarnih pretpostavki kvaliteta života (stan, dohodak, novčana ušteđevina) uz aktiviranje određenih strategija snalaženja (uključivanje neformalnih mreža, fleksibilno radno vreme, rad u kući) omogućilo ovoj hrabroj i odlučnoj ženi da oblikuje svoj nezavisan životni obrazac.

Osnovni izvor informacija je bila žena, sa kojom sam lako uspostavila saradnju. Visoki nivo obrazovanja, njena lična kultura, razvijena samosvest i sposobnost verbalizacije omogućili su kvalitetni uvid u polno rodni sistem, životne stavove, strategije, refleksivnu biografiju. Sa partnerom nisam uspela da ostvarim kontakt, zbog njegove nedostupnosti kao i iz praktičnih razloga (problem usaglašavanja oko slobodnog termina kada je ispitanik sam u stanu, bez deteta). Striktno posmatrajući, po svojoj slojnoj pripadnosti (školskoj spremi i zanimanju) muški partner nije odgovarao kriterijumima selekcije za uzorak (KV radnik). Najzad, obzirom da je žena predominantna u porodičnom sistemu, da ona svojom ulogom bitno oblikuje privatnu sferu, tako da se ceo polno rodni sistem, kako ćemo videti, približava matrijarhatu, smatram da je sasvim opravdano koncentrisati se na njenoj životnoj storiji.

Osnovne demografske i socijalne osobine

Vesna je vedra, vesela žena srednjeg rasta, Smeđokosa, živih očiju sa izraženom odlučnošću u kretanju i govoru. U vreme intervju (krajem 2001) bila je u drugom stanju, očekujući drugu bebu, za oko 5 meseci. Stara je 41 godinu, po zanimanju je naučni radnik, zaposlena u institutu, u zvanju naučnog saradnika (oblast društvenih nauka). Njen partner, Jovan ima 35 godina, po zanimanju je KV radnik, metalostrugar, zaposlen u državnom preduzeću¹. Njihov aktuelni partnerski status je kohabitacija sa detetom rođenim izvan braka (porodična kohabitacija). U pogledu prethodnog partnerskog statusa, reč je, dakle, o seksualnoj zajednici dva celibatera (koji nisu nikad bili u braku). Sin ima 7 godina. Obzirom na tu činjenicu, kao i na dužinu veze (9 godina), od toga 8 godina u zajedničkom domaćinstvu, reč je o trajnom alternativnom stilu života udvoje.

Jedinstvenost ove partnerske zajednice ogleda se u specifičnoj kombinaciji demografskih i socijalnih odlika supružnika, tj bračnoj heterogamiji. U pogledu starosti, reč je

¹ Kao i kod ostalih studija slučaja, i kod ovog para su stvarna lična imena zamenjena izmišljenim, radi zaštite privatnosti ispitanika.

o značajnoj razlici od 6 godina, u korist žene. Poznato je da se tokom istorije monogamnog braka, oblikovanog vrednosnim sistemom patrijarhata, bračna selektivnost ispoljavala tako da su muškarci uobičajeno bili stariji od svojih supruge. Na drugom mestu su dolazili brakovi vršnjaka, dok su oni odnosi u kojima je žena bila starija bili i najređi. Pod određenim okolnostima, preferiralo se da žena bude starija od svoga muža, na primer u našim starim pečalbarskim krajevima, gde je mladić ženidbom obezbeđivao radnu snagu na porodičnom gazdinstvu, a zatim odlazio na rad sa ocem (Petrović, R, 1981).

Druga dimenzija partnerske heterogamije Vesne i Jovana povezana je sa njihovim (klasno) slojnim karakteristikama. Vesna je pripadnik kreativne inteligencije, predstavnik srednjeg sloja, dok je njen partner iz grupacije radničke klase. Na povezivanje partnera sa tako različitim socijalnim poreklom utiču različiti činioci: (Petrović, R, 1981) stepen otvorenosti društvene zajednice, teritorijalne i socijalne pokretljivosti, predominantnost ličnog izbora u odnosu na uticaj porodice, ali i demografski činioci, kao što su brojnost lica određene socijalne grupe koji teorijski mogu da sklope brak, tj polni sastav ženidbenog kontingenta. Bračna heterogamija obično za jedan stepen naviše (hipergamije) karaktersitična je za žensko stanovništvo (brak žene nižeg obrazovanja i zanimanja sa muškarcem višeg). U konkretnom slučaju Vesne, bračna heterogamija je usmerena na niže, sa muškarcem nižeg socijalnog statusa (hipogamija). Možda se socijalna dekonstrukcija njihovog partnerstva može delimično izvesti iz društvenog statusa "gubitnika" u vremenu društvenog haosa i rasula (Lazić, 1994). Tokom poslednje decenije XX veka u Srbiji je došlo do velikih poremećaja socijalne strukture, pauperizacije stanovništva i dekomponovanja delova socijalne lestvice, pri čemu su pripadnici radničkih kvalifikacija, kao i delatnosti nauke, kulture, zdravstva i prosvete zabeležili značajno devastiranje kvaliteta života.

Najzad, jedino homogamno obeležje ovoga para jeste bračni status. Oba partnera su celibateri, tj ni jedno od njih nije prethodno bilo u braku.

Glavne dimenzije kohabitacije sa detetom rođenim izvan braka

Obzirom na činjenicu da je reč o zajednici dugog trajanja, to su zahvaljujući praksi svakodnevnog života razvijene sve bitne dimenzije partnersva: funkcionalna (zajedničko stanovanje, budžet), socio-psihološka, emocionalna (interakcije, autoritet, odnosi sa porodicama porekla). Zahvaljujući rođenju deteta, partnerstvu je pridodata dimenzija roditeljstva, pa je zajednica muškarca i žene transformisana u porodičnu uniju (uključujući i čin socijalne legitimacije potomstva, tj priznanje očinstva kod matičara)².

11.2.1. Polno-rodni sistem

Ovaj sistem će biti reprezentovan preko stambenog i materijalnog standarda, svojine i distribucije autoriteta.

11.2.1.1. Stambena situacija

Porodica živi u stanu koji je ženino vlasništvo (matrilokalno). Reč je o garsonijeri od 31m², na opštini Čukarica. Jovan ima jednosoban stan u svom vlasništvu od 37m², u naselju

² Pozakonjenje podrazumeva pravno priznanje očinstva, čime je dete rođeno izvan braka na dobrom putu da stekne socijalni status (prava i obaveze) dece rođene u braku. Pobraćenje je korak više, označava čin sklapanja braka roditelja vanbračnog deteta, čime se još više "popravlja" njegov socijalni status ali i status roditelja (partnera). Većina dece rođene izvan braka bude priznato u prvim mesecima, tj u prvoj godini nakon rođenja, tako da broj pozakonjene dece približno odgovara broju vanbračno rođene dece u datoj godini (Bosanac, 1967) Treći način uspostavljanja roditeljske funkcije i dečjih prava jeste sudsko utvrđivanje vanbračnog očinstva. Na taj način zbir priznanja, pobraćenja i sudskih utvrđenja paternitetskih odgovornosti vanbračnih očeva čini da $\frac{3}{4}$ dece rođene izvan braka uspostave odnose sa oba svoja roditelja. Podaci vitalne statistike za teritoriju centralne Srbije i Vojvodine iz poslednje decenije XX veka ukazuju na drastičan pad i pozakonjenja (u 1997-0%) i pobraćenja, (oko 30 % u 1997), što je, po mom mišljenju, posledica anomijske društvene situacije.

Braće Jerkovića, koji je nasledio nakon smrti roditelja, a sada ga rentira i time dopunjuje porodične prihode. Pored toga, sa starijim bratom poseduje plac i vikendicu u Velikom Mokrom Lugu (testamentalno nasleđe).

11.2.1.2. Prihodi

Osnovni izvori prihoda su dve plate, po osnovu zaposlenosti u državnom sektoru (nauka i privreda). Dopunski priliv novca on obezbeđuje izdavanjem stana svojih pokojnih roditelja. Njena samoprocena je da su im prihodi jako mali, te da ih to bitno ograničava u kvalitetnom zadovoljavanju svakodnevnih potreba. Ona zamera partneru što se više ne angažuje u poslovima u sivoj ekonomiji.

11.2.1.3. Svojina

Većina predmeta, koji ulaze u opseg "standardnog paketa trajnih potrošnih dobara" je Vesnino vlasništvo. Od je doneo frižider, a zajedno su kupili automobil. Na početku zajednice svako je imao i svoj "konjugalni fond" (bračni imetak) u formi novčane uštede, s tim što je njen udeo bio nešto veći, zahvaljujući inostranim stipendijama, koje je koristila pre početka zajedničkog života. U paketu trajnih potrošnih dobara nedostaje: zamrzivač, mašina za sudove, kompjuter, CD plejer, video. Prema njenom iskazu, sve stvari su u stanu vrlo stare, ali su zato funkcionalne.

11.2.1.4. Autoritet

U domenu svakodnevnih poslova u domaćinstva (nabavka hrane, kuvanje, pranje i čišćenje), ona odlučuje i obavlja većinu poslova. Kada je reč o većim ulaganjima, postoji dogovor partnera. Do sada nije bilo sukoba oko kupovine većih stvari (n. pr. kola). Svoju vodeću ulogu ona racionalizuje ocenom da je partnerov životni moto "pređi muko na drugoga". U brizi i socijalizaciji deteta ona se oslanja na svoju neformalnu mrežu (roditelje, brata i njegovu porodicu). Bratovljev sin je blizak sa njenim sinom. Sa njegovom familijom se viđaju retko, što ona objašnjava teritorijalnom razdvojenošću (njegov brat radi u Crnoj Gori, a inače su mu brat i sestra znatno stariji od njega).

11.2.1.5. Društveni status veze

Za ovu porodicu može se reći da je delimično socijalno stigmatizovana, što se najbolje može sagledati iz stavova porodice porekla i širih srodničkih mreža, kao i činjenice da se par u slobodno vreme najviše druži sa parovima koji žive alternativnim stilom partnerstva. Kao što se vidi, kulminacija otpora da se prizna pravo na različitost dešava se u momentu rađanja (muškog) deteta, kada su pritisci da roditelji budu u braku najveći. Evo kako Vesna priča o tome:

"Familija nije reagovala dok se nije rodilo dete. Kad se rodio sin počeli su da se brinu oko toga što nismo venčani. Ja sam rekla: Više nikada, ako onda nije moglo, sada neću..." U nastavku ona objašnjava detaljno da su zapravo umesto čina venčanja, svoj odnos "legalizovali" kada su prijavili dete kod matičara. U krštenici se po njoj nigde ne vidi da roditelji nisu venčani, samo je istaknuto njeno prezime (ali i to isto imaju u dečjoj krštenici majke koje su zadržale svoje prezime). Dete nosi njegovo prezime. Međutim, "Roditelji se nisu s tim složili. To im je bilo jako teško. Moja majka je slagala svoje da smo se mi registrovali. Kasnije su shvatili da je to sve isto kao i u braku, čak je i zakonski izjednačeno. Što se tiče prijatelja, kolega na poslu, niko ne komentariše. Družimo se sa ljudima koji takođe žive 'vanbračno'. Moj brat je dugo živio nevenčano, pa je popustio pod pritiskom

roditelja. Ja mislim da ima puno vanbračnih zajednica. Dete pita kad ćemo da se venčamo, ali ne pravi oko toga veliki problem".

Roditeljstvo

Obzirom na praksu roditeljstva koja ispunjava svakodnevni život Vesne i Jovana, to su u toku intervju preskočena sva pitanja koja se tiču parova bez dece (razlozi nerađanja, planiranje porodice, preduslovi da se otpočne sa rađanjem, pol deteta).

11.2.2.1. Kvantitet dece (norme o broju)

Vesna smatra idealnom normom imati više od jednog deteta (implicitne troje). Poželjno je roditi bar dvoje dece. Realna norma je takođe dvoje, što ukazuje na perzistiranje modela moderne nuklearne porodice sa dvoje dece, poželjno različitog pola (Milić, 1994).

Porodica ima sada jedno dete, a drugo je na putu.

Dete je muškog pola, nosi očevo prezime. Dete je pozakonjeno (priznato je očinstvo) odmah nakon rođenja.

Nije bilo odluke da se dete rodi. Dete je začeto slučajno, kao posledica kontraceptivne greške. Koncept (ne)planiranja porodice, evidentno prisutan kod ovog para može se okarakterisati kao tradicionalni model "prepuštanja" sudbini, slučaju. Kada imamo u vidu da je ovde reč o ženi koja odaje utisak samosvesne ličnosti u pogledu izgrađenih stavova, mišljenja, životnog aranžmana, onda njen reproduktivni self deluje paradoksalno, odajući žensku praksu oslanjanja na muškarca kao prokreativni locus controla (Morokvašić, 1992). Istovremeno, takvo delanje koje proizvodi prekompoziciju celog životnog toka dovodi u pitanje ocene o njenom slobodnom životnom izboru (individuaciji). Da li je Vesnina biografija njen refleksivni projekat ili u njoj ima i iracionalnih (emotivnih) reakcija ("acting out") na uslove i okolnosti iz njene rane socijalizacije, o čemu će kasnije biti više reči. Uostalom, rađanje po modelu dvoje dece i život u faktičkoj bračnoj zajednici, takođe liče na ponavljanje porodičnog modela prethodne generacije, nego na stvarno različit obrazac.

11.2.2.2. Kvalitet dece

Vesnini materijalni standardi u gajenju dece mogu se okarakterisati kao ekonomski racionalni u situaciji novčane oskudice. Kada se beba rodi, prinuđena je da veliki deo vremena potroši na rutinske poslove (prepoivjanje, pranje i peglanje pelena). Prihodi joj ne omogućavaju potrošnju modernih predmeta lične higijene namenjenih bebama (industrijskih pelena) koji bi joj značajno uštedeli vreme i energiju. Delimičnu preraspodelu posla obezbeđuje uključivanjem partnera (modernizam). Značajnu uštedu materijalnih resursa stvorila je pozajmicama unutar neformalnih mreža (odeća od snahinog deteta iz prvog braka), kao i institucijom poklona, prigodom dečjih rođendana, kada se detetu poklanjaju odevni predmeti. Sada kada je dete starije, veću pažnju usmerava na njegovu ličnost, sklonosti i želje (karakteristika porodičnog habitusa srednje klase, Tomanović-Mihajlović, 1997). Nema neku unapred zamišljenu profesiju za dete.

U skladu sa njihovim materijalnim standardom i kvalitetom života, sedmogodišnje dete je do sada bilo samo jednom na letovanju, izvan Beograda (kod strica koji radi kao kelner na Žablaku, Crna Gora). Kao zagovornik zdravog načina života, Vesna insistira da dete puno vremena provodi u prirodi. Svi troje često odlaze u poznati beogradski rekreativni centar, Adu Ciganliju.

U pogledu implicitnih pedagogija, Vesna zastupa vaspitni stil imanentan porodičnom habitusu srednje klase, ka podržavanju nezavisne, autonomne ličnosti u skladu sa sopstvenom prirodom, potrebama i ličnim preferencijama (liberalno demokratski model). Ona analizira psihološki profil svoga deteta, uviđajući da je dete živahno. Putem igre usmerava njegovu energiju i razvija kreativnost, dete pravi razne figure, slaže kocke, "gradi mostove". Smatra da je jedna od funkcija vaspitanja i stvaranje radnih navika. U tom smislu njen sin ima obavezu da složi svoje stvari i sakupi igračke.

Rad i karijera

Rad je osnovna ljudska potreba, ali je u našem društvu, na žalost, to više lična privilegija, za većinu teško dostupna.

Radna aktivnost može se uskladiti sa porodicom. Kompatibilnost rada i roditeljstva (porodice) Vesna postiže zahvaljujući: vrsti posla koji obavlja (naučni rad), a koji omogućava individualizaciju (fleksibilno radno vreme u skladu sa ličnim dnevnim rasporedom, uključujući i rad kod kuće), visokim položajem u profesionalnoj hijerarhiji instituta (budići da ima najviši stepen stručne sprema, dobila je jedno od najviših zvanja, naučnog saradnika), osloncem na neformalne mreže (od 1-4 godine dete su čuvale bake) i institucionalnim zbrinjavanjem (dečji vrtić od 4-7 godine). U vreme intervjua, dete je išlo u osnovnu školu.

Prema tome u pogledu stava o zbrinjavanju deteta, vidi se da Vesna prihvata različite metode i pristupe u brizi oko deteta, zastupajući implicitne vrednosti srednje klase: 1) uključivanjem različitih ličnosti u socijalizacijski krug deteta (neformalne mreže); 2) institucionalnim zbrinjavanjem; i 3) izleti cele porodice u prirodu. Ono što nedostaje to su različite rekreativne aktivnosti deteta (u sportskim rekreativnim centrima) i obrazovni kursevi (muzike, stranih jezika, i sl), za što nedostaju novčana sredstva. Pri tome se jasno vidi prihvatanje ekspertskih znanja iz domena dečje psihologije: do navršene prve godine deteta majka je ključna figura u detetovom životu, što podrazumeva i učešće oca, čime se zaokružuje celovit porodični sistem, zatim od početka druge do 4 godine (faza malog deteta), dete se usmerava na intenzivnije svakodnevne interakcije sa neposrednim srođnicima (bake i deke, ujak, ujna, brat od ujaka), i najzad nakon 4 te godine se uključuje u grupu vršnjaka (vrtić). Od navršene sedme godine teče aktuelna, školoobavezna faza.

U pogledu mera populacione politike, novčana davanja (dečji dodatak) porodica je primala samo kratko, u vreme kada je majka bila nezaposlena. Nezadovoljna je (malim) iznosom dodatka i smatra da je dohodovna granica za ostvarenje ovog prava veoma nisko postavljen. Zbog niskih plata (jedno vreme su oboje bili bez posla), koristila je pravo na subvencioniranu cenu vrtića.

Vesna smatra da život u paru podrazumeva izbalansiranu ravnotežu 2 suprotne potrebe: da se bude sam(ostalan) i da se živi sa nekim (zajedno). Otud ona kao svoj moto ističe sledeći imperativ života u dvoje: **"Svako treba da se potrudi da zaradi za svoj sopstveni život"**. Ne bih tolerisala da muž ne radi". Muški dohodak nije glavni (hraniteljski), već partnerski, komplementarni deo porodičnog budžeta. Navodi kako joj je jako teško padalo što je partner bio dugo bez posla, a još teže kada su u jednom trenutku oboje bili nezaposleni (tokom prethodne decenije).

Prema muškoj karijeri ima izrazito negativan stav, zato što bi to za nju značilo da živi "u senci uspešnog". Smatra da su takve žene "servis za muškarca". Vesnine ocene parova u kojima je istaknuta socijalna promocija muškarca sasvim su u skladu sa feminističkim kritikama savremenog kapitalizma (Delphi & Leonhard, 1992, Morgan, 1985 i drugi). Uloga takvih supruga se svodi na reprezentaciju muževljevog socijalnog statusa (preko spoljašnjih efekata, izgleda, odevanja, ukusa u potrošnji, usmeravanju socijalnih kontakata i organizacijama porodičnih proslava)³.

Međutim, Vesna se ne zalaže ni za žensku karijeru, kao permanentno posvećivanje poslu, vođenom ambicijama o napredovanju.

³ Ona navodi primer jedne koleginice koja je bila diplomirala, a zatim je upisala magistarske studije, pa odustala, zato što se "žrtvovala", da bi ih muž završio, pa je onda on i magistrirao i doktorirao. Sada je on čovek od karijere, iako je ona bila pametnija od njega. Danas se ona predstavlja "Ja sam snaja toga i toga, ja sam žena toga i toga, a ne kaže prosto Ja sam ja".

Kvalitet života i životni stil

Vesna nema nikakve realne planove vezane za podizanje kvaliteta života. To je sasvim u skladu sa njenim aktuelnim socijalnim statusom, koji se može opisati dvostruko, i kao nesiguran i deprivirajući (u toku je transformacija naučne delatnosti). Na drugom mestu njena de facto pripadnost "nekonvencionalnoj inteligencije", implicira odbijanje masovne potrošačke psihologije postmodernizma (konzumerizam).

Materijalni standard će joj u budućnosti zavisiti od Zakona o nauci i državne politike prema naučnoistraživačkoj delatnosti. Iako ovaj par poseduje dve stambene jedinice, o kupovini većeg stana se ne razmišlja, iako predstoji uvećanje porodične zajednice sa još jednim članom. Razlog tome verovatno leži u sigurnom, stalnom prilivu novca od izdavanja partnerovog stana.

Kad je reč o slobodnom vremenu, njena je procena da su im socijalni kontakti retki, a druženje marginalizovano, svedeno na mali broj lica (njegovi kumovi, njen brat) i jednolične aktivnosti (kućne sedeljke). Oni nisu u prilici da primaju posete zato što imaju mali stan, a uveli su i zabranu pušenja, što je u našoj kulturi, još uvek veoma nepopularna zdravstveno higijenska mera. Veliki deo slobodnog vremena cela porodica provodi u prirodi. Retko kad odu u bioskop, a na koncerte i izložbe ne idu uopšte.

Životni ciljevi

Upadljivo je da Vesna teško uspostavlja hijerarhiju životnih ciljeva. Ipak, na prvo mesto bi stavila materinstvo, ali ne i porodicu, jer kaže da su joj deca važnija od partnerstva. Kaže da su joj roditeljstvo i profesija jedno uz drugo. Na trećem mestu je zdravlje. U političkom smislu je pasivna, ali su i ona i partner učestvovali u javnim protestima građana iz osećanja građanske dužnosti. ("Ostavili smo dete i išli smo oboje").

Kao najveća ograničenja u realizaciji životnih ciljeva ističe novčanu nestašicu. Na drugom mestu navodi ukupnu društvenu krizu. U tom smislu upoređuje svoj život sa životom kolege na Zapadu, kome stoji na raspoloženju potpuno organizovan socijalni sistem, deca ide u "normalne škole", javni prevoz je solidan. Kad se on vrati kući sa posla, ostaje mu samo da se odmara.

Kada je reč o očekivanju od drugih, ona zahteva da se već jednom uredi ovaj socijalni haos, što znači da profunkcioniše država, njene institucije, da se donese Zakon o nauci, da se uredi pitanje finansiranja projekata, da se regulišu javne službe (kao što je saobraćaj u gradu).

Partnerstvo

Ova faktička bračna unija traje, kako sam navela već 9 godina, a od toga 8 godina žive zajedno u domaćinstvu.

Seksualnost

Vesna nije uopšte zainteresovana za ovaj aspekt "intimnog razotkrivanja", što racionalizuje dužinom života provedenog zajedno ("Koga još interesuje seks posle 10 godina braka"), kao i činjenicom da njoj samoj seks nije bitan. Na pitanje kako Jovan reaguje na takve njene stavove, odgovara da ne zna, "Nisam ga ni pitala".

Koncept planiranja porodice se svodi na primenu najmanje sigurne, tradicionalne metode coitus interruptus-a. Odsustvo primene savremenijih metoda se, pored prepuštanja kontrole ženske seksualnosti muškarcu, može objasniti i nedostupnošću savremenih sredstava kontracepcije zbog njihove visoke cene (pilula, IUD, dijafragma). Na drugoj strani, neupotreba muške kontracepcije (prezervativa) možda se može objasniti odbijanjem i nezainteresovanošću muškog partnera.

Kao rezultat primitivne metode kontrole začeca, Vesna je do sada imala 2 abortusa, što je takođe sastavni deo primitivne metode kontrole fertiliteta, koji iako jednopotezni i visokorizični zahvat, nažalost, nije proizveo promenu njenog ponašanja. Možda se i u tim negativnim posledicama seksualne aktivnosti može tražiti deo objašnjenja za seksualnu nezainteresovanost.

U svojoj socio-demografskoj studiji o abortusu u Srbiji, Mirjana Rašević konstatuje da je broj namernih prekida trudnoće tako veliki (2 puta veći od broja rađanja u centralnoj Srbiji), da se već može govoriti o pravoj epidemiji (Rašević, 1993). Kada je reč o razlozima široke prihvaćenosti prakse abortusa, autorka na prvo mesto ističe nesklad između shvatanja o potrebi regulisanja fertiliteta i načina kako da se to ostvari. Među determinante samog čina abortusa ona ubraja: nedovoljno znanje o modernoj kontracepciji, psihološke barijere, nedovoljni kulturološki nivo (opšti, zdravstveni, seksološki) i odsustvo institucionalnog modernog koncepta planiranja porodice (ibidem:2).

Opšti vid prevencije začeca koji većina žena u Srbiji najčešće primenjuje, nezavisno od starosti, obrazovanja, zanimanja, bračnog statusa i broja već rođene dece jeste upravo coitus interruptus (ibidem). To je najstarija metoda s kojom većina žena otpočinje seksualnu aktivnost a zatim najduže primenjuje tokom reproduktivnog perioda. Ovaj tradicionalni i neefikasni način sastavni je deo patrijarhalnog sistema vrednosti, koji s jedne strane podržava aktivnu ulogu muškog partnera, a sa druge isključuje posredovanje medicinske profesije (odlazak kod lekara) kao i fundamentalni konflikt seksualnosti i moderne tehnologije. Procenjuje se da su mu sklone žene koje su pasivno zavisne ličnosti, a ponašanje odražava iščekivanje, prepuštanje, ponavljanje grešaka (Rašević, 1993:195,196).

Domaći rad

Može se reći da su svakodnevne aktivnosti u domaćinstvu pod njenom kontrolom (ženska uloga kao vrhovni organizujući princip domaćeg rada), ali da u njihovom izvršavanju učestvuju oboje ravnopravno, što ukazuje na simetriju rodni uloga (modernizam). To se odnosi na: svakodnevne nabavke hrane, njeno pripremanje (kuvanje). Sudove pere ona. Zato je Jovan preuzeo sve ostale poslove održavanja higijene stana (čišćenje, pranja podova i prozora) i održavanja odeće (peglanje).

Iako ima pozitivan stav prema plaćenju pomoći u domaćinstvu, ona to sebi ne može da priušti.

Njen modernistički sistem vrednosti ogleda se u tome što smatra da bi bilo jako dobro da porodica bar jedan obrok dnevno prepusti servisima za brzo spremanje hrane i njenu dostavu na kućnu adresu, ali sada to sebi ne može da priušti. Slično misli da bi bilo poželjno da cela porodica bar jednom nedeljno obeduje u restoranu, što je nekada bio uobičajeni manir srednje klase. Sa nostalgijom se priseća nedeljnih ručkova sa roditeljima u restoranu kad je bila dete.

U literaturi se porodični rad analizira u odnosu na tri poddimenzije ili odnosa (Delphi & Leonhard, 1992, Goldthorpe, 1987): prema partneru, detetu, i starijoj generaciji. Od svega toga, ona procenjuje da se najviše posvećuje staranju o detetu. Ističe da se i njen partner od početka angažovao u rutinskim poslovima oko malog deteta: presvlačenje, kupanje, hranjenje.

U odnosu na stariju generaciju (roditelja), takođe ispoljava modernistički stav, zalažući se za institucionalno zbrinjavanje, zato što su oni tu potpuno zaštićeni. U praksi se do sada nisu suočili sa problemom brige o starima, budući da se o njegovom pokojnom ocu starala majka, koja je nakon smrti muža, sama brzo umrla (za samo 6 dana). Kaže da ipak ne zna šta bi radila sa roditeljima kad bi se razboleli i kada bi trebalo da se o njima neko brine 24h.

Osobine "čistog" odnosa u partnerstvu

Vesna misli da je u partnerstvu ona dominantna kao ličnost. ("Bojim se da sam dominantna"). Takvo faktično stanje ona racionalizuje uverenjem da visokoobrazovani ljudi uvek zauzimaju ključne položaje u svojim porodicama. Ona insistira na samooceni sebe kao osobe koja ne trpi da bude "utopljena", apsorbovana vezom. Osim toga, opravdanje nalazi i u porodičnom psihološkom nasleđu. Oboje su odrasli "u matrijarhatu", i njena i njegova majka su bile starije po 5 tj 6 godina od svojih muževa. Obe su odlučivale, "žena uvek daje šlag, ona je ta čija je reč poslednja".

Postavila sam joj potpitanje da objasni način na koji u praksi funkcioniše njihova partnerska heterogamiju. Po njenom mišljenju, Jovanu "ne smeta brak sa njom", čak ni nesvesno. Štaviše, on je vrlo blagonaklon prema njenom napredovanju. Ponosi se svojom partnerkom. Najbolji dokaz za to je bila situacija kada joj je privremeno prestao radni odnos, s tim da će ponovo biti angažovana ukoliko u međuvremenu završi doktorsku tezu. Ona je tada dva meseca samo radila na svojoj tezi, a on je preuzeo sve kućne poslove. Osim toga, on sam za sebe je neambiciozan.

Uprkos velikim razlikama u sociodemografskim i psihološkim osobinama ličnosti, sukoba gotovo da i nema. Ovaj nalaz se po meni, može tumačiti dvojako. S jedne strane moguće je da su razlike među partnerima tako velike, da se dijalog teško može otvoriti, pa se njihova zajednica usmerava po autoritarnom (matrijarhalno rezigniranom, Goldthorpe, 1987) principu, ili pak, da uprkos disparitetima u sociodemografskim osobinama, postoji nevidljiva komplementarnost koja se izražava na psihološkom planu (u osobinama ličnosti). U prilog tome, Vesna priča kako su u jednom periodu proživljavali duboku krizu u odnosu, kada je ona zastupala ideju o razilasku. Ipak, kako danas procenjuje, zahvaljujući njegovoj stabilnosti i realnosti, ostali su zajedno.

Vesnina definicija idealnog partnerstva glasi "To je odnos onih ljudi koji se fizički, seksualno i intelektualno slažu. Brakovi bez dece koji su opstali su idealni." Iz ovog određenja možemo izdvojiti dve bitne dimenzije: prvo da se ono suštinski poklapa sa mišljenjima eksperata iz psihologije i psihijatrije (Goldner-Vukov, 1988), a drugo da Vesna sasvim pravilno težište odnosa locira u konjugalnoj dijadi, a ne u roditeljstvu, što ne samo da odgovara psihološkim odredbama zrelog odnosa, nego i odražava težnju pojedinaca u društvu pozne modernosti (Prinz, 1995)

Kao ni većina ostalih ispitanika u mojoj studiji višestrukog slučaja, ni Vesna ne veruje u romantični kompleks. Isto tako, slično uverenju populacije razvijenog dela sveta i ona svoj "realizam" povezuje sa "demografijom braka i porodice", tj informisanošću o visokim rizicima raskida bračno-porodičnih unija.

Ciljevi veze

Sasvim u skladu sa njenim pragmatičnim konceptom života u dvoje, po Vesninom uverenju, smisao veze je da se ne bude sam (bekstvo od samoće), da se ostvare zajednički interesi (rađanje dece), da se zajednički obavljaju svakodnevni poslovi u domaćinstvu i oko deteta.

Očekivanja od partnera

Iako ova žena ostavlja utisak samodovoljne ličnosti, njena očekivanja od partnerstva reflektuju potrebu za emotivnim razmenama, što se vidi iz sledećeg iskaza: "Da je pri ruci, da mi pravi društvo, da bude oslonac, da imam kome da se isplačem na ramenu". Zbog razlike u obrazovanju, njenog većeg stepena samospoznaje, koji je povezan sa višim nivoom kulturnih resursa, njen partner teško može da razume njene misli, osećanja, poruke, ali je zato uvek tu da je sasluša. Iz ovog nalaza se može zaključiti da je bračna hipogamija sa njene strane (ne)svestan izbor kojim ona možda ostvaruje bazičnu narcisoidnu potrebu za samodopadanjem i gratifikacijom.

Partnerstvo kao životni stil

Pojedinac, po Vesninom sudu, može da živi sam. Ona sasvim ispravno procenjuje da ukoliko život u paru služi kao zaklon od osećaja ontološke nesigurnosti, onda takva zajednica nije zajednica dve odvojene, integrisane ličnosti, već simbioza. Osnovni preduslov partnerstva je da se može biti sam, bez drugoga, čime se od partnerstva kao stedstva (instrumentalizacija) vrši prelaz na partnerstvo kao cilj per se (terminalnu vrednost), istinsku emotivnu zajednicu.

Među razlozima za raskid veze Vesna navodi duži proces udaljavanja, a ne prevaru, što se uklapa u mišljenje većine ispitanika u studiji slučaja. Po mom sudu, ovakav pogled na partnerstvo ukazuje na razvijenost ličnosti savremenih muškaraca i žena, koji preuzimaju ličnu odgovornost, gradeći "refleksivnu biografiju", u kojoj se svaki pojedninačni događaj procenjuje u sklopu celovitog životnog toka.

Partnerski proces

Obzirom da je reč o alternativnom životnom stilu, Vesni su postavljena dodatna pitanja vezana za refleksivnu biografiju partnerstva i razloge zašto do sada nisu stupili u brak.

Svoj život sa Jovanom Vesna deli u dve faze: pre rođenja detata i nakon tog događaja. Prva je kraća, trajala je svega 2 godine. To je bila faza upoznavanja i neobaveznog zabavljanja. Upoznali su se 1992 godine kada su obadvoje bili angažovani u jednoj građevinskoj firmi. Zajedno su počeli da žive 1993 (vreme hiperinflacije). To su za nju bile godine agonije, ratnog ludila, haosa, kada se nije više moglo putovati na stručna usavršavanja. Takvim anomičnim socijalnim prilikama ona objašnjava svoju potrebu za zatvaranjem u privatnost. Misli da ne bi stvorila porodicu da joj se nisu dogodile devedesete. Godine 1994 rodio se sin i od tada do danas teče druga faza, sa usponima i padovima. U vreme intervjuja čeka drugu bebu.

Odluku o nestupanju u brak donela je lično Vesna. Evo kako ona to objašnjava: "1993će smo trebali da se venčamo. Nismo mogli da se dogovorimo. Ja sam govorila: Dobro, odemo u opštinu, uzmemo 2 kuma ili 2 svedoka i završimo posao. E onda se on pobunio, tražio je veliku svadbu, pošto je on bio na svadbama i želeo je da uzvрати. Kada smo stavili na papir to je ispalo oko 300 maraka, kada su nam plate bile 10 maraka (u vreme hiperinflacije, prim MB). Ja nisam htela da se složim i posle toga smo začutili oko toga. Sada sam odlučila da neću da se udajem. Mislim da bi on želeo i sada da se venčamo, ali ništa ne pominje."

Nasuprot uvreženim mišljenjima da su izvanbračne unije lakše raskidive od bračnih, Vesna tvrdi upravo suprotno, čime se zapravo potvrđuje da je emotivno razdvajanje proces daleko komplikovaniji od zakonskog: "Mislim da je brak na papiru pogodniji nego brak bez papira. Ako potegnete razvod braka vi ga dobijete, pokažete papir (partneru, prim. MB) i Vi više niste zajedno".

Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Vesna nema partnerske biografije pre Jovana, što objašnjava svojom profesionalnom zauzetošću (terenski rad, često odsustvovanje od kuće). Čak i u vreme studiranja, nije bila sklona slobodnom eksperimentisanju sa različitim muškarcima, zato što su studije i celokupan trening (terenska iztraživanja) zaokupljale svu njenu pažnju i energiju.

Porodica porekla

Kao što je napred spomenuto, u literaturi se među razlozima širenja kohabitacija, kao specifičnog vida pobune protiv institucije braka, između ostalog, navode i negativna iskustva iz rane socijalizacije, vezana bilo za brak roditelja (dečji osećaj "fragilnosti" roditeljskog odnosa) ili njihov razvod:

Odnos prema roditeljskom braku

"Moji roditelji su bili puno razdvojeni. Otac je puno radio u inostranstvu. Mogao je da povede i porodicu, ali nije. U toku godine dva puta je dolazio kući na odmor. Rasla sam bez oca. Zato mi je normalno da se može živeti bez oca. Bolje živeti odvojeno nego u paklu. Kad je imala 2 godine prvi je put otišao u Egipat i tako je počela serija njegovog odsustvovanja".

U daljem toku intervjua Vesna podrobnije analizira probleme oko usklađivanja polnih uloga u braku njenih roditelja:

"Mama je bila starija i dominantna, ali je zapravo bila žrtva u njihovom braku. Oboje su bili geolozi, terenci, zajedno su radili, selili su se često, ona nije završila fakultet, a on je čak i doktorirao, iako je bio lošiji student. Mama nije umela da uskladi karijeru i porodicu, predala se porodici... Ja sam imala od početka (svog sazrevanja) ideju da se ja tako ne smem ponašati. Da sedim kod kuće, da ne radim ništa..." Na moje potpitanje da proceni dobre strane njihovog odnosa, ona kaže da ne vidi ništa dobro.

Odnos sa bratom

Najzad, postavila sam pitanje o kvalitetu odnosu sa bratom. Pretpostavila sam da se u porodicama, sa disfunkcionalnim konjugalnim dijadama, u dečjem podsistemu razvija solidarnost i bliskost, što je u njenom odgovoru delimično i potvrđeno:

"Sa starijim bratom nisam nešto bila posebna bliska. On je stariji od mene 2,5 godine. On je bio neambiciozan. Po zanimanju je mašinski inženjer. Kad smo bili deca, među nama nije bilo konkurencije. Tata je meni kupio stan a njemu je dao pare i on je sagradio vikendicu u Sremčici. Iako je njemu dao više, među nama nije bilo zavisti. Nismo odgajani da budemo konkurencija".

Naslućujem takođe da je model odnosa koji je tokom socijalizacije uspostavila sa bratom bio prototip za oblikovanje partnerskih odnosa sa Jovanom.

Najzad, Vesna gotovo da i nema partnersku istoriju. To objašnjava profesionalnim angažovanjem. Na polovini osnovnih fakultetskih studija, počela je da odlazi na terene, gde se zadržavala po 6 meseci, što nije bilo zgodno za zabavljanje.

Zaključak

Iako sam ovu zajednicu na početku označila kao alternativnu, ona je to više po svojoj formi nego po svojoj suštini. Kvalitativna analiza pokazala je da je polno rodni sistem asimetričan i segregiran. Matrijarhalni autoritet ispoljava se u bitnim dimenzijama prakse svakodnevnog života: par stanuje u Vesninom (malom) stanu, pri čemu ona ne pristaje da se pitanje većeg stambenog prostora reši putem transformacije (prodaje) njenog i njegovog stana. Prihodi su im zajednički, deo novca potiče od izdavanja njegovog stana. Druženje se svodi na uski krug (njene) rodbine i prijatelja. Vesna ima razvijen karijerni obrazac, ali zbog veoma nepovoljnog položaja naučne delatnosti u društvu, ona prednost ipak daje porodičnoj karijeri (roditeljstvu). U celini uzev, oba partnera pripadaju grupaciji gubitnika u vremenu društvenog haosa i tranzicije društvenog sistema, što bitno opredeljuje njihovu životnu perspektivu, stavove i odnose sa okolinom, doprinoseći da njihovo partnerstvo poprima bitne odlike "egoizma u dvoje".

12. Tipologija konsenzualnih unija (kohabitacija)

Na osnovu analize rezultata višestruke studije slučajeva konsenzualnih unija konstruisala sam trihotomnu tipologiju, koja se zasniva na preovlađujućem modelu polno rodno sistema, relevantnim stavovima o porodičnoj i radnoj karijeri muškarca i žene, praksi svakodnevnog života u paru i osobinama čistog odnosa (partnerstva). U interpretaciji suštine (kvaliteta) njihovog odnosa kao i u konstrukciji tipova svakako da su uključene i napred navedene teorijske hipoteze o značenju kohabitacija, iznete u šestom poglavlju.

12. 1. Tradicionalni tip

U okvir ovog tipa svrstala sam parove koji žive u klasičnom "patrijarhatu", sa izrazito asimetričnim polnim ulogama i odgovornostima, gde je muškarac nosilac autoriteta, dok je žena izrazito submisivna. Par obično živi u stanu koje je u vlasništvu muškog partnera (patrilokalno), često i u proširenoj porodici sa partnerovim roditeljima, muškarac je "hranilac" (glavni "provider"), dok se ženina uloga svodi na brigu i staranje za dobrobit muža i svakodnevne poslove u domaćinstvu. Ključne odluke vezane za veće investicije (kupovina stana, proširenje stambenog prostora), biznis planove, nabavku krupnijih trajnih potrošnih dobara (automobila) donosi isključivo muškarac, dok je ženska sfera marginalizovana i svedena na svakodnevne poslove u domaćinstvu. I onda kada je žena radno aktivna, ona svoj posao tumači kao manje bitan, nešto poput "hobija", pogodne prilike za izlazak iz kuće i druženje. Njena seksualnost uključujući i reproduktivnu funkciju potpuno su kontrolisane od strane muškarca, sa njegovim izričitim očekivanjima da "mu" ona rodi više muških naslednika. Među ovako "odeljenim" ali veoma usaglašenim partnerima, sukoba gotovo da nema, konflikti nisu niti prepoznati niti osvetljeni, tako da svakodnevica protiče veoma "harmonično". Svi problemi sa kojima se ovakvi parovi susreću potiču iz spoljašnje realnosti (društvenih prilika, odnosa sa porodicom porekla i sl).

U slučaju parova koji žive ovako tradicionalnim životnim stilom, kohabitacija se suštinski ne razlikuje od tradicionalnog bračnog modela starijih generacija (njihovih roditelja, pa i praroditelja). Razlike u braku među generacijama roditelja i njihovih potomaka svode se na prisustvo/odsustvo forme (čina venčanja), tj društvenu legitimaciju odnosa u paru, a ne i na suštinski izmenjene osobine polnih uloga i prakse života u paru. U tom smislu se i ne može govoriti o konsenzualnoj uniji, već o privremenoj kohabitaciji, čiji je, po mom sudu, duboki smisao u probi tj ispitivanju bračne spremnosti, pogodnosti (plodnosti, funkcionalnosti i poslušnosti) žene.

Kao ilustracija tradicionalnog partnerstva neka posluži sledeći slučaj Petra i Jovane¹.

U vreme intervju (2001), Petar i Jovana žive u kohabitaciji već 3 godine. Njihovo partnerstvo specifično je po tome što zajedničkom životu nije prethodila faza zabavljanja (LAT faza). Ta činjenica kao i analiza celokupnog porodičnog habitusa ukazuje na to da ovaj odnos ima smisao testiranja spremnosti na dugotrajni odnos (brak). U tom smislu ova kohabitacija predstavlja tipičan "uvod u brak".

Osnovne demografske i socijalne osobine

Petar i Jovana potiču iz istog susedstva. Rođeni su i odrasli na Autokomandi (opština Voždovac). Jovana ima brata, majku i oca. Brat je nezaposlen, dok joj je otac teško bolestan (polupokretan). Majka je zaposlena, službenica. Činjenica da je prešla da živi kod Petra, bez prethodnog zabavljanja ukazuje ne samo na izostanak faze LAT-a sa Petrom, već i faze samačkog života, za koju je bilo neophodno izdvajanje iz roditeljskog "gnězda". Umesto svega toga, Jovana je naprosto jednu porodicu zamenila drugom, a kako izgleda, njeno napuštanje primarne porodice nije bilo bezbolno. Tome u prilog svedoči i njena priča o tome da je njen odlazak prouzrokovao "disbalans" u roditeljskoj porodici.

¹ Kao i u slučaju prethodnih primera, sva lična imena u ovoj tipologiji su izmišljena u cilju zaštite privatnosti stvarnih ličnosti.

Ona ima 29 godina, crnka, srednjeg je rasta, obučena sportski, u tamnoj trenerci. Ženstvena je, otvorena, ali deluje pomalo izveštačeno, "namešteno"². Želi da razgovara prva, a u toku intervjua, njen partner kao slučajno par puta ulazi u sobu "samo da nešto uzme" (u stvari da osmotri situaciju, prim MB).

Jovana je po zanimanju je turistički tehničar, sa diplomom SSS, zaposlena u privatnoj agenciji (u kojoj osim nje radi i vlasnik sa sinom). Već 11 godina studira Višu turističku školu, na kojoj joj pre pet godina ostalo 5 ispita. "Imam nameru da završim", kaže mada ne deluje uverljivo, što će se uostalom potvrditi u daljem toku razgovora.

Petar je mlađi od svoje partnerke, ima 27,5 godina, i ova bračna hipogamija na strani žene jedina je osobina atipična za tradicionalne, patrijarhalne odnose. Crn je, srednjeg rasta, obučen u crne farmerke i crni, firmirani, duks ("Paul & Shark"). Ostavlja mi utisak odraslog, razmaženog deteta. Insistira na sopstvenim viđenjima, ne prihvata moguća za drugačija tumačenja životnih činjenica (na primer skorašnjeg razvoda njegovih roditelja).

Po zanimanju je maturant gimnazije. Zaposlen je u sopstvenoj privatnoj firmi, u oblasti zanatskih usluga (servis). Firma se nalazi u susedstvu (preko puta stana). Sa ponosom ističe da je u svom poslu potpuno samouk. Petar je nesvršeni student Prirodno-matematičkog fakulteta, odsek tehničke fizike. Tokom godina društvenog haosa i dezorganizacije prošle decenije, bio je prinuđen da napusti studije i da se zaposli. Zbir krupnih događaja sa negativnim predznakom u njegovoj porodici (Milić, 1995) bitno su preusmerili Petrov životni tok. U njegovoj interpretaciji porodičnih i društvenih dešavanja preovladavaju nerazrešene emotivne reakcije (ljutnja i bes prema roditeljima, pre svega ocu), pa njegova biografija poprima više obrise pasivnog prilagođavanja na spoljašnje okolnosti, nego svesnog izbora između različitih alternativa. Svoje roditelje optužuje da su "krivi jer su mu srušili svet 1989 ..." Tako na primer, tokom 1990-tih, dešavalo se da povremeno isključe frižider, jer je ostajao prazan. Nisu primali plate". Često je bio gladan, a hranio se kod devojke sa kojom se tada zabavljao. Zatim je usledio roditeljski razvod, iniciran očevim napuštanjem porodice. Otac je otišao kod druge žene. Tada je vojno mobilisan i njegov stariji brat (student mašinstva), koji odlazi na ratište. Kada priča o tim godinama iz njega provaljuje neobuzdani bes, agresija prema ocu, sa kojim inače sada ne govori. Brakorazvodna parnica među roditeljima još uvek je u toku.

Na početku intervjua Petar naglašava da za njega nema nikakve razlike između vanbračne i bračne zajednice. Ovo je za njega pravi brak. "Jedina bi razlika bila ako ja što sam van braka snosim neke sankcije". Navodi primer prijatelja koji su 12 godina van braka, čak imaju i dvoje dece, a on je tek je skoro saznao da nisu venčani. Jedini valjan razlog za transformaciju u bračnu uniju je rađanje. Tako na primer, njegov brat se venčao tek nekih mesec i po dana pre rođenja deteta, zbog čega je naknadno morao da prizna očinstvo. Iz gore navedenog stava o izjednačavanju braka i izvanbračne unije očigledno je njegovo zanemarivanje žene, koje će potrajati sve do momenta dok mu ona rodi (muško) potomstvo. Osetila sam potrebu da ga upoznam da su vanbračne zajednice zakonski izjednačene sa bračnim. Njegov odgovor za mene je bio frapantan. On je naime, pokazao da sasvim dobro poznaje "šupljine" u postojećem zakonu: "Ona (žena) mora prvo da dokaže da je živela samnom." Na moju primedbu da ona može da nađe svedoke, recimo iz komšiluka, koji će da potvrde da je živela sa njim, on kaže doslovce: "To što su je komšije vidale svakodnevno može da bude da je bila moja spremačica"!!!

² Do ovog para sam došla zahvaljujući paru njihovih prijatelja, koji su takođe obuhvaćeni studijom slučaja. No bez obzira na sve garancije, vezane za svrhu intervjua, Jovana je na kraju posete insistirala da im ostavim svoj broj kućnog telefona, pod izgovorom da žele da mi pomognu da dođem do novih slučajeva. Naravno da mi se nikad posle toga nisu javili, a lično mislim da se iza toga krije Petrovo nepoverenje prema meni. Nakon završenih razgovora, koji su za mene u celini bili veoma prijatni, kao dobri domaćini insistirali su da me povezu do obližnje autobuske stanice. Uz put je Petar "kao slučajno" nekoliko puta sažaljevaao moj nizak životni standard (na osnovu činjenice da radim na Univerzitetu, a nemam svoj automobil), što bi neko mogao protumačiti neukusnim, ali meni je ovo ponašanje više ukazalo na njegova potisnuta neprijateljstva prema intervjuu.

Glavne dimenzije kohabitacije

Kao glavne dimenzije kohabitacija uzete su sledeće: polno rodni sistem, roditeljstvo, rad i karijera, životni ciljevi partnera i partnerstvo.

Polno rodni sistem

Polno rodni sistem u paru prikazala sam preko sledećih poddimenzija: stambene situacije, materijalnog standarda (prihoda), svojine, "bračne" moći (autoriteta) i društvenog statusa veze.

Stambena situacija

U rezidencijalnom pogledu, ovaj par živi patrilokalno, tačnije u stanu koji je u vlasništvu njegove majke (službenica, 53 godine). Reč je o vertikalno proširenom porodičnom domaćinstvu (porodici stablu), sa Petrovom majkom. Stan je trosoban, i u njemu oni imaju svoju zasebnu sobu. U pogledu enterijera, namešten je veoma klasično, pomalo prenatrpan stvarima, opremljen svim neophodnim aparatima za domaćinstvo. Planiraju da se odsele, kad se venčaju. Cilj im je da kupe stan, zato što njegova majka ne pristaje da se ovaj stan menja, budući da je za njega sentimentalno vezana.

Prihodi

Jovana nema tačan uvid u ukupna primanja partnera. Ona ima svoju platu koja joj služi kao džeparac (od čega kupuje sebi sve lepe stvari koje poželi, posebno cipele).

Petar sa ponosom priča o tome kako je u svom biznisu veoma uspešan. Od 1994 je registrovao privatnu firmu, najpre u stanu, a 1999 je kupio lokal. Pored toga uspeo je da pomogne bratu da kupi stan, a sada je na redu kupovina stana za njegovu buduću porodicu.

Svojina

Par nema zajedničke svojine. Petar je vlasnik dva automobila, od kojih mu jedan služi za posao (Jugo), a drugi za porodične potrebe, izlaske i sl (Škoda Felicija).

Autoritet

Sve bitne odluke vezane za porodični standard, biznis, kupovinu stana, automobila, godišnje odmore i slično donosi isključivo Petar. Petar je taj koji je odlučio o početku kohabitacije, kao i o tome kada će se venčati. Ona kaže da je on pravi "gazda" u kući, dok ona ima pravo na "poklone". Tradicionalni polno rodni sistem ovoga para dobija svoj puni izražaj u činjenici da je, kako vidimo, Petar isključivi nosilac autoriteta, dok se od žene očekuje bespogovorna poslušnost, koja je, dakako, dobro materijalno potkrepljena. Kada je, međutim, reč o pitanjima povezanim sa stanom, onda on priznaje vrhovni autoritet svoje majke (vlasnice stana), što ukazuje na reprodukovanje patrijarhalnog obrasca.

Društveni status veze

Dok Petar kaže da nije primetio nikakvu socijalnu stigmatizaciju, Jovana navodi da je kolege na poslu i prijatelji malo "zadirkuju". Ljudi su skloni da prokomentarišu i to što je ona starija. Bitno joj je da naglasi da oni planiraju da se venčaju. "Kad bi ostala trudna, odmah bi se venčali". Ona misli da bi i njegova majka volela da se venčaju.

Roditeljstvo

Oboje žele da postanu roditelji, pri čemu deluje kao da se Jovani više "žuri". Razlozi mogu biti dvojaki: njena nešto viša starost (približava se kraju treće decenije) i želja da se potvrdi pred partnerom, koji je za nju "dobra prilika".

U pogledu timinga početka rađanja, on planira prvo dete za oko jednu godinu, s tim što ona u odvojenom razgovoru kaže da priželjkuje da što pre ostane trudna.

Preduslovi roditeljstva

Ovo je jedinstven slučaj kohabitacije gde oba partnera tvrde da ne postoje nikakvi prethodni preduslovi za početak rađanja, tj da su spremni da odmah prihvate uloge i odgovornosti roditeljstva.

Kvantitet dece (norme o broju)

U još jednom smislu je ovde reč o jedinstvenom paru. Oni, naime, planiraju da imaju više od dvoje dece. Jovana bi želela da ima troje, a Petar čak četvero dece. Oba partnera imaju na umu da skrate intergenezički interval (razmak između dva rađanja). Optimalna razlika među decom treba da je što manja, maksimalno do 2 godine.

U pogledu pola, ona priželjkuje dva sina i kćerku, a on sve sinove (!!!), što racionalizuje time što želi da ostavi razvijenu firmu.

Kvalitet dece

I Jovana i Petar su saglasni u stavu da u ulaganju u opremu bebe i malog deteta treba biti racionalan. Koristili bi industrijske pelene, a svu garderobu, nameštaj za bebu (krevet, kolica, dubak) bi pozajmili od njegovog brata (koji u vreme intervjuja ima bebu od 8 meseci). Jovana insistira samo na kupovini cipelica, zbog toga što to savetuju eksperti.

U pogledu obrazovanja dece, oboje zastupaju stav da sticanje fakultetske diplome ne mora da bude primaran porodični cilj. Ona smatra da je dovoljno da dete bude pametno, dok je on u pogledu obrazovanja veoma ambivalentan³.

U pogledu statava o vaspitanju deteta, Jovana se zalaže da se dete nauči osnovnim moralnim pravilima, s tim "da mu ne uterujem strah u kosti", ali i da se kod deteta razvije samostalnost (autonomija). U celini njena implicitna vaspitna strategija zasniva se na načelu "Bolje prilike od onih koje sam sama imala". Dublja analiza ovog stava otkriva izrazito materijalističke ciljeve: "Ja sam zadovoljna svojom porodicom (porekla, prim MB), jedino što nisu imali dovoljno para. Ne zameram ništa svojim roditeljima, ali mislim da su pare sigurnost. Bili smo super srećna porodica, ali deca nisu imala nikakvo pravo glasa. Nisam imala pravo na zasebnu sobu (iako su deca bila različitog pola, prim MB). Oni nisu razumeli moje potrebe".

U svojoj budućoj vaspitnoj strategiji, Petar zastupa izrazito autoritarne stavove, o potpunoj kontroli deteta, njegovih misli, postupaka i osećanja, što ide tako daleko da on razmišlja o uključivanju eksperata medicinske profesije, koji bi mu pomogli da isplanira vreme začeca i rađanja (da bi dobio dete određenog pola i karaktera, na primer, da dete bude rođeno u astrološkom znaku duple Vodolije, kao i on). Mislim da je ovde reč o ideji o zloupotrebi medicinske profesije, tj o svojevrsnoj patologiji društvenog razvitka.

Rad i karijera

Jovana i Petar zastupaju stav o polno rodnim nejednakostima. Žena treba da bude zaposlena, ali njen dohodak ima značenje dopunskog prihoda, dok je muževljava plata osnovna.

Iako radi u turističkoj agenciji i pored ličnih želja, Jovana do sada nije nigde putovala službeno. Svesna je velikih poteškoća oko usklađivanja rada i porodice, a u vezi sa tim navodi i da se njen gazda raspitivao za njene buduće planove.

³ Petar opširno priča da su njegovi roditelji zastupali stav o tome da je sticanje diplome fakulteta veoma bitno, ali istovremeno se pita "Šta bi mi danas radili da sam ja magistar fizike. Umesto toga ja sam pretvorio hobi u profesionalizam. Kakav bi ja bio otac da sam fizičar, koji nema šta da jede. Ipak moji roditelji pate što ja nemam diplomu. Ni brat nije završio mašinski fakultet. Otišao je na front, a kada se vratio video je da mu treba 1000 DEM da nabavi udžbenike i odustao je".

Posao joj puno znači, kao neka njena druga porodica. Rad i porodica bi se mogli uklopiti kada bi ona uvek imala striktno radno vreme (kao sada, od 9-15h). Posao šalterskog radnika (za prodaju avionskih karata) bi bio dobro rešenje za budućnost. Usklađivanje posla i porodice u fazi malog deteta bilo bi olakšano putem baka - servisa.

Jovana je protivnik ženske karijere, kao i porodice sa duplim karijerama. Zastupa tipično rodno asimetričan stav da je ženina isključiva odgovornost da smanji obim svog posla radi dečje dobrobiti.

Petar smatra da je profesija "muška stvar". On ne veruje u porodicu sa dve karijere, smatrajući da to šteti interesima dece.

Kvalitet života i životni stil

U pogledu aspiracija ka podizanju kvaliteta života, Jovana bi bila zadovoljna kada bi oni kupili zaseban stan, a zatim da ga postepeno opremaju. Iz stana njegove majke ne bi uzela nijedan predmet, već bi u svoj dom unela sve novo. Na moje pitanje kako se može uklopiti rađanje sa kupovinom i opremanjem stana, ona spremno iznosi 2 varijante: ako se desi trudnoća, onda bi ostali u sadašnjoj proširenoj porodici, pa bi ona koristila pomoć njegove mame, a za to vreme bi se kupio i opremao njihov stan. To je najverovatnija opcija. Druga je da se prvo kupuju stan, a zatim da proširuju porodicu.

O kući za odmor ne razmišlja, budući da njeni roditelji imaju kuću na moru u Crnoj Gori, koja im stoji na raspoloženju. Petar i ona poseduju već sada dva automobila, doduše u zajedničkom vlasništvu sa njegovim bratom. U pogledu oblačenja, nema posebno izraženih potreba, zato što nije "opterećena modom", mada prati aktuelne trendove. U pogledu trajnih potrošnih dobara za domaćinstvo, zalaže se za standardni paket, bez mašine za sudove, za koju smatra da nije neophodna. Ovom paketu dodala bi jedino klima uređaj.

Za razliku od nje, Petar ima nešto izraženije (post)materijalističke potrošačke ciljeve. Na prvom mestu je "mala kućica iz bajke". Ovaj socijalni cilj on racionalizuje stavom da se tu ne radi o luksuzu, već "normalnoj potrebi" porodice da se svaki njen član oseća prijatno i da ima svoj mir (zasebnu sobu). Osim toga, to je dobar način da čovek zaštiti svoju privatnost ("Ne podnosim komšiluk koji me noću uznemirava").

Iza toga sledi nabavka novog modela automobila svake dve godine, izgradnja ili kupovina vikendice, godišnji odmori na moru i u planini, putovanja u inostranstvo. Paket trajnih potrošnih dobara u domaćinstvu obuhvata pored mašine za sudove, multipraktik, klima uređaj, kao i jakuzi kadu za relaksaciju.

U pogledu mreža društvenosti, oboje ističu da imaju veliki broj prijatelja, sa kojima su u bliskim odnosima, oko petnaestoro. Petar ima široki krug poslovnih partnera. Pre nego što je počela da živi sa Petrom, Jovana je imala svoje društvo, a zatim je prihvatila i njegovo. Ističe 4 drugarice sa kojima je jako bliska, poverava im se i savetuje se sa njima. Na godišnje odmore idu sa jednim parom koji živi slično njima (u kohabitaciji). Sa prijateljima razmenjuju novac i ispomažu se u kućnim i drugim poslovima. U pogledu načina provođenja slobodnog vremena (životni stil), dominiraju sedeljke po kućama, ali se praktikuju i izlasci u restorane, na svadbe i koncerte (implicite novokomponovane muzike).

Životni ciljevi

U hijerarhiji životnih ciljeva, Jovana na prvo mesto stavlja materijalnu sigurnost, ("Da ja i moj partner imamo dobar posao") a zatim roditeljstvo, ("Da imamo uspešnu i pametnu decu") i na kraju "Da imam dinamičan život".

Kao što vidimo, brak i porodica navedeni su usput, ne kao primarni ciljevi, već sastavni deo (lične) potrebe za sigurnošću i ljubavlju (afektivnom vezanošću), što je ključni argument u prilog mojoj tezi o instrumentalizaciji braka i porodice.

Slično svojoj partnerki, Petar na prvo mesto stavlja ekonomski standard ("Imati puno novca"), što je preduslov za ostvarenje svih ostalih ciljeva, "dobrog braka i porodice", i onoga "da deca imaju bolje uslove od onih koje smo imali". Poslednji životni cilj "da imam više slobodnog vremena", ukazuje na aktuelno veliko radno angažovanje.

Percepcija ograničenja u realizaciji životnih ciljeva

Jovana ne ume da konkretizuje ograničenja sa kojima se susrela na planu realizacije svojih životnih ciljeva: "Verovatno bi se svi mi do sada poženi i poudavali da su bila neka drugačija vremena".

U percepciji ograničenja u procesu ostvarenja životnih ambicija, Petar ističe disfunkcionalnost društvenog sistema, pa u tom smislu očekuje uspostavljanje ekonomske stabilnosti i imovinsko-pravne sigurnosti.

Očekivanja od "drugih"

U pogledu očekivanja od "važnih drugih", ona na prvo mesto stavlja podršku partnera. Ne računa na mere populacione politike, zbog toga što su novčana davanja države izuzetno niska. Ukoliko dođe do skraćivanja porodijskog odsustva na recimo 6 meseci, ona ima svoju "strategiju snalaženja", da samoinicijativno produži boravak sa detetom do kraja prve godine života. Dogovorila bi se sa poslodavcem, a nakon toga bi dete išlo u institucije za brigu o deci (jaslice i obdaništa), a ona bi pokušala da se izbori za "part – time" zaposlenje. Od svoje porodice porekla ne očekuje ništa.

Petar od države tj vlade, zahteva donošenje sistemskih zakona koji će garantovati sigurnost ulaganja i profita, dok će sve ostalo postići sam, "pomoću svojih 10 prstiju".

Partnerstvo

Interpretacija ove centralne dimenzije ukazuje na suštinske odlike jednog klasičnog tradicionalnog odnosa u paru.

Seksualnost

O seksualnom životu u paru, oba partnera se veoma malo izjašnjavaju. Kažu, onako površno da su zadovoljni. I onda čute. Na moje potpitanje upućeno Jovani, da li joj intimni odnosi, ponekad, posluže kao sredstvo za lakše ostvarivanje nekih njoj bitnih ciljeva, ili prevazilaženje nesuglasica, Jovana odgovara negativno.

Na planu kontracepcije, par se oslanja na coitus interruptus, dok je na početku veze upotrebljavan prezervativ. U celini uzev, kontrola začeca i rađanja prepušta se muškarcu.

Domaći rad

"On je gazda u kući", kaže Jovana "odgajan je da bude muško, ramažen je, ne radi ništa kod kuće". Međutim, primetila je da kada mu majka nije tu, on je sklon da podeli kućne poslove sa svojom partnerkom. Faktički, poslovi u domaćinstvu su podeljeni između nje i njene svekrve. Njegova majka svakodnevno kuva, ide u nabavke. Spremanje stana, čišćenje i pranje su poslovi koje, pretežno obavlja Jovana.

Porodični rad

U pogledu porodičnog rada, Jovana misli, da je to pretežno njena odgovornost. Tu misli pre svega na brigu o partneru i o budućoj deci. Njena je "stvar" koju će strategiju snalaženja da smisli da sve to objedini. Ipak, ona se nada da će tu visoku cenu roditeljstva "sniziti" uz veće angažovanje i podršku muža, imajući u vidu da se njen partner pokazao kao jako dobar stric u odnosu prema svom bratuncu.

Što se tiče odnosa prema ostarelim roditeljima, i Petar i Jovana smatraju da je to uzajamna briga i staranje, koja im sleduje, pored roditeljstva. Kao ilustraciju oboje navode

primer sa teškom bolešću njenog oca, kada se Petar puno angažovao da pomogne njenoj majci, a Jovana je bila "organizator".

Kao što se i moglo očekivati, oboje su protivnici institucionalnog zbrinjavanja starih lica.

Osobine „čistog odnosa“ u partnerstvu

Petar smatra da postoje razlike u njihovim ličnostima, ali se ne bavi njihovim tumačenjem, što objašnjava ovako: "ne želim da se menjam". Svestan je svojih mana, ali očekuje da mu se Jovana prilagođava. Sukobi nastaju zbog sitnica, pretežno onda kada zakaže njeno umeće da se prepozna i da se uklopi sa njegovim mislima, željama, potrebama.

Jovana je malo određenija u sagledavanju razlika u ličnostima, što je, očigledno, u ovom partnerstvu definisano kao "ženska dužnost": "Varnice među nama nastaju zato što je on nestalniji u nekim stvarima, dok on meni zamera da sam mnogo protokolarna. Za mene je dogovor - dogovor, on je malo labaviji, opušteniji. Ali, ja ne insistiram na poštovanju mojih pravila " (!??). (podv MB)

Racionalizaciju za velike razlike između nje i partnera, Jovana nalazi u opštem uverenju, pa i ekspertskim tumačenjima, da između muškog i ženskog načina razmišljanja zaista postoje krucijalne razlike. "Žena treba da je sposobna da oseti, nasluti šta muškarac misli, oseća, želi. Žena ne može da računa na to da joj partner pripada u potpunosti". Obrnuto, kada je ona u pitanju, podrazumeva se da ona treba da u celosti "sebe daje", da se posveti muškarcu.

Prema Jovaninom i Petrovom tumačenju, dobar partnerski odnos izražava se u asimetričnoj konjugalnoj dijadi, dakle, u tradicionalnom tipu partnerstva, poput onoga koji su njih dvoje formirali, tj nasledili od svojih roditelja. Sasvim u skladu sa tim, oboje veruju u romantični kompleks braka, ili ideju da se brak sklapa onda kada se "naiđe" na "pravu osobu" ("princa na belom konju").

Ciljevi partnerstva

U pogledu ciljeva odnosa, Jovana ih vidi u totalnom zadovoljenju svih potreba pojedinca (emotivnih potreba, ekonomskih, za druženjem, transcendentnih i sl).

Slično njoj, i Petar u braku vidi zajednicu koja "pokriva" sve što mu je potrebno: da se neko brine o njemu tako što će da mu zadovolji sve potrebe, zatim da uzajamno dele, tj da razmenjuju užitke (emotivno – seksualne, uključiv i akumulisane resurse).

Do raskida veze, (dehabitacije, razvoda braka), za Petra bi došlo ukoliko bi se dogodila prevara sa Jovanine strane. Za razliku od njega, Jovana bi, doduše protiv svoje volje, tolerisala epizodne situacije preljube, ("kao neke prolazne gluposti"), ali misli da bi se njih dvoje morali razići ukoliko bi došlo do nekih "krupnih raskoraka". Nisam, međutim, stekla utisak da je ona osoba čije se izdvojeno (različito) mišljenje i osećanja uzimaju u obzir, osim ako nisu u funkciji Petrove dobrobiti.

Očekivanja od partnera

Zanimljivo je da su i Petar i Jovana svoja očekivanja od partnera formulisali identično kao i ciljeve odnosa u paru, što implicira da je za njih druga osoba - izvor zadovoljenja ličnih potreba, a ne uzajamni odnos. Budući da oni funkcionišu kao simbiotski par ili konjugalna dijada, očigledno je da im je teško da uoče i priznaju razliku između partnera i odnosa (relacije, interakcije).

Partnerstvo kao životni stil

Jovana kaže da joj je nekada "Najveći san bio da živim sama, da imam posao, da može da mi dođe ko hoće, ali to je bio ideal od koga je odustala, kad je imala 23, 24 godine (tj tokom devedesetih)". Međutim, "Danas, ne bi mogla da živim sama, to jedino mogu neke

žene profesionalci, na primer kada bih ja radila u turizmu po ceo dan, kad bi puno putovala..."

Petar misli da je partnerstvo, tj brak i porodica, njegov izabrani životni stil, obzirom da ne bi mogao sebe da zamisli da živi sam.

Proces partnerstva

Interesantno je da i Petar i Jovana daju sličan opis toka njihove veze, iz čega se može zaključiti da je taj konsenzus oko subjektivnih doživljaja zapravo jedan od ugaonih kamena njihovog odnosa. Uostalom, evo kako Jovana o tome priča:

"Naša veza je imala težak početak... Zapravo, počela je katastrofalno. Reč je o tome da smo oboje na početku bili izloženi snažnim spoljnim događajima, što je bio test za oboje i našu vezu. Ja sam pre Petra imala jednu dugu vezu od 10 godina, koju sam raskinula, ali sa velikim traumama. Isto se desilo i Petru. I on je doživeo isto. Imao je devojku sa kojom je bio 9 godina. Oboje smo ušli u uzajamni odnos sa zaljenjem, 'lečili' smo jedno drugo. Ja mislim da kada smo to izdržali, onda nam je veza jaka."

I to je sve što o toku svoga odnosa saopštavaju. Ne vidi se kako se veza dalje razvijala, kako su izlazili na kraj sa razlikama u ličnostima, navikama, temparemantu, i sl, iz čega se implicite može zaključiti da su oni u individuacionom procesu partnerstva, zaleđeni negde na samom početku, u fazi simbiotskog sjedinjavanja. Nije postignuta separacija delova "ja" i "ti" od "mi" celine, čemu je razlog verovatno duboko ukorenjena nesigurnost, tj strah od odvajanja (separacije).

Porodica porekla

Odnos prema braku roditelja

Kod ocene braka svojih roditelja, "izronio je" Jovanin negativan stav prema tradicionalno definisanim ulogama muža i žene: "Ne volim brakove gde se zna ko je muško u kući. Mama je stalno vikala na nas, ona je sve radila po kući, on kad dođe s posla ništa ne dira. Nisu bili bliski. Delovali su kao da su totalno nezainteresovani. Ja sam bila bliska sa babom, ona me odgajila (prve dve godine života sam stalno bila kod nje)."

No i pored toga, Jovana je, kao što smo videli, sličan model ponovila i u svom životu, što govori o tome stavovi nisu bili dovoljni da izazovu promenu u ponašanju (praksi).

Petar priča o braku svojih roditelja sa dozom romantizma i idealizma, sve do momenta razvoda: "To je bio divan brak sve dok se nisu razveli... Srušili su mi ceo svet 1989. Krivi su..." Pri tome, burno emotivno reaguje, psuje, naziva ih pogrdnim imenima.

Odnosi sa braćom

Oboje imaju mlađu braću. Petar ima veoma razvijene dobre odnose sa bratom, pomaže mu u poslu, poklonio mu značajnu sumu novca da kupi stan. Sa bratovljevom porodicom provode dosta slobodnog vremena, posebno od kako je dobio sina.

Jovana svog brata pominje kao i roditelje u negativnom kontekstu. "Živi sa roditeljima i ne radi ništa". Nemam utisak da su bliski, niti da su spremni da jedno drugome "priskoče u pomoć", što je uobičajeno za odnose među decom u autoritarnim, tradicionalnim porodicama.

Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Jovana je počela da se zabavlja sa mladićima tek sa svojih 19 godina. Prvi seksualni kontakt je imala sa 20.5 godina. Ukratko, pre Petra je imala tri veze, od toga dve kraće, prolazne i jednu ozbiljnu. Ovo joj je sada četvrta i nada se poslednja veza.

Ona priča iscrpno o jednoj veoma dugoj vezi pre Petra. Veza je trajala 10 godina: "Bio je godinu dana stariji od mene. Bio je pravi 'mamim sin', jedinac. Završio je Elektotehnički fakultet. U toj vezi mi je bilo jako teško da izdržim borbu sa njegovim

roditeljima. Kada telefoniram, njegov otac kaže: 'zašto sad zoveš, on mora da uči'. Jedva sam se izvukla iz toga. Sami smo bili jedino za vikend, kad njegovi nisu tu. Puno je boravio kod mene. Bio je više kao 'pridruženi član moje porodice'. Do prekida je došlo tako što me je on prevario. Ja sam mu bila prozor u svet, ljudima je bio šok kako se ta veza raspala. Kada sam mu tražila objašnjenje, on je rekao da ga ja stalno presiram i da je on tražio izlaz".

Slično Jovani, i Petar je pre početka njihovog zajedničkog života imao jedan dugotrajni odnos koji se, međutim, završio manje burno: "Bili smo zajedno 10 godina, još iz srednje škole. 'Puklo je devedesetih', kada se raspao i brak mojih roditelja. Nemam neko posebno objašnjenje zašto se to dogodilo...Veza je jednostavno umrla. Ipak, neću nikad zaboraviti da me je moja devojka hranila kada u mojoj kući nije bilo ništa da se jede 1992 i 1993)".

Relativno siromašna partnerska biografija Petra i Jovane, u kojoj dve duge veze (poput braka) veoma nalikuju na prakse u njihovim porodicama porekla, zapravo odslikava njihove nerešene unutrašnje konflikte vezane za: odvajanje od roditelja (odrastanje), traganje za ličnim i rodnim identitetom (slučaj Jovane), kao i primenu pasivno zavisnih, pretežno neuspešnih rešenja (reprodukcija polno rodnog sistema), kojim su se ponovo vratili u obruč heteronomije kako u intergeneracijskim, tako i u muško ženskim odnosima.

12.2. Tranzicioni tip

Tokom procesa prikupljanja terenskih podataka o slučaju kohabitacija, iz realnosti su najčešće "izranjali" parovi, čiji su odnosi imali elemente heterogenog, dakle tradicionalnog i egalitarnog polno rodnog sistema, ili patrijarhalnog i postpatrijarhalnog. Ta činjenica me je primoravala da, sa pojačanim naporima, i uz često prekidanje terenskog rada (tj intenzivnu sekvencijalnu analizu) i pisanje detaljnog protokola istraživanja, tragam ne samo za drugačijim tipovima veza (fleksibilnijim relacijama, simetričnim rodnim ulogama), već i da unutar "mešovitih parova" nastojim da otkrivam i razgraničavam njegove različite varijante.

Sledeći par koji ću prikazati predstavlja jednu od varijanti mešovitog (tranzicionog) tipa partnerstva. Reč je o Klari i Urošu, čiji odnos ima elemente predbračne kohabitacije, sa izraženim matricentričnim autoritetom. Ženska perspektiva je izražena ne samo kroz njenu dominaciju u celokupnom odnosu, već se ogleda i kroz intenzivnu borbu oko neformalne moći i resursa između nje tj mladog para i porodice porekla (svekrve i snaje), s tim što Klara povremeno odustaje i pravi nužne kompromise. Takav jedan kompromis se očekuje kroz (njenu) skoriju odluku da se (ipak) uda za Uroša, da bi se "udovoljilo" starijoj generaciji, od koje se očekuju neke beneficije (pomoć oko kupovine i uređenja stana, muške karijere i sl).

Na intrapsihičkom planu kod Klare se primećuje otvoren sukob uloga žene stručnjaka i buduće majke, koji još nije razrešen, a intenzivna je i njena borba za uspešnim profesionalnim angažovanjem i izgradnjom karijere. Na interpersonalnom nivou, između muškarca i žene registruje se veliki raskorak u definisanju polnih uloga, posebno u osetljivom domenu roditeljstva. Klarin partner je izraziti protivnik ženske karijere, kao i zastupnik "teze o muškarcu koji zarađuje, dok se žena brine o deci i kući". Za sada se ne zna kako će se žena izboriti za svoja lična prava (na svoju profesiju i eventualnu karijeru). Sklona je da odustane od opcije porodice sa duplom karijerom, zato što partnerovu (lekarsku) smatra perspektivnijom.

Kao i kod drugih slučajeva, i ovde se potvrđuje hipoteza o snažnom uticaju roditeljskog braka na brak mlađe generacije, s tim što se Klara u svom svakodnevnom životu suočava sa neprevaziđenim konfliktima u odnosu sa svojom majkom.

Izvor informacija o ovom paru dobila sam samo od žene. Muškarac je bio nedostupan iz više razloga. Prvo, zbog enormnog profesionalnog angažovanja (u državnoj i privatnoj klinici), tako da je teško bilo ugovoriti mesto i vreme razgovora. Dva puta sam zakazivala razgovor sa njim u njihovom stanu (pod uslovom da partnerka bude odsutna), a oba puta sam zaticala samo nju, zato što su njega "iznenada" pozvali na kliniku. Mislim da je u ovom

slučaju očigledno da je Klara preuzela ulogu "gatekeepera", tj čuvara njihove privatnosti, i pored toga što sam od nje lako i brzo dobila pristanak da učestvuje u ovom istraživanju⁴.

Osnovne demografske i socijalne osobine

U vreme razgovora (2000) Klara i Uroš su bili stari 29 godina, dakle reč je o vezi vršnjaka. Oboje su diplomirani stručnjaci. Ona je arhitekta, a on lekar. Stalno zaposlenje ima samo Uroš, koji radi na državnoj klinici. Pored toga, on radi i honorarno, u privatnoj klinici svoga oca, takođe lekara (u penziji). Ona je nezaposlena. Povremeno radi honorarno u svojoj struci. Bira atraktivne i dobro plaćene poslove.

Klara je lepa, mlada žena, izrazito ženstvena, vedra, nasmejana, otvorena, pričljiva. Plavuša, moderno obučena, sa modernim lakovanim čizmama. Njena crna suknja, neobičnog kroja i crna bluza, naglašavaju njene ženske obline. Razgovarale smo u njihovom stanu, u veoma prijatnoj atmosferi. Bila je veoma ljubazna domaćica, insistirala je da dođe po mene i da me posle razgovora odveze nazad u centar grada.

Tokom razgovora mnogo puši, nekoliko puta me pita za savet kako da "izađe na kraj sa svojom majkom". Imam utisak da joj prija razgovor, ali da očekuje konkretne savete zauzvrat.

Dok smo se vozile njenim kolima do stana, dakle pre početka razgovora, ona opširno priča o Urošu, posebno o njegovoj karijeri (sadašnjoj) i budućoj ("blistavoj"). Objašnjava kako je on trenutno specijalizant plastične hirurgije. I odmah počinje da se žali na njegovog oca, koji ima privatnu ordinaciju, ali drži u neizvesnosti Uroša oko toga da li će mu prepustiti vlasništvo. I pored toga što mu Uroš svakodnevno dovodi pacijente, otac mu, namesto solidne provizije od svake intervencije, plati samo po 50 DM.

Njihova kohabitacija traje 4 godine. Prethodila joj je trogodišnja faza zabavljanja (LAT). To znači da je reč o dugotrajnoj, sedmogodišnjoj vezi. Odluku o početku zajedničkog života doneli su zajedno, a podsticaj je došao sa njene strane. Kao razloge izbora izvanbračne zajednice kao najbolje forme života u paru, Klara navodi to što ona "olakšava" da se par razide, ukoliko shvate da nisu jedno za drugo. Drugi razlog je, slično Vesni (slučaj kohabitacija sa detetom), njena želja da ne ponovi iskustvo "neuspešnog braka" svojih roditelja, tj da se njen snažna potreba da se njen život u paru učini različitim u odnosu na roditeljski brak (makar i u formi).

Glavne dimenzije kohabitacije Polno rodni sistem

Stambena situacija

Uroš i Klara žive u njenom stanu. Ona je svoj stan dobila od roditelja, nakon njihovog razlaza. Koliko sam mogla da rekonstruišem, tata je otišao kod druge žene, mama je jedno vreme živela sa njom, a zatim je otišla da se stara o svojoj staroj majci, nakon čije smrti je ostala da živi sama.

Klarin stan se nalazi na opštini Rakovica, jednoiposoban je, površine oko 50m². Ima dnevni boravak sa trpezarijom, malu kuhinju, spavaću sobu, napravljenu od trpezarije i kupatilo. Enterijer je lepo uređen, moderno, mladalački, funkcionalno. Po dnevnoj sobi stoje razbacane stvari, putna torbasa neraspakovanim stvarima (sa ski vikenda), šolje od kafe, čaše od sokova i sl.

Klara kaže da ona planira proširenje stambenog prostora, tako što bi prodala ovaj stan i kupila jedno podkrovlje. Stambenu strategiju razrađuje sa svojim ocem, koji je takođe arhitekta. Priča kako očekuje da i Uroševi roditelji uzmu učešća (pomognu) u adaptaciji

⁴ Da me utisak nije prevario dokazuje i moj nedavni susret sa ovim parom. Srela sam ih u društvu sa jednim prijateljem, na svadbi ispred jednog beogradskog hotela. Zastala sam da ih pozdravim i znatiželjno sam pogledala u pravcu njenog partnera, na što je ona brzo i hitro reagovala tako što je iskoračila i zaklonila njegovu pojavu. Ljubazno se raspitivala za sudbinu celog istraživanja, ispričala mi je kako su se oni u međuvremenu venčali.

novog stana. Ukoliko to ne bude slučaj, onda će ona i Uroš morati da pozajme novac, i to najverovatnije od njegovog zeta i sestre⁵.

Svojina

Sav nameštaj u stanu je njen (potiče od njenih roditelja). Ona i Uroš su do sada zajednički kupili TV aparat, kompjuter, štampač, skener.

Prihodi

Par ima zajednički budžet, što znači da sve što zarade udružuju u zajednički prihod i troše zajedno. Obzirom da je stalno zaposlen, Uroš ima platu, kao redovan izvor primanja. Pored toga radi i honorarno, tako da ima stalni dopunski izvor primanja (u sivoj ekonomiji). Klarina primanja su povremena, neredovna i nesigurna.

Autoritet

Ona je ta koja donosi bitne odluke (o početku kohabitacije, o proširenju stana, sklapanju braka, rađanju), a svoju dominantnu poziciju ona racionalizuje time što on ne poseduje nepokretnosti (svojinu), što je izgleda za nju preduslov "uključivanja" u proces donošenja važnih odluka: "On mora da se izbori za svoj deo", kaže ona, misleći pri tome na deo stana ili kapitala njegovih roditelja, što važi i za vlasništvo očeve privatne klinike. Na moju primedbu da možda njegovim roditeljima nije baš jednostavno da podele svoje resurse, obzirom da imaju i stariju kćerku, ona tvrdi da njegovu sestru treba izuzeti, zato što "Ona nije zainteresovana, udata je za multimilionera".

Društveni status veze

U svom svakodnevnom životu, Klara percipira dve vrste stigmatizacije: što živi nevenčano i što je žena.

U pogledu prvog izbora (kohabitacije), socijalna sredina je ili indiferentna ili je protivnik takvog životnog stila ("Njegovi roditelji će nas priznati tek kad se venčamo"). Jedino je njen otac u svemu podržava, dok je majka oponent svakom vidu njenog samostalnog života (tj odvajanja od nje). Od članova porodice, posećuju ih jedino njen otac i Uroševa sestra sa mužem i detetom.

Na taj način, ambivalentnost Klarinog položaja ogleda se u raskoraku ili procepu između: njene želje da svoj život uredi po svome i njene izabrane strategije oslonca na druge (očekivanja pomoći od okoline). Značajni drugi (porodica porekla) ne deli njene životne stavove i praksu, pa samim tim nije voljna ni da podrži njene izbore. Na trećem, ili možda na prvom mestu, su njene visoko postavljene aspiracije u pogledu brzog i stalnog podizanja životnog standarda, što je onda ponovo dovodi u raskorak između (frustrirajuće) stvarnosti i njenih nerealnih očekivanja, umesto u autonomiju u obruč heteronomije (brige o tome "šta će drugi da kažu").

Dalje, kao pripadnica ženskog pola, svakodnevno se susreće sa poteškoćama oko zaposlenja. Poslodavci, posebno privatni, nerado zapošljavaju žene, a posebno one koje planiraju da rađaju. Osim toga, često joj se dešava da se njeno profesionalno angažovanje zloupotrebi (bilo tako što joj se ne isplati dogovoreni honorar ili što se umesto njenog imena u potpisu projekta nađe drugi autor, pretežno muškarac).

Roditeljstvo

Klara i Uroš nemaju dece. Ona planira da proširi svoju porodicu za oko godinu – dve dana (kao i većina intervjuisanih žena, oko svoje 30-te godine).

⁵ Ona objašnjava na široko kako je njen partner "ostao bez stana". Naime, njegovi roditelji su menjali veliki stan na Novom Beogradu za Dorćol, a u toj transformaciji on je ostao bez zasebne sobe ("zavrnuili su ga za stan"). Pri tome, svim tim poslovima rukovodila je njegova majka. Tada je on prešao kod Klare. Njegova majka se teško pomirila sa tim što je on otišao da živi sa njom.

Preduslovi roditeljstva

Prva pretpostavka za početak rađanja je Klarino zaposlenje i sticanje izvesnog radnog iskustva, dakle utemeljenje profesionalne karijere. Druga pretpostavka je proširenje stana, tj obezbeđenje adekvatnog ambijenta za proširenje porodice novim članom (članovima).

Kvantitet dece (norme o broju)

U pogledu idealnog i poželjnog broja dece, i ona i Uroš se zalažu za troje dece, "U svakom slučaju ne samo jedno".

Kvalitet dece

U pogledu ulaganja u dete, ona smatra da u fazi malog deteta, treba biti štedljiv i racionalan. To znači da treba prihvatiti pomoć rođaka i prijatelja (u vidu pozajmice dečjih stvari, kolica, kreveta, igraćaka). Zalaže se za to dete ide u zabavišta (vrtiće) pre nego da ga čuvaju babe i dede. "Babe mogu da "priskoče" samo onda i onoliko kada i koliko im ja dozvolim" kaže.

Ne pledira za korišćenje usluga skupih, privatnih agencija i institucija. Nije izraziti pobornik ideje da dete mora da završi fakultet.

Par nema posebnih želja u pogledu polu deteta.

U pogledu vaspitne strategije, Klara zastupa stav da je veoma bitno da dete ne bude razmaženo, što znači da bude samostalno. To je nešto što smatra da je i ona dobila od svojih roditelja i na čemu im je zahvalna. Priča o tome kako se mama starala o njoj (da dobro jede, da se ne prehladi), dok se tata igrao sa njom, zabavljao je, pevao joj, crtao.

Rad i karijera

I za Klaru i za Uroša je rad ljudska potreba per se, kao i sredstvo za dostizanje drugih ciljeva (socijalnog uspona, uživanja, putovanja, komfora u svakodnevnom životu i sl.)

Međutim, u pogledu stavova o muškom, a posebno ženskom radu i karijeri, njihovi stavovi se oštro suprotstavljaju. Ona zastupa ideju da žena mora da ima svoju profesiju, dok on misli da je ženino mesto u kući, sa decom.

Uroš smatra da su 2 karijere u porodici nespojive.

Klara, međutim, voli da radi, nesrećna je kad ne radi. Njen partner, nažalost, ne samo da je protivnik ženskog rada u fazi porodice sa malim detetom, već štaviše, zastupa ideju da ona treba da bude u kući sve dok dete ne napuni 5 godina(!!). Nasuprot njemu, Klara smatra da dete posle druge godine treba da pođe u obdanište, zato što je dovoljno da majka provede jedan deo dana sa detetom.

Na žalost, svesna je da je "ovo svet muškaraca", te da će joj biti veoma teško da se izbori da realizuje svoje želje.

Na moje potpitanje o korišćenju "baka servisa" radi lakšeg usklađivanja profesije i porodice, ona odgovara da nije raspoložena da se na njih oslanja, radije bi dete davala u obdanište i koristila prednosti fleksibilnog radnog vremena.

Kvalitet života i životni stil

U pogledu aspiracija prema podizanju životnog standarda, Klara na prvo mesto stavlja stambeno pitanje, tj kopovinu i opremanje većeg stana. U paketu trajnih potrošnih dobara, ona nije zahtevna, tako da se zadržava na standardnim stvarima, uz njihovu zamenu novim tipovima uređaja (mašina za veš, mašina za sudove). Naglašava da sada voze 2 automobila (koji su u vlasništvu njihovih očeva), i da bi tako trebalo da ostane i u budućnosti, obzirom da automobil nije luksuz već individualna potreba.

U pogledu životnog stila, tj načina provođenja slobodnog vremena, Klara naglašava da poslednje dve godine nisu mogli sebi da priušte letovanje, a pored toga "žudi" za putovanjima po zemlji i inostranstvu.

Druže se puno i to sa prijateljima, sa njegove i njene strane (pretežno su to kolege sa studija), i zajedno i odvojeno, svako sa svojim. Među srođnicima, intenzivne odnose održavaju samo sa porodicom porekla. Oni povremeno odlaze kod njene mame, a zatim i kod njegovih roditelja. Kod njih kući dolazi samo njegova sestra sa porodicom, dok njegova majka preferira da pozove telefonom ("Da pita kako joj je sin").

Životni ciljevi

U hijerarhiji životnih ciljeva, Klara na prvo mesto stavlja zdravlje. Obzirom da me je iznenadio ovakav odgovor, postavila sam joj dodatno potpitanje: "Da li je to sada Vaš prioritet, ili pod uticajem života sa lekarom, ili je tako bilo i ranije?" Njen odgovor je bio da je oduvek tako mislila, dakle da je najvažnije da je čovek živ i zdrav (neugrožene biološke egzistencije).

Na drugom mesto dolazi porodica, ali to isto mesto deli i posao, tj profesija.

Na moje dodatno potpitanje da li bi se ona uključila u akcije od opštedruštvenog interesa, političke prirode, ili građanske inicijative, ona kaže da jeste pobornik borbi za političke promene, ali, da, recimo, nije pristalica feminističkog pokreta.

Percepcija ograničenja u realizaciji životnih ciljeva

Klara je svesna da se mi kao društvo nalazimo u teškom momentu, da je "opet sve stalo". Nabroja dimenzije blokirane transformacije (niska ekonomska aktivnost, odsustvo slobodnih radnih mesta i tržišta, usporena privatizacija).

Očekivanja od drugih

Nije spremna da čeka na "pomoć društva" već misli da mora da se potruži da sama rešava svoje probleme uz pomoć "svojih ženskih sposobnosti"(!) Nije baš ni pristalica društvene intervencije, posebno u domenu ženske zaposlenosti (populacione politike). Dovoljno je da se parovima koji imaju dete omogući da uživaju brojne povlastice.

Partnerstvo

Seksualnost

Klara kaže da su oboje veoma zadovoljni svojim seksualnim životom. Međutim, ona zamera svome partneru to što nema maštovitosti.

Već godinama ne koristi savremene metode kontracepcije, oslanjajući se na coitus interruptus. Do sada je imala jedan abortus (iz jedne od prethodnih veza).

Domaći rad

Kompletni poslovi u domaćinstvu su njena odgovornost. "Uroš ne radi ništa po kući, ako nešto i uradi, to je sve na moj zahtev. Subotom odlazi u kupovinu, kuva mi kafu, donosi doručak u krevet, jer zna da mi to prija".

Porodični rad

O brizi o deci, već je bilo dovoljno reći, posebno o muškim i ženskim stavovima, s tim povezanim konfliktima koji će pratiti buduće roditeljstvo.

Briga o partneru ne spada u domen njenog "rada": "Ne titram oko njega kao muškarca, recimo da ga smirujem, zabavljam, uveseljavam i sl. Nisam mu ni u čemu podređena". Ipak ovaj iskaz deluje neuverljivo, obzirom na njene razvijene "ženske strategije" snalaženja. Pre bih rekla, da je odgovorila onako kako misli da bih ja (kao ženski intervjuer) odobrila.

Odnos prema starijoj generaciji (roditeljima)

Obzirom da su i njeni i njegovi roditelji još relativno mladi (između 50 i 60 godina, sa izuzetkom njegovog oca koji ima više od 60), to ne može tačno da predvidi koja vrsta pomoći i nege će im biti potrebna u starijem životnom dobu... U pogledu eventualnih zdravstvenih tegoba (obolevanja), osloniće se na svog partnera, koji je već sada, "njihov porodični doktor". Ni ona ni njen partner se ne slažu sa rešenjem institucionalnog zbrinjavanja starih lica.

Osobine „čistog odnosa” u partnerstvu

Klara ima puni doživljaj sebe kao zasebne ličnosti u ovoj vezi. U svakodnevnom životu sa Urošem, ona realizuje ne samo zajedničke već i svoje posebne potrebe i lične ciljeve. Smatra da nije podređena svome partneru, i u tom smislu insistira na dostizanju punog osećanja nezavisnosti (što bi joj obezbedio recimo kontinuirani radni obrazac): "Grozim se onih brakova u kojima je muškarac provajder, a žena 'care giver'", kaže Klara.

Razlike između njihovih ličnosti ona vidi u temperamentu. On je blag, nežan, veoma pažljiv "Kao uostalom svi muškarci koji su živeli sa dominantnom majkom i sestrom". Ona je eksplozivna, često nezadovoljna. Otvoreni sukobi među njima nastaju onda kada ona duže vremena ne uspeva da nađe posao koji joj je svidja, ili kada on puno radi, pa su malo zajedno.

Glavni razlog eventualnog raskida bila bi prevara. Drugi razlog bi bio ako bi Uroš otišao da radi u inostranstvu, bez nje, recimo na 5 godina.

Klara ne veruje u romantični kompleks braka (ljubav), tj u idealizovane priče o "princu na belom konju". Njeno poverenje u veze tipa "jedan čovek za sva vremena" je relativizovano, pre svega, zbog lošeg iskustva iz braka svojih roditelja. "Mama i tata su se razdvojili, iako se zvanično nisu razveli".

Ciljevi partnerstva

Osnovna funkcija dugotrajnog života udvoje je za Klaru, emotivno ispunjenje, pružanje osećaja sigurnosti i rađanje dece.

Očekivanje od partnera

Na ovo pitanje joj je bilo veoma teško da pruži jasan odgovor... Od Uroša očekuje da joj da slobodu, da ne bude posesivan...

Partnerstvo kao životni stil

Klara nije pristalica života samca. Naprotiv, smatra da pojedinac ne može da živi i da napreduje bez drugoga. Zbog toga što ne može sve svoje potrebe da zadovolji sam. Prihvata ideju o razvodu i ponovnom sklapanju braka. Pristalica je kohabitacija bez venčanja. Ne prihvata preljubu, niti bilo kakve varijante "otvorenog braka".

Proces partnerstva

Upoznali su se na II godini studija, u jednoj diskoteci. Zabavljali su se 3 godine i on je onda došao da živi kod nje, zbog okolnosti o kojima je napred govorila. Kaže da su želeli (posebno ona) da žive nevenčano zbog "draži neizvesnosti, lakoće razlaza, ali venčaćemo se u crkvi da zadovoljimo (njegove) roditelje, s tim što ću ja biti u narodnoj nošnji. Ne znam kako će to da podnese njegova mama".

Porodica porekla

Obzirom da je Klara jedinica, to će se odnos prema porodici porekla svesti na stav prema roditeljskom braku.

Odnos prema braku roditelja

Kao što se već moglo zaključiti iz prethodnog izlaganja, kod Klare preovlađuju negativna osećanja i stavovi u vezi sa brakom njenih roditelja.

"Razišli su se pre 10 godina kada je sam ja bila na studijama u Skoplju. Moji roditelji se vole, ali nikad nisu mogli zajedno. Majka je bila stalno umorna (radila je kao lektor i prevodilac), a tata je obožavao da se sa njom igra, peva, crta. Tata me 'gurao' u život, a majka je išla zamnom da me štiti (grejala mi je jogurt da se ne prehladim). Stalno je bila umorna, nervozna... Majka okrivljuje čas mene čas mog oca za raspad svog braka. Ona ne kaže 'to je moja ljubav', već 'on je meni kriv'. Kad sam se vratila sa I godine studija, živela sam sa mamom pola godine (to je bio pravi pakao), a onda je mama otišla da se stara o svojoj majci, a otac se (već pre toga, prim MB) iselio u drugi stan. Majka joj zamera što je otišla iz njenog "zagrljaja" na studije. Kaže da kad sam se vratila iz Skoplja, nisam više bila ista osoba. Zamera mi samostalnost".

Ona misli da je brak njenih roditelja jako uticao na nju ("Papir ih nije zaustavio da se razidu, i bez zvaničnog razvoda žive odvojeno"), a tokom detinjstva i kasnije više se identifikovala sa ocem nego sa majkom (uostalom ista su i profesija).

Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Pre nego što je srela Uroša imala je ukupno 3 'ozbiljne' veze. Prva duža veza datira iz vremena studija u Skoplju (na I godina studija), zatim je imala drugu, polugodišnju vezu koja se završila abortusom (vrlo traumatičan razlaz). Treća veza je bila sa jednim starijim muškarcem (16 godina stariji, za koga je očekivala da će da je uteši, nakon traume, ali bezuspešno). Nikada nije imala paralelnih veza.

Kao što se može videti, Klara nije bila sklona eksperimentisanju sa brojnim partnerima. Kao da je oduvek inklinirala ka "bračnom" životu, tj posvećivanju jednoj osobi, čemu u prilog svedoči i njen dugotrajni odnos sa Urošem (koji traje 7 godina, dakle od njene 22-ge godine života).

12. 3. Egalitarni tip

Prilikom prikupljanja empirijske evidencije o različitim tipovima kohabitacija, najteže je bilo otkriti slučajeve simetričnih, egalitarnih zajednica. Svega je nekoliko primera veza, na koje sam naišla tokom prikupljanja podataka, u kojima više ima nekih elemenata i naznaka, nego što je do kraja dovršena transformacija asimetričnih polno/rodni uloga i tradicionalno definisanih interakcija u paru. U tom smislu, izabrala sam da prikazem slučaj Marka i Ide, koji se, čini se, najviše približava egalitarnom modelu. Može se reći da je u ovom polno-rodnom sistemu uspostavljen demokratski autoritet, bez obzira na činjenicu da muškarac poseduje bitne socijalne resurse. Nedostaje samorealizacija žene, za koju postoje dobri preduslovi, kao što su njena razvijena samosvest, visoko obrazovanje, težnja za kreativnošću, odbijanje da sledi model svojih roditelja u odnosu na: brak, odnos prema deci, rad i profesiju. Bitno je istaći da ona u svemu tome ima solidnu podršku od svoga partnera, sa kojim je, u trenutku intervjua, u dugotrajnoj vezi (preko 5 godina). Tokom "istorije svoga odnosa" oboje su se menjali i sazrevali kao ličnosti (uključujući i jedan kratak period raskida). To ostvareno zajedništvo, zatim osobine njihovih ličnosti, sa izraženom sposobnošću za promišljanjem i preispitivanjem: svoje biografije, toka veze, socijalnih okolnosti, odnosa sa ključnim osobama iz okruženja, kao i umeće razgovora, pregovaranja i usaglašavanja oko ličnih potreba, prava i dužnosti u odnosu, nezadovoljstava, čini ovaj par posve izuzetnim, i s pravom ih svrstava u posebnu klasu onih koji su u razvijanju ("čistog") odnosa najdalje odmakli.

U vreme sprovođenja intervjua (2001), Marko i Ida su u vezi više od pet godina, od toga zajedno stanuju 2,5 godine (faza kohabitacije), a pre toga su se zabavljali 3 godine. Ne razmišljaju o venčanju kao potvrdi svoje veze. Za njih lično taj događaj nema posebno značenje, zato što im je životni cilj da žive u istinskoj zajednici, koju su sami stvorili, po

svojim merilima, a ne u formalno-pravnoj. Ipak, venčaće se onda kada bude trebalo da se rodi dete, što racionalizuju potrebom da se potomstvo "socijalno zaštititi".

Osnovne demografske i socijalne osobine

Ida ima 25 godina, srednjeg je rasta, ženstvene građe, obučena u laganu letnju pamučnu haljinu i platnene duboke patike. Kratko je ošišana, ofarbana u plavo, po licu ima moderan nakit (piercing). Završila je srednju stručnu školu, a sada je apsolutent Šumarskog fakulteta u Beogradu. Nije zaposlena, ali povremeno radi honorarno. Pomažu je roditelji.

Marko je star 28 godina, nešto je viši od Ide, crnomanjast je i mršav. I on ima moderan izgled, sa naočarima i neobičnom bradicom na licu. Obučen je u crveni džins (tregerke), belu majicu, sa sandalama na stopalima. Po zanimanju je diplomirani psiholog. Zaposlen je u privatnoj firmi, ali se kontinuirano bavi i honorarnim poslovima, da bi održavao i povećavao porodični budžet.

Par ostavlja utisak veoma modernih mladih ljudi, veoma su predusretljivi, ljubazni domaćini. Odmah pada u oči da je on u odnosu prema istraživaču nešto komunikativniji (preko njega je i ostvaren kontakt), dok je ona tiha, malo suzdržana. Tokom razgovora sa njom, na momente sam imala utisak da je ona protiv svoje volje pristala da učestvuje (možda na njegov nagovor). Uostalom, kada me Marko pratio do vrata, po završetku intervjua, nekoliko puta je ponovio da će sa njom porazgovarati o sadržaju intervjua.

Polno rodni sistem

Stambena situacija

Par živi neolokalno, ali u iznajmljenom stanu (u privatnom sektoru). Stan je dvosoban (50m²), nalazi se u strogom centru grada, na opštini Stari grad. Domaćinstvo dele sa Markovim drugom, što im omogućava da lakše podnesu troškove kirije i održavanja stana. Iako su troškovi stanovanja veoma visoki, Marko ističe prednosti života u užem gradskom jezgru (blizina radnog mesta, institucija kulture i zabave, fakulteta isl, zatim ušteda u troškovima prevoza).

Prihodi

Marko se stara o prihodima za svakodnevni život. Zaposlen je u marketinškoj agenciji, dobro je plaćen, ali uz to stalno radi i različite honorarne poslove. Bavi se eksperimentalnom psihologijom, a u poslednje vreme počeo je i da programira kompjuterske softvere (sa drugom sa kojim stanuje). U vreme intervjua, privatna firma u kojoj je stalno zaposlen ima lošije poslovne rezultate. Radio je na Filozofskom fakultetu jednu godinu kao asistent, ali i kada bi mu ponudili, ne bi prihvatio stalni posao "jer nije dovoljno bogat da bi radio na fakultetu".

Ida je nezaposlena, nema stalnih prihoda. Sa profesorima sa fakulteta povremeno honorarno se angažuje u jednoj nevladinoj organizaciji iz oblasti ekologije. S vremena na vreme dobije po neki dinar od roditelja.

Svojina

Odkako su zajedno, kupili su samo kompjuter i muzički stub (ona navodi da je to njegova svojina). Mašinu za veš su dobili od njegovih roditelja. Svoj TV aparat Marko je doneo iz stana svojih roditelja. Ida navodi da nema lične svojine, osim "sitnih domaćih životinja". Povremeno pozajmljuje video od brata (koji deli sa njim).

Autoritet

Marko se stara da u kući bude dovoljno novca, dok je organizovanje svakodневnih poslova u domaćinstvu Idina odgovornost. Socijalni kontakti, druženje i izlasci su pravo polje slobodnog ispoljavanja za oba partnera. Ida i Marko veoma često izlaze svako za sebe, što je

bio slučaj i te večeri, kada je, nakon intervjua, ona otišla na koncert moderne muzike sa svojim društvom, dok je on ostao kod kuće, da se naspava.

Odluku o početku zajedničkog života doneli su zajedno, spontano, nakon perioda dužeg zabavljanja. Postoji uzajamni konsenzus o tome da svakome mora biti dopušteno pravo na lični rast i razvoj, što podrazumeva traganje za vlastitim identitetom, razvijanje različitih strana ličnosti, bavljenje raznim aktivnostima, druženje, s tim da se povede računa o tome da se ne zanemari ni odnos u partnerstvu. To, kako ćemo kasnije videti, nije uvek jednostavno.

Društveni status veze

Iako se oni sami ne obaziru na socijalne stavove (nekonvencionalna inteligencija), primećuju da ih ljudi "svrstavaju" u bračni par. Tako, Ida kaže: "Svi nas smatraju venčanim (roditelji, prijatelji, familija). Moja familija kada je shvatila da nismo venčani, rekli su 'Pa dobro sad niste, ali bićete'.

Markovi roditelji ga ne pitaju kad će da se venča, ima utisak da oni i ne razmišljaju o tome. On ističe da čak ni njegova baba ne reaguje negativno.

Kažu da za sada ne planiraju da se venčaju.

Roditeljstvo

Par nema dece, niti ih planira u bliskoj budućnosti. Ida navodi da je razlog u tome što se još uvek ne osećaju psihološki spremni. Marko daje opširnije obrazloženje, navodeći ekonomske razloge: "Treba da imam dovoljno para za život i sebe i deteta, zatim, Ida treba da diplomira.." Na moje potpitanje, kako misli da reši problem stanovanja, on daje neodređen odgovor. Od roditelja ne očekuje nikakvu pomoć.

Kada je reč o planiranju rađanja, Ida nema određeni timing. Kaže da prvo treba da diplomira. Što se nje tiče, nije isključeno ni da se svesno opredeli da odustane od roditeljstva. Različito od nje, Marko planira da postane otac za oko 4-5 godina (obzirom da nju vidi kao majku svoje buduće dece, to znači kada ona bude imala oko 30 godina).

Među preduslove roditeljstva, Ida na prvo mesto navodi završetak svog školovanja, a zatim i zaposlenje. Pored toga, treba sačekati da se vidi šta će biti sa njegovim poslom. Marko se slaže da ona treba da diplomira, ali i da se prethodno stvori veći novčani fond, kao i stalan izvor prihoda, jer treba plaćati i stan i živeti pristojno.

Par nema preferencija kada je u pitanju pol buduće dece.

Kvantitet dece (norme o broju)

U pogledu broja dece, oboje se slažu da je idealno imati više od jednog deteta (ona 2, on 3). Ida očekuje da će, realno, imati dvoje - troje dece, dok Marko procenjuje da će, u postojećim, veoma nesigurnim prilikama, teško moći da ima više od jednog deteta, iako misli da to nije poželjno. On ističe kako su njegovi tata i mama iz mnogočlanih porodica i da je lepo imati puno dece....

Kod ovog dela intervjua, Marko spontano uvodi priču o venčanju: "Odluka o stupanju u brak se vezuje za odluku o rađanju, zato što nije isto imati dete u braku i izvan braka, zbog socijalnog statusa deteta. I odluka o odlasku u inostranstvo bi povukla venčanje". Važno je istaći, da za njega, sve tri odluke (venčanje, rađanje, migracija) treba da budu predmetom zajedničkog promišljanja.

Kvalitet dece

Na pitanje o ekonomskoj ceni budućeg deteta bilo im je veoma teško da daju konkretan odgovor, zato što "Ljudi koji nemaju decu ne mogu da odgovore na (to) pitanje

..., jer im se to čini potpuno hipotetički..., preokupirani su sadašnjim svojim egzistencijalnim problemima...".

Slažu se u tome da ulaganje u decu treba da se uskladi sa mogućnostima para, bez obzira na pritisak koji vrši moderna industrija odevnih predmeta i igračaka namenjenih najmlađima. Ida se zalaže za upotrebu industrijskih pelena, zbog njihove praktičnosti i uštede u vremenu. Oboje ističu da nije toliko bitno koji se proizvodi koriste, već način na koji se roditelji odnose prema malom detetu. Tu svakako da dolazi do izražaja i Markovo ekspertsko znanje: "U odnosu sa detetom treba biti što jednostavniji, što prirodniji... Nije obavezno imati industrijske pelene... Hranjenje bebe treba obavljati tako da se ne uznemirava ritam deteta. Jedino kad dete pođe u školu, treba obratiti pažnju na odevanje, treba mu kupiti patike ako mu je to bitno...". U pogledu detetovog obrazovanja, oboje žele da im dete završi fakultet, ali nemaju unapred zamišljenu poželjnu profesiju. To je stvar detetovog slobodnog izbora. U prilog tome, Marko ističe priču kako je on završio Matematičku gimnaziju, pa je planirao da studira Elektrotehniku, da bi na kraju završio psihologiju, koju pre toga nikada nije učio.

Nešto im je lakše da razmišljaju o "psihološkoj" ceni roditeljstva. U pogledu vaspitne strategije, Ida smatra da treba "Više obratiti pažnju na dete, njegova osećanja, misli, da se umanjí distanca između roditelja i deteta...", dok Marko zastupa permisivan stav. Svoju buduću implicitnu pedagogiju bi okarakterisao kao "kontrolisanu demokratiju", što znači da decu svakako treba pitati, ali su roditelji ti koji donose odluku.

Rad i karijera

Iako se ovaj, modernistički mladi par, po mnogim elementima, približava fleksibilnoj razmeni polnih položaja i odgovornosti, iz njihovog bitno različitog odnosa prema radu, mogu se naslutiti tragovi asimetrije i hijerarhije. Naime, za Marka rad je istovremeno i cilj po sebi i sredstvo za dostizanje drugih ciljeva (materijalnog obezbeđenja porodice, prim MB), dok Ida više voli da se bavi kreativnim poslovima, s tim da bude oslobođena od egzistencijalnog pritiska. Uostalom ti stavovi su došli do izražaja i u njenom izboru budućeg zanimanja (smer "Zaštita zemljišta od erozije"). Ona voli da boravi na čistom vazduhu, u prirodi.

Za Idu će rad biti vrlo teško uskладiti sa porodicom, što je verovatno dodatni razlog da se rađanje odloži. Ona to još i racionalizuje na sledeći način: "Neću da pristanem da radim posao koji me ne ispunjava, kao moji roditelji, koji mrze posao...".

Iz Markovog stava da je muškarcu lakše da uskladi porodicu i profesiju, implicite se može zaključivati o tome da je to za njega pretežno ženska uloga, tim pre ako on bude nosilac odgovornosti materijalnog izdržavanja žene i deteta.

Strategije za usklađivanje

Ida i Marko se slažu u tome da je u "detetovom najboljem interesu" da majka bude sa njim prvu godinu života, a zatim, od 2-3 odnosno od 4-te godine, mogu se osloniti na tradicionalno zbrinjavanje ("baka servis"), a potom dete treba da pođe u obdanište. Marko nije veliki pristalica ideje da babe i dede čuvaju decu. Umesto toga on preferira da majka produži da bude uz dete do njegove druge, pa i treće godine, a zatim da se izabere institucionalno rešenje, pod pretpostavkom podizanja kvaliteta rada dečjih ustanova. Na dečji dodatak ne računa, jer smatra da je to više socijalno zaštitna nego populaciona mera.

Dohadak muškarca je za Marka noseći porodični prihod. Ida, pak, smatra da je trenutno muški prihod glavni, ali misli da je to prolazno, da će se i sama zaposliti, čime će steći osećaj lične nezavisnosti.

Marko se slaže da Ida jednoga dana počne da radi. Ipak, misli da ona sama treba da proceni kada i kakav posao će to posao biti. Postavila sam mu potpitanje da li bi mogao da zamisli situaciju da ga žena izdržava. Misli da bi to mogao da podnese, ali samo privremeno.

U odnosu na karijeru, Ida nema ništa protiv muške karijere kao kontinuiranog obrasca napredovanja u profesiji, ali isto tako se zalaže i za ravnopravnu žensku karijeru. Iskreno priznaje da ne zna kako bi je uskladila sa porodicom. Možda bi rešenje bilo u tome da se do 30-te godine izgradi u svojoj profesiji, pa onda da se okrene "porodici".

Interesantno je da sam Marko nije pobornik karijere!!! Evo šta on o tome kaže: "nisam za posvećivanje nekom poslu i odricanje od lepih stvari kao što su slobodno vreme i druženje..., pre sam za to da se kombinuje više različitih poslova koji nisu zahtevni u smislu karijere, ali da me ispunjavaju svojom raznolikošću i da mi ostavljaju i dovoljno vremena. Ali, to su moje želje, a realno..., pa mora se voditi računa da se ima dovoljno prihoda...Ta stalna briga o parama, to je stvarno otuđenje". Uostalom o njegovoj "nestalnosti", tj sklonosti da menja profesionalno usmerenje svedoči i njegova biografija (završio je Matematičku gimnaziju, upisao Elektrotehniku, a diplomirao psihologiju).

Kvalitet života i životni stil

Obzirom na činjenicu da nemaju rešeno pitanje "krova nad glavom", tj da u njihovom budžetu, troškovi stanovanja imaju istaknuto prvo mesto, to se stambeni problem nameće kao prioritetan. Posle toga, na drugo mesto oboje stavljaju kupovinu automobila, dok im oblačenje nije toliko bitno. U paketu trajnih potrošnih dobara, uz standardnu opremu dodaje se (nova) mašina za veš i sudove, kompjuter i muzički stub. I Ida i Marko insistiraju na putovanjima bar 2-3 puta godišnje (na more, u planinu i u inostranstvo).

Životni stil

Slobodno vreme oboje provode u zabavi i intenzivnom druženju sa prijateljima. Svako ima svoje društvo, ali se kod njih često okupljaju i njegovi i njeni drugovi, budući da stanuju u centru, pa je ljudima zgodno da navrate.

Ida ima društvo iz osnovne i srednje škole, zatim sa svog i sa drugih fakulteta (Arhitektura, Režija). Obično izlazi na koncerte, u kafiće, klubove. Kaže da se često desi da se po nedelju dana ne sretne sa Markom (osim što prespavaju zajedno).

Marko se, takođe, druži sa svojim prijateljima (psiholozima) i to ili kod kuće ili izlaze u kafiće i klubove (gde svira tiha muzika). Ponekad ode na večeru u restoran. Teme razgovori su "neobavezne", "svakodnevne". Retko se poveravaju jedan drugome ili koriste prilike za rešavanje ličnih problema. Prijateljima ponekad pozajmljuje novac, ali manje sume. Ima 5 dobrih prijatelja, svi su uglavnom zaposleni.

Drugi tip druženja je sa njihovim zajedničkim društvom, iz amaterskog pozorišta (glumci). Treća varijanta je "traženje prostora i vremena da budemo sami nas dvoje". On kaže da on i Ida imaju "problem preterane socijabilnosti". Ljudi ih vole, dolaze kod njih i bez najave, to je već poprimilo i opterećujuće razmere.

I zaista, te večeri im je, bez najave, "upalo" društvo, i ona je otišla sa njima na koncert...On je ostao da spava jer sutra ide na posao.

Marko se još i bavi rekreacijom u sopstvenoj režiji, penjanjem (po zidinama Kalemegdana). Povremeno odlazi na Adu Ciganliju, gde surfuje sa bratom (brat ima svoj privatni sportski klub).

Životni ciljevi

U hijerarhiji životnih ciljeva, Ida na prvo mesto stavlja svoju buduću profesiju. Na drugo mestu je formiranje porodice, a na trećem slobodno vreme.

Marko stavlja prioritet na putovanjima tj slobodnom vremenu, kao životnom cilju per se, što je svakako posledica njegovog velikog radnog angažovanja, kojim sebi i svojoj partnerki omogućava samostalni životni stil. Osim toga, "glad" za što većim slobodnim vremenom je realnost svakodnevnog života u društvima razvijene tržišne ekonomije, gde se sve više časova tokom nedelje provede u radu, a godišnji odmori se skraćuju. Slično svojoj partnerki, Marko na drugo mesto stavlja porodicu, sa naglaskom na idealnoj normi od troje

dece. Rad se našao tek na trećem mestu, s tim što Marko nema želju da stvara karijeru iz sledećih razloga: "Ne bih stvarao svoju firmu, zbog preteranog angažovanja. Imam primer svog poslodavca koji ne bih sledio. Za svojih 50 godina, ženio se 4 puta, ima 4 dece".

Percepcija ograničenja na planu realizacije životnih ciljeva

Interesantno je da Marko nije umeo da odgovori na ovo pitanje, što je po mom mišljenju, posledica njegovog profesionalnog obrazovanja. Fokusrajući se na potencijal pojedinca, na njegovu sposobnost menjanja i strategije prevazilaženja realnosti, psiholozi su skloni da prenebregnu uticaj socijalnog okruženja.

Za razliku od njega, Ida je preokupirana socijalnim preprekama. Ona navodi loše uslove na Univerzitetu, koje loše utiču na njeno profesionalno obrazovanje (nekompetentnost profesorskog kadra). Pored toga, društveni sistem je u potpunoj anarhiji, Crkva se isuviše "nametnula" kao bastion konzervativnih ideja, pojavili su se neki novi retrogradni nacionalistički pokreti, enormno se razvio agresivni nacionalizam. Ona zamera i inertnost svoje generacije.

Očekivanja od drugih

U skladu sa svojim individualizmom, Marko ne očekuje da drugi brinu o njemu: "Ništa ne očekujem od drugih, od države i državnih institucija ne očekujem ništa. To da imam bolju platu, to je moja stvar, zato što sam moram da se izborim za svoj posao i primanja..." Na moje potpitanje o merama podrške deci, majkama i mladim parovima, (populacionoj politici), Marko kaže da o tome ne zna ništa.

Naprotiv, Ida očekuje od drugih da se promene, da odustanu od svoje agresivnosti, čime će se verovatno umanjiti i značaj Crkve i raznih organizacija tipa "Obraz" i sl.

Partnerstvo

Razvijenost "čistog" odnosa u paru došla je do izražaja u svim bitnim dimenzijama odnosa Ide i Marka: seksualnosti, autopercepciji i percepciji ličnosti, demokratskom načinu prevazilaženja konflikata i razvijanju refleksivne biografije odnosa. No, da počnemo redom.

Seksualnost

Seksualni užitak je važan deo njihovog svakodnevnog života. I Ida i Marko se izjašnjavaju da imaju kvalitetan seksualni život. Na moje potpitanje da li joj ponekad seks posluži da lakše dođe do nekog cilja, da joj partner ispuni želju, da ga smiri ili opusti, Ida je odgovorila odrečno. Ne, zaista, isključiva je svrha obostrano uživanje. Ranije, dok nisu živeli zajedno, Marko je dolazio da prespava u stan njenih roditelja. Sada im je lepše, jer su sami.

Jedinu primedbu na ovu dimenziju odnosa izneo je Marko, a tiče se njegove učestalosti. Za razliku od Ide, Marko bi voleo da oni češće vode ljubav.

Može se zaključiti da je osećanje da se seks nedovoljno često upražnjava, jedan od bitnih nalaza sprovedenog empirijskog istraživanja u okviru moje studije višestrukog slučaja kohabitacija, pri čemu muškarci za to optužuju svoje partnerke. Same žene prihvataju na sebe odgovornost za marginalizovanje seksa, pri čemu se služe poznatom racionalizacijom da su muškarci spremniji, zato što su manje opterećeni od žena. Međutim, činjenice ne idu u prilog ovom ženskom tumačenju realnosti. Osim samo u jednom slučaju, sve intervjuisane žene još uvek nemaju decu, a zna se da je roditeljstvo veliki potrošač ženskih resursa. Ispitanice jesu veoma radno aktivne, ali to se isto može reći i za njihove partnere. Dimenzija domaćeg rada je u slučaju ispitivanih parova, u značajnoj meri postala polno/rodno neutralna, a i inače okupira male delove svakodnevice. Po mom mišljenju, objašnjenje leži u recidivu patrijarhata, u poznatoj ideji o tome da je "seksualni užitak" nešto što žena "duguje" muškarcu, što još uvek u značajnoj meri opterećuje značenje koje partneri pripisuju intimnoj sferi. U sastavu istog "etosa" seksualnosti, još uvek je prisutna njegova instrumentalizacija (u

funkciji staranja o muškarcu, tj njegovo emotivno psihološko rasterećenje, kao i zarad drugih ciljeva, prevazilaženje konflikata u muško ženskom odnosu, dobijanje poklona i sl).

Kontracepcija

U konceptu planiranja porodice, par se opredelio za kombinaciju: metoda plodnih dana i kondoma. Ovakav pristup kontroli fertiliteta, po mom sudu, logično proizlazi iz simetričnog modela njihovog partnerstva, koji ovaj par nastoji da uspostavi i održi. Ženi se do sada nije dogodila kontraceptivna greška, tako da žena nema istoriju abortusa.

Domaći rad

Obzirom da njihovo domaćinstvo broji 3 člana, uspostavljen je konsenzus da svako od njih, naizmenično, po nedelju dana obavlja sve kućne poslove (nabavka hrane, kuvanje, pranje sudova, sređivanje kuhinje, čišćenje, brisanje prašine). U realnosti, međutim, od dogovora se često odstupa. Kuvanje se svodi na žensku dužnost, zato što ga najčešće obavlja Ida. Njih dvoje odlaze na ručak kod roditelja, svakog vikenda, naizmenično.

Slično je i sa pranjem prozora, što je prebačeno na nju iako su se dogovorili da se i tu svi troje smenjuju.

Međutim, svoj otpor prema rodno definisanom domaćem radu, ona manifestuje tako što prigovara, gundđa, iznalazi načine da se i sama izvuče. U feminističkoj literaturi se "odustajanje od pokazivanja veština u domaćem radu" smatra važnim početnim korakom u procesu transformacije asimetričnog polno rodnog sistema (Goldthorpe, 1987). U bitnim pitanjima kao što su rad, dohodak, svojina, domaći rad, roditeljstvo odnosi u tradicionalnom braku moraju "da se pogoršaju" da bi se potom reformisali. Pored toga, čini mi se sasvim validnom teza Arli Hohšild (1990) o sukobu među polovima koji se, pod pritiskom društvenih promena (porasta ženske zaposlenosti) najpre začinje u asimetričnim brakovima, kao intergeneracijski konflikt, da bi se u sledećoj generaciji (dece) razrešavao kroz praksu egalitarnih rodnih uloga i simetričnog autoriteta. To je slučaj sa mlađim sredovečnim parom Marka i Ide, koji se trudi da razreši protivurečnosti tradicionalno definisanih muško ženskih uloga, koje su, sudeći po razvijenoj samosvesti, iskusili u porodicama svojih roditelja (starije sredovečne generacije, roditelji su stari 56 i 58 godina).

U svakodnevnom domaćim poslovima, par ne koristi usluge plaćenih servisa i bedinerki, što će verovatno moći sebi da priušte u budućnosti, kada se poveća ekonomski standard porodice, bilo udruživanjem dva dohotka, ili smanjenjem rashoda (stanovanja na primer).

Interesantno je da su oboje protiv opcije da se bar jedan obrok konzumira u restoranima, što je verovatno odraz konzervativizma, ali i potrebe da se porodica svakodnevno bar jednom nađe na okupu.

Porodični rad

Slično, kada je reč o brizi za stare (roditelje) Ida i Marko se zalažu za tradicionalni obrazac u kome se starije generacije oslanjaju na mlađe. Naravno, obzirom da su im roditelji još uvek u dobroj formi (zaposleni su), o tome je teško razmišljati, ali jedno je izvesno a to je da nisu pristalice institucionalnog zbrinjavanja.

Osobine "čistog odnosa" u partnerstvu

Sposobnost autopercepcije, kao i sagledavanja osobina ličnosti partnera, promišljanja veze, njenog toka i perspektiva, ukazuju da se ovaj par nalazi na dobrom putu da izgradi "čisti odnos" u Gidensovom smislu reči.

Ida sebe vidi kao ličnost sa svojim odvojenim potrebama, željama, koje zadovoljava i pored toga što živi sa Markom. Pored toga što živi sa njim, ona vodi i svoj odvojeni život, pri čemu smatra da su te dve naizgled suprotne potrebe sasvim dobro izbalansirane.

Marko sebe i partnerku doživljava kao da žive "odvojeni zajedno", što se zaista može okarakterisati kao dovršetak tranzicije partnerstva u postmodernom smislu. Ono što

očekujem da će izazvati debalans odnosa biće rađanje deteta i koncepcija roditeljstva, oko koje će se morati puno pregovarati i usaglašavati.

Razlike u ličnostima, konflikti i njihovo prevazilaženje

Ida locira predmet sukoba na svakodnevne poslove u domaćinstvu, smatrajući ih veoma površnim, zato što se brzo rešavaju.

Marko je, nasuprot, iscrpniju u oceni razlika u njihovim ličnostima, što je uostalom, i u skladu sa njegovim profesionalnim treningom. "Ja sam veoma realan, dok je ona sklona maštanju... Posvađamo se zbog nekoliko stvari, zbog toga što neko nije odradio nešto u kući, a bilo je dogovoreno, zatim zato što nedovoljno vremena provodimo sami nas dvoje... Zatim, oko novca. Oko svega toga se posvađamo, ali i razgovaramo".

Poslednji nivo oko koga dolazi do nesporazuma ukazuje na recidiv tradicionalnog odnosa, dok prvi potvrđuje da je reč o menjanju polnih uloga, tj promeni ženine rodne perspektive. Najzad, potreba da se bude više zajedno odraz je savremenog partnerskog stila, u kome muškarac i žena od svog odnosa udvoje prevashodno očekuju uzajamno emocionalno ispunjenje (samorealizaciju).

Prema Idi, idealni odnos u dvoje zahteva da osobe imaju mnogo strpljenja, dok je za Marka poželjno "da svako sačuva individualnost, a da se uživa i u zajedničkom odnosu".

Nijedan od partnera ne veruje u romantični kompleks u smislu "jedan partner za sva vremena" ili "princ na belom konju". To ne znači da ne veruju u ljubav. Naprotiv. Ljubav je za njih obostrano delanje, negovanje osećanja uzajamnje povezanosti i bliskosti, briga o drugome, posvećivanje. Ako se tako nešto ne uspostavi ili ako tokom vremena prestane, bolje je da svako krene svojim putem. Ida to formuliše na sledeći način: "Šta ako prestane ljubav, zašto bi ostali zajedno, čim se ugase emocije s bilo koje strane treba se razići..."

Ciljevi partnerstva

Kao prioritetne ciljeve partnerstva, Ida je označila zadovoljenje: emotivnih potreba, zatim ekonomskih i potrebe za bliskošću ("Da imam i partnera i prijatelja").

Slično tome, Marko je naveo da se kroz život udvoje podmiruju potreba za bliskošću (i seksualna), ali i **odvojenost od roditelja**.

Očekivanja od partnera

Svoja očekivanja od Marka, Ida je formulisala na sledeći način "Da zadovolji sve potrebe u svakodnevnom životu, da budem srećna, da me veza ispuni kao ličnost". Na moje potpitanje da li bi bila spremna sa Markom radi u privatnoj porodičnoj firmi, odgovara potvrdno, načelno, mada ističe da su jako različiti, zato što kod njega sve mora da ima svoj smisao i svrhu (cilj), a ona voli da stvara i onda kada se tome ne vidi krajnji smisao. Marko očekuje da mu partnerka: olakša separacione procese (odvajanje od porodice porekla) kao i da realizuje potrebu za životom sa ženom.

Partnerstvo kao životni stil

Ida misli da pojedinac može da provede život kao samac, tj sa povremenim partnerima, bez stalnog vezivanja. Mada jeste lakše udvoje... Marko zastupa ideju da pojedinac ne može da se razvije kao potpuna ličnost, sam, bez partnera.

Razlozi za raskid

Modernistički vrednosni model koji usmerava životni stil ovoga para došao je do izražaja i u stavu da prevara nije dovoljan razlog za raskid veze (braka). Oboje se slažu u tome da bi raspad unije nastao kao posledica dužeg procesa promišljanja njihovog odnosa: da li se partneri imaju osećaj da je zajedništvo nestalo, kao posledica udaljavanja, dužeg odvajanja, otuđenja. U takvoj perspektivi, preljuba i epizodni seks bi mogli biti tolerisani (Giddens, 1992).

Partnerski proces

I Ida i Marko daju veoma slikovitu, konciznu i ujednačenu verziju istorije njihove veze. Reč je o dugoj vezi, koja je za Marka na početku (u fazi LAT-a) bila neozbiljna, dok je Ida, u prvih 4 meseca imala dosta poteškoća da se prilagodi. U toj prvoj godini, došlo je do raskida, zbog prevare sa njegove strane. U tom međuvremenu ona je bila sama, dok je on "uleteo" u jednu kratku, površnu vezu. Onda su se ponovo pronašli i odlučili da počnu da žive zajedno (faza kohabitacije). Slažu se u tome da je njihov odnos mirniji i opušteniji od kako su započeli zajednički život.

Na moje potpitanje da li će ikada stupiti u formalnu bračnu zajednicu, Marko je odgovorio potvrdno, povezujući taj događaj sa odlukom o rađanju. Njegova partnerka je odgovorila na sledeći način: "Ne vidim razloga za stupanje u brak. Ovo je sasvim prikladna forma zajedničkog života, i za sada i ubuduće". Usput je dodala da je veoma interesuje da, po završetku moje posete, sa Markom prodiskutuje kako je odgovarao na pitanja. Obzirom na činjenicu da je to pomenula u neposrednoj vezi sa pitanjem o venčanju, pomislila sam da je, implicate, interesuju njegove buduće "bračne namere".

Porodica porekla

Odnos prema braku roditelja

Idin doživljaj je da je brak njenih roditelja bio loš, te da to nije model koji treba reprodukovati: "Da su imali mogućnosti da se razvedu, verujem da ne bi ostali zajedno. Brak su uzeli kao da im je to svetinja, ali u suštini jako su neusklađeni. Njihov odnos je skroz bezveze. Majka više, otac zapuši uši...Uvek nas je (brata i nju, prim MB) majka držala na distanci, tata je imao više razumevanja za decu, posebno za mene..."

Marko, naizgled, ima nešto bolju predstavu o odnosu majke i oca, s tim što je težište locirano na roditeljstvo, dok o partnerstvu ne priča, što je empirijska činjenica per se. "Sve dobro iz tog braka smo brat i ja (podv MB)". Na moje potpitanje da mi pobliže objasni kako sagledava pozitivne i negativne strane njihovog braka on kaže: "Pozitivno je što su ostali zajedno toliko dugo, a još se vole. Problemi njihovog braka su zapravo društveni problemi, ekonomska nesigurnost" .

Odnosi sa braćom

I Ida i Marko su starija deca u porodicama porekla. Njihova braća žive sa roditeljima. Marko se sa svojim tri godine mlađim bratom, nešto više druži, tek od nedavno. Zajednički se bave sportom. Idin brat je mlađi od nje 2 godine. Prema njenoj oceni odnosi su im veoma loši, zato što se kao ličnosti veoma razlikuju, ne razumeju se.

Refleksivna biografija prethodnih partnerstava

Počev od svoje 17-te godine, Ida je imala više veza, ali nijedna nije ni nalik ovoj sadašnjoj. Sve su bile u formi zabavljanja (LAT-a), trajale su po par meseci. Ističe jednu, koja je bila posebno traumatična, zato što imala simbiotski karaktera (udvostručeno ja). U tom odnosu nije bilo prostora za ispoljavanje individualnosti partnera, pa se završila tako "što sam se na kraju čak i potukla sa njim. To je bilo tragično". Misli da je svaka takva veza koja "topi lične razlike" – "grozna".

Marko je pre Ide imao samo dve veze. Kaže da se nije puno zabavljao. Prva datira takođe iz srednje škole, tačnije iz III godine, a trajala je oko godinu dana. Razišli su se zbog toga što su se upisali na različite fakultete. Druga je bila površna, čisto seksualna, partnerka je živela daleko, u Malom Mokrom Lugu.

13. Zaključna razmatranja

Sprovedeno istraživanje izvanbračnog partnerstva populacije Beograda imalo je za cilj da ispita stavove i praksu svakodnevnog života parova, koji pripadaju mlađem sredovečnom stanovništvu, odnosno sloju visokoobrazovanih profesionalaca, kao i da oceni da li je, i ako jeste, u kojim je aspektima došlo do promene u ponašajnom modelu te generacije mladih u odnosu na prethodne generacije (njihovih roditelja).

U prva tri poglavlja data je demografska analiza, koja je ukazala da je pred početak burne, poslednje decenije XX veka, došlo do nekih globalnih pomaka među stanovništvom Beograda, povezanih sa bračnim ponašanjem, koji su opet bili udruženi sa promenom starosno-polnog sastava populacije, tj izraženim procesom starenja.

Međutim, agregatni pokazatelji bračnog modela populacije Beograda u poslednje tri decenije, kao što su: pad opšte stope nupcijaliteta, povećanje prosečne starosti pri sklapanju braka, promene u specifičnim stopama, tj starosnom modelu bračnosti, uz blago povećanje razvoda potvrdili su pretpostavku da je reč više o formalnim (demografskim) nego o suštinskim izmenama života u paru. O čemu se zapravo radi? Odlaganje ulaska u brak u kasnije godine životnog toka izgleda da nije bilo povezano sa individualizacijom životnih stilova, posebno žena, pa samim tim i sa bitno drugačijim odnosima između muškarca i žene, kao i među generacijama.

Obzirom da su brojna i sistematska empirijska istraživanja razvijenih država Evrope i Amerike pokazala da odlaganje formiranja braka i porodice perzistira sa snažnom potrebom za životom u paru, to je među populacijom Beograda realizovana studija višestrukog slučaja, koja je trebalo da otkrije u kojoj se meri iza globalnih pokazatelja naslućuju promene u muško - ženskim ulogama i interakcijama (polno – rodnom sistemu). I više od toga, da li odlaganje formiranja unija prati prekomponovanje životnih prioriteta, motivisano odlukom da se jedan deo vremena (mladosti) posveti različitim ciljevima: odvajanju od porodice porekla, eksperimentisanju sa životnim stilovima, profesiji, građenju karijere, migracijama, ili je, pak, ponašajni model Beograđana u većoj meri odraz nevoljnog prilagođavanja na veoma nepovoljne spoljašnje okolnosti usporene transformacije društvenog sistema (tj njihovog pasivizma).

Da bi se odgovorilo na ta pitanja, studija višestrukog slučaja usmeravana je na interpretaciju tri forme života u paru. Svim izabranim slučajevima zajedničko je to da su proistekli iz odbijanja parova da stupe u formalnu bračnu zajednicu. Reč je o sledećim vrstama izvanbračnih unija: LAT ("living apart together"), kohabitacije i izvanbračne porodice (kohabitacije sa detetom rođenim izvan braka). Prvo su zajednice mladih (pretežno studenata) koji žive u odvojenim domaćinstvima (tzv semi – kohabitacije), drugo su parovi koji žive zajedno u istom stanu (domaćinstvu) i treće su dugotrajnije, izvanbračne unije u kojima su rođena deca.

Slobodnom opredeljenju za životni stil po meri svakog pojedinca trebalo bi da prethodi odvajanje od roditeljske porodice, tj njeno napuštanje. Kada se misli na proces osamostaljivanja od porodice porekla, makako da je tu, u suštini, reč o unutarpsihičkom razvoju, dostizanju određenog nivoa zrelosti ličnosti, čini se, ipak, da je rezidencijalna i ekonomska (funkcionalna) nezavisnost mladih, preduslov ili bar da je usko povezana sa prvim. Na žalost, socijalne prilike, tj aktuelna faza blokirane modernizacije društvenog sistema i njegove spore transformacije ka tržišnom modelu ekonomije ne olakšavaju te procese separacije, pri čemu se stambena situacija mladih, kako parova, tako još više i pojedinaca, može, oceniti kao veoma nepovoljna. Ne postoji gotovo nikakva društvena briga i solidarnost, što se može objasniti u kontekstu raspada socijalističkog, komandno – planskog sistema i institucionalnog haosa koji je potom usledio.

Na drugoj strani, porodica i srodstvo, koji preostaju kao jedini oslonac pojedincu, takođe ne pokazuju razumevanje, dobru volju i spremnost da u tom smislu pomognu svojim mlađim članovima. Da paradoks bude veći, veliki broj roditelja parova koji su bili obuhvaćeni

studijom slučaja, poseduje višak stambenog prostora (bilo da je reč o stanovima sa velikom površinom ili o dodatnoj stambenoj jedinici, na primer, još jedan stan u vlasništvu, vikendica, porodična kuća). U pojedinim slučajevima (LAT-a i kohabitacije) zabeležen je nečuveni egoizam roditelja (očeva) koji ne samo da su kao i većina drugih ignorisali potrebe svoje dece, već su nošeni vihorima socijalnog haosa iz protekle decenije (nedostatak redovnih plata, oskudice raznih vrsta, glad), "razarali" svoje porodice različitim vidovima njene traumatizacije: agresivnim ponašanjem, "uletanjem" u preljube, napuštanjem porodice, razvodom i mučnim brakorazvodnim parnicama.

Parovi koji žive u kohabitacijama, u nešto su povoljnijem položaju u odnosu na LAT unije, budući da su uspeli da se "izbore" da od roditelja "izvuku" deo stambenog resursa (ustupanjem dodatne stambene jedinice, kupovinom i sl). To odvojeno stanovanje rešili su zahvaljujući različitim varijantama "psiholoških ucena" (pod pretnjom trajnog napuštanja roditelja, uključujući i privremenu emigraciju). No, i ti stanovi u kojima sada žive su mali (pretežno jednoiposobni), izvan užeg gradskog centra. Sa eventualnim proširenjem porodice novim članovima, može se očekivati doživljaj skučenosti stambenog prostora.

Drastičan nedostatak socio-ekonomskih resursa u situaciji opšte društvene krize i rasula, konfuzije tradicionalnih i modernih vrednosti, vrednosne anomalije i gubljenja bazičnog poverenja u druge, svakako da su opredelili unutrašnji smisao istraženih oblika partnerskih zajednica i značenje koje muški i ženski partneri pripisuju kako svome životu, tako i životu u dvoje.

I LAT unije i kohabitacije (bez dece) pokazuju bitne osobine prelaznih formi partnerstva, čiji akteri teže da formiranju bračne porodice, koje u njihovoj svesti i dalje simbolizuju "trajnije" zajednice. Samo partnerstvo je izrazito instrumentalizovano, zato što život u paru nije cilj per se. U njemu se partneri retko prepuštaju uzajamnom uživanju, što se najbolje može sagledati na primeru potisnute seksualnosti, a može se razumeti kada se podsetimo činjenice da brak zadržava smisao ekonomskog saveza (kroz brak se objedinjuju ekonomski, socijalni i kulturni kapital pojedinaca i para). Instrumentalizacija se izražava i preko još uvek veoma prisutnog uverenja da je brak okvir prirodne reprodukcije budući da se odluka o transformaciji kohabitacije u brak donosi u neposrednoj vezi sa odlukom o rađanju. Različiti stilovi života u dvoje (voljni sterilitet, dvokarijerne porodice, rađanje izvan braka, otvoreni brak i sl) ne nailaze na široko prihvatanje. Jedino je usvojena svest o mogućem razvodu kao i brakovima višeg reda. Izmenjen je odnos prema preljubi, mada se ona još uvek otvorenije toleriše kada je reč o muškarcu nego o ženi. Istovremeno, preljuba ne mora biti neposredni povod za raspad unije. Jednoroditeljske porodice se prihvataju, ali samo kao posledica razvoda braka, ali ne i vanbračnog fertiliteta. Kohabitacija kao život u zajedničkom domaćinstvu, bez venčanja, veoma je poželjan oblik ispitivanja bračne spremnosti i način usaglašavanja ličnosti partnera (uspostavljanje odnosa), ali ne i kao trajan životni obrazac. Trajni celibat, tj svesna odluka da se muškarac i/ili žena posveti životu samca, eksplicitno se ne odobrava, što je, takođe, posledica tradicionalne svesti o poželjnosti bračnog stila, zatim odsustva različitih socijalnih šansi, kao i nerazvijenosti obrazaca individualizacije i personalizacije.

Izvesni pomaci u polno – rodnom sistemu zabeleženi su kod dimenzije domaćeg rada, gde se konstatuje veće uključivanje muškaraca u svakodnevne poslove u domaćinstvu (nabavka namirnica i priprema obroka, pranje sudova, čišćenje, sitne popravke i sl). Različito od generalnog trenda povlačenja žena sa tržišta rada, koji je zabeležen u bivšim socijalističkim državama istočne, centralne Evrope i Balkana, kod intervjuisanih žena u Beogradu beleži se veliko radno angažovanje, kako u zvaničnoj, tako i u sivoj ekonomiji, što je sine qua non ne samo mogućnosti da se živi po svome, već i, čini se, nešto veće autonomije žene u odnosu prema muškom partneru u kohabitaciji u odnosu na klasičan brak. Ovo istraživanje je pokazalo da u odnosu na brak, kohabitacija u mnogo manjoj meri eksploatiše ženske resurse (emocije, vreme, aktivnosti).

Pomalo neočekivan je nalaz o jednom veoma važnom aspektu života u paru. Reč je o blokiranoj seksualnoj dimenziji. Za razliku od parova u razvijenim delovima sveta, koji seksualnom uživanju pridaju veliki značaj, razvijajući i održavajući osećanje bliskosti i uzajamne razmene zadovoljstva, iz odgovora intervjuisanih parova u Beogradu naslućuje se seksualna nezainteresovanost, slaba posvećenost emotivnom razotkrivanju, što kada se poveže sa tezom o instrumentalizaciji partnerstva i nije tako neobičan nalaz. Instrumentalizacija života u paru, marginalizovanost emocionalne sfere, manipulacija osećanjima i odnosima u dvoje zarad dostizanja ličnih, konformističkih ciljeva, a pre svih, podmirivanje potrebe za sigurnošću, socijalne promocije i sl, uz značajno oslanjanje na porodične resurse, kao i neformalne mreže, doprinosi mom opštem utisku da je kohabitacija - više modernizovana forma partnerstva, dok je sadržaj muško ženskih uloga i interakcija još uvek u velikoj meri tradicionalan. To se najbolje moglo sagledati kod stavova i projektovane prakse u vezi sa ženskim i muškim zaposlenjem, njihovim karijerama i obrascima roditeljstva. Na taj način, kvalitativna analiza pomaže da razumemo intrinzički smisao pomaka u bračnom ponašanju, tako da se iza uobičajene konstatacije demografa o "promenjenom odnosu prema braku" zapravo krije njegovo odlaganje, pa i odustajanje od njega, a ne i korenito menjanje, tj konzervacija modela komplementarne konjugalne dijade.

No, da ovi opšti zaključci ne bi ostali prazno slovo na papiru, ilustrovaću ih na istraženim formama braku alternativnih zajednica.

LAT zajednice su ispitivane na slučajevima mlađe sredovečne generacije (20-29g), među pripadnicima sloja stručnjaka i grupe studenata apsolutno Beogradskog univerziteta (tj onih koji su pred neposrednim diplomiranjem). Većina parova se u obezbeđenju kvalitetnog životnog standarda još uvek značajno oslanja na svoje primarne porodice, čime se potvrđuje teza o njihovom socijalnom detinjstvu. Istovremeno, u samopercepciji ispitanika dominira nezadovoljstvo zbog neostvarene samostalnosti i slobode u izboru vlastitog identiteta. To je bitan razlog da je LAT forma partnerstva iako prelazni, jedini mogući "modus vivendi" u paru, budući da se još nisu stekli uslovi za zajednički život sa partnerom u formi kohabitacije.

Između pojedinih parova, kao i unutar parova, između muškaraca i žena, zabeležene su bitne razlike u vremenu planiranja i u hijerarhiji životnih ciljeva, od diplomiranja, preko prvog zaposlenja, formiranja braka i rađanja, karijernog obrasca i sl. Kao što se moglo očekivati, muškarci su nešto opušteniji kada je reč o oblikovanju privatne sfere, što se može videti u njihovim, pretežno površnim procenama: svoje ličnosti i ličnosti partnerke, prepoznavanju svojih i tuđih potreba, konflikata u odnosu, kao i planiranju porodične karijere. U svim tim aspektima žene su suptilnije, osetljivije, realnije, odlučnije. Nasuprot, muškarci su više zaokupljeni javnom sferom, zaposlenjem, profesijom, menjanjem zanimanja, pa i poslovnim ponudama koje stižu iz inostranstva. Njihove partnerke kao da se nalaze negde u procepu. Opterećene "biološkim časovnikom" (potrebom da se ostvare kao majke), one su istovremeno veoma zainteresovane i za plaćeno radno angažovanje, ali i za uspon u profesiji. To je razlog njihovog privremenog izbora strategije odlaganja braka i rađanja sve do kraja treće decenije života. Taj kratak period života od završetka studija do početka reprodukcije trebalo bi optimalno iskoristiti: eksperimentisanjem sa različitim partnerima, probnim životom u dvoje, sticanjem radnih iskustva i formiranjem eventualnog karijernog obrasca. Kao što je napred spomenuto, kod žena perzistira izrazito odbojan stav prema rađanju izvan braka, zbog toga "što to nije u interesu deteta" a implicite nije ni u interesu "same majke". Prisila hvatanja "dobre životne prilike", tj muškarca dobrog temperamenta i kapaciteta da zaradi, doprinosi tome da se emocije i događaji kontrolišu i svesno usmeravaju, tj da se ništa ne prepušta slučaju, riziku, spontanitetu, što je sve praćeno neizvesnostima i strahovanjima oko toga da li će emotivne investicije biti "isplative" na duži rok. Rezultat svega toga je slaba posvećenost partnerstvu (odnosu), tako da su zajednice ili više komplementarne (simbiotske) ili labave (način da se bude "sam udvoje"). Konflikti se zataškavaju i prebacuju sa interpersonalnog na intrapsihički nivo. Nema dovoljno

otvorenih dijaloga, pa i sukoba koji bi vodili ka prevazilaženju razlika: u ličnostima, aktuelnim životnim fazama, usaglašavanjem životnih ciljeva i strategija za njihovo ostvarivanje. Umesto svega toga, razlike se zaleđuju, a partneri jedni druge više opažaju kroz prizmu sredstva za realizaciju vlastitih interesa.

U pogledu porekla autoriteta dominira matrijarhalni tip, ali se kod LAT zajednica on svodi na uski sloj svakodnevice: 1) način provođenja slobodnog vremena; 2) neformalne mreže; i 3) godišnje odmori.

U pogledu roditeljstva, izraženi su stavovi o visokim aspiracijama u pogledu kvaliteta dece, što se izražava kroz želju da se detetu obezbedi komforan život tj "bolje prilike od onih u kojima su ispitanici sami odrasli", što podrazumeva ne samo stalno podizanje životnog nivoa, već i napuštanje autoritarnog stila i usvajanje demokratskih načela participativnog vaspitanja. Svi ti zahtevi su praćeni snižavanjem realne norme sa dvoje na samo jedno dete.

Za razliku od slučajeva LAT unija, čiji izabrani predstavnici pripadaju nešto mlađoj i užoj starosnoj grupi (od 23-30 godina), kohabitacije su ilustrovane primerima iz šireg starosnog intervala (od 23- 34 godina). U pogledu starosnih razlika među partnerima, interesantno je da u oba tipa unija preovladavaju nešto starije žene.

Kao što je napred naznačeno, parovi koji žive u kohabitacijama, uspeali su da se odvoje od svojih porodica porekla, mada su sa njima još uvek u tesnim funkcionalnim vezama. Za gotovo sve kohabitacije karakteristično je da im je prethodila faza LAT partnerstva, što ukazuje da je kohabitacija viši stadijum, tj sukcesivna faza na jednom zamišljenom kontinuumu koji bi trebalo da vodi ka razvoju "čistog odnosa" (produbljivanju) partnerstva.

Osim što pripadaju heterogenim generacijama, kohabitanti se mogu svrstati i u različite slojne podgrupe, tj pripadnike nižeg i višeg stratuma. Najčešće su oba partnera zaposlena, pretežno u sektoru usluga, kako u privatnim, tako i u državnim preduzećima.

Rezidencijalna situacija odražava njihovo odbijanje da žive u tradicionalno proširenim domaćinstvima sa svojim roditeljima (porodicom porekla). Međutim, na žalost, nije zabeležen nijedan slučaj da su parovi kupili stan na tržištu, ili da su ga dobili od svoje firme, ukoliko još uvek rade u državnom sektoru. Zbog toga u strategijama za rešavanje stambenog pitanja još uvek opstaje oslanjanje na porodične resurse.

Odluku o početku zajedničkog života partneri donose zajedno, a ona izranja iz različitih unutrašnjih izvora: da se sa parterom bude više zajedno, da se pojedinac oslobodi "patronata" roditelja (starije generacije), da umesto neprihvatljivog, patrijarhalnog razvija drugačiji, egalitarniji odnos u paru, da "ne ponovi" bračni model prethodnih generacija, da se preispita spremnost na zajednički život, da se pobegne od nepodnošljivog osećaja usamljenosti (da se nađe utočište u surovom svetu koji okružuje).

Kroz kohabitaciju partneri pokušavaju da svoj odnos u paru personalizuju, tj oblikuju po meri i potrebama svakog od aktera, ali koliko će u tome uspeti zavisi od čitavog spleta okolnosti, počev od individualnih refleksivnih biografija, preko umeća prevazilaženja spoljašnjih prepreka do sposobnosti uzajamnog prilagođavanja i menjanja. U tom smislu, može se govoriti o počecima transformacije sadržaja klasičnog braka, što se uostalom ogleda i činjenici da život u kohabitaciji i/ili dugotrajnoj vezi delom proizlazi iz razdvajanja braka od prokreacije. Interpretacija rezultata pokazuje da su se na toj tački razvojnog puta ka "čistom odnosu" ispitani parovi ujedno i zaustavili. Njihov projektovani životni scenario ukazuje da će već u sledećoj fazi, kada usledi događaj venčanja (koji je u direktnoj vezi sa odlukom o rađanju, pre ili nakon koncepcije), doći do regresije u razvoju odnosa u paru, zbog transfera emocija, interakcija i komunikacija na dete. Tako će brak zadržati smisao okvira prirodne reprodukcije (neposredne varijable fertiliteta), a težište će se sa partnerstva preneti na roditeljstvo, čime će ono (p)ostati centralna dimenzija života u paru. O odustajanju od rađanja ne samo da nema govora, već je, štaviše, prisutna opravdana bojazan, posebno izraženo kod žena da dugo odlaganje rađanja nosi rizik od stečenog, fiziološkog steriliteta. Samim tim, još uvek se ne otvara ni pitanje polarizovanja parova na predstavnike porodičnog

i neporodičnog sektora. Jedini pomak je, kako je istaknuto, u odnosu prema razvodu. Iako je testiranje bračne spremnosti jedan od ciljeva kohabitacije, čime bi trebalo da se obezbedi da brak bude dugotrajan odnos, postoji svest o rizicima raspada unija, što znači da se postepeno usvaja socijalna ideja o neizvesnosti, ličnoj inicijativi i odgovornosti (slobodi).

Odlaganje rađanja toleriše se sve do kraja treće decenije života (žene). Racionalizacija redukcije fertiliteta opravdava se težnjom za većim ekonomskim i psihološkim investiranjem u (jedno) dete. Međutim, dublja analiza iznetih odgovora o tome koji su to preduslovi koje treba obezbediti pre nego se dete rodi, ukazuje na postojanje ambigviteta kod pojedinca i parova. Taj nesvesni unutrašnji konflikt ogleda se u težnji da pojedinac kako sebi, tako i budućem detetu obezbedi "što viši životni standard", što onda izaziva prolongirani osećaj lične nekompetentnosti, pa i stalnog nezadovoljstva onim što je postignuto. U listu ucrtanih ciljeva, koje treba ostvariti pre rađanja, ubrajaju se sledeći: kupovina većeg stana ili porodične kuće, stalno podizanje kvaliteta života, želja da se još malo "proživi", proputuje, i sl, što je sve, realno, veoma teško ostvarivo. Tim pre što su mnogi od partnera već dostigli starost, koju smatraju kao "krajnje vreme" za početak reprodukcije. Po mom mišljenju, tu je reč o nespremnosti mladih ne samo da prihvate odgovornosti roditeljstva, već i da izbegnu aktuelni vrtlog kroz koji prolazi roditeljstvo. To se delimično može objasniti težnjom da se ne ponovi model koji su iskusili kroz sopstvenu socijalizaciju, ukratko da se na svaki način bude "bolji", "uspešniji roditelj". Na drugom mestu, svakako da ovakvi stavovi i nerealne lične težnje potiču delom iz nezrelosti, narcizma i hedonizma.

Kada je reč o radu i karijeri, pokazuje se da je muška aktivnost i kontinuirani obrazac profesionalnog napredovanja još uvek dominantna crta zajedničkog života parova i pored toga što su žene pretežno visoko obrazovane, zaposlene i kreativne. To je jedan od istaknutih rezultata studije slučajeva kohabitacije, koji potvrđuje žilavost patrijarhata. U tom smislu treba razumeti i strategije oko brige o detetu, gde se "podrazumeva" da je to ženina odgovornost. Tako se očekuje da i onda kada žena radi na bolje plaćenom radnom mestu, u privatnom sektoru ili u stranoj firmi, treba da bude spremna da se "žrtvuje" radi staranja o detetu, time što će, ako bude trebalo i da ga napusti (ukoliko poslodavac ne bude tolerisao 'neophodno' jednogodišnje odsustvo).

Nasuprot tome, jedno novije anketno ispitivanje sprovedeno u Velikoj Britaniji pokazalo je da na Ostrvu brak ponovo "ulazi u modu", tako da je broj venčanja 2000 godine po prvi put porastao u odnosu na proteklu deceniju. Međutim, oživljavanju ove institucije prethodila je korenita promena u vrednosnom obrascu koji reguliše muško - ženske uloge i relacije. Prema pisanju londonskog lista Gardijan, čak 71% muškaraca starosti od 35-44 godine u potpunosti prihvata opciju da muškarac treba da ostane kod kuće i zameni majku ukoliko su primanja žene veća od njegovih (!), (Glas javnosti, sreda, 16. oktobar 2002:12).

Studija višestrukog slučaja Beograđana pokazala je da će rađanje (prvog) deteta biti ključni događaj koji će, odnos koji je prethodno uspostavljen kao više simetričan, preokrenuti ali u suprotnom smeru, te će uslediti njegov povratak na patrijarhalni obrazac zavisnosti žene i dece od muškarca – hranioca. U prilog tome svedoče i klinička iskustva bračno - porodičnih terapeuta, koja pokazuju da nakon sklapanja braka i rođenja prvog deteta, odnos između partnera, koji su pre toga živeli u slobodnoj zajezi (kohabitaciji) gubi od oreola neobaveznosti, postajući predmetom intenzivnog intervenisanja sa strane kako muževljeve, tako i ženine porodice. Time se aktivira velika neformalna mreža odnosa i interakcija, koja umesto samo jednog para, uključuje najmanje 6 osoba (mladi par plus njegovi i njeni roditelji).

Najzad, vanbračne porodice su se pokazale kao "najtvrđi orah" za kvalitativno istraživanje i analizu njihovog unutrašnjeg sadržaja. Naime, iako žene koje su rodile decu izvan braka često eksplicitno tvrde da je u pitanju njihov slobodan "životni izbor", one istovremeno ili odbijaju da učestvuju u dubinskom razgovoru ili ako pristanu, njihovi su

odgovori do te mere "namešteni", neiskreni i iskrivljeni, da bi ostavili utisak socijalno prihvatljivog, da se kao takvi ne mogu tretirati validnim izvorom iskustvene evidencije.

To je bio razlog da je izvanbračna porodica ilustrovana na samo jednom slučaju, tamo gde sam procenila da se radi o iskrenoj, tj kvalitetnoj komunikaciji. Reč je o paru sa izrazito netipičnom bračnom heterogamijom u korist žene. Žena je starija (5 godina), visoko je obrazovana (doktor nauka), zaposlena u naučnoj delatnosti. Muškarac je mlađi, radničkog je zanimanja (KV radnik), sa nesigurnim i slabo plaćenim radnim mestom (u istoriji njegove zaposlenosti bilo je i perioda kada je ostajao bez posla).

Polno rodni sistem je u osnovi matricentričan. Par stanuje u ženinom stanu, mada i muški partner poseduje vlastiti stan, koji se rentira. Autoritet je pretežno matrijarhalan, obzirom da žena donosi sve bitne odluke (o rađanju, domaćinstvu, slobodnom vremenu), mada ima i elemenata egalitarnog: u domenu odlučivanja o nabavci krupnijih dobara (automobil) i sl.

Seksualna dimenzija je potpuno zanemarena i svedena na funkciju reprodukcije. Interakcije i komunikacije su plitke, površne, konflikti su zamrznuti, tako da se celokupan odnos centrira na roditeljstvo. Nedostaje uzajamnost u odnosu, razmena osećanja, misli, potreba. Partneri ne analiziraju razlike u ličnostima, nema otvorenih konflikata, kao ni traganja za načinima njihovog prevazilaženja, koji bi vodili ka menjanju odnosa. Tako, iako formalno alternativna, ova porodica suštinski nije drugačija, egalitarna zajednica.

Dakle, da sumiramo. Kvalitativno istraživanje unutrašnjeg smisla (značenja) partnerstva pokazalo je, da podsetimo, da su na delu više formalne (kvantitativne, demografske) promene, tj preraspodela bračne dinamike u kasnije godine, posebno kada je reč o mlađem sredovečnom i obrazovanijem delu populacije Beograda, pri čemu su odnosi u paru ostali manje više nepromenjeni. Kohabitacija doista pruža nešto veće mogućnosti za žensku samorealizaciju, ali to je samo privremeno i prolazno do momenta sklapanja braka i početka reprodukcije, zato što je ona po svom sadržaju ocenjena kao prelazni obrazac, dakle, to je de facto "uvod u brak" ili "bračna proba". Blokirana transformacija partnerstva u našim uslovima uzrokovana je: veoma usporenom modernizacijom, tj transformacijom društvenog sistema u tržišni oblik ekonomije, sa svim pratećim posledicama (permanente političke krize, koje su tokom protekle decenije često razrešavane na najgori mogući način, ratovima u okruženju, pa i sukobom sa NATO alijansom 1999, zatim pauperizacija širokih slojeva urbanog stanovništva, porast nezaposlenosti, nesigurnost radnog mesta ili njegova ekonomska nerentabilnost, uz pojačanu sivu ekonomiju), kriza države blagostanja iz prethodnog, socijalističkog perioda, kao i još uvek snažnim osloncem mladih generacija na porodicu porekla, tj na neformalne mreže.

Zatim, otvara se sledeće pitanje: koliki je udeo lica koja ne samo da odlažu, nego i trajno odustaju od braka i porodice (celibateri), kojih je u Beogradu verovatno sve više, a ta pojava će sigurno imati sve veće delovanje na proces pada ukupnog nupcijaliteta. Takve informacije dobićemo uskoro zahvaljujući obradi podataka poslednjeg popisa, kao i njihovim upoređenjem sa prethodnim popisima.

Zaključujući ova razmatranja, nadam se da je ovim istraživanjem bar delimično pružen uvid u procesualnost rodne i porodične promene tokom transformacije jugoslovenskog društva. Teorija procesualnosti porodične promene dobila je konkretnu empirijsku podlogu primenom na socijalni i kulturni kontekst Beograda kao velikog urbanog centra (metropole), čime je omogućen bolji uvid i razumevanje konkretnih pretpostavki koje na jednoj strani stvaraju progres, a na drugoj regres. Pozitivna kretanja u odnosu na život u paru, da se podsetimo, ogledaju se u: promenjenom konceptu domaćeg rada, koji u sve većoj većoj meri uključuje i muškarca, zatim prihvatanju ideje da žena bude ne samo zaposlena nego i da bar neko vreme izdržava muškarca i čitavu porodicu, da je odnos u dvoje "predmet rada", tj da se u njega mora ulagati više truda: negovanjem emocija, zajedničkim aktivnostima, komunikacijama, usaglašavanjem, pregovaranjem. Ukratko, mladi muškarci i žene uočavaju potrebu za permanentnim preispitivanjem, i sebe i partnera, koji podrazumeva: promišljanje odvojenosti

ličnosti i sebe i drugoga, svojih i partnerovih faza u životnom toku, potreba i aspiracija, izražavanje ličnog zadovoljstva i nezadovoljstva, sukoba, pa i prihvatanje svesti o eventualnom razvodu. Novi model transformisane intimnosti koji se rađa, mogao bi, sam po sebi, da bude prostor za lično razotkrivanje i način samorealizacije kako žene tako i muškarca u rizičnom društvu.

Na drugoj strani primećuju se neke usporenije, pa i negativne tendencije, kao što je još uvek matricentrični koncept roditeljstva, koji prećutno podrazumeva angažovanje pretežno ženskih resursa i ženskih strategije snalaženja u usklađivanju rada i porodice, otpor prema ženskoj karijeri kao obrascu kontinuiranog napredovanja u profesiji, sporo prihvatanje socijalizacije poslova u domaćinstvu (otpor prema ideji da se bar jedan obrok dnevno pripremi i/ili konzumira izvan kuće), kao i porodični koncept zbrinjavanja starih generacija (veoma izražen otpor prema institucionalnim rešenjima).

Najzad na samom kraju, želela bih da podvučem da je istraživanje fokusirano na societalnim i kulturnim promenama kod mlađih i obrazovanih slojeva srpskog stanovništva (intelektualna elita), za koje se očekuje da će se proširiti na ostalu populaciju, pošto procesi globalne društvene (i porodične) transformacije uzmu većeg zamaha. Moderno društvo sa razvijenom institucionalnom mrežom za podršku zaposlenoj ženi i majci, razvijeno tržište radne snage i visoke stope radne aktivnosti stanovništva omogućiće pojačane stope radne aktivnosti tj snažniji povratak žena u javnu sferu, čime će se osloboditi mogućnosti svesnog biranja između različitih opcija i individualizovanih životnih stilova. Predstojeća intenzivna društvena transformacija ka tržišnoj privredi (privatizacija) uticaće ne samo na povećanu okrenutost žena ka profesiji i karijeri, već i na porast divorcijaliteta, tj, bračne nestabilnosti postojećih brakova, što će proizvesti i porast jednoroditeljskih porodica. Na drugoj strani, može se očekivati još izraženije odlaganje stupanja u brak i formiranje porodice, pa i biranje životnog stila samca ("committed singles"). Poslednji dva trenda, uz pojačanu ekonomsku emigraciju mladih, visokoobrazovanih stručnjaka iz Jugoslavije, tokom poslednje decenije, prozvešće drastične posledice u pravcu još većeg smanjenja rađanja i depopulacije, što, udruženo sa poodmaklim starenjem stanovništva, predstavlja veoma nepovoljan demografski razvitak. Puno razumevanje ovih strukturnih i demografskih promena u društvu u fazi njegovog korenitog preobražaja, trebalo bi da pruži uvid u individualne potrebe stanovništva, kojima će se u većoj meri izlaziti u susret, posredstvom praktično političkih mera i akcija, zakonodavnih, socijalno-zaštitnih i populacionih, poput onih koje su na snazi u postmodernom (evropskom) okruženju.

MARRIAGE OR/AND PARTNERSHIP

Demographic and Sociological Study

Summary

The thesis is composed as a combination of demographic and sociological approaches, focused to analyse the change of marital behaviour that has been taking place among European populations in the phase of posttransitional development. The population of the metropolitan city of Belgrade has been selected to be the representative of the ongoing phenomenon, having in mind that big urban centers are the forerunners of innovations in behavioural patterns, especially younger cohorts and higher educated social strata.

The presentation of the results is divided into two parts. The first one comprises the quantitative (statistical) data and indicators, which prove the decline of universality of marriage in Belgrade, as well as gradual rise of extramarital childbearing, especially during the last decade of XXth century. In order to make the analysis more accurate, I applied the statistical operation of standardisation, that enabled decomposition of the two determinants of changes, during the last three decades: ageing of population and the other one that most of authors usually name as 'alternative marital pattern'.

Qualitative analysis, that followed in the second part of thesis, has had the purpose of exploration the changing in marital model. Its results, however, disclosed that it is the ageing of nuptiality that has been taking place rather than transformation of the relations of men and women.

On the basis of relevant literature and comprehensive empirical evidence of populations of advanced market economies of West, an operational definition of transformation of partnerships from an institution into "a pure relationship" has been constructed. The field research that had been realised, was the constitutive part of case study of population of Belgrade. Collection of empirical evidence was restricted on three forms of consensual unions: LAT ("living apart together"), cohabitation and extramarital family. The whole procedure of data collection was, thus, preceded by theoretical and conceptual analysis, that facilitated the formulation of several hypothesis on the meaning of consensual unions. These hypothesis were fruitful in management of the complete course of field work. The interpretation of in-depth interviews with couples that live in consensual unions illuminated the transitional sense of these partnerships, for they intend to transform into formal marriages, as the partners decide to start childbearing. The instrumentalisation of living in a couple can be discovered through following dimensions (meanings of cohabitation): separation from families of origin (unfinished processes of growing up, socialisation and personalisation), accumulation of important social and economic resources, reproduction, social promotion etc. People do not perceive partnership as the terminal life goal, while the gender system is still under the strong influence of the ideology of patriarchy.

Key words: Marriage, Partnership, LAT, cohabitation, gender system, parenthood, work and career, life preferences, family of origin.

Citirana literatura

Ahlburg, D and De Vita D.J, (1992): "New realities of the American family", *Population Bulletin* 47(2), Population Reference Bureau, Washington, D.C.

Anderson, Michael, Bechhofer Frank and Gershuny Jonathan (1994), *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford University Press.

Avramov Dragana (1993): *Pojedinac, porodica i stanovništvo u raskoraku*, Naučna knjiga, Beograd.

Avramov Dragana (1988) "Socio-economic changes and the Yugoslav family" in Moors, Hein, and Schoorl, Jeanette, eds, *Lifestyles, Contraception and Parenthood*. Proceedings of a Workshop, Amsterdam, September 25-27, 1986.

Baret, Mišel (1983): *Potčinjena žena*, Beograd, Radnička štampa

Beck, Ulrich (1992) *Risk Society, Towards a New Modernity*, Sage Publications, London, New Delhi

Beets Gijs, C.N, Van Hoorn Wim, D, (1988) Profiles of Voluntarily Childless Women, in Moors and Jeannette Schoorl, *Lifestyles, Contraception and Parenthood*, Proceedings of a Workshop, Amsterdam, September, 25-27

Blagojević, Marina (1988): Nejednakosti između polova i društvena struktura, *Zbornik Filozofskog fakulteta, Serija B, Društvene nauke, br.XV*

Blagojević, Marina (1988a): Stavovi mladih prema braku, *Sociologija*, vol. XXX, br. 1.

Blagojević, Marina (1993): Mladi i roditeljstvo: Ka dezideologizaciji roditeljstva (II), *Sociologija*, XXXV, br, 4.

Blagojević, Marina (1993): Mladi i roditeljstvo: Ka dezideologizaciji roditeljstva (I), *Sociologija*, XXXV, br, 3.

Blagojević, Marina (1997): *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, ISI FF, Beograd.

Blake, Judith (1989): *Family Size and Achievement*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, London,

Blanc, A.K. (1987) The formation and dissolution of second unions: Marriage and cohabitation in Sweden and Norway, *Journal of Marriage and the Family*, 49.

Bobić, Mirjana (koautor Nada Raduški), (1999): Uslovi u kojima se razvijalo stanovništvo u: Rašević, Mirjana et all: *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka, Beograd.

Bobić, Mirjana (1999), Brak i porodica, u Rašević, Mirjana et all: *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd, Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.

Bobić, Mirjana (1999), Porodica u savremenim uslovima u: Gavrilović Ana, et all, *Obnavljanje stanovništva i planiranje porodice*, Beograd, Centar za demografska istraživanja, Instituta društvenih nauka

Bobić, Mirjana (2000), Marriage and Family in Yugoslavia in nineties, (paper) *International Conference: Changes in the 1990s and the Demographic Future of the Balkans*, Sarajevo, 10-13 May, 2000.

Bobić, Mirjana (1999), Savremena seoska porodica i domaćinstvo, (1999), *Stanovništvo*, 1-4, god. XXXVII, Beograd, CDI IDN.

Bobić, Mirjana (2000), Brak i porodica u transformaciji Jugoslovenskog društva, *Jugoslovenski pregled*, 3.

Bobić, Mirjana (2001), Tranzicija bračnog partnerstva – primer Beograda, *Sociologija*, Vol. XLIII, No 2.

Bogdanović Marija (1991): Osnovne dimenzije i društveni položaj slojeva; Materijalni standard slojeva; Vertikalna društvena pokretljivost, u Mihajlo Popović, red.,: *Srbija krajem osamdesetih*, ISI FF, Beograd.

Bogdanović Marija (1994): *Metodološke studije*, Beograd, Institut za političke studije.

Boh, Katja (1987) Changes in Marital Forms and Parenting from a European Perspective, in *Alternative Patterns of Family Life in Modern Societies*, (Shamgar-Handelman Lea and Palomba Rossella, eds), Consiglio Nazionale delle Ricerche Sulla Popolazione, Collana Monografie, 1, Roma

Bolčić, Silvano (1994): *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo, sociologija tranzicije u Srbiji početkom devedesetih*, ISI FF, Beograd.

Bolčić, Silvano, et all (1995) *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 90-tih* Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog Fakultet

Bosanac Milan, (1967): *Vanbračna porodica*, Zagreb, Edok

Bosveld, Willy (1996): *The aging of fertility in Europe, a comparative demographic study*, Amsterdam.

Bott, E, (1971) *Family and Social Network*, London , Tavistock.

Bulatao, Rodolfo, A (1979), *On the nature of the transition in the value of children*, Current studies on the value of children, Papers of the east-west population institute, Number 60-A.

Bumpass, L.L (1990): What's happening to the family, *Demography*, 27/4

Butz, W.P and Ward, M.P, (1979) The emergence of countercyclical U.S. fertility", *American Economic Review* 69 (3).

Burdije, Pjer: Društveni prostor i simbolička moć, u Spasić, Ivana () Interpretativna sociologija, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Buunk, Bram (1987) "Long-Term Stability and Change in Sexually Open Marriages", in Shamgar – Handelman Lea and Palomba, Rossella, *Alternative Patterns of Family Life in Modern Societies*, Roma: Collana Monografie, 1.

Caldwell, J (1976) Toward a Restatement of Demographic Transition Theory, *Population and Development Review*, 2

Castiglioni M, and Zuanna, G.D, (1992): Nuptiality and fertility in Italy during the seventies and the eighties, paper presented at the EASP/bib *Seminar on Demographic implications of marital status*, 17-31. October, Bonn, Germany

Chafetz, (1992) Chafetz, J.S. (1992): Chicken or Egg? A theory of the relationship between feminist movements and family change in industrial societies, paper presented at the IUSSP/IRP *Seminar on Gender and family change in industrialized countries*, 26-30 January, Rome, Italy.

Clark, Vincent, E (1967): *Unmarried Mothers*, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Ltd, London

Crimmins, Eileen, Easterlin, Richard, A, Saito, Yasuhiko (1996): Preference changes among american youth: family, work, and goods aspirations, 1976-86, , *Population Research Institute, Nihon University, Tokyo, Japan..*

Crompton, Rosemary, Devine, Fiona, Savage, Mike and Scott, John (2000) *Renewing Class Analysis*, Blacwell Publishers.

Ćuković - Burić, Olivera (1968) : *Promene u porodičnom životu nastale pod uticajem ženine zaposlenosti*, IDN, Beograd.

Davis and Blake (1964) "Social structure and fertility: an analitic framework" u: Good, J,W, (et all) *Readings on the Family and Society*, Prentice Hall Inc, Englewood Cliffs, New Jersey.

Delphy Christine & Leonard Diana, 1992, *Familiar exploitation, A new Analysis of Marriage in Contemporary Western Societies*, Polity Press.

Easterlin, R (1976) The conflict between aspirations and resources, *Population and Development Review* 2(3)

Erickson, Erik, H (1956): The Problem of Ego Identity", *Journal of American Psychoanalytic Association*, IV.

Erlich Vera, St (1971): *Jugoslovenska porodica u transformaciji*, Zagreb, Liber

Festy, P (1985) Divorce, judicial separation and remarriage: Recent trends in the member states of the Council of Europe, *Population Stadies*, 17, Council of Europe Press, Strasbourg, France.

Frinking (1986): Childnessness in Europe: Trends and implications in Moors, Hein and Schoorl, Jeannette, eds, *Lifestyles, Contraception and Parenthood*, vol 17, NIDI, CBGS Publications, The Hague, The Netherlands.

From, Erih (1998) *Umeće Ljubavi*, Velika Plana.

Gershuny, J, Godwin, M and Jones, S, (1994) The Domestic labour division, in Anderson et al, *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford University Press.

Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*,

Cambridge: Polity Press, UK.

Giddens, Anthony (1987): *Social Theory and Modern Sociology*, Stanford University Press, Stanford.

Gidens, Entoni (1991) *Posledice modernosti*, Podgorica : CID

Giddens, Anthony (1992) *The Transformation of Intimacy (Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies)*, Stanford University Press

Gidens Entoni, (1998) *Sociologija*, Podgorica : CID

Goldthorpe, J, E (1987): *Family life in Western Societies, A historical sociology of family relationships in Britain and North America*, Cambridge University Press

Golubović, Zagorka, red (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i "Filip Višnjić", Beograd.

Golubović, Zagorka, (1999) *Ja i Drugi*, Beograd, Republika

Goode, William, J (1963) *World Revolution and Family Patterns*, New York, Free Press.

Goode, William, J (1965): *Women in Divorce*, The Free Press, New York, Collier-Macmillan Ltd, London

Grečić, Vladimir et all (1996) *Migracije visokoobrazovanih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Beograd: Savezno Ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Institut Mihajlo Pupin, Institut za Međunarodnu politiku i privredu.

Haski, J (1991): "Formation and dissolution of unions in the different countries of Europe", paper presented at the *European Population Conference*, 21-25 October, Paris, France.

Handelman-Shamgar Lea, Palomba Rossella (1987): *Alternative Patterns of Family Life in Modern Societies*, Collana Monografie,

Heler, Agneš (1978): *Svakodnevni život*, Beograd, Nolit.

Hochschild, Arlie (1990): *A Second Shift*, London: Piatkus

Hoffman Nowotny, H. J (1987) *The Future of the Family*, in Plenaries, European Population Conference, Jyvaskyla, pp 113-200.

Hoffman Nowotny, H. J and Fux, Beat (2001) "Sociological analysis" in Pinnelli, A, Hoffman Nowotny and Fux, B: *Fertility and New Types of Households and Family Formation in Europe*, Council of Europe Publishing, Population Studies No35.

International Encyclopedia of the Social Sciences (1968), Macmillan Company & The Free Press

Ilić, D (1983) *Stan i porodica*, Niš, Gradina

Inglehart, Ron (1977): *Silent revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton.

Jančić – Cvejić, Olga, (1996): Da li treba novelirati odredbe o razvodu braka, u Reforma porodičnog zakonodavstva, *Zbornik radova za naučni skup 25 i 26. septembra 1996*, Pravni fakultet u Beogradu i Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo.

Kandido – Jakšić, Maja (2001), *Polnost i Politika*, Beogradski krug

Kapor-Stanulović, Nila (1985): *Psihologija roditeljstva*, Nolit, Beograd

Kazer, Karl (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu, Analiza jedne kulture koje nestaje*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.

Keilman Nico, (1992): *Household statistics in Europe: Consequences of different Definitions*, paper prepared for the 1991 Quetlet Seminar on the Collection and Comparability of Demographic and Social data in Europe, 17-20 September, Gembloux, Belgium.

Keilman, Nico (1988) The impact of extramarital pregnancy or the decision to remain childless on lifestyle dynamics, in Moors and Jeannette Schoorl, *Lifestyles, Contraception and Parenthood*, Proceedings of a Workshop, Amsterdam, September, 25-27.

Kiernan, Kathleen (1993): The Future of Partnership and Fertility, Population studies, 26, *Council of Europe, Strasbourg*. France.

Kinsey, A. C, Pomeroy, W.B, and Martin, C.E (1948) *Sexual Behaviour in the Human Male*, Philadelphia: Saunders

Klijzing Erik and Macura M.M. (1997) Cohabitation and Extra-marital Childbearing: Early FFS Evidence, *International Population Conference*, Beijing, China

Kuijsten, Anton, C, (1996): Changing family patterns in Europe: a case of divergence? (reprinted) *European Journal of Population*, 12: 115-143.

Kušmić, Enes (1994): *Bračna i Porodična Psihoterapija*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad.

Lash, Cristopher (1983) *Narcistička Kultura*, Naprijed, Zagreb.

Lazić, Mladen, red (1994) *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd

Lazić, Mladen (red) (2000) *Račji hod, Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd, Filip Višnjić

Lewin, B, Unmarried cohabitation: a marriage form in a changing society, *Journal of Marriage and the Family*, 44.

Lesthaege R, and Van de Kaa, D.J: (1986) Twee demografische transitities (Two demographic transition) in Lesthaeghe, R and Van de Kaa D, J, eds, Groei of Krimp?, beokuitgave Mens en Maatschppij, Van Loghum Slaterus, Deventer, The Netherlands.

Lesthaeghe, Ron (1992): The Second Demographic Transition in Western Countries, An Interpretation, IPD-Working Paper, Brussels, Belgium.

Livi Bacci, M (1985): Selectivity of marriage and mortality: Notes for future research, in Keyfitz, N, eds, Population and Biology, Ordina Editions, Liege, Belgium.

- Macklin, E, (1978): Nonmarital heterosexual cohabitation, *Marriage and Family Review*, 1.
- Macura, Miloš (1997) Razmišljanja povodom osnova demografske teorije, Izabrani radovi, knj.1, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Macura, Miroslav (1997): Fertility and nuptiality changes in Central and Eastern Europe: 1982-1993, *Stanovništvo*, 3-4.
- Marsden, Dennis, (1969): *Mothers Alone, Poverty and the Fatherless Family*, Allen Lane, The Penguin Press.
- Maslow, Abraham (1954)
- Matković Gordana (1999) "Izbeglice i druga ratom ugrožena lica" u Rašević Mirjana et al, *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN
- Meyer, S, and Schulze, E, (1983): Nichteeliche Lebensgemeinschaften: Alternativen zur Ehe? (Consensual Unions: Alternatives to Marriage?), *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 35.
- Mijatović, Boško (2000) O mikroekonomskoj teoriji fertiliteta, *Stanovništvo*, br 1-4, god XXXVIII, Beograd: CDI IDN
- Milić Anđelka (1978): *Klase i porodica*, Radnička štampa, Beograd.
- Milić Anđelka (1987): *Zagonetka omladine. Istorija i struktura omladinske grupe*, ID IDIS, Beograd, Zagreb
- Milić, Anđelka (1991): Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi, u Popović, Mihajlo et al, *Srbija krajem Osamdesetih*, Beograd: ISI FF.
- Milić, Anđelka (1994): *Žene, politika, porodica*, Institut za političke studije, Beograd
- Milić, Anđelka (1995), Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula: Srbija 1991-1995, u Bolčić, S, (red): *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom 90-tih*, ISI FF, Beograd.
- Milić Anđelka, Čičkarić Lilijana (1998): *Generacija u protestu*, ISI FF, Beograd
- Milić, Anđelka (2001) Sociologija Porodice, Kritika i Izazovi, Beograd: Čigoja Štampa.
- Mingione, Enzo (1996), *Urban Poverty and the Underclass*, A reader, Blacwell Publishers.
- Moors, Hein, Schoorl, Jeannette, (1988) Lifestyles, Contraception and Parenthood, The Hague, Brussels, NIDI, CBGS Publications.
- Morgan, M, (1980): Marital status, health, illness, and service use, *Social Science and Medicine*, 14A(6).
- Morgan, D,H,J (1985): *The Family, Politics & Social Theory*, Routledge & Kegan Paul, London, Boston, Melbourne and Henley.
- Nonmarital heterosexual cohabitation, part II Diversity in Family Life, chapter 12.

Novaković, Nada (1997): Radništvo i tranzicija u SR Jugoslaviji, *Sociološki pregled*, 4.

Ogawa, Naohiro, Ermisch, John, F: Family structure, Home time demands, And the employment patterns of japanese married women, *Nihon University, Population Research Institute, Tokyo, Japan*.

Ogawa, Naohiro, Ermisch, John, F: Women's Career Development and Divorce Risk in Japan, reprinted from *Labour (Review of Labour Economics and Industrial Relations, Vol 8, No2, Summer 1994*, pp 193-219.

Oppenheim Mason, K (1992): "Summary of the Seminar on Gender and Family Change in Industrialised Countries" held in Rome, 26-30 January, *IUSSP Newsletter*, 44.

Of Marriage and the Market, Women's subordination in international perspective, edited by Kate Young, Carol Wolkowitz and Roslyn Mc Cullagh, CSE Books.

O'Neill N, and O'Neal, G (1972): *Open Marriage*, A New Life Style for Couples, New York, Evans

Pantić, Dragomir (1998): Vrednosti i procesi socijalne integracije i dezintegracije, u Zborniku: *Integrativni i dezintegrativni procesi u zemljama tranzicije*, IDN.

Pantić, Dragomir (1998a): Politička kultura i vrednosti, u Zborniku: *Fragmenti političke kulture*, IDN.

Penev, Goran (1999), Jugoslavija na demografskoj mapi Evrope, *Jugoslovenski Pregled* 4

Penev, Goran (1999): Rast stanovništva, prirodno kretanje i demografsko starenje, u Rašević, Mirjana, et all, *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN.

Penev, Goran et all (1999) *Stanovništvo Beograda prema popisu 1991*, Grad Beograd, Zavod za informatiku i statistiku i IDN, Centar za demografska istraživanja.

Petrović, Mina (1994): *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Centar za demografska istraživanja IDN, Beograd

Petrović, Mina (1996): Stanovništvo prema bračnom stanju, *Jugoslovenski pregled*, br 4.

Petrović, Mina (1995): Bračnost stanovništva, u Radovanović, S, (red) *Stanovništvo i domaćinstva SR Jugoslavije prema popisu 1991*, Centar za demografska istraživanja IDN, Savezni zavod za statistiku, Beograd.

Petrović, Ruža (1981) Odlike braka u Jugoslaviji, u: Milić, A, red, *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, ISI FF, Beograd.

Petrović, Ruža (1989) *Uvod u demografiju, autorizovana skripta*, Beograd: Filozofski fakultet.

Pinneli, Antonella, Hoffmann-Nowotny, Hans Joachim and Fux, Beat (2001) *Fertility and New types of Households and Family Formation in Europe*, Strasbourg, Council of Europe, Population studies No35.

Popović, Mihajlo, red, (1977): *Društveni slojevi i društvena svest*, IDN, Beograd.

Popović, Mihajlo, red (1987): *Društvene nejednakosti*, ISI FF, Beograd.

Popović, Mihajlo, red, (1987): *Srbija krajem osamdesetih*, ISI FF, Beograd.

Pošarac, Aleksandra (1995): *Socio-ekonomski položaj porodica sa decom u Srbiji 1990 i 1994. godine*, prema Anketi o potrošnji domaćinstava, Institut ekonomskih nauka, Beograd.

Predojević, Jelena (1999) "Migracija visokoobrazovanih kadrova i naučnika" u: Rašević, Mirjana et al *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN.

Prinz, Cristopher, (1991): Marriage and cohabitation in Sweden, Paper presented at the European Poulation Conference, 21-25. October, Paris, France.

Prinz, Cristopher (1995): *Cohabiting, Married, Or Single*, IIASA, Vienna.

Radivojević Biljana (1999) Zdravstveno stanje stanovništva u Rašević, Mirjana et all, *Razvitak stanovništva Srbije 1991-1997*, Beograd: CDI IDN.

Radivojević Biljana (1999) "Bračna struktura stanovništva" u Penev, Goran et all *Stanovništvo Beograda prema popisu 1991*, Grad Beograd, Zavod za informatiku i statistiku i IDN, Centar za demografska istraživanja.

Rappoport Rhona and Robert (1971) *Dual Career Families*, Penguin Books

Rašević, Miroslav, (1971) *Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji*, CDI, IDN, Beograd.

Rašević, Mirjana (1993): Ka razumevanju abortusa u Srbiji, CDI, IDN.

Rašević, Mirjana (1999): *Planiranje porodice kao stil života*, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja, Beograd

Rašević, Mirjana i Petrović, Mina (1996): *Iskustva populacione politike u svetu*, CDI, IDN, Beograd, Centar za demografska istraživanja, Instituta društvenih nauka.

Rašević, Mirjana (1999) Kohortni fertilitet ženskog stanovništva, u: Penev, G et all, *Stanovništvo Beograda prema popisu 1991*, Grad Beograd, Zavod za informatiku i statistiku i IDN, Centar za demografska istraživanja

Roussel, L, (1992): La famille en Europe Occidentale: Divergences and Convergences, (The Family in Western Europe: Divergences and Convergences, Population, 47(1), 133-152.

Satir, Virdžinija (1988): *Partnerski odnosi i komunikacija*, Putevi, Banjaluka.

Sedlecki, Katarina, (1999): *Značaj ispitivanja cervicitisa čiji je uzročnik chlamydia trachomatis u seksualno aktivnih adolescentkinja, odbranjena doktorska disertacija*, Medicinski fakultet, Beograd

Sedlecki, Katarina (2001) Ponašanje i stavovi adolescenata relavantni za reproduktivno zdravlje, *Stanovništvo*, br 1-4, god. XXXIX, Beograd: CDI IDN.

Shamgar – Handelman, Lea and Palomba, Rossella (1987), *Alternative Patterns of Family Life in Modern Societies*, Roma: Collana Monografie, 1

Sogner, S (1986) "Changing marriage patterns: A commentary on three papers submitted to the round table session The Family in History, in Rogers, J (ed) The Nordic Family: II, Perspectives on Family Research, Uppsala University, Department of History, Uppsala, Sweden.

Spasić, Ivana (1996): *Značenje susreta: Goffmanova sociologija interakcije*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, "Filip Višnjić", Beograd

Stojanović, Branislav (1999) "Promene teritorije Naselja Beograd i administrativnog područja grada Beograda", u Penev et al, *Stanovništvo Beograda prema popisu 1999*, Grad Beograd, Zavod za informatiku i statistiku i IDN, CDI.

Strean, H, S (1981): *Izvanbračna veza*, Naprijed, Zagreb

Sussman B. Marvin and Steinmetz, Susanne K (1987) *Handbook of Marriage and the Family*, New York, Plenum Press

Tomanović – Mihajlović, Smiljka (1997): *Detinjstvo u Rakovici*, Beograd: ISI FF

Tomanović-Mihajlović, Smiljka (2000) Young people's participation within the family: Parents accounts, *The International Journal of Children's Rights* 8:151-167

Trost, Jan, (1980): Cohabitation without marriage in Sweden, in Eeklar, J, Katz, S, eds, *Marriage and Cohabitation in Contemporary Societies: Areas of Legal, Social and Ethical Change*, Butterworth, Torontom, Canada.

Trost, Jan, (1985): Marital and non-marital cohabitation, in: Rogers, R, and Norman, H, eds, *The Nordic Family: Perspectives on Family Research*, Uppsala University, Sweden.

Trost, Jan (1988) Cohabitation and Marriage: Transitional Pattern, Different Lifestyle, or Just another Legal Form in Moors and Jeannette Schoorl, *Lifestyles, Contraception and Parenthood*, Proceedings of a Workshop, Amsterdam, September, 25-27.

Tsuya, Noriko O, Choe, Minja Kim: Changes in intrafamilial relationships and the roles of women in Japan and Korea, Nihon University, Population Research Institute, Tokyo, Japan, NUPRI, *Research Paper Series No58*.

Ule, Mirjana (1988) Svakodnevna političnost mladih-političnost svakodnevnog života, u Grupa autora: *Omladina i politika*, MMK SKH za Dalmaciju, Split

Van de Kaa, DJ (1988): *The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations*, Universiteit van Amsterdam, Werkstukken, no.109

Von Krbeek, F, S, E (1980) "Cohabitation: A possible German Civil Law Solution", in Eekelaar, J and Katz, S, (eds) *Marriage and Cohabitation in Contemporary Societies, Areas of Legal, Social and Ethical Change*, Butterworth, Toronto, Canada.

Vukov-Goldner Mila: *Porodica u krizi*, Medicinska knjiga, Beograd-Zagreb

Yin, (1985) Case study method-design, u Bogdanović, M (1994) *Metodološke studije*, Beograd, Institut za političke studije

Weingarten, H (1985): Marital status and well-being: A national study comparing first-married, currently divorced, and remarried adults, *Journal of Marriage and the Family*, 47(August).

Wertheimer – Baletić, Alica (1982) *Demografija, Stanovništvo i ekonomski razvitak*, Zagreb: Informator.

Wiersma, G, (1983) *Cohabitation, An Alternative to Marriage? A Cross-national Study*, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, MA, USA.

Women, Families and Policies (1999), in *Women in Transition*, UNICEF

Zamfirescu, Aura-Mihaela, Pinnelli, Antonela and Fux, Beat, (2001) Executive Summary, in Pinnelli, Nowotny and Fux, *Fertility and New types of Households and Family Formation in Europe*, Strasbourg, Council of Europe, Population studies No35.

Zbornik radova sa naučnog skupa (1996) "Reforma porodičnog zakonodavstva", Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo.

Žirar, Alen, "Društvena demografija" u Gurvič, Žorž (1966) *Sociologija*, Tom I, Zagreb: Naprijed

Mirjana Bobić
Brak ili/i partnerstvo
demografsko sociološka studija

Izdavač

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta u Beogradu
Beograd, Čika Ljubina 18-20

Za izdavača

Smiljka Tomanović

Recenzenti

Anđelka Milić
Marija Bogdanović

Prevod rezimea na engleski jezik

Mirjana Bobić

Tiraž: 500 primeraka

Štampa: Čigoja štampa

Sredstva za izdavanje ove monografije obezbedilo je Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

361.811.1(497.11)г1971/1999г

316.813.5(497.11)г1971/1999г

316.356.2(497.11)г1971/1999г

316.835(497.11)г1971/1999г

БОБИЋ, Мирјана

Brak ili/i partnerstvo : demografsko
sociološka studija / Mirjana Bobić. –
Beograd : Institut za sociološka
istraživanja Filozofskog fakulteta, 2003
(Beograd : Čigoja štampa). – VI, 224 str. ;
22 cm

„Ova knjiga predstavlja prerađenu i
dopunjenu dokt. disert., pod naslovom
'Tranzicija partnerstva – studija slučaja u
Beogradu', koju sam odbranila na Filoz. fak.
2003. god.” predgovor. – Tiraž 500. –
Bibliografija: str. 215–224. – Summary:
Marriage or/and Partnership.

ISBN 86-80269-66-2

а) Кохабитација Ђ Београд Ђ 1971Ђ1999 б)

Нупцијалитет Ђ Београд Ђ 1971Ђ1999

COBISS.SR-ID 110268684